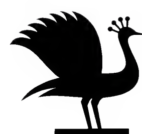
DAVID AND SYLVIA STEINER YIZKOR BOOK COLLECTION

STEVEN SPIELBERG DIGITAL YIDDISH LIBRARY
NO. 02118

Turka Memorial Book

Ṭurḳah

THE NEW YORK PUBLIC LIBRARY – NATIONAL YIDDISH BOOK CENTER
YIZKOR BOOK PROJECT

NEW YORK, NEW YORK AND AMHERST, MASSACHUSETTS

•

MAJOR FUNDING FOR THE
YIZKOR BOOK PROJECT WAS PROVIDED BY:

Harry and Lillian Freedman Fund
David and Barbara B. Hirschhorn Foundation
David and Barbara Margulies
The Nash Family Foundation
Harris Rosen
David and Sylvia Steiner
Ruth Taubman

•

Original publication data

TITLE Turḳah : sefer zikaron / [ʻarakh Yitsḥaḳ Zigelman].
IMPRINT 880-03 Hefah : Irgun yotsʻe Turḳah, 1966.
DESCRIPT 472 p. : facsims., map, ports., ill. ; 24 cm.
SUBJECT Jews -- Ukraine -- Turka (L'vivs'ka oblast') -- History.
Turka (L'vivs'ska oblast, Ukraine) -- Ethnic relations.
Holocaust, Jewish (1939-1945) -- Ukraine -- Turka (L'vivs'ka oblast').
ADD'L NAME Zigelman, Yitsḥaḳ.
ADD'L TITLE Sefer Yizkor Turḳah ʻa.n. Stari ṿeha-sevivah

THIS BOOK MEETS A.N.S.I. STANDARDS FOR
PAPER PERMANENCE AND LIBRARY BINDING.

PRINTED IN THE U.S.A.

ספר זיכרון לקהילת טורקה ע״נ סטרי

יזכור־בוך פונם שטעטל טורקא א/סטרי

העורך: יצחק זיגלמן

הוצא על־ידי ועד יוצאי טורקה על־נהר־סטרי בישראל
ארויסגעגעבן דורכן טורקער לאנדסלייט־קאמיטעט אין ישראל
תשכ״ו — חיפה — 1966

סודר ונדפס בבית דפוס „מוצקין", קרית מוצקין, שד׳ השופטים 50, טל. 74973

ציור השער: שלמה אוארבך

טורקה

ספר זכרון

תשכ"ז
הוצאת אירגון
יוצאי טורקה

עורך:
רעדאגירט:

יצחק זיגלמן

עיירה ואם בישראל

א שטעטל - א יידישע מאמע

THE NEW YORK PUBLIC LIBRARY
LENOX & TILDEN
FOUNDATIONS

יד לעיירה

אבדה יהדות פולין ונחתם גורלה; עמה נחתם גורל יקירינו בעיירתנו טורקה ע"נ סטרי. מאז העידן המר והנמהר, עת עלה הכורת על עריסת ילדותנו, עברו עשרים שנה ומעלה, אך קול דמי אחינו זועק אלינו מגיא ההריגה.

וצווינו אנו, המעטים שנשארנו לפליטה, להציב יד לעיירה ולקדושיה, למען לא ייתם זכרם; ונעשה הדבר בצורת ספר הזיכרון, אשר לפנינו.

ברטט וביראת כבוד ניגשנו למלאכת הקודש להוציא לאור את הספר, ובלבנו החשש, שמא דלי־לשון אנו ואין ביכולתנו להביע ולהקיף את מסכת החיים הנפלאה של עיירתנו בטרם חורבן, וכן, ובעיקר, את עצמת הכיליון, שירד על חיים אלה. אולם, אם הצלחנו לחשוף ולמסור אף חלק מזער מפרשת טורקה — טוב שלא ויתרנו על המשימה.

ויספרו פרקי הספר על חיים מפכים ותוססים, עת עמדה עדיין הקריה הנאמנה, קהילת טורקה ובנותיה, על תילה; על יהודים שלמים ויראי־שמים, ישרי־דרך ונדיבי־לב; על יהודים נדירים, נאים וחסונים בגופם, כעץ וצמח השדה מסביבם; אכן, השתקפו בהם יפי הנוף וחן הטבע...

על בני־נעורים שואפי חרות ומחפשי תיקון עם ועולם, שפעלו והתלבטו; על חלומות ומאוויים, שנרקמו ונתגשמו — וגם נמוגו...

ועל החורבן והשואה, שפקדו את העיירה, כפי שפקדו את כל בית ישראל; עדה שלמה נכרתה מספר החיים! על אנקת תינוקות, שהושלכו חיים אלי קבר; על „שמע־ישראל", שזעקו יהודים על עברי־פי־פחת. אכן, יואר מחדש נתיב הייסורים, בו צעדו יקירינו את מצעדם האחרון.

ויתמזגו פרקי הייסורים של ערי ישראל ושל עיירתנו, והיו למגילת אש גדולה, שתצרוב בבשרם החי של משמידי עמנו, להיות להם לאות קין — לקלון ולדיראון עולם!

כל עוד התהלכנו בקרב אנשינו, לא הערכנום כראוי; עמדנו על טיבם רק לאחר שאיבדנום... ישמשו-נא, על-כן, עלים אלה למצבה ולנר-תמיד לדמויות שנעקרו מקרבנו, ויהיו למקור של השראה, של גאווה ושל תפארת לנו ולבנינו אחרינו. נעיין בהם ונהפוך בהם ביחידות ובצוותא. ויזהרו מהם נשמות הקדושים כזוהר הרקיע — ויהיה שלום לעפרם.

ה מ ע ר כ ת

דעם שטעטל א דענקמאל

פארלענדט איז דאס פוילישע יידנטום און פארזיגלט איז זיין גורל; מיט אים אויך דער גורל פון אונזערע אייגענע און טייערע אין אונזער שטעטל טורקאביים טייך סטרי. און כאטש זייט דער דאזיקער ביטערער תקופה, וואס האט זיך ווי א האק אראפגעלאזט אויפן ווינגל פון אונזער קינדהייט, זענען שוין פארלאפן מער ווי צוואנציק יאר — הערט אבער נישט אויף צו שרייען צו אונז פונם שחיטה-פעלד דאס בלוט פון אונזערע פארפייניקטע ברידער און שוועסטער.

מיר, די שארית הפליטה, די וועניק לעבנסגעבליבענע, האבן זיך דערפילט אחריותפול אויפצושטעלן א דענקמאל אונזער שטעטל און אירע קדושים. און אט דער דאזיקער בוך, וועמענס בלעטער מיר עפענען מיט די דאזיקע ווערטער, זאל עס דערפילן אונזער חוב און שליחות.

מיט יראת־כבוד און אינערלעכער דערשיטערונג זענען מיר צו־געטראטן צו דער דאזיקער הייליקער ארבעט, צו פארעפנטלעכן דעם דאזיקן בוך, כאטש אין הארצן האבן גענאגט די זארג און דער ספק: ווער ווייסט, אפשר זענען מיר צו־ארעם אין שפראך און אין פארב, כדי צו באנעמען, שילדערן און ברענגען צום פולסטן אויסדרוק דעם וווּנדערלעכן לעבנסוועג פון אונזער שטעטל ביז דעם חורבן און דעם גורל, וואס האט דאס־דאזיקע לעבן פארשניטן. אויב, אבער, האט זיך אונז איינגע־געבן צו אנטפלעקן און אויסצודריקן אפילו א קליינעם טייל פון דער דאזיקער שליחות — האלטן מיר פאר בארעכטיקט אונזער אונטערנעמונג.

זאלן די קאפיטלען פונם דאזיקן בוך דערציילן פון א שפרודלדיק, ברויזנדעס לעבן פון שלימותדיקע, יראי־שמימדיקע, גוטע און ווייך־הארציקע יידן. יידן ווי בוימער אין פעלד, טיף־וואָרצלדיקע, צעוואקסענע און צעצווייגטע, צעגרינטע מיט דער שיינקייט און חן פון דער נאטור און לאנדשאפט... פון א יידישער יוגנט, א שטרעבנדיקע צו באפרייאונג פון איר דור; א יוגנט, א זוכנדיקע און א לעבצנדיקע נאך א תיקון, נאך אן אויפריכטונג פארן פאלק און פאר דער וועלט... א יוגנט אין גערא‏נגל פאר חלומות און באגערן, וועלכע זענען טיילווייז פארווירקלעכט געווארן און טיילווייז אויך צערינען און צעשטויבט...

זאלן די בלעטער דערציילן וועגן חורבן און אונטערגאנג, וואס איז אונזער שטעטל באשערט געווען צוזאמען מיטן גאנצן בית־ישראל אין שאטן פון דער נאצישער שליטה און גזירה... פון אן עדה, וואס איז אויסגעמעקט געווארן פון ספר־החיים... פון קרעכצנדיקע קינדערלעך, וועלכע זענען לעבעדיקערהייט געשליידערט געווארן אין קבר אריין... וועגן „שמע־ישראל"־אויסרופן פון יידן איבער צעעפנטע תהומותדיקע גריבער... זאלן די דאזיקע בלעטער אויפסניי באלויכטן דעם יסורים־וועג, וועלכן ס'האבן באטרעטן אונזערע טייערע אין זייער לעצטן גאנג... און זאלן די דאזיקע יסורימדיקע שורות פון אונזער בוך זיך צעבלעטערן

אין איין גרויסער פייער-מגילה, וואס זאל בריען און ברענען אין לעבע-דיקן פלייש פון די פארניכטער פון אונזער פאלק, און זאל אויף אייביק צייכענען זייער שטערן מיט קינס זינד און שאנדע...

כל-זמן מיר האבן געאטעמט צווישן אונזערע אייגענע, האבן מיר זיך ניט פארטראכט אין א געהעריקער אפשאצונג פון זייער כלל און דעם יחיד אין אים. ערשט יעצט, שוין נאך זייער אומקום, האבן זיי אויפגעבלענדט אין אונזערע געמיטער מיטן גאנצן חן פון זייער העלער, אויפגעלויכטענער גוטסקייט... זאלן, דעריבער, די דאזיקע בלעטער זיין א ווירדיקע מצבה און נר-תמיד די דאזיקע ליבע, אייגנבלוטיקע געשטאלטן, וועלכע זענען אזוי אכזריותדיק ארויסגעריסן געווארן פון צווישן אונז... זייער שעפעריש לעבן און קידוש-השמדיקער טויט וועלן זיין א קוואל פון באגייסטערונג, באוווּנדערונג און אויפגעגלאנצטן שטאלץ פאר אונז, אונזערע קינדער, ביז אין די ווייטסטע דורות...

און אין ביחידותדיקער איינזאמקייט ווי אין קאלעקטיוון צוזאמענ-טרעף וועלן מיר מישן די דאזיקע בלעטער און באחנען אונזער ווייטערדיקן קיום אין דער אויפגעטויכטער, הימלישער צעשטראלקייט פון די נשמות פון אונזערע קדושים...

זאל זיי גרינג זיין די ערד און זאל זייער רו געשיצט ווערן אין דער אייביקייט.

ד י ר ע ד א ק צ י ע

מיכאל הייזלער

איך וועל אייך קיינמאל נישט פארגעסן

כ׳וואלט שוין לאנג פארגעסן ס׳ארט מיין געבוירן...
אבער ווו יידיש בלוט גערינט האט הפקר אין גאסן,
און דארט האב איך מיינע נאנטסטע פארלוירן —
קאן איך אייך שוין יעצט קיינמאל פארגעסן.

יארן זיי גייען, זיי לויפן געשווינד —
און דאך אלעס פארבליבן אין זיכרון.
ס׳דאכט זיך, אייער שטים הער איך אצינד,
כ׳זע אייך צוריק, ווי מיט יארן...

אמאל זע איך אייך פריילעך, צושטראלט פון גליק,
מיט אייך אין פרייד — מיר שפאנען צוזאמען;
און אמאל ווערט עפעס פארשטארט מיין בליק —
כ׳זע שוין געהילט אייך אלע אין פלאמען...

אין ריח פון פעלדער, ביים ליכטיקן שיין —
שפיר איך נאך איצט גאז אייך דערשטיקט.
ס׳יאגט מיך נאך דער קול אייער געוויין —
איך זע ווי ערד אייך לעבעדיק פארשיט...

איך קלעטער אין געדאנק איבער בערגער און טאל,
כאטש טרעפן א סימן פון אייער געביין;
כ׳האב אייך געפונען אין הערצער ישראל
אין אייגענער היים, ביי זיך שוין אליין...

צביה נגלר־צמרי
קיבוץ מרחביה

תמונות מנוף ילדותי

עיר מולדתי טורקה צפה ועולה לנגד עיני; הזיכרונות, כפי שנרקמו ונטבעו בי בשנות ילדותי, וזהרם לא הועם בלבי במרוצת הימים עד סיפורי השואה ונוראותיה.

לא ראיתי את טורקה מאז עלותי ארצה בשנת 1926. למעשה, גם בשנים שלפני כן היתה שהותי בה מפוצלת, לשנות גלות כפליטים בתקופת מלחמת־העולם הראשונה, ואח"כ בזמן לימודי בעיר אחרת, אולם תמונות ומראות בלתי נשכחים שמורים עמי, והם חלק מהותי של ישותי.

העיירה

הנה מרכז העיירה ורחובה הראשי „די איליצע" על החנויות, על פינות המלאכה והפונדקים הרבים, ועל עירותם המרובה של תושביה היהודים. והשאון גובר בימי־שוק וירידים, כאשר משבעים ושתיים כפריה זרמו איכרים ואיכרות בלבושם הססגוני, ברכב וברגל, טעונים תוצרת משקיהם, למכירה או לחליפין. הרחוב נתמלא המולתם של בני־אדם ושל קולות בעלי החיים למיניהם המובלים לשוק המרכזי. בימים אלה באו על סיפוקם החנוונים ובעלי המלאכה, כשה„שפע" הציף אותם; ועם ערב יכולת לראות את האיכרים השתויים למחצה — או למעלה מזה — החוזרים לכפריהם, עמוסים סחורות החליפין, והחנוונים מסכמים רווח של יום מוצלח.

שנות ילדותי הראשונות שזורות וארוגות בנופה ההררי של „טורקה עילית" (gorna Turka), שכונה מעורבת של יהודים חקלאים־למחצה ושל איכרים אוקראינים. השכונה נקראה אחר כך „רח' לגיונוב", אולי בזכות הפקידות הפולנית, שהתגוררה בחווילות הנאות, מוקפות גנים מטופחים, ובהמשכו עבר בהדרגה לבקתות־איכרים, שחצרותיהם מגודרות ומוצלות עצים, ובאר במרכז. מאחורי

הבקתות ובנייני המשק נמשכו שבילים לגני הירק והשדות. בתי היהודים, שדומים היו, בדרך כלל, לשל שכניהם, קרובים היו לדרך המלך, וזעיר פה וזעיר שם נראתה חנות מכולת וסידקית בחזית.

היחסים בין התושבים היו תקינים ויש שהיו אף טובים מאוד וידידותיים. בני שני העמים ידעו מקרוב את ההווי של שכניהם בני „הדת האחרת". „הגויים" הכירו יפה את מנהגי היהודים, את חגיהם ומועדיהם, ולא זילזלו חלילה במטעמים ובכיבודים המסורתיים. היו ביניהם שהבינו ואף היטיבו לדבר יידיש.

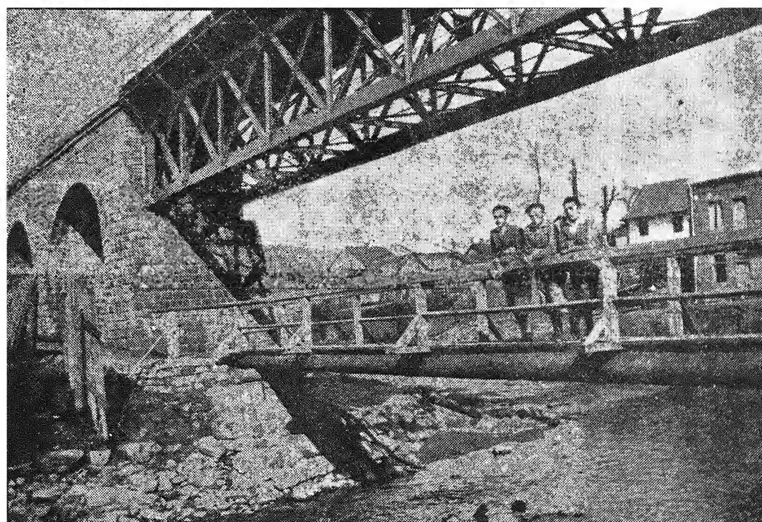
רחבת העירייה ביום שוק (יום רביעי בשבוע)
דער רינעק אין א מארקטאג

בדרך מן העיר, בואכה הכפרים, גרו יהודים־חקלאים, אשר הם ובניהם עסקו בעבודת האדמה, בגידול פרות, צאן וסוסים לצורכי עצמם. היו אלה יהודים חסונים ושלווים. בוקר, בוקר ראית אותם צועדים עם כדי החלב „העירה" אל לקוחותיהם הקבועים. התבלטו ביניהם סוחרי־הסוסים, שהתגוררו בשכונה, וחלקת־אדמה ברשותם; אנשים נועזים ועשויים לבלי חת, שושלת ענפה, שעיסוקם עבר מאב לבן. השם „די קאניערעס" (סוחרי סוסים) היה לשם דבר. בימי הירידים הצטיינו קאניערעס אלה בפעילות רעשנית. ואם משקיהם הפרטיים לא סיפקו מזון לסוסיהם היו הלילות מטשטשים את גבולות המרעה הפרטי ובלבד שבהמתם תבוא על סיפוקה... חמי מזג היו ולא נרתעו גם מפני הרפתקאות אלימות.

בשכונה זו, שעיר וכפר שימשו בה בעירבוביה, היה משהו שובה לב. הקשר אל חלקת האדמה ואל הבקתה המלבינה בין הירק וגם החן והתרבות היהודית נתמזגו יפה באותם הבתים והטביעו חותם של יציבות, של מולדת. לא תמיד שפר חלקם בפרנסה, אבל למדו להיות שמחים גם בחלקם זה.

הנהרות

העיירה שוכנת על גדות הליטמיז׳ (Litmierz) והיבלונקה (Jablonka), אשר הוליכו את מימיהם אל הנהר סטרי (Stryj); נופה הרבגוני השתקף בהם, כן השתקפו החיים בשתי גדותיו. בחלקה הכפרי־חקלאי נזדקרו רצועות בד־פשתן ואיכרות יוצקות עליהן מים מכלי עץ העשויים לכך, כדי להלבינו יפה בקרני השמש. מעברים הדהדו חבטות קצובות — אלו הכובסות המכות על כלי הלובן על גבי אבן, ושוטפות אותם בזרם המים. להקות אווזים רועות בירק־אחו וילדים יחפים מתרוצצים במשחקים. באפיקם הארוך של יובלי הסטרי שונה העומק. מהם קטעים והמים רוגעים חבויים ומוצלים בערבות עתיקות; כאן הוא חוף הרחצה בקיץ הלוהט. וכן חלקות, שעל שפתן שיחי ערבה שסיפקו שבטים למטאטאים לאיכרים או ערבות שזכו לשמש בקודש אצל היהודים אגודות זעירות ליום הושע־נא רבה לבירוק החטאים. על גדות נהרות אלה היו מתכנסים יהודי טורקה ל„תשליך" וניערו כל העברות שעברו במשך השנה ולהבדיל — „הגויים" טבלו

„הגשר הרומנטי"; נהר ליטמיש נופל ליאבלונקה.
דאס „ראמאנטישע בריקל"; דער ליטמיש פאלט אריין אין יאבלאנקא.

את צלם־ישו בתהלוכת חגא.

בטבורה של העיר, במקומות שהמים רדודים והחוף שטוח, יצאו נשים ונערות למירוק הכלים, בעיקר בימי שישי וערבי־החג. הפעילות רבתה כאן לעת הכשרת הכלים לפסח וביעור החמץ מן הערבות ולוחות הבצק. הגירודים והשיפשופים לוו בשיחה ערנית ופיזום עליז. הילדים מצאו כאן מקום משחק בזריקת חלוקי אבנים, בדייג של דגי־רקק ושאר יצורים שבמים. פה ושם נראו תלמידים ותלמידות, שיצאו את דירתם הדחוסה והרועשת כדי למצוא פינה שקטה לשינון פרק לימודים לקראת הבחינות.

בבוא החורף שינה הנהר את צורתו ואת תפקידו והפך לסרט מכסיף. על מימיו הקפואים נוצר מסלול נוצץ ונוקשה. עגלות חורף עמוסות עצים מן היערות שבסביבה הילכו במסילה הנוחה, החלקה והמבהיקה, ובני הנעורים מצאו בה זירה משובחת לספורט החורף. הגשרים של הנהר ייצגו את כל הדגמים של מעברות, שהומצאו בהתפתחות התרבות — החל בגזע עץ גדול, שהוטל למלוא אורכו ומחבר את שתי שפות־הנהר ועד לכלונסאות ואדנים עם מעקה.

יופי שופע — ופתן מזדחל...

בהתקרב האפיק לעיר הופיעו גשרים בנויים ביופיים גם לכלי־רכב. גולת־הכותרת היה הוויאדוקט הגבוה, הנישא על קשתות־אבן, המשך למסילת הברזל בדרכה לתוך מינהרה שבהר ומתחתיו גשר רחב וגדול, הוא „הגשר". הילדים לא נלאו מלשאת עיניהם אל הרכבות החולפות ברעש וידיהם ניפנפו בהתרגשות אל הנוסעים במרומים בתוככי העיר.

אך הופרו השקט והשלווה בעקבות מלחמת העולם הראשונה. נתגלעה אנטישמיות חמורה; האוקראינים המוסתים שפכו את זעמם, שנצטבר בלבם, והוא פרץ כשחדרו הקוזאקים לעיירה. הם בזזו את רכוש היהודים והשחיתוהו בלא מעצור. לאחר נסיגת האויב הושלכה כל הביזה אל חופי הנהר ולתוך מימיו הטהורים, מפחד עונש השלטונות. כלי כסף וזהב, פמוטות, אריגים וסחורות למיניהם התגלגלו מופקרים על הקרקע.

עם הכיבוש השני של העיר ברחו כל היהודים והם טולטלו לחבלי אוסטריה שונים שבעורף ושוכנו כפליטים במחנות. החיים בנכר הגבירו את הגעגועים על הבית הנטוש, על השדות והגנים, על ההווי היהודי. אחרי המלחמה לא מצאנו עוד את ביתנו ועברנו לגור לבית אחר בקרבת מקום, אך מראות הטבע לא נשתנו גם אז וקיבלו אותנו בחיוכם הטוב, המקרב נידחים. החיים חזרו למסלולם.

טורקה וסביבתה היפה, על היערות מלאי הרזים וכל הטוב שבהם, על הנחלים והמעיינות הצוננים המפכים לרוב, על פרחיה, להם ציפיתי עם הפשרת השלגים — הם היו מולדתי. וכאשר הצטרפתי לקן השומר הצעיר נתרחב הנוף הנהדר אל מחוץ לתחום ועם טיולי הקבוצות והקן הגענו גם לכפרים הרחוקים יותר. בהם קוממו מושבות־הקיץ של התנועה ביופי בראשיתי. ואין פלא, כאשר עליתי ארצה היה לי קשה להסתגל לטבע הצחיח. ועל אף קסם „הלילות בכנען" התגעגעתי על מולדתי הראשונה... קווה קיוויתי לבקר פעם את משפחתי, להזין את עיני ואת לבי לו עוד פעם אחת בנוף ילדותי. אולם, לא ידעתי, שפתן הארס מזדחל באותו יופי שופע. זרע השנאה החל נובט ומעמיק שורש באוכלוסייה הלא־יהודית. כה אפסי היה חלקם של אלה אשר נקפם מצפונם ונרעד לבם לבראה הרדיפות — ועל הזיכרונות הנהדרים העיבו מעשי הזוועה של מלחמת העולם השנייה, על חיות־אדם, על אבדן כל רגש אנושי, על השחתת היופי וחילול כל מה שהיה לנו יקר, קדוש ונאצל.

אכן, המקום שהיה מולדת הפך לבית קברות אכזרי ליקירינו. המרצחים היו ליורשים חאיומים של הרכוש היהודי, שנאגר בזיעת אפיהם של דורות.

על רקע הרי הקרפטים, בעיירה היהודית־הגליצאית רווית החן וקסמי הטבע, צמח הנער **אבא שנעלער**. בתום מלחמת העולם הראשונה; בהתקבץ פליטי העיירה היהודים, שנפוצים היו בכל פינות האימפריה האוסטרית־הונגרית, לביתם החרב — מוזקר העלם והיה למנהיג של הנוער היהודי. הוא מקים את התנועה הצופית־החלוצית „השומר־הצעיר" וכבר בשנת 1920 הוא עולה וגם מעלה אתו ארצה את קבוצת החלוצים הראשונה מטורקה; הקבוצות הנוספות באות אחריו... הלא הוא **אבא חושי**, ממנהיגי תנועת הפועלים בארץ־ישראל, ומשנת 1950 ראש העיר חיפה.

מנחם לאנגנויער
ניויארק

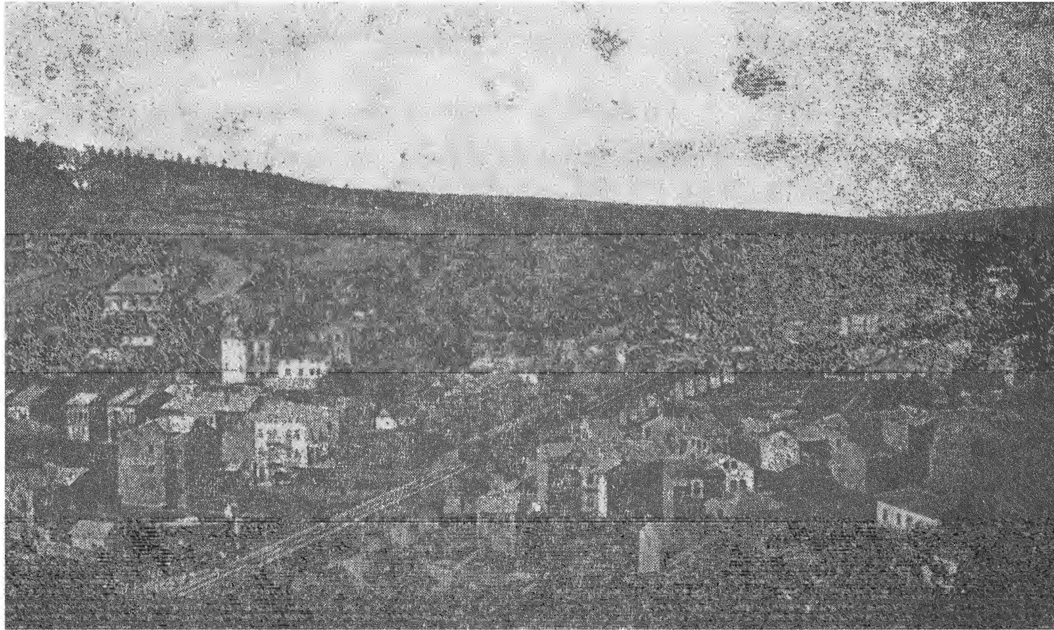
געווען א שטעטל טורקא...

אונזער שטעטל טורקא איז געגרינדעט געווארן פון א פוילישן פריץ נאך אין פופ־צענטן יארהונדערט (עס איז פאראן אין א גאנץ־אלטער שאלות־תשובה א שרייבן: „אונגוואר הסמוכה לטורקא“...). נאך עטלעכע הונדערט יאר האט זיך דאס דערפל טורקא ארויפגעארבעט אויף א קליין שטעטעלע, א יידיש שטעטעלע. ביזן אנהויב פון אונזער יארהונדערט איז טורקא געווען אויסטערליש פרום און פאנאטיש. די גאנצע אינפארמאַציע פון דער גרויסער וועלט (לעמבערג, פשעמישל...) איז געקומען דורך די בעלי־עגלות, וועלכע פלעגן פירן סחורות — און דערפאר האט מען טאקע אויף אונזער שטעטל געזאגט, אז „דער הימל איז פארשטעקט מיט שמאטעס...“ דאס שטעטל ליגט אין א טאל, ארום וועלכן ס'פליסן עטלעכע טייכן, דער סטרי און דער דניעסטער; דער לעצטער וועלכער פליסט דורך א שטיק גאליציע און פאלט אריין אין שווארצן ים, האט זיין קוואל אין א דערפל פון טורקער באצירק. די שענע בערג, וועלכע רינגלען ארום דאס שטעטל, האבן געהאט א נאמען אין גאליציע, און פון די גרויסע שטעט פלעגט מען קומען אהער שעפן פרישע לופט.

ערשט ווען די באן האט אנגעהויבן צו קורסירן דורכן שטעטל, אויף וויאדוקטן, האט זיך אנגעהויבן א נייער פעריאד און בעסערע פרנסות. עקספארט פון געהילץ, אייער און אנדערע ארטיקלען אין דער ברייטער וועלט אריין. דאס שטעטל איז געווען כמעט הונדערט־פראצענט יידיש; די גויים האבן געוווינט אויסער דער שטאט, אדער אין די צענדליקער דערפער ארום. דער ייד פלעגט קומען אין בארירונג מיטן גוי, דעם אוקראינער, נאר ווען עס איז געווען א מארק־טאג אדער א יריד. דאס זענען געווען פארגרעבטע אוקראינישע פויערן

און אביסל פאלאקן־בעאמטע. דער ייד, פארטיפט אין דער תורה און איר עטיק, פלעגט זיך גרויסהאלטן איבער אט די גוישע באפעלקערונג; כאטש וועלטלעכע ידיעות זענען דעם יידן געווען פרעמד.

נוף כללי
אלגעמיינער בליק

זיין אָרט לעבן האט דער ייד געפירט לויטן שולחן־ערוך, מיט דין־תורה׳ס פלעגט מען גייען צום רב; מיט פארזענלעכע פראבלעמען, ווי פרנסה זאכן, א חולה מסוכן, שידוכים עניינים א.א.וו. איז מען געגאנגען צום חסידישן רבין. די הלבשה איז געווען ספעציפיש יידיש; שבת — מיט דער זיידענער בעקעשע און שטריימל. דער גרעסטער טייל יידן זענען באמת געווען תלמידי־חכמים, ווייל פשוט מ׳האט עוסק געווען אין תורה און תלמוד יומם ולילה. דער קול תורה האט זיך געהערט פון אלע קלויזן, אבער אויך פיל זענען געווען „עמך״, מעקלערס, האלץ־סוחרים, סטאלארעס, שלאסערס, בעלי־עגלות; אלע זענען געווען ערלעכע און גאטספארכטיקע מענטשן.

דער רב פון שטעטל — פון פארן ערשטן וועלט־קריג ביז צום חורבן — איז געווען הרב אליעזר סעגאל מישל, א גאון, א תלמיד פון לעמבערגער רב, און

מחבר פון שאלות־ותשובות ספר „משנת אליעזר". א חוץ זיין לומדות איז דער רב געוועזן אויך א בקי אין וועלט־ליטעראטור און סימפאטיקער פון השכלה און ציוניזם. אין א געוויסער דרשה האט ער זאגאר פארגליכן הערצלען צו משה־רבנו; די חסידים האבן אים דאס טאקע פארגעוואָרפן, אבער זיין גרויס לומדות איז אים בייגעשטאנען...

שולן און קלויזן זענען געווען א סך, לויט א קליין שטעטעלע ווי טורקא. יעדע חסידישע גרופע האט געהאט איר אייגענע קלויז — א בעלזער קלויז, א סאדיגורער, א טשארטקאווער. ווו א חוץ דאוונען פלעגט מען דארטן זיצן און לערנען, יונג און אלט. בחורים מיט געקרויזלטע פיאות פלעגן פון צייט צו צייט ארייננקוקן בגניבה אין א העברעאיש ספרל, אונטער דער גמרא... דאס בית־המדרש איז געווען א געבעט הויז פאר „עמך", און די שטאט־שול — וואס האט זיך גערופן א מקדש־מעט, אויף וועלכער מ׳האט נישט געדאַרפן אפילו, לויטן דין, אנקלאפן קיין מזוזה — איז געווען פאר אלע, און איבערהויפט פאר מלכות־פייערונגען, פריער פאר דעם געבורטסטאג באצייכנונג פון קייזער פראנץ־יאזעף און שפעטער, ביי די פאלאקן, פאר דעם דריטן מאי פייער.

עקאנאמיש איז נישט געווען פריילעך. די פאר נגידים און אויך דער מיטלשטאנד האבן זיך גוט געלעבט, אבער די ארימע קרעמערס און בעל־מלאכה׳עס און מעקלערס האבן געהאט א שלעכטע מערכה, געלעבט בדוחק. די יידישע קהילה האט געזארגט פארן געהאלט פון די כלי־קודש: א רב, צוויי דיינים און רעגולאציעס פון בית־החיים.

מיטן אויסברוך פון ערשטן וועלט קריג איז איינגעטרעטן אן ענדערונג אין לעבן. דאס רוב יידן זענען אנטלאפן פון שטעטל פאר די רוסן, ווער קיין בעהמען, ווער קיין ווין אדער אונגארן. אין 1919, ווען די מלחמה האט זיך געענדיקט און די פליכטלינגען, די טורקער איינוווינער, האבן זיך אומגעקערט אהיים, קיין גאליציע — האט זיך אנגעהויבן א נייע עפאכע אין לעבן פון גאליציאנער יידן, איבערהויפט ביי דער יוגנט: זייענדיק אין די מלחמה־צייט אין מערב־אייראפע, איז זי שטארק באאיינפלוסט געווארן פון דער דייטשער מערב־קולטור.

ראשית חכמה האט זיך די יוגנט אפגעשוירן בארד און פיאות... אויך די מיידלעך זענען באאיינפלוסט געווארן פון די דייטשע מאדעס און ראמאנטיק...

אויפן גייסטיקן געביט איז ממש געווארן א רעוואלוציע. די יוגנט האט זיך אפגעגעבן מיט דייטשער און פוילישער ליטעראטור. אנשטאט די לימודים פון גמרא און יורה־דעה און דאוועגען — האבן זיי זיך צוגעכאפט צו שילערן און היינען. אויך האט מען אין שטעטל דערזען די ערשטע שפראצן פון דער מאדערנער העברעאישער ליטעראטור און די גאולה־שטראלן פון ציוניזם און האפנונג אויף די רעאליזירונג פון דער נאר־וואס געגעבענער באלפור דעקלאראציע.

העברעאיש איז געווארן שטארק באליבט ביי דער יוגנט און יעדער האט געלערנט און געליינט עברית. וועגן דעם איז כדאי צו דערמאנען דעם העברע־אישן לערער ישראל משה שרייבער, וועלכער האט געהאט דעם גרויסן איינפלוס אויף דער טורקער יוגנט.

טורקא האט אויך געהאט א שענע ביבליאטעק, ווו אונטער איין דאך האבן זיך געפונען פיר ליטעראטורן - - העברעאיש, יידיש, דייטש און פויליש. ווי שוין געזאגט, האבן א סך יוגנטלעכע געלעבט אונטערן איינפלוס פון דער דייטשער ליטעראטור. אויך וויפל כ׳געדענק, איז מאטיע שיין ז״ל און א סך אנדערע, ווי מיין ברודער יוסף ז״ל, געווען בקיאים ביי די דייטשע פילאזאפן; מיין ברודער האט אפילו איבערזעצט היינעס לידער אויף העברעאיש און יידיש.

בכלל האט טורקא געהאט גרויסע תלמידי־חכמים, און די יוגנט האט געשמט מיט אירע ציוניסטישע בילדונג; לײדער, אקאדעמישע בילדונג האבן זער ווייניג באקומען, צוליב דעם פאנאטיזם פון די מייסטנס חסידישע עלטערן. דאס זעלבע בילד איז געווען כמעט אין אלע קליינע שטעטלעך אין גאליציע.

אבער דער רוף קיין ציון, צו פארן ממש אלס חלוצים צו באארבייטן דעם באדן פאר דער צוקונפטיקער מדינה, איז געווען זער שטארק. אויפן זכרון קומען מיר ארויף צוויי יונגע ענטוזיאסטישע יונגעלייט, אבא שנעללער־חושי און מיין ברודער (ישה ישראלי) מיין ברודער איז געקומען פון דער חסידישער אטמאספער, ממש פון דער קלויז־באנק אין גמרא — און אבא חושי, אן אויס־געצייכנטער סטודענט, פון א בעל בית׳ישער ארבעטס פאמיליע. באגייסטערט פון ציוניסטישן אידעאל האט ער, חושי, ארגאניזירט די ערשטע חלוצישע גרופע און זיך געלאזט קיין ארץ־ישראל. דער איינדרוק פון דעם אקט איז געווען אנ־באשרייבלעך. א באנד מיט מוזיק האט באגלייט די חלוצים, מיט חושי׳ן בראש צו דער באן סטאציע. אט די גרופע און אויך די שפעטערדיקע, אנגעפירט פון משה ישראלי, האבן עס אויסגעאיבט א שטארקן איינפלוס אויף דער

שפעטערדיקער יוגנט. זיי, די יונגע בחורים און בחורות, האבן מיט זייער שוויס און מי געבאנט דעם וועג פאר א יידישער מדינה.

אין יאר 1930 האב איך פארלאזט אונזער טייער באליבט שטעטעלע טורקא, מיט אירע שענע בערג און לאנדשאפטן; אונזער געבורטס־שטאט וועלן מיר,ליידער, מער נישט זעען.

דאך, א טרייסט האב איך געפונען ווען כ׳האב מיט עטלעכע יאר צוריק באזוכט ארץ־ישראל, און כ׳האב זיך איבערצייגט אז „לא אלמן ישראל״, „נצח ישראל לא ישקר״ — ווען כ׳האב געזען וואס דער יידישער געניוס האט אויפגעטון אין אונזער לאנד.

און ווען כ׳האב דאס אלעס געזען, האט זיך מיר ארויסגעכאפט די טראדיציאנעלע ברכה: „זאל דאס קיינמאל נישט פארשטערט ווערן״, און זאלן זיי גרויסע טאטן אין ישראל זיין א דענקמאל פאר אונזערע קדושים וטהורים פון טורקא.

פנינה זאמושי־שטרנבך
חיפה

אתם העדים...

הרי הקרפטים, אתם הרמים,
עדים לזוועות של אותם הימים;
עת הרים רעדו...
שימונקה, ז׳ביזנין, קיצ׳רה, ברינוב
אהוזי סיוטי בלהות ומכאוב —
עת צועדים צעדו...

הרי הקרפטים, רק אתם היודעים
איך הרבו יכלו ישוב ומתים
בטורקה ליד סטרי;
איך שקקו היי יצירה ישרים
והפכו לקינה ולנהי.

בצמרות העצים
בחורשות קרפטים
מהדהד עוד קול –
קול אנקת המתים.
והתינוקות הרכים,
בכים ממרחקים –
לא עוד גלי הנהר
החרישו הצער.

ופסגות הקרפטים משקיפים
אל מול עיר קברים רמוסים,
רק אתם העדים לנצח
לחיים שהיו – והרוסים...

ד ו ר ו ת ש ה י ו

פארגאנגענע דורות

דברי ימים ודימוגרפיה

א. טורקה הקדומה

עד מחצית המאה ה־15 היתה טורקה וסביבותיה מקום שמם, המכוסה יערות־עד. כף רגל אנושית לא דרכה כאן, פרט למקרים, אולי, שהאדם נאלץ היה לחפש מחסה מפני התנפלויותיהם של הטטארים. אולם, אך עברו גדודיו של האויב היו האנשים חוזרים למקומותיהם. מניחים, שבמקום פראי זה היה מקום מעבר קדום, שעקבותיו נשארו. היה זה, כנראה, מסלול צר ובלתי נוח, העובר במרחק־מה מגדות הנהר סטרי; מסלול זה קישר אדמות טשרווינסקי עם הונגריה.

והמעבר הזה, יש לשער, היה קשה ומייגע. מסופר, שהמלך לודוביק ההונגרי, ברצותו לקצר את דרכו להונגריה והלך במסלול זה, הפסיד למעלה מ־40 סוסים, שנפלו מרעב ומעייפות; רק לאחר ארבעה ימים הגיעו הוא ואנשי לווייתו למחוז חפצם. כנראה, המדובר הוא בשביל, המוליך מקלימייץ, בקרבת הסטרי. היתה זו בכלל הפעם הראשונה, שטורקה נזכרה בדברי הימים, אולם עובדה זו מעידה, שהדרך, המובילה בין יערות טורקה, היתה בלתי נודעת וקשה, שלא השתמשו בה; לא הרחיקו ללכת במקומות הפראיים שבסביבות הריה השוממים של טורקה.

בעלות על העיירה

ועברו כמעט מאה שנה מאז נזכרה טורקה בפעם הראשונה בהיסטוריה, ושוב לא היה ידוע עליה דבר כלשהו.

בשנת 1431 הנחיל המלך וולאדיסלב יאגללו, עפ״י זכויותיו הנתונות במא־דיקה, את טורקה והאחוזות שבסביבותיה, שהשתייכו עד אותו זמן לאחוזות המלכות אשר בשטחים על גדות הנהר סטרי, עם זכות מורשה — לאחד מלוחמיו ולשלושת בניו, מבני הוולוכים, שהצטיינו בשירותם הנאמן למלכות.

ברם, גבולותיה של הנחלה לא פורטו בדיוק. במיסמכים נזכר הנהר סטרי, שעל גדותיו משתרעת האחוזה. מדובר על עצים, הנקראים „איל״, על שדות איסא, סורסור וברוד, כנקודות ספר, המפרידות בין אדמותיו של הלוחם הוולוכי ובין האדמות השייכות לאחוזות המלכות. מסיבה זו נאלץ המלך זיגמונט הראשון למנות ועדה מיוחדת, כדי לקבוע בדייקנות את גבולות נחלתם של האדונים למשפחת טורצקי ובין אחוזות הממלכה.

שמעון טורצקי

ממיסמך מסוים, שנערך בשנת 1494, ובו נמסר, כי שמעון טורצקי מוותר על חלק מאדמותיו לטובת ארבעת בניו, אנו למדים, שלאדונים ממשפחת טורצקי — שבשמם נקרא המקום טורקה — שייכת היתה לבד מטורקה ויאבורי גם יאסיניצה. לפי ההשערה המתקבלת על הדעת ביותר, נקרא ההר שימונקה, הפיסגה הגבוהה ביותר בקרב ההרים המקיפים את טורקה, על שם האדון שמעון טורצקי.

בשנת 1444 מקבל ואנקו מטורקה, שהיה ממקורבי המלך ולאדיסלאב, ושנקרא לאחר מותו וארנאנצ׳יק, בשל זכויותיו הרבות — שטח של שלושה מילים מרובעים, המשתרע מן נחל בוקוביץ (הנופל לנהר סאן) עד לגבולות הכפר ז׳וראבין; זכות זו ניתנה בוארדין, בהונגריה. נוסף על כך הוא מקבל אישור חוזר לזכותו הקודמת, דהיינו, על הנחלתה של טורקה לאביו על־ידי המלך ולאדיסלב יאגללו. בניהם ובני בניהם של אלה, אשר קיבלו את טורקה וכל הסביבה מידי המלכים כמתנה, קראו את שמם טורצקי; אלה שוב שהתיישבו ביאבור — קראו שמם יאבורסקי; ואלה הזוכים בחבל אילניק — קראו לעצמם אילניצקי.

דברי הימים

מאותו זמן ואילך התרבו הידיעות בדברי־הימים על טורקה; את החשובות נספר בקצרה:

המלכה בונה מצווה לסלול את הכביש מסאמבור לטורקה, כדי להעביר דרכו עגלות טעונות כל־טוב לארץ מולדתה. היא מבקרת לעיתים קרובות במקום לשם צייד ביערות טורקה. במאה ה־16 נמצאים כבר כאן הרבה וולוכים, הנמלטים לכאן מפני דיכויים של ההונגרים. הם מביאים אתם את מינהגיהם וחוקיהם, המתקבלים במקום ומתקיימים בו. אכן, ההתיישבות בכל הכפרים שבאיזור טורקה התקיימה ברובה לפי משפט הוולוכים; זכויות לוקאליות אלו הודגשו לעיתים קרובות.

הטאטרים, שמקודם לכן לא הגיעו אף פעם אחת אל בין ההרים בשל פחד המעבר הקשה וכן בשל המארבים, נאלצו בשנת 1594 לברוח דרך הרי האיזור הטורקאי והסקולי, שעה שהצבא הפולני ובראשו המצביא יאן זמויסקי, דלק אחריהם. במנוסתם משאירים אחריהם גדודי הטאטרים הרס וחורבן,

בדברי הימים נשארו עד היום ידיעות על סיכסוכים וקרבות מקומיים של „השלאכטה", כגון התנפלותו של שלוכטונג על חצרו של יאבורסקי פרקביץ, על־יד טורקה; התנפלותם של ויסוצ'נסקי על רזמר; של פמיינטובסקי מן רוזלוץ, על הדברניצקים מן בובארקה, ולבסוף — הסיכסוך בין השלאכטה מן ויסוצק וקומורניק לבין בני סקולי.

בשנת 1697 נהרסה טורקה על־ידי שודדים הונגריים; לאחר ניצחונם על מפקד מישמר הגבול סטפן טורצקי, בזזו את כל הסביבה והעלו אותה באש.

בשנת 1729 עוברת טורקה, על פרברה זביז'ניץ, מידי אדוניה האחרונים, שירדו מנכסיהם בשל ההתנפלות האחרונה, לידי יאן אנטוני קלינובסקי.

(עפ"י: Zarys monograficzny powiatu Turczanskiego Lwow, 1938)

מפולנית: ח. ד.

ב. טורקה היהודית

קשה לקבוע בדיוק מתי הגיעו היהודים הראשונים לטורקה ולסביבתה. אבל ברור הוא, שהתיישבות היהודים במספר רב בה קשורה בשמו של המגנאט יאן אנטוני קלינובסקי. בשנת 1729 קנה אותו קלינובסקי את כפר טורקה ולאחר שנה העלה כפר זה, ברשותו של המלך, לדרגת עיר, כדי לעשותה, בשל שכנותה לגבול פולין הונגריה, למרכז סחר. ולמען משוך לכפר־העיר אוכלוסייה חדשה, ובמיוחד סוחרים ובעלי־מלאכה, שיגר קלינובסקי את עוזריו לכל הסביבה, שהב־טיחו בשמו, שלכל המתיישבים החדשים תינתן חופש פעולה במסחר ובמלאכה. ולטורקה הגיעו, על־כן, עשרים וחמשת המתיישבים היהודים הראשונים: והם אברהם שימונוביץ רטושני, שהיה רבה הראשון של טורקה, שמעון ברקוביץ, ברוך ארנדטור, זלמן יוסלוביץ, אביש הרשקוביץ, יעקב רוטה, הרש ארנדטור, שוע־הערץ זלמנוביץ, ברוך נטלוביץ, יהודה מנדלוביץ, משה אהרונוב, שמואל נחומוביץ, דניאל מרודוביץ, יוסף כהנוביץ, שלמה שפיקוביץ, נחמן אהרונוביץ, יעקב מטטוביץ, יוסף יודקוביץ, שלמה יעקב, יצחק ברודק, ברל צימבליסטה.

בניית השוק

עוד באותה שנה (1730) בנה קלינובסקי, על מגרש ענקי ליד ארמונו, ארבע שורות בתים בצורת ריבוע (השוק), ובבתים אלה השכיר קלינובסקי למתיישבים החדשים דירות במחיר מוזל מיוחד, אף ביחס לתקופה ההיא. כמו

POWIAT TURKA.

מפת האיזור
מאפע פון געביט

כן דאג גם לצרכיהם הדתיים והחברתיים. באותה שנה בנה בכספו הוא את בית־הכנסת הראשון בטורקה, שעלה אז שלושים אלף זהובים פולניים. כן תרם ביזמתו הוא בית־מחסה ליהודים זקנים. מאדמתו הפרטית מסר ליהודים חלקה מתאימה לבית־קברות יהודי. לכל יהודי המקום הרשה ליטול מעצי יערותיו כל כמות הנחוצה להם לבניית בית מגורים ולהסקה. אף בית־דפוס יהודי מיוחד ייסד קלינובסקי, ובו הודפסו ספרי תפילה ולימוד שונים. אחד העותקים של סידור עתיק זה נשמר עד השואה בארכיונה של קהילת טורקה. בשער הסידור הזה מודפס הנוסח הבא בלשונות הפולנית והעברית:

"W Turce. Dziedzicznym miescie I. W. Imci Pana Antoniego, Pana Na Wielkich Kamionkach Turce, Beniowych X. Kalinowskiego, Podkomorzego Inflantskiego Wojsk Jego Krolewskiej Mosci y Rze. Pos. Pulkownika Pana y Dobrodzieja."

שער הסידור שהודפס בבית דפוס בטורקה במחצית המאה ה־18.

פארבלאט פון סידור, וועלכער איז אפגעדרוקט געוואָרן אין טורקא אינם 18 יאָרהונדערט.

מועצת עיר מאוחדת

עד לשנת 1867 היו בטורקה שלוש קהילות נפרדות: א) קהילת התושבים הנוצריים ב) קהילת האצולה הפולנית; ג) וקהילת היהודים. לכל קהילה היתה חותמת רשמית משלה. על גבי החותמת היהודית היה כתוב:
"Turka ver Yuden — Gemeinde — Siegel".

לאחר הכרזת הקונסטיטוציה ושיווי הזכויות האזרחיות בארצות המימשל האוסטרי התמזגו כל שלוש הקהילות הנ״ל לקהילה עירונית כלל־אזרחית אחת. ובבחירות למועצת העיר לאחר המיזוג נבחר מטעם היהודים מר משה שכטר.

במשך כל אותה תקופה, ועד שנת 1903, לא התקיימה בטורקה קהילה יהודית רשמית מיוחדת על־פי תקנות האוטונומיה והבחירות הכלליות. בראש הקהילה עמדו אנשים שכונו בשם רגירר. היו אלה נציגי היהודים, שנבחרו מפעם לפעם באסיפות בתי הכנסת. ברם, אנשים אלה לא ניהלו כל משרד, לא גבו מיסים כלשהם, וכן לא הקציבו הקצבות לצורכי הקהילה. השוחטים התפרנסו מהכנסות השחיטה ומהן גם הפרישו אחוזים מסוימים לרב דמתא או לממלא מקומו. בענייני קהילה כלליים היו מחליטים באסיפות, שכונסו לעיתים די קרובות בבתי הכנסת. אסיפות אלה הונחו ע״י הושבים יהודים בעלי השפעה — וההחלטות, שנתקבלו בהן, חייבו את כל הציבור.

מסילת ברזל וראשית חיים מודרניים

משנת 1903 חל בטורקה שינוי יסודי. טורקה זכתה בימים ההם למסילת ברזל, שעודדה במידה ניכרת את חייה הכלכליים והחברתיים. התיישבו בה אז הרבה אנשים חדשים בעלי מרץ ויזמה, משכבת האינטליגנציה והמסחר היהודיים. ובאותה שנה (1903) אושר על ידי השלטונות, בפעם הראשונה בתולדותיה של טורקה, ייסוד הקהילה היהודית הרשמית, מושתתת על החוק האוסטרי של קהילות יהודיות. לוועד הקהילה נכנסו אז: משה שכטר, זלמן מרגוליות, אברהם זוסוויין, ישראל־צבי הירש, חיים הירש וד״ר טורנהיים. זה האחרון שימש יושב ראש הקהילה. תקופת כהונה חדשה של קהילה זו התחילה אחרי בחירות־קהילה בשנת 1908, ונבחרו אליה: ד״ר לובינגר — יו״ר; דניאל ארטל — סגן יו״ר; פרץ קליין, אביש ברמן, גדליה מנדל, לייבוש קונקה, יוסף ברנדלשטיין ואברהם זוסוויין — כחברים. תקופת כהונתו של ועד קהילה זה נמשכה עד פרוץ מלחמת העולם הראשונה ב־1914.

בתקופת מלחמת העולם הראשונה לא התקיימו כל בחירות לוועד הקהילה היהודית, משום שתושביה עזבוה בהמוניהם מחמת נגישות הצבא הרוסי. אכן, צבא זה שדד והשחית את כל רכושם של יהודי העיר ללא רחם.

אחרי מלחמת העולם הראשונה

בסתיו 1918 חזרו חברי ועד הקהילה והתחילו לארגן מחדש את עבודתה. אולם לאחר זמן־מה שוב הופסקה הפעולה בשל ההפיכה האוקראינית וסמכותו של ועד הקהילה הועבר למועצה הלאומית היהודית. מועצה זו התקיימה בטורקה במשך שישה חודשים בלבד, ששוב העבירה את סמכויותיה לקהילה היהודית, שקמה לתחייה לאחר אבדן המימשל האוקראיני. בקהילה זו המשיכו איפוא לכהן אותם החברים, שנבחרו זמן רב לפני מלחמת העולם הראשונה.

רק בשנת 1925 התקיימו בטורקה בחירות חדשות לקהילה, ואז שוב נבחרו כיו״ר ד״ר לובינגר, לסגנו — דניאל ארטל. חבריו היו: הרש־לייב שרייבר, מנדל קלר, ד״ר גליק, משה הירט, ש״נ מיינר ואברהם לנגנאואר.

ב1928 התקיימו שוב בחירות לקהילה על יסוד תקנות הקהילה החדשות של הרפובליקה הפולנית. הרכב הוועד החדש היה: ד״ר לובינגר — יו״ר, ד״ר גליק —ממלא מקומו, וכן שישה חברי ועד, שביניהם היה הרב דמתא אליעזר מישל בתור ויזיליסטה. המועצה הורכבה משנים־עשר חברים, ובראשה — מר אדולף ברנשטין.

בשל אי־סדרים בקהילה, פיזרו השלטונות את המועצה ואת הוועד ומינו בשנת 1935 את העו״ד הטורקאי ד״ר מאוריץ ברוך כממונה מטעם הממשלה ולידו ועדה מייעצת בהרכב הבא: ישראל אינטרטר — מ״מ של הממונה, ד״ר

יו״ר ועד הקהילה ד״ר מ. ברוך.
קהילה פארזיצנדער ד״ר מ. בראך.

חבר ועד הקהילה ד״ר פ. רינטל.
קהילה מיטגליד ד״ר פ. ריינטאל.

פ. רינטל, יעקב צבי קונקה, אברהם לנגנאואר, עוזיאל ארטל, יצחק אנגלמאיר ושלמה שליסר.

לפני מלחמת העולם השניה היה מספר תושביה היהודים של טורקא 6000 נפש, שהם % 41 מכלל האוכלוסייה. מספר תושביהם היהודים בכפרי הסביבה היה 7000.

(עפ"י Almanach gmin Zydowskich w polsce) מפולנית: אידה ז.

ג. ציונים דימוגרפיים ואחרים

חלוקה אדמיניסטראטיבית

טורקה ובנותיה, שהגורמים העיקריים להתיישבות ולהתנחלות בקרבם היו, ללא ספק, הנהרות ושיפועי ההרים — חלוקתן האדמיניסטראטיבית פשוטה היתה בתכלית: העיירה, טורקה על נהר סטרי, היא „בירת„ האיזור ובה כל מישרדי השילטון האזורי; מסביב לה — 273 כפרים ויישובים.

דימוגרפיה

1. על פני שטח של 1829 קמ"ר התגוררו (לפי הספירה משנת 1931) 114.457 תושבים:

נוצרים קתוליים (מהכנסייה הרומית) — בטורקה 1.706; בסביבה 4,595.
נוצרים קתוליים (מהכנסייה היוונית) — בטורקה 4211; בסביבה 92.353.
יהודים — בטורקה 4117 (!); בסביבה 6,510.
אחרים — בטורקה 33; בסביבה 800.

דוברי פולנית — בטורקה 3,997; בסביבה 22,106.
דוברי אוקראינית — בטורקה 1,446; בסביבה 49.122.
דוברי רוסי (לא רוסית!) — בטורקה 1.571; בסביבה 28,344.
דוברי יידיש — בטורקה 3,056; בסביבה 4,496 (!)
לשונות אחרות — בטורקה 25; בסביבה 130.

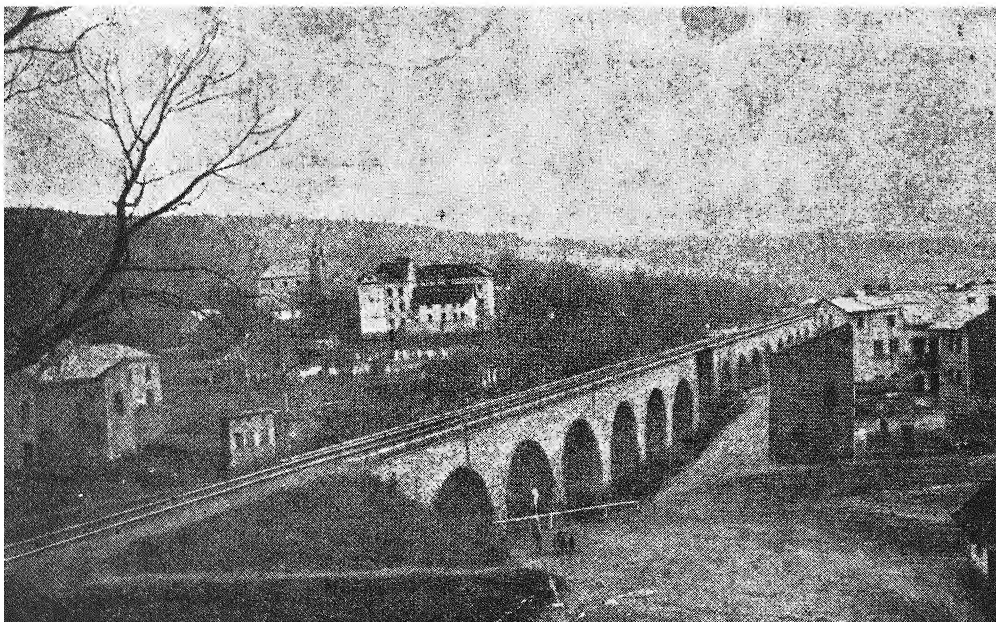
2. 10.627 יהודים נמצאו באיזור טורקה. הם היוו 40.8% של אוכלוסיית העיירה, 6,2% של אוכלוסיית הכפרים (!!) נמצא, שמספרם עלה על מספר הפולנים, שהתגוררו בטורקה גופה ב־141,3%. אבל יחד עם זאת אנו רואים לדעת, שכמעט שליש של האוכלוסייה היהודית באיזור טורקה (3,065 איש מבין 10.627) הצהיר על פולנית כעל שפת־האם שלו. על־ידי כך גדל מספר המכריזים על הלשון הפולנית כלשון האם שלהם ב־2411 איש.

3. רמת החיים באיזור ידועה היתה כנמוכה מאוד: תנאי הדיור היו קשים מנשוא: 56.4% התגוררו בדירות של חדר אחד; 29.7% — בדירות בנות 2 חדרים, ורק 7.5% — בדירות בנות 3 חדרים. בכל האיזור נמצאו 9 רופאים, מהם 7 בטורקה.

4. בסביבה 15 מינסרות בינוניות ושלוש קטנות; בטורקה גופה נמצאות 4 מהמינסרות האלו. הגדולות במינסרות, לבד משלוש, היו בבעלות יהודים, שפיתחו את תעשיית העץ באיזור, שהיה, בדרך־כלל, איזור חקלאי.

5. „אלמנט האינטליגנציה", במובן הרחב של המילה, הכולל פקידים במשרדי שילטונות האיזור, הפלאסטרה, המורים, הכמרים, השוטרים, הפנסיונרים עם בני משפחותיהם — מנה 3.229 איש, שהיוו 2.9% של האוכלוסייה.

(עפ"י Zarys monograficzny powiatu Turczanskiego Lwow 1938)

פסי הרכבת מגיעים לטורקה...

אייזנבאַן ליניע דערגרייכט אין שטעטל אריין...

חיים פעלער
קרית חיים

טורקער פנקס ביזן ערשטן וועלט קריג
(זכרונות און עפיזאדן)

אין אלטע צייטן האבן יידן אין טורקא געלעבט אין די זעלבע פרימיטיווע באדינגונגען ווי די איינגעזעסענע אוקראינישע באפעלקערונג. א גאנצע וואך האט מען געגעסן קארטאפל מיט האבער־מעל ברויט און אויף שבת איז מען געגאנגען אין מיל אריין, אפגעמאלט א ביסל ווייץ און געבאקן ווייצענע נאראז־חלות. ס'איז נישט געווען קיין גרויסער אונטערשיד צווישן ארעמע און רייכע... אויך אנגעטון איז מען געווען זער ארעם. ביז דער חתונה איז די יוגנט געגאנגען אנגעטון אין לאנגע העמדער פון גראבן ליינוואנד און זומער בארוועס אן שיך... צו די חתונה האט מען די יינגלעך געמאכט קאזלאווע שטיוול, צוויי פאר צייגענע הויזן און בעקעשעס, העמדער פון גראבע גויאישע ליינוואנד. מיידלעך האט מען אויך נישט קיין סך מער געמאכט...

טיף־רעליגעז

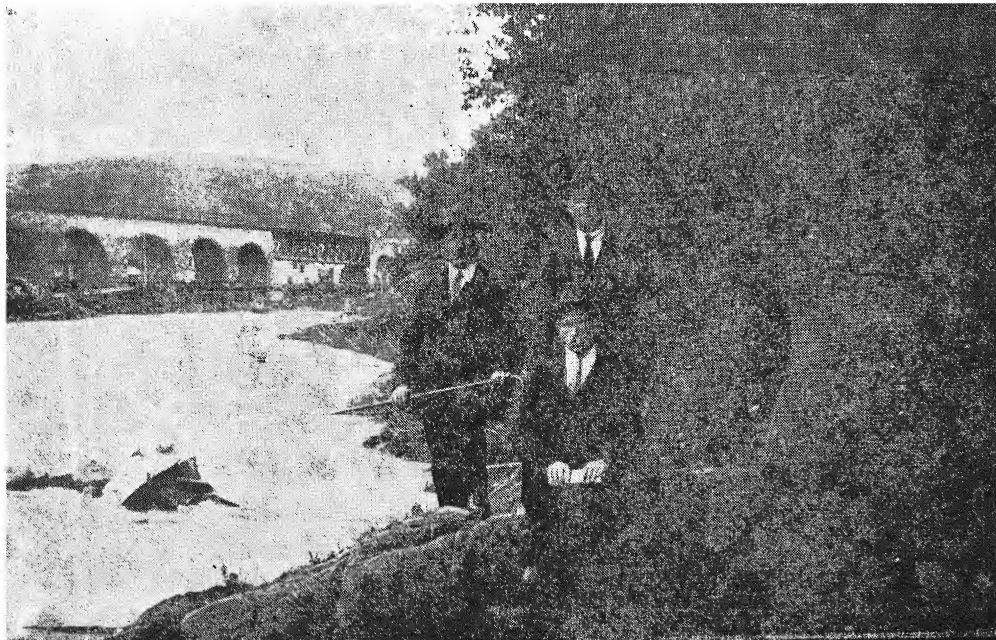
אלע יידישע קינדער אין טורקא, און אין די דערפער ארום איר, האבן געלערנט אין די חדרים. מען האט אין יענע צייט נישט געוווסט פון קיין שקאלעס. חאטש די רייכערע יידן האבן ביסלערווייז אנגעהויבן ברענגען פאר זייערע קינדער לערערס פון די גרעסערע שטעט, כדי צו לערנען זיי שרייבן דייטש און פויליש. פאר די ארעמע און מיטעלע יידן איז דער חדר געווען דער עכסטער אנשטאלט פון לערנען און לערע. דארט האט מען קודם כל געלערנט דאווענען און נאך עפעס. שפעטער שוין האבן פארשידענע טיילן פון דער יידישער באפעלקערונג געשיקט זייערע זין און די רבנישע ישיבות פון

אנדערע שטעט אין גאליציען, און דאפון זענען ארויסגעקומען אין טורקא אסך לערנערס, וועלכע פלעגן שפעטער זיצן טעג און נעכט אין די קלויזן און לערנען.

פרום און טיף־רעליגיעז איז געווען די גאנצע יידישע באפעלקערונג פון טורקא — פון טרעגער ביז צום רב. געטראגן די אלטע טראדיציאנעלע בעקעשעס. שבת איז יעדער ייד געווען אנגעטון אין שטריימל.

אייזנבאן און ענדערונגען

ווי די גאנץ אלטע יידן פלעגן דערציילן, איז א גרויסע ענדערונג געקומען אין לעבן פון טורקא, ווען מ'האט אנגעהויבן בויען די אייזנבאן־ליניע. אזוי לאנג ווי אין טורקא איז נישט געווען קיין באן האט טורקא געלעבט מיטן אלטן סדר. און ווען די באן האט אנגעהויבן גייען, האט זיך די עקאנאמישע אוןווירטשאפטלעכע לאגע אינגאנצן געענדערט. און צוזאמען מיט איר אויך די קולטורעל־געזעלשאפטלעכע. אמת, מען דערציילט, אז אויך פאר די באן־צייט זענען שוין געווען אין טורקא עטלעכע גרויסע לערנערס, וועלכע זענען אין

אברכי טורקה על שפת היאבלונקה.
יונגעלייט ביים טייך יאבלאנקא.

געהיים געווען ציוניסטן און באשפעטיקט זיך מיט ציוניסטישע ליטעראטור — אבער דאס אלץ איז געווען שטרענג־געהיים.

ווען מ׳האט געבויט די באן, איז אנגעקומען קיין טורקא א געוויסער יידישער באן־אינזשיניער און האט געגרינדעט אין טורקא א ציוניסטישע ארגאניזאציע מיטן נאמען „מזרחי" — די ערשטע ארגאניזאציע פון די נייע צייט אין טורקא. אין אנהויב איז די ארגאניזאציע געווען זער קליין, ווייל די יוגנט האט מורא געהאט זיך אין איר אנצושליסן צוליב די גרויסע פארפאלגונ־גען, וואס זיי איז אויסגעקומען ביישטיין, סיי פון עלטערן און סיי פון אנדערע. מען האט די יינגלעך נישט אריינגעלאזט דאווענען אין די קלויזן. אין בעלזער קלויז האט אמאל אזא יונגערמאן באקומען פעטש און ארויס־געווארפן געווארן. מען האט זיך פאר זיי געהיטן ווי פאר א קרענק... גערופן האט מען זיי טריפהניאקעס.

אבער די צייט איז נישט געשטאנען אויף אן ארט... ביסלעכווייז האט זיך דאך די ציוניסטישע ארגאניזאציע אויסגעברייטערט און פארגרעסערט און ווען אין יאר 1907 זענען געווען וואלן צום עסטרייכישן פארלאמענט און אין ראיאן, און ס׳האבן קאנדידירט צוויי יידישע קאנדידאטן (דער נאציאנאלער ייד ד״ר גרשון ציפער און דער אסימילאנט ד״ר נתן לעווענשטיין — „פאלאק פון משה׳ס גלויבן") האט שוין די ציוניסטישע ארגאניזאציע אין טורקא געפירט א ברייטע טעטיקייט און א גרויסע אגיטאציע.

די עקאנאמישע ענדערונג האט זיך בעיקר אויסגעדרוקט אינם אויפשטעלן אין טורקא און אין דער אומגעבונג אסך זעגפאבריקן, ווייל נאכן אויסבויען די אייזנבאן האט מען זיך יעצט גענומען האקן די וועלדער, און פירן דאס האלץ מיט דער באן... דאס האט געגעבן פרנסה א סך יידן פון טורקא און אומגעבונג. יידן זענען געווארן באאמטע, אונטערנעמערס, ארבייטער א.א.וו. ביי די אלע האלץ ארבייטן. דער לעבנס שטייגער האט זיך געענדערט און יידן זענען שוין נישט געגאנגען מאלן מעל אויף שבת...

איין פאך אין טורקא האט געליטן פון דער אייזנבאן — די בעל־עגלה׳עס. זיי, וואס זייער גאנצע פרנסה איז באשטאנען צו ברענגען און צו פירן סחורות מיט זייערע פערד־און־וועגעלעך, האבן עס געבעטן גאט, אז ער זאל מאכן א נס און אן אקס פון דער באן זאל צובראכן ווערן... אבער קיין נס איז נישט געשען און די באן איז געפארן ווייטער...

האנדל האט זיך טאקע שטארק אויסגעברייטערט און יידן האבן געמאכט מסחרים. אבער נישט אלע... דער גרעסטער טייל יידן זענען נאך געבליבן ארעם. זענען געווען ארימע בעל־מלאכה׳עס, שניידערס, שוסטערס און אנדערע. שניידערס האבן נאך אלץ געארבייט מיט די הענד, ווייל קיין ניי־מאשינען זענען נאך נישט געווען אין טורקא. און ווען מ׳האט שוין געקאנט באקומען א נייע מאשין, איז נישט געווען קיין געלט צו קויפן איר. איין שניידער, אביסל א פערמעגלעכער, האט זיך געקויפט דאמאלס א ניי־מאשין — דאס איז געווען ברוך יוסף פרענקל. פלעגן טאקע שניידערס קומען צו אים און אפשטעפן אן אנצוג און דערפאר אים באצאלן. מיט דער צייט איז אויפגעקומען די פירמע „זינגער״ פון אמעריקע — און די פארטרעטונג האט איבערגענומען אלטער מאנטאג, וואס איז געווען גבאי אין שניידער שולעכל און רב אלטער האט געגעבן אלע שניידערס מאשינען צום אויסצאלן. גענומען האט מען אויף א יאר־צוויי, אבער דאס האט זיך געשלעפט ביז 6—8 יאר ; אלטער מאנטאג האט אלע פארלענגערט.

א קיצור, ס׳איז ביי שניידערס שוסטערס אויך געווארן א ביסל בעסער, אבער אז ס׳איז געקומען דאנערשטיק און מ׳האט געדארפן האבן די 4—5 קראנען אויף שבת, האט מען נאך גוט געשוויצט ביז מ׳האט זיי באקומען.

געזעלשאפטליך לעבן

און דאס גאנצע געזעלשאפטלעכע לעבן אין טורקא איז נאך דערווייל פארגעקומען אין בתי מדרשים און קלויזן. ס׳איז געווען אין טורקא א בעלזער קלויז, ווו יידן זענען געזעסן טאג און נאכט און געלערנט ; ס׳איז געווען א סאדיגורער קלויז, א טשארטקאווער קלויז, א בית־המדרש און ס׳איז אויך געווען א גרויסע שול — דארט האבן שוין געדאווענט די מער אויפגעקלערטע יידן — מיט חזן און כאר. נעבן דער גרויסער שול איז געווען דאס שניידער שולעכל און דאס „מתעסקים״ שולעכל. א חוץ דעם איז געווען די גרויסע קלויז ביים הרב לאנגערמאן ווי אויך „שטיבלעך״ צום דאווענען אויפן סטרי. אויך א ציוניסטיש שטיבל, א האנדווערקער שטיבל און נאך אנדערע.

יוגנט האט שוין ביסלעווייז גענומען ליינען דאס „יידישע טאג־בלאט״, וואס איז דערשינען אין לעמבערג און גענומען אינטערעסירן זיך מיט יידיש טעאטער. פון לעמבערג האבן אנגעהויבן אנקומען טרופעס און פארשידענע יידישע לידלעך זענען שוין געזונגען געווארן אין טורקא.

אבער דאס אלץ איז נישט אזוי גלאט געגאנגען. יוגנט האט נאך געהאט „צו זינגען און צו זאגן" מיט זייערע פרומע עלטערן און אנדערע פרומע בעלי־בתים. דער אלטער דור האט זיך נישט אזוי שנעל אונטערגעגעבן און האט געפירט א מלחמה מיט טריפהניאקעס.

א מזל איז געווען וואס דער דאזיקער אלטער דור האט נישט שטענדיק געהאט א סך צייט און געהאט זייערע אייגענע צרות און פראבלעמען. אט האט זיי גאט צוגעשיקט א גרויס מחלוקת, ווען מ'האט געדארפן קלויבן א נייעם רב, נאכדעם ווי דער אלטער רב איז נפטר געווארן. געווען איז דאס אין 1909 אדער 1910. א גרויסער טייל יידן האבן געוואלט דעם סאמבארער רבינס אן אייניקל, אבער דער ועד הקהילה מיט נאך אנדערע יידן האב געוואלט דווקא דעם הרב מישל, וועלכער איז נישט געווען שטארק פופולער, אבער דערפאר געקאנט גוט לערנען. סאמבארער חסידים האבן געשטורעמט די קהילה, מ'האט זיך געשלאגן אין די גאסן און ס'האט זיך געטון אויף טיש און אויף בענק...

מנצח געווען האט הרב מישל מיט דער יידישער קהילה. מיט זיי זענען געווען רייכע יידן, די אייגנטימער פון דער פראפינאציע (בראנפן מאנאפאל), וועלכע איז דורך זיי אפגעקויפט געווארן ביים גראף קאלינאווסקיס יורשים. די דאזיקע יורשים האבן א'יגנטליך פארקיפט אלע זייערע גיטער אין טורקער אומגעבונג, און יידן האבן געקויפט. די אלע רייכע יידן זענען עס געווען אויך די אנהענגער פון דעם אסימילאנט ד"ר לעווענשטיין קעגן דעם נאציאנאלן טוער ד"ר ציפער; אין די נייע וואלן צום פארלאמענט אין יאר 1911 האט ווידער געזיגט דער פאלאק פון משה'ס גלויבן. ביי די דאזיקע וואלן זענען פארגעקומען גרויסע געשלעגן אין טורקא, און צו דער הילף פון דער ציוניס־טישער זייט, וואס איז אבער געווען גאנץ שטארק, איז געקומען משה שיין מיט זיינע סאציאליסטישע חברה. גובר געווען איז די אסימילאטארישע גרופע, ווייל איר צוהילף איז געשטאנען די פאליציי...

ווען אין קיעוו איז פארגעקומען פארן ערשטן וועלט־קריג דער באוווסטער ביילים־פראצעס איז אין טורקא פארגעקומען א גרויסע פראטעסט פארזאמלונג קעגן די צארישע מאכט־האבער. אויף דער פארזאמלונג, וועלכע איז פארגעקומען אין דער גרויסער שול און געווען געפאקט, האט דאן גערעדט לייבל טויבעס פון לעמבערג.

געווען איז דאן א צייט אין טורקא פון קולטורעלער און פאליטישער טעטיקייט. פון לעמבערג און קראקע האבן אנגעהויבן צו קומען טעאטער טרופעס; ס'האט זיך דאן געגרינדעט א דראמאטישער קרייז ביי דער ציוניסטישער ארגאניזאציע — און אלע פארשטעלונגען זענען שטארק באזוכט געווארן פון דער טורקער באפעלקערונג.

אין יענער צייט איז אנגעקומען קיין טורקא און זיך דארט באזעצט איינער א טישלער מיטן נאמען הערש פעט. דער דאזיקער פעט האט דאן געגרינדעט אן האנדווערקער ארגאניזאציע מיטן נאמען „יד־חרוצים", וועלכע האט אנטוויקלט א שענע טעטיקייט. זי האט אין זיך פאראייניקט שוסטערס, שניידערס, זייגערמאכערס, שלאסערס, טישלערס, און אנדערן פאכן.

דאמאלס האט עס אויך דער שוין דערמאנטער משה שיין געגרינדעט די ערשטע יידישע סאציאליסטישע ארגאניזאציע זש. פ. ס., וועלכע איז געווען אן אפטיילונג פון דער פוילישער פ.פ.ס. דער דאזיקער סאציאליסטישער פאריין האט נישט געהאט קיין גרויסן דערפאלג, ווייל די מענטשן האבן זיך אביסל געשעמט צו געהערן צו דעם פאריין...

דאגעגן זענען טעטיק געווען קלענערע געזעלשאפטלעך־רעליגיעזע חברות: די חברה קדישא (וועלכע איז געווען אזוי אלט ווי דאס שטעטל טורקא אליין...), תהילים־זאגערס און אנדערע. זייערע מיטגלידער זענען געווען שטארק דיסציפלינירט און יעדע פאראָרדנונג פון א גבאי איז אויסגעפירט געווארן פינקטלעך. זיי זענען געשטאנען מאראליש זער הויך, דרך־ארץ געהאט פאר עלטערע מענטשן, זיך נישט געקריגט צווישן זיך. יידן זענען געווען ערלעך און שטרענג פרום, אויסגעמיטן רכילות און מקבל געווען באהבה יעדן לעבנס־שטייגער, ווי ס'האט זיך געלאזט.

מען דערציילט...

פון יענע גוטע צייטן האט מען אין טורקא דערציילט פארשידענע מעשה'עס.

אין 1912 האט א יונגערמאן (געווען איז עס דעם קאנציקערס רב'ס א זון מיטן נאמען עסטרייך) חתונה געהאט קיין טורקא, און ער האט געהאט בדעה צו עפענען אין שטעטל א קאנפעקציע פאבריקל. שניידערס זענען דאפון געווואר געווארן און האבן אים געמאכט א „שווארץ יאר". דער יונגערמאן

האט באלד חרטה געקריגן און ערקלערט, דאס ער וויל נישט צונעמען ביי ארעמע שניידערס זייער פרנסה.

רב אלי קאפעל, א דיין און א גרויסער לערנער, האט געגעבן צו מאכן צוויי אנצוגלעך פאר זיינע צוויי קינדער. דער שניידער האט אפגעשיקט די ארבעט און רב אלי האט נישט געהאט קיין געלט צו באצאלן. האט רב אלי צוריקגעשיקט די מלבושים, ווייל ס׳איז שטרענג פארבאטן אנצוטון זאכן, פאר וועלכע מען האט דעם ארבעטער נישט באצאלט.

געווען אויך מתן בסתר. די שטאט האט אבער געוווסט, אז חיים־הירש האט יעדן דאנערשטיק געשיקט צו מאטל סופר צוויי קראנען אויף שבת, און צו נאך ארעמע יידן.

אן ארעמער ייד, יאנקל קוגעל האט מען אים גערופן, פלעגט ארומפארן מיט פערד־און־וועגעלע. פרייטיק פלעגט ער ענדיקן זיין ארבעט 12 אזייגער. צוויי שעה פאר ליכט־צינדן איז ער שוין געגאנגען אין קלויז אריין דאווענען, אנגעטון אין א זיידענע באקעשע און שטריימל, פאנטאפל און ווייסע זאקן. יאנקל פלעגט אויך גאנץ שען דאווענען פארן עמוד. ראש־השנה און יום־כיפור פלעגט ער דאווענען אין קלויז פון הרב לאנגערמאן. מ׳פלעגט דערציילן, אז זיין דאווענען דארט האט אנגעוואָרפן א שרעק אויף יונגוואַרג. זיין קול האט ווי געדונערט פון הימל אראפ.

בערל חלוק, אן ארעמער און ערלעכער ייד, האט געהאט חזקה צו ברענגען קאלט וואסער אין שול אריין, ווען יידן פלעגן זיצן דארט שבת און תהילים געזאגט; מיטן וואסער פלעגן זיך די תהילים־זאגערס שטארק דערקוויקן דאס הארץ. איין מאל טרעפט בערלען א יונגערמאן און זאגט צו אים: „בעריל, איר טראגט וואסער אין שול אריין שוין אזוי לאנג; אפשר קאנט איר עס איבערגעבן עפעס א יינגערן פון אייך?". ענטפערט בערל: „מיין יונגערמאן, דאס וואסערטראגן אין שול אריין איז מיין מצווה און מיין חזקה און האב נישט בדעה דאס עמעצן איבערגעבן... אז כ׳וועל שטארבן וועל איך דאס איבער־געבן מיין זון שמעון..."

אייזיק קורין
ח י פ ה

ט ו ר ק ה

א. עיירה בישראל

העיירה טורקה השתייכה לאוסטריה עד להתפוררותה של המונרכיה האוסטרו־הונג־רית בשלהי מלחמת העולם הראשונה; אז עברה לפולניה. מסוף מלחמת העולם הש־נייה היא נמצאת תחת מימשל רוסי.

טורקה שוכנת בקרפטים, במרחק 30 קילומטר, לערך, מפסגת הבסקידים. האוכ־לוסייה בעיר מורכבת היתה מ־50% ולמעלה יהודים; גם בקרב אוכלוסיית הכפרים, שמס־פרם רב היה סביב טורקה, היו יהודים רבים, ביניהם גם עובדי אדמה ממש. את יתר האוכלוסיה בעיר היוו פולנים ואוקר־אינים. התושבים הפולנים היוו ברובם את האינטליגנציה שבעיירה; ביניהם היו מורים, פקידי ממשלה וכו׳. אך אינטלי־גנציה מסויימת, מורים בעיקר, היתה גם בקרב האוכלוסייה האוקראינית.

פקידים יהודים במימשל הכללי היו מעטים מאד, אך לעומת זאת זוכר אני שני יהודים כראשי עיר. ראש עיר יהודי אחד היה שכטר, גביר העיירה, והשני — ד״ר לנדס. ורק בשנת 1916 או 1917 נתמנה פולני כראש העיר — מנהל בית הספר. במיוחד יש לציין כאן את ד״ר לנדס, אשר פעל רבות לטובת העיר. אכן, לא פעם עולה רעיון במוחי, כי ד״ר לנדס זה שימש לאבא חושי שלנו דוגמה טובה...

וטורקה, ככל ערי גליציה, ישנה שנתה דור אחרי דור... עד שההשכלה החלה להתדפק בשערי מושבי ישראל — במי מוקדם יותר ובמי מאוחר יותר. בכל אופן, אלינו, לטורקה, הגיעה ההשכלה מאוחר מאוד... ורק יחידי סגולה,

אשר גם לא העזו לגלות עובדה זו, טעמו טעמה בסוף המאה הקודמת או בראשית המאה הזאת.

דער ליטמיש ווען אפ אייז צוגייט. נחל ליטמיש בעת הפשות השלגים

ב. הרכב האוכלוסייה היהודית

כברוב ערי גליציה, עסקו היהודים גם בטורקה בעיקר במסחר זעיר ובמלאכה. כל החייטים, למשל, היו יהודים, שתפרו גם בשביל האוכלוסייה הכפרית הגויית. גם הבנאים היו ב־95 אחוזיהם יהודים. בקרב הסנדלרים היה, אולי, גוי אחד... וכך ברצענות, בספרות וכו׳. גם אנשי האינטליגנציה החופשית, היינו, עורכי־דין, רופאים וכו׳, היו כולם יהודים, לבד משני רופאים — אחד היה מנהל בית החולים והשני ממונה על משרד הבריאות. לא ייפלא, איפוא, שכל הרחובות הראשיים בעיירה היו תפוסים עד סוף המאה על־ידי יהודים... ורק בשנים 1909־10 החלו לחדור גויים מספר לתוך המרכז היהודי. כך פתח אחד בשם שציפקה — שהיה משרת קודם אצל שכטר הנ״ל — מסעדה; ואילו שני — קוצירה שמו — פתח מסעדה.

במרוצת הימים נתאספו גם חנויות מכולת של גויים ובמיוחד צרכנייה אוקראינית. למקורות מסחר נוספים טרם נכנסו, כי־על־כן תפוס היה הכול על־

ידי יהודים. ברם, באמצע שנות השלושים בא שינוי לרעה: נפתחו אז הרבה חנויות של גויים.

ג. ציונות בעיירה ..

הציונות, כתנועה, הופיעה בעיירה שנתיים־שלוש לאחר הקונגרס הציוני הראשון.

וכך היה הדבר. בראשית המאה החלו להשלים את מסילת הברזל בין לבוב לבודפסט דרך הקרפטים; מסילה זו עברה דרך טורקה. עניין זה גרם לעלייה כלכלית בטורקה והעיירה יצאה מאביונותה. נמצאו אז בעיירה ובסביבתה אלפי פועלים — בעיקר בני איטליה — והיה שבר. ביחד עם זאת נסתייע דבר נוסף: עם העובדים הגיע גם מהנדס יהודי אחד, בשם רוזנבלט, והוא נדבק בציונות; מהנדס זה הוא אשר הביא את הרוח החדשה בקרב כמה מבחורי ה„קלויז"ים. וכך נעשתה הפירצה הראשונה... בין הראשונים האלה יש להזכיר את ברוך מאי (בתו תבלח"א נמצאת בארץ), נחמיה שטיגר, יוסף קופל, י"מ שרייבר, בריש לורברבוים. ברבות הימים נתווספו על הנועזים האלה צעירים נוספים וייסדו אגודה ציונית בשם „מזרחה", ובשנים 1907—1910 כבר היה רישומם ברחוב היהודי ניכר למדי. וכאשר הגיע תור הבחירות לפרלמנט האוסטרי ועמדו לבחירה ד"ר לוינשטיין המתבולל, שנתמך על־ידי המימשל, וד"ר ציפר הציוני — פרצו מהומות בעיירה והיתה גם הפגנה ציונית על רקע זה.
כבר באותו זמן היתה התחלה כלשהי של בית־ספר עברי. אך הפעולה היתה מוגבלת מאוד ללא הצלחה ניכרת.

*

בתקופת מלחמת העולם הראשונה נשתנה הכול מן הקצה אל הקצה. עם כניסת הרוסים העירה יצאוה היהודים; הם חזרו אליה רק עם כיבושה מחדש על־ידי הצבא האוסטרי בשנת 1915. מאז התחילו הדברים כאילו מחדש — הכול על־ידי הצעירים; המבוגרים מגויסים היו בצבא. וכאן מופיע צעיר אחד — שהנהו כיום ראש עיר חיפה — ומכנס מניין נערים בביתו, בני־טובים ובעלי פאות מסולסלות (בתוכם גם כותב שורות אלה), ומתחיל לדבר על ייסוד צעירי־ציון, על לימוד עברית, הכנות לעלות לארץ־ישראל וכו׳. אכן, התחלנו ללמוד עברית; השתמשנו בספרו של משה ראס.

וכאשר התחילו פליטי המלחמה לחזור לעיירה, נתווספו חברים רבים לצעירי־ציון. במשך הזמן נתפרדה החבילה: חלק אחד, עם אבא חושי, עבר להשומר הצעיר, ואילו החלק השני נשאר צעירי־ציון עד הופעת ה„התאחדות״. שתי האגודות עשו פעולות תרבותיות רבות בעיר. ליד צעירי־ציון נוסדה אז ספרייה ובה נמצאו ספרים ביידיש, בעברית, בפולנית ובגרמנית. בהשומר הצעיר השתדלנו להתכונן לעלייה ארצה. השגנו אז שטח אדמה קטן לעיבוד. חטבנו גם עצים אצל בעלי־בתים בעיירה... ובימים ההם היו אלו פעולות מהפכניות מאוד...

הפעולות התרכזו בעיקר בבית־העם, שנבנה על־ידי ההסתדרות הציונית המקומית; את המגרש לבית זה תרם עוד לפני מלחמת העולם הראשונה יהודי אחד בשם ד״ר טורנהיים.

בשנת 1920 עלתה לארץ הקבוצה הראשונה, ובראשה אבא חושי (בשל אסון במשפחתי לא עליתי אני עם הקבוצה הזאת). ואחרי זמן־מה עלתה קבוצה שנייה, של צעירי־ציון, ובראשה משה ישראלי.

ומאז התחילה תנועת „החלוץ״, שחבריה באו מהסתדרויות שונות. נוסדה אז גם תנועת „גורדוניה״, שמייסדה בטורקה היה מנס ברנס ז״ל. זכורני, עם ייסוד התנועה הזאת הגיע לעיירה פנחס לוביאניקר לביקור הדרכה. פעילים ב„התאחדות״ היו שלמה פלך, שלמה פיילר, משה קרבס ועוד.

במיוחד רוצה אני לציין את פעילותו של י״מ שרייבר, שכל ימיו היה מורה לעברית וכן המורשה של קק״ל. הכול, הכול קיבלו השראתם ממנו. ועוד בשנת 1939 קיבלתי ממנו מכתב ודרישת שלום בשביל החברים בארץ.

ד. לקט

היה זה בשנת 1918. תנועת „השומר הצעיר״ בגליציה היתה אז במלוא פריחתה. התנועה כולה היתה מושתתת על „הסקאוטינג״ והתלבושת הבדן־פאולית היתה ניכרת מאוד.

ואז הוחלט במרכז התנועה על כינוס ארצי. אבא חושי כבר ידע אז להשפיע על המרכז, שהכינוס ייערך על־יד העיירה טורקא בכפר טרנאו. היה

שם בעל־אחוזה יהודי בשם צבי רנד (אחד מניצולי השואה; זכיתי להקביל פניו כאן בבואו ארצה), שהעמיד לשם כך את גורנו וחלק מהבניינים לרשות הכינוס. בקרב המשתתפים היו אז אליעזר ברגר ז״ל, דולק הורוביץ, מאיר יערי, שפיגל, שרה מאירסדורף ואבא חושי. עד היום אני זוכר את הרושם הכביר, שעשו באי הכינוס על אנשי טורקה. עצם בואם ברכבות, לבושים בלבוש דומה לצבאי וכו׳ — כל זה הלהיב את דימיוננו וראינו בהם צבא יהודי, אשר יעלה ויכבוש את ארץ ישראל...

כאשר ביקר אבא חושי בוורשה, כדי להעלות סבלים יהודים ארצה, סר גם לטורקה. באולם הגדול ביותר בעיירה כונסה אספה על־ידי ה„התאחדות״ ובה נאם האורח. בשעת הרצאתו קמו בחורים קומוניסטים אחדים והפריעו; מהם היו אחדים יוצאי תנועת השומר־הצעיר, שהספיקו כבר להיות בארץ ולרדת ממנה... כמובן, התגברנו עליהם והשתקנום.

במשך השנים, עד 1939, עלו ארצה מיוצאי כל התנועות הציוניות, ומאות חינכו הן בעיירה והן במקומות ההכשרה לאפשרויות עלייה. אחרי מלחמת העולם השנייה עלתה מרבית שארית הפליטה לארץ; אחרים מצאו מקלטם בארצות־הברית.

חיים פעלער
קרית־חיים

טורקא אינם ערשטן וועלט־קריג

דער קריג אין די יארן 1914—1918 האט פאר די טורקער יידן געברענגט גרויסע צרות און פארן שטעטל — א גרויסן חורבן. אנגעהויבן האב זיך עס דעם צווייטן טאג ראש־השנה. צווי א זייגער איז ארייגעריטן אין טורקא א רוסישער קאוואלעריע־פאטראל — און ס׳האט נישט געדויערט קיין צוויי מינוט ווי פלוצלינג דערהערט זיך א פייף פון א לאקאמאטיוו. געוווסט האט מען אין שטעטל, אז די באן־סטאציע איז ליידיק, קיינער איז דארט נישטא, אלע זענען שוין אנטלאפן. האט מען באלד פארשטאנען, אז עפעס וועט שוין געשען. און טאקע באלד האט מען דערהערט א שיסעריי — און ס׳האט זיך ארויסגעוויזן, אז מיטן לאקאמאטיוו איז אנגעקומען אַן עסטרייכישער פאטראל און באשאסן דעם רוסישן. דער רוסישער פאטראל איז אנטלאפן און די שטאט איז פארבליבן ליידיק — נישט עסטרייך און נישט רוסלאנד...

נאכט פון גרויל

די יידישער באפעלקערונג אין טורקא האט דאן איבערגעלעבט אַ שווערע נאכט, ווייל מ׳האט פארשפרייט נייעסן, אז די אוקראאינער קלויבן זיך ביינאכט איבערצופאלן די שטאט און רויבן די יידישע באפעלקערונג. האט מען זיך פארמאכט אין די שטיבער און מען האט צוגעגרייט העק זיך צו פארטיידיקן קעגן די רויבער. און די נאכט איז גראדע אדורך רוהיק. אין דערפרי, דעם ערשטן טאג נאך ראש־השנה האט א גרויסע טייל פון דער יידישע באפעלקערונג אנגעהויבן צו לויפן אין די ארומיקע דערפער. און טאקע צוועלף א זייגער בייטאג האט זיך אנגעהויבן דער אריינמארש פון דער רוסישע ארמיי. ס׳זענען אנגעקומען זער גרויסע ארמיי־אפטיילונגען און האבן זיך באלד גענומען צו דער „ארבייט": זיי האבן אונטערגעצונדן א גרויסן טייל פון דער שטאט, צווישן זיי דעם רינעק־פלאץ און די געסעלעך, ווו ס׳זענען געווען די שול און די קלויזן, ווו ס׳האט געוווינט די געפאקטע יידישע באפעלקערונג.

און ס׳איז געווארן א גרויסע פאניק. מען איז דערטלאפן פון די ברענענדיקע הייזער אזוי ווי מ׳איז געשטאנען־און־געגאנגען, איבערלאזנדיק דאס גאנצע פארמעגן, וואס איז געווען אנגעהארעוועט אין פארלויף פון העכער הונדערט יאר.

דאס פייער האט ארומגעכאפט, ווי געזאגט, דעם גאנצן רינגעק פון ביידע זייטן און ס׳האבן געברענט אלע געסעלעך ארום די שול און קלויזן. עס האבן געברענט די שול, דער בעלזער קלויז, דער בית־המדרש. די פאניק איז געווען אונ־באשרייבלעך. יידן זענען געלאפן ראטעווען די ספר־תורה׳עס, אריינגעריסן זיך אין די ברענענדיקע קלויזן און מ׳האט ארויסגעטראגן די הייליגע ספרים. און די קאזאקן זענען געשטאנען נישט ווייט פון די דאזיקע יידישע געסלעך און געשלאגן מיט קאזאצקע נאהייקעס די יידן, וועלכע האבן געטראגן די הייליגע ספרים.

ר ו י ב

א סך יידן זענען אנטלאפן אין דער „אוליצע״; דארט האט מען זיך צר נויפגעשטופט צו 6–8 פאמיליעס אין א שטוב. אין דער דאזיקער צייט זענען שוין א סך קריסטן פון די דערפער געווען אין שטאט און האבן גערויבט די ברענענדע הייזער. ארום אייניקע שטובן זענען געווען שטארקע לייט און האבן נישט צוגעלאזט צו רויבן. האבן דאן די קריסטן געברענגט רוסישע סאלדאטן צו הילף. דאמאלס האבן שוין אויך די שטארקע געמוזט אנטלויפן און זיך באהאלטן — און די קריסטן האבן גערויבט פראנק־און־פריי דעם יידישן האב־און־גוטס. יידן האבן געוואגט און געפרעגט א רוסישן אפיציר — פארוואס רויבן זיי און ברענען דאס יידישע פארמעגן? האט ער געענטפערט, אז די יידן האבן טעלעפאנירט נאך דער עסטרייכישער ארמיי, זיי זאלן באשיסן דעם רוסישן פאטראל, וואס איז נעכטן געקומען אין שטאט אריין; דערפאר האט מען יידן באשטראפט... פארשטייט זיך, אז דאס איז דער אייביקער בילבול אויף יידן, וואס מען טראכט אויס, כדי צו קאנען רויבן יידישעס פארמעגן.

טורקא האט אזוי געברענט ביזן צווייטן טאג. די קריסטן האבן גערויבט ביז טיף אין דער נאכט אריין. דאן האט אנגעהויבן ווערן שטיל... נאר שפעט ביינאכט האט זיך אנגעהויבן א נייע שרעק און פאניק צווישן די יידן, וועלכע זענען נאך פארבליבן אין שטאט: רוסישע אפיצירן האבן זיך אריינגעריסן מיט רעוואלווערן אין די הענט אין די יידישע הייזער און האבן געזוכט יידישע מיידלעך און פרויען... די געוואלדן פון די דאזיקע מיידלעך און פרויען זענען געווען שרעקליכע; מען האט געמיינט, אז מ׳הרג׳עט אויס אלע יידן. פון אייניקע הייזער ארויס האבן זיך געהערט די געשרייען פון דער גאנצער יידישער באפעלקערונג, וואס האט דארט געוווינט. דאס האט אזוי אנגעדויערט ביז צווי ביינאכט. דערנאך איז ווידער שטיל געווארן ביז אינדערפרי.

דער רעזולטאט פון דער נאכט איז געווען — איין ייד דערהרגעט און איין ייד פארוואונדעט. נאר דערפאר, וואס זיי האבן נישט געלאזט פארגוואלדיקן זייערע פרויען. אינדערפרי האבן אלע יידן פארלאזט די שטאט און מ'איז געלאפן אין די דערפער ארום טורקא. שווערע 21 טעג האבן די טורקער יידן דאמאלס איבערגעלעבט, ווייל ס'איז נישט געווען וואס צום עסן. א סך מענטשן זענען געשטארבן פון טיפוס און כאלערע, וועלכע האבן זיך באלד באוויזן צווישן דער יידישער באפעלקערונג. דאס וועטער האט אויך דאן צוגעשפילט — ערב יום־כיפור איז געווארן ווינטער און ס'איז געפאלן א גרויסער שניי. דער ווינטער האט זיך געלייגט ווי א שווערער שטיין אויף דער יידישער הונגעריקער באַפעלקערונג, וועלכע איז געשלאפן אויף די בוידעמס פון די שטאלן ביי די ארומיקע דארפס־יידן; די שטובן זענען געווען איבערפולט מיט קליינע קינדער — און ערגעץ אנדערש איז נישט געווען ווו דעם קאפ אוועקצולייגן.

און אזוי האט מען זיך געמוטשעט גאנצע דריי וואכן ביז די עסטרייכישע ארמיי האט צוריקגענומען טורקא און די רוסן זענען אנטלאפן קיין סטאריי־סאמבאר. ערשט דאמאלס זענען די טורקער יידן צוריקגעקומען אין שטאט אריין און ווידער זיך צונויפגעשטופט אין דער אוליצע, צו 4—8 משפחות אין א שטוב. דאס ארעמקייט איז געווען זער גרויס. מ'האט נישט געהאט קיין העבּד אויפן לייב און נישט קיין געלט צו קויפן א שטיקל ברויט. די מענטשן זענען ארומ־געלאפן צווישן די קריסטן אפנעמען די ביי זיי צוגערויבטע זאכן. איניקע האבן טאקע עפעס אפגענומען, אבער די גרויסע מערהייט האט גארנישט געקאנט קריגן.

היימלאז

ווי שוין געזאגט: קיין פרנסה איז נישט געווען. די נייעס פון פראנט זענען אויך געווען שלעכטע — האבן זיך די יידן אנגעהויבן צו גרייטן צום אנטלויפן קיין אונגארן מ'האט זיך אפגעמוטשעט נאך עטלעכע וואכן — און ווען די עסטרייכישע ארמיי האט זיך צוריקגעצויגן קיין אונגארן, איז מיט זיי מיטגעלאפן אויך דאס ביסל יידן פון טורקא. אין שטעטל גופא זענען דאן פאר־בליבן נאָר צוויי יידן — ישראל־מענדיל בינדער און אהרן־מרדכי פילינגער. זייער סוף איז אבער געווען א טראגישער: ישראל־מענדיל איז פארשלעפט געווארן קיין רוסלאנד און אהרן־מרדכי'ן האבן די רוסן דערשאסן אויפן אָרט.

און די טורקער יידן זענען געווארן פליכטלינגע און היימלאזע, זיך צעווארפן איבער דער עסטרייך־אונגארישער מאנארכיע, און האבן דארט איבער־

געלעבט דעם גאנצן קריג. די עסטרייכישע רעגירונג האט זיי אפילו געגעבן א גרויסע אונטערשטיצונג וועלכע האט דערמעגלעכט די היימלאזע יידן איבער־צוהאלטן די צרות און דערלעבן צוריק צוקומען אין זייערע געוועזענע היימען. אין יאר 1916, ווען די רוסן האבן אנגעהויבן צו אנטלויפן פון גאליציען, האבן זיך די יידן פון טורקא, אנגעהויבן זיך אומקערן אהיים.

צוריק אהיים

ווען מיר זענען אנגעקומען קיין טורקא אין יאר 1918, האבן מיר שוין געטראפן א לעבעדיק שטעטל, מיט א נייע יוגנט, מיט נייע אידייען — גארנישט דאס, וואס איז געוועזן א מאל... מיר האבן געטראפן א שענע שטארקע „השומר־הצעיר" ארגאניזאציע; די יוגנט גייט ארום מיט ביכלעך אונטערן ארעם... מ'לייענט א סך, מ'פירט דיסקוסיעס, סאציאליזם און ציוניזם — ס'איז לעבעדיק אין שטעטל... מ'גייט אויף פארלעזונגען; עס איז א גרייסער קולטורעלער אויפ־שטייג צווישן די יוגנט, וועלכע דארף נאך נישט זוכן קיין פרנסה... יא, מיט פרנסה איז נאך לעת־עתה די לאגע אין שטאט א גאנץ שווערע. דער קריג גייט נאך אויף די פראנטן, און דער עלטערער דור שוויצט נאך גאנץ גוט ווען עס קומט דאנערשטיק און עס נישטא אויף שבת...

די צייט לויפט און דער קריג ענדיקט זיך סוף־כל־סוף. די יידישע סאל־דאטן הויבן אן צו קומען אהיים פון די פראנטן. מען הויבט זיך אן צו זאמלען. נייע פייגל און נייע טענער: יעדערער איז א גאנצער רעוואלוציאנער.

דערווייל נעמען איבער די אוקראינער די פאליטישע מאכט און ס'ווערט שווער אויפן הארץ... זיי גיבן כלומרשט פאליטישע פרייהייט, אבער עסן איז נישטא, קיין פרנסה אויך נישט. ס'שאפט זיך א באשותפותדיקער פראנט צווישן אוקראינער און פאלאקן — און די לאגע ווערט נאך שווערער. די אוקראינער הויבן אן צו ווייזן ווער זיי זענען און ס'ווערט זער ענג. דער טיפוס הויבט זיך ווידער אן צו ווייזן און כאפט ארום צו ביסלעך די גאנצע יידישע באפעלקערונג. ס'שטארבן א סך יידן פון דער עפידעמיע. די לאגע ווערט פון מאל צו מאל ערגער.

אבער די יוגנט ארגאניזירט זיך דאך אין פארשידענע ארגאניזאציעס, וועלכע אנטשטייען. די יוגנט פילט, אז ס'קומט דאך א נייע צייט: די אוקראינער וועלן נישט קאנען בלייבן ביי דער מאכט און מיר וועלן ווערן פוילישע בירגער.

און אזוי איז עס טאקע געווען. גאר אין קורצן האבן די פאלאקן גובר געווען די אוקראינער און מיר ווערן פוילישע בירגער, אבער מיט נייע צרות און מיט נייע זארגן...

אלקה מושנברג
חיפה

אפיזודות מחיי טורקה לפני מלחמת העולם הראשונה

ישראל משה שרייבר

ישראל משה שרייבר, ששימש מורה ראשון לעברית בטורקה ושהיה איש משכיל וציוני בלב ונפש, היה בן־דודי מצד אבי; אספר כאן על צעדיו הראשונים כמתלמד.

היו הדברים לפני חמישים ושבע שנים, בערך. הוא היה יתום מאמו וגר עם אביו בביתנו. אביו היה זקן וחולני ותמיד היה משתעל; ישראל משה בנו, בעזרת אמי, היה מטפל בו.

ב„חדר" הצטיין בלימודיו ונעשה עוזר למלמד. תקוותו של אביו היתה שבסופו של דבר הוא יהיה למלמד לתלמידים גדולים.

פעם אחת טיפסתי משום־מה בעלייה שבביתנו ומצאתי להפתעתי „אוצר" שלם בצורת ארגז סגור, מין „קופרטל" בלע"ז. פתחתיו ומצאתי בו ספרים ומחברות ושאר סוגי ניירות. בשמחה סיפרתי על המציאה לאמי, רבקה, אך היא — וודאי ידעה על הדבר — אסרה עלי את הגישה לארגז. התברר שכאן חבויים כלי־לימודו של ישראל־משה, אשר שקד אז על לימודיו החיצוניים בהסתר.

כל הלילות היה לומד, כשראשו שעון על מרפקיו, ונתמך בשולחן. נהג לא להשמיע קול — רק עיין בספרים, בספרי הקודש. אולם, אך נרדם אביו היה קם ומוציא את הספרים החילוניים ממחבואם ושוקד עליהם.

אבי המנוח היה קם בלילות לערוך „תיקון חצות". פעם אחת עבר לידו ותפשו עם ה„טריפה־פסול" בידיו. סיפר על כך לאמי, אך אמי ריככה עמדתו של אבא: לימודי החדר אינם מספיקים כדי לפרנסו...

כאמור, לאחר־מכן התפרסם בעיירה. הכול למדו אצלו עברית. נשא אשה והוליד בן — ולא נשאר מהם זכר.

בחברה קדישא

חברה קדישא בעירנו שירתה גם את כל היהודים שגרו בכפרי הסביבה. ריכוזי היהודים בכפרים אלה היו שונים בגודלם ובמהותם. היו כפרים, שבקושי נמצא שם מניין יהודים, והיו שהכילו קהילות יהודיות קטנות, בעלי תרבות ומסורת יהודית איתנה. פרנסתם היתה על חנויות המכולת בכפר, בתי משקה וכן גם על עבודת אדמה.

יהודים אלה היו נוהגים בדרך כלל מנהג „הכנסת אורחים", השתתפות בצורכי ציבור וכו'. אך היו גם שקימצו ידיהם, לא קיימו נוהג הכנסת אורחים. מיהודים קמצנים אלה ידעה חברה קדישא להיפרע. וכשהיו אלה מביאים מתיהם לקבורה, נדרשו לשלם כפל־כיפליים. הכסף שנתקבל מיועד היה, כמובן, לצורכי אחזקת בית הקברות, לצורכי קבורת עניים וכו'.

מינהג היה בידי חברה קדישה בטורקה -- אם לא הספיקו לקבור את המת ביום מותו, נדרשו שניים מאנשיו לשבת על־יד הבר־מינן כל הלילה ליד נרות דולקים.

פעם אחת, בליל חורף, נקרא אבי לשמור על המת ביחד עם איש נוסף. אגב, מצווה זו נסת־יע לו לאבי לקיים לעיתים קרובות למדי, מאחר שביתנו נמצא בקרבת בית־החולים... כבר לפני חצות התברר לשומרי המת, כי לא יספיקו הנרות שבידיהם לכל הלילה; הוטל, על־כן, על האיש השני לגשת לחנותו של יוסף מאיר בוק, הקרובה למקום, כדי לקנות את הנרות. האיש שתה תחילה כוסית יי"ש, ישב לנוח על ספסל כלשהו ונרדם כל אותו לילה...

ואבי נשאר עם הבר־מינן בחושך. לפי הנוהג במקרים אלה היה עליו להחזיק את ידיו על פני המת עד אור הבוקר...

כיצד רכשה חברה קדישא חברים חדשים? כיצד עברו חברים אלה את „טבילת האש" הראשונה? —

הכניסו את המועמד לחדר הטהרה והשאירוהו; אם עמד בכך, נתקבל לחבר...

שבת־רפטום

כשיצא הגזר לגיוס חובה, שהיה בראשיתו רק גיוס רווקים, התקיימו בשבת אחת ארבעים חתונות בטורקה... על־כן שמה של שבת זו בעיירה — שבת רפטום...

„א געוויקסיק יינגל"

ויהי בימי הקוזקים —

גוטשה, נערה כבת חמ״ש־עשרה, בת דודי נייטוך, התחפשה לנער, למען לא יתנו הקוזקים עינם בה. היא קשרה מטפחת לסנטרה, כסובלת מכאב שיניים, מגבעת גדולה, אשר כיסתה את מצחה, נתנה על ראשה, חליפת גבר ישנה ומגפים — וכך הסתובבה בין הגברים בצילו של אביה.

פעם נכנס אלינו חייל יהודי רוסי וביקש לומר קדיש לזכרו של אביו. ברצותו לצרף את ה„נער" למניין, נאמר לו, שעדיין לא הגיע לבר־מצווה... על כך הפטיר: בלי „עין רעה" — א געוויקסיק יינגל...

לפליטים היינו

בראשית מלחמת העולם הראשונה בשנת 1914, כשהצבא האוסטרי החליט להיסוג מחזית גליציה, לאחר כמה ניסיונות להחזיק בה, הפכו כל יהודי טורקה, ובתוכם היהודים מכפרי הסביבה, לפליטים.

דרכנו היתה מכוונת לגבול ההונגרי. רכבות לא היו — ויצאנו לדרך מי ברכב ומי ברגל. בכל הדרכים והשבילים, העיקר לעזוב את המקום. גם הצבא האוסטרי נסוג לעבר הגבול ההונגרי, כך שדרכנו היתה משולבת בתנועת הצבא. אחד הקצינים ראה את שתי אחיותי ואת אחי הקטנים, ריחם עליהם והושיבם בעגלה צבאית; על אחי הגדול ציווה ללכת אחרי העגלה. מטרתנו היתה להגיע לדודנו אשר בברזניה. אני ואמי הלכנו ברגל בשביל נפרד. באמצע הלילה קיבל הקצין, שהוביל את בני משפחתנו, פקודה לחזור לטורקה. הקטנים הוכרחו לרדת מהעגלה ולנדוד ברגל בדרכים בלתי נודעות באישון לילה. יחד עם

פליטים אחרים הגיעו לתחנת הגבול שאנקה. לשם הגיעה רכבת־משא, אשר אספה את כל הפליטים שנדחפו ונדחסו בה כמליחים. לא יכולנו לפגוש את בני המשפחה הקטנים, אך ברור היה, כי ניפגש בברזניה אצל הדוד. אך בהגיע הרכבת לברזניה, הופיעה המשטרה ההונגרית ולא נתנה לאיש לרדת מהקרונות. אני ואמי הצלחנו לחמוק מן הקרון ולהסתתר מתחתיו, אך הקטנים לא הצליחו לעשות כן והגיעו ברכבת לעיר גאיה שבמוראביה; לאותה עיר הגיעו פליטים רבים מטורקה. אני והורי יצאנו אחר־כך מברזניה ואמרנו להגיע לגאיה — אך נשלחנו הפעם לצ׳כיה במקום למוראביה, והגענו לעיר קלאטוב, לא הרחק מפילזן. המשפחה הופרדה והתאחדה שוב לאחר זמן רב.

אנשים ישרים וטובים היו הצ׳כים. את טעם המלחמה טרם חשו, אם כי בניהם כבר שירתו בה. היו מתפלאים צ׳כים אלה ושואלים: „מדוע רק יהודים בפליטים?"...

והיה המצב בקלאטוב קשה מאוד בתחילה. הפליטים גרו במחסנים גדולים וישנו על קש. היה מטבח מרכזי, שבישל אוכל גרוע ואשר כשרותו מוטלת היתה בספק; יהודים אדוקים רבים הסתפקו, על־כן, בתה ולחם. הילדים הקטנים חלו במחלות ילדים שונות, שהתפשטו כבמגפה; מחלות אלה קצרו בהם — בחודש אחד מתו ארבעים ילד.

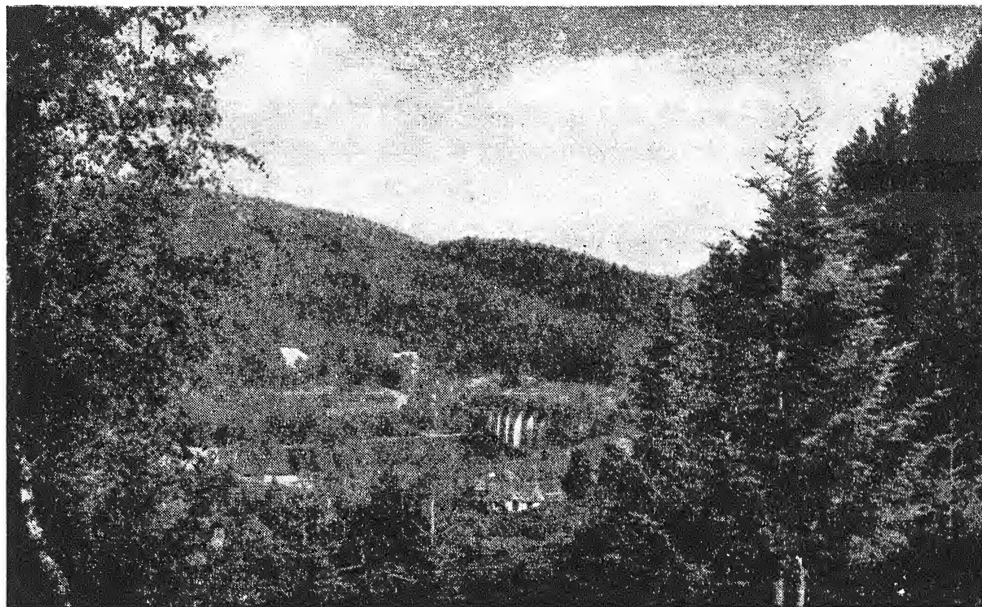
האמידים שבין הפליטים, שהיו בידיהם סכומי כסף, הורשו לגור בעיר — אך אלה היו מתי מספר. הפליטים האחרים שבתו וסירבו לקבל את מנות האוכל המבושל. כתוצאת השביתה בנתה הממשלה האוסטרית צריפים חדשים. כן נבנה מטבח גדול, בו השתמשו המשפחות לבישול עצמאי; המשפחות קיבלו מענקי כלכלה, לפי מספר הנפשות שבהן. כן היו גם בתי חרושת, שאפשר היה לעבוד בהם ולהשתכר.

זמן רב לא היה להם, לילדי הפליטים בית־ספר. לאחרונה נמצאה מורה מפולין, קיבצה ארבע כיתות ביחד ולימדה. התלמידים למדו לרוב גרמנית — אך יש לציין, כי לא היה ללימודים אלה ערך רב.

סבא יצא פעם ללוויתו של פליט אחד אל בית הקברות. ראה שאת המת, הנמצא בארגז, מורידים בשרשרות עמוק לקבר. אמר: „אותי לא יורידו

בשרשרות". לבדו עזב בחפזה את צ׳כיה והגיע לטורקה. מצא ביתו הרוס. הסתובב שבוע ימים, ויצא לבנו לברזניה. כעבור שבוע נפטר שם — והוא בן פ"ג.

עיירה — הרים סביב לה... א שטעטל — בערג ארום איר...

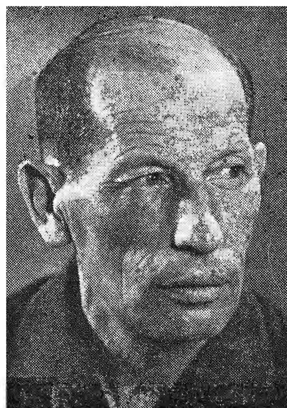
חיים ונעורים
לעבן און יוגנט

חיים ונעורים
לעבן און יוגנט

דוד ישראלי־לנגנויר
מ ז ו ר ע

טורקה עיירתי

לאבי, לאחי יוסף וב״ב,
ולכל משפחתי היקרה עלי מאוד, מאוד.

השנים חולפות, ובזרמן מסיח האדם את דעתו מן העבר הקרוב ובוודאי מהרחוק — וכך לאט־לאט נשכחת עיירתי טורקה, מקום מולדתי ומקום מגורי משפחתי הגדולה והע־נפה, בין הרבה־הרבה משפחות יהודיות אח־רות. עיירתי הקטנה, בך ראיתי אור, גדלתי, למדתי, בגרתי, ממך נמשכתי לפני כמה עשרות בשנים לארצי — ארץ ישראל. וכעת אני מעלה על דעתי: איך זה, כיצד היה הדבר והזמן מוחק מעל לוח לבי הרבה הרבה חוויות מילדותי; תקופת הנעורים נעלמת, הרשמים החזקים ביותר, שהטביעו חותמם עלי, נשכחים — האמנם .. האפשר לשכוח את הימים ההם, גדושי השאיפות, החלומות, הרצונות לפעול?... האפשר למחוק חוויות בתוך מסגרת חיי בית־מדרש, חיי תנועה?... האפשר תוך שכחה זו לטשטש דמויות נהדרות, עצמים, מבנים קטנים — ובשבילי היו ממש „מונומנטליים"... האפשר לשכוח את הטיפוסים השונים, אותם פגשתי יום־יום, והם חברים מילדותי ומנעורותי; פגישות עם יהודים של כל ימות השנה על מגרעותיהם ומעלותיהם. אני הכרתי אותם היטב, חייתי אתם ואהבתים כך כמות שהם, בכל תקופת חיי שם בעיירה, כנערים שובבים, כתלמידים בחדר, בקלויז בשעת התפילה... בשיחת חולין מעולם הדין, שם מאחורי התנור.. ברחוב, בחנות, בעבודה ובכל מקום ומקום...

וגעגועים תוקפים אותי על משפחתי, על חברי ועל יהודי העיירה, שאבדו בהשמדה האיומה בידי הטמאים. ובדמיוני מעביר אני תמונות־תמונות, מצרפן מקו לקו, מדמות לדמות — ולפני העיירה בשלמותה, עיירה זו שנכחדה מן העולם ואיננה עוד... ואנסה להחיותה — האוכל?.. ברצוני לטפס כעת במדרוני ההרים,

בית ספר עברי "שפה ברורה" [illegible]

מחלקה [illegible] מספר בימן [illegible]

מקבילה

תעודה

[illegible] נולד ביום [illegible] שנת התרפ״[illegible]

בעיר [illegible] מדינת [illegible] בקר בבית־ספרנו את המחלקה

שנת־הלמודים התרפ״

שנת־הלמודים ה׳תרפ״	זמן ראשון	זמן שני
התנהגות	טובה	
שקידה	[illegible]	
כתה		
בדבור	טוב מאד	
בקריאה	טוב מאד	
בכתיבה	טוב	
בדקדוק	טוב מאד	
בתורה		
בנ״ך	טוב	
במשנה		
בהסטוריה העברית		
בשפה הפולנית		
בחשבון וגיאומטריה		
בידיעת הטבע		
בגאוגרפיה		
בהסטוריה הפולנית		
בהסטוריה הכללית		
בשרטוט		
במלאכת־יד		
בזמרה		
בהתעמלות ומשחקים		
הסדר החיצוני של התרגילים בכתב		
מספר שעות הלמוד הנשמטות	נצטדקו, לא נצטדקו	נצטדקו, לא נצטדקו
זמן הוצאת התעודה		
חתימת האב, האם או האפוטרופוס		

..., ביום ... שנת ...

המנהל, חותם המורה,

הוצאת "מוריה" לבוב. [illegible]

כך כפי שעשינו זאת כילדים בכיפות ובפיאות מטולטלות ברוח... נחיה את הפעולות הנפלאות, שבוצעו בקן „השומר־הצעיר" ובתנועות הנוער הנהדרות האחרות שבעיירתנו... ניפגש עם טיפוסים שונים, מהם חשובים יותר ומהם מעניינים פחות... נזכיר רבים מיהודיה, אם גם לא אזכור שמות כולם, אבל נזכור את כל „הנשמות", הרי כולן קדושות בעינינו.. נדובב אליהם בכל צורה אנושית שהיא, אף נתלוצץ אתם ונתבדח על פגמיהם... אנסה לצלול בדמיוני בנבכי העבר הרחוק, אולם אסתפק, מטעמים שונים, בהזכרת כמה אישים, מהם שבלטו בחייה של העיירה ומהם — משום המיוחד שבהם רואה אני צורך ראשון להעלות דמויותיהם בכאן.

המורה הראשון לעברית היה משה שרייבר. ולא לשם גנאי, חלילה, כינו אותו בשם „שרייבער דער הויקער". הוא היה אהוב מאוד, אם כי דמות משונה. נמוך קומה, קווי פניו מעניינים ועדינים. מעולם לא נכנע לסבלו ולמומו הגופני. היה ספוג תורה וחכמה, בעל השכלה עברית וכללית. בקיאותו בספרות הישנה והחדשה היתה להפליא ובקיאותו זו השתדל להפיץ בין רבים. הוא היה מהראשונים שהפיץ את „השפה הברורה" בעיירה עם גמר מלחמת העולם הראשונה שב לעיירה עם הפליטים האחרים, שנעדרו ממנה, יסד את בית הספר העברי הראשון, שנקרא „שפה ברורה". בי"ס זה היה אז כצנינים בעיני האדוקים שבעיירה... ועל אפם ועל חמתם גבר זרם חובבי עברית, ילדים וצעירים למדו את הלשון, התארגנו חוגים וקבוצות חברים. ראשונים אלה, הם שיסדו את קן „השומר־הצעיר" ו„החלוץ", ובעזרת משה שרייבר זה למדו ספרות עברית ותולדות הציונות — וכך הוחדר הרעיון הציוני בקרב רבים.

כל אלה שהכירו את שרייבר התייחסו אליו בחיבה ובאהדה. הוא היה ה„בן־יהודה" שבעיירה, כי בביתו דיבר עם בנו עברית, וכל באי ביתו דיברו בלשון הקודש. תלמידיו, ובראשם חברי הנהלת הקן וראשוני החלוץ דאז: השנעללערים (כעת חושי), וייסמן, צ. שיין, נגלר, רוסלר, מ. לנגנור, ועוד ועוד — הם שהפיצו והחיו ממש את השפה ברחוב ובפעולות חברותיות שונות. שרייבר היה יהודי ציוני מסור, וכל אלה שנפגשו אתו נדבקו בדביקותו הציונית, שהיתה בשבילו הלכה למעשה בחייו יום יום. בזכות ספרייתו הפרטית הגיעו רבים לקריאת ספרים בעלי חשיבות מרובה; אצלו קראתי במחתרת את רנ"ק, אחד־העם ושקספיר, הכול בערבוביה... גם הצלחתי, בהסכמתו, להגניב לקלויז — שם למדתי אני וחברי — ספרי־פסול אלה... אכן, בביתו צמח והתרחב החוג

הציוני, שהיווה אחר־כך האקטיב הרציני, שהחיה והגביר את המחשבה הציונית־חלוצית, שחישק את מסגרת הסתדרויות הנוער והחלוץ בעיירה. ההתפתחות וההמשכיות של התנועות המפוארות האלה יש לזקוף בהרבה לזכותו של שרייבר. לצערי ולצערנו, לא זכה להגשים את חלום חייו להשתקע בארץ — ובתוך כל אלה, שהכירוהו מקרוב, יהא זכרו ברוך אתנו לנצח...

הבה ונתיחד עם דמות מעניינת בשטח ההומור היהודי ואמנות הבמה היהודית בעיירתנו, והלא הוא מיודענו מלך בראוור. מדי היפגשי אתו היתה תמיד בפיו בדיחה יפה או אימרת־כנף קולעת לרוח הזמן... היתה בו תכונת ההומור היהודי האמיתי. איני יודע מניין ובאיזו „אקדמיה" לאמנות שאב את תורת הבימוי שלו, אולם הקראותיו במסיבות ובנשפים של התנועה, משלום־עליכם, ממנדלה, מדער טונקעלער, ממשה נאדיר ועוד, היו חווייה לכל הנוכחים. ומי אינו זוכר את ההצגות בבימויו? בראוור היה האיש, שבתקופתו העז להעלות על הבמה מחזות מפורסמים, כגון של הירשביין, גורדון, גולדפאדן ועוד ועוד; רבים מ„שחקניו" מצא בקן שלנו. כן גילה בעינו החדה כוחות „אמנותיים" ברחוב ממש. החזרות לקראת ההצגות היו הווייה לכל משתתפיהן. למותר לציין, שהכול נעשה בתנאים פרימיטיביים ביותר... בעצמו תיאם את המוסיקה ואילו הביצוע המוסיקלי היה בידי שוורץ והאופרמנים.

העליתי את דמותו בקווים אחדים בלבד; אכן, העליתיה בדמעה... והפעם לא „בדמעה של צחוק"...

מיילעך (מלך) רופא (אפריל) — בשם זה הכירוהו מקטון עד גדול, יהודים וגויים. מוצאו ממשפחת חסידים, אדוקים. מלך הגיע לעיירה מלבוב או מסביבתה לפני הרבה שנים והתחיל לעבוד כחובש וכעוזר לרופא הראשי של בית־החולים העירוני, שם בקצה ה„אויבען־דארף". שם רכש את ניסיונו הרב במקצוע (כיצד התגלגלו העניינים, שהגיע לעוזר לרופא פולני — לא אדע...). רבים מאנשי העיירה לא היו פונים עם חוליהם לרופא־דוקטור בטרם יקבע מיילך־רופא את ה„דיאגנוזה" ויתן את חוות־דעתו על מצבו של החולה... האפשר לשכוח כיצד היה מיילך קורא בקול רם רצפטים? — השפה הלטינית קיבלה אצלו משמעות מיוחדת במינו והיתה מובנת אך ורק לו... והאם היתה בעולם יד ענוגה ועדינה יותר משל מיילך רופא זה, שעה שהוא היה מעביר אותה על גופו של החולה?

בהיכנסו לבית החולה עם צחוקו הרחב והאבהי, עם שפתו היהודית העסיסית והמתובלת, היה משנה מיד האווירה, מוריד „שישים קבין" מכאבו של החולה. עם קריאה ראשונה, בכל שעות היום והלילה, היה חש להגיש את עזרתו לבתי עניים כלבתי „נגידים". אך מה מעניין היה לראות כיצד מלך נוסע בכירכרה לביקור חולים והוא מנפנף ימינה ושמאלה ב„דז'ין דוברי" הרחב, ומכוון צחוקו המלבב לכל עובר ברחוב. הגשת עזרה ראשונה אמבולנטית בביתו, שם בקומה השנייה, שאינסטרומנטים שונים ומשונים מפוזרים על שולחנו היתה בה משמעות מיוחדת. „ניתוח" באצבע, או תיקון מיוחד של שבר וכיוצא באלה נעשה על־ידיו במומחיות מיוחדת. מעולם לא ניצל כישרונו המבורך לצרכיו הפרטיים; כל שלא יכול היה לשלם את שכר הטירחה, היה מלך מתחמק מביתו בצורה, שאפילו תודה לא הספיקו לתת לו... יש אומרים, שהיה אף משאיר מכספו לקנות את הרפואות, שהציע לקחתם... אכן, דמות יפה ומעניינת היתה בקהלנו בטורקה, ומי ישכחנו ?..

הפטרון של קן „השומר־הצעיר" בעיירה היה הרבה בשנים נפתלי קראוס יהודי ציוני מסור בלב ובנפש. בחייו הכלכליים והמסחריים היו לו ירידות ועליות. תמורות רבות עברו עליו בתקופה קצרה למדי, אבל כל זה לא מנע במאומה להתמסר במיוחד לתנועת השוה"צ ולתנועות ציוניות אחרות. תכונותיו היו להתמסר, לדאוג לכלל. בכל צרה שלא באה על גוף ציבורי תנועתי כלשהו עשה הוא הכול כדי לחלצה – וזה בגלל קשריו עם השררה במקום. בתקופות בחירות לסיים, לעירייה או לקהילה היה פעיל מאוד. ואם יחס כזה היה לו לכלל, הרי לפרט היה אחי־עזר לכל דבר, ומוכן היה לעזור בענייני עבודה, עלייה, הכנת ניירות במשרדי המחוז ועוד. וכל אשר עשה, מתוך אהבת האדם היהודי עשה. יחד עם בניו היושבים פה בארץ, נזכור אותו לעד.

וכעת דמות מסגנון אחר לגמרי — הריהו משה שיין. המושג של „פאלקס־רעדנער" התגלם באיש זה. מאז הכרנוהו השתייך למפלגה הסוציאל־דמוקרטית והוא היה דברה בעיירה. אם היה זה לפני בחירות, לפני אחד במאי, או לפני מאורע ציבורי אחר — שיין עמד תמיד בראש הפעולה. נאומיו נישאו בפתוס, היה עומד על חבית, במרכז העיר, ונאם — בעיקר בפולנית. בתנועותיו המשונות היה מלהיב את מאזיניו, שהיו מכל הגילים והמינים, ללא הבדל גזע ודת... לרוב

עצם עיניו ודיבר על כל אשר עם לבו... ולא היה בכך כלום, כאשר תוך נאומו עבר מעניין בחירות לעניין אחר, הן לדבר שקשור היה בבעיות מוניציפאליות, או אפילו לוויכוח הקשור בענייני דת... מעורב היה האיש בציבוריות בעיר, היה שתדלן ו„רודף צדק". המוני העם היו מתייעצים אתו בענייניהם הפרטיים, ובעת־צרה שימש להם גם כמליץ־יושר. היתה זאת דמות מרשימה בנוף שלנו. מ. שיין, הריהו מאותה המשפחה הגדולה והענפה בעיירה. שבניה וצאצאיה הוסיפו פעולות בתוך חוגים שונים של תנועת הנוער־הציוני־חלוצי במיוחד, ולא פעם עמדו בראש תנועות אלה. אכן, את מלאכתם עשו בכישרון ובמסירות רבה. אחדים ממשיכים בפעילותם גם בארצנו, ואתם נזכור ונצלה דמויות משפחותיהם בהערצה ובחיבה.

אעלה דמות יקרה, ותמיד אזכרנה בהוקרה ובחיבה, כי קרוב היה האיש ללבי. היה זה רעו של אבי ז"ל וידיד משפחתי, הלא הוא ר' אהרון שפיגלר ז"ל. לא היו רבים מסוגו בעיירה. הוא לא בלט בפעולה ציבורית, לא השתמש ב„מרפקיו" כדי לתפוס מקום ראויה בתוך הקלויז או במקום אחר, כי בכל מקום, שבו היה נמצא, שם כבודו... הכרתיו, אותו ואת משפחתו; כי בן־בית הייתי בביתם, כשם שחברי שמואל היה כאחד במשפחתי. ר' אהרן פרנסתו היתה על יגיע־כפיו. הוא היה תפר (צושניידר בלע"ז) ועל ידו עבדו שניים מבניו. משמעות המושג של „האיש העוסק בתורה ובעבודה" מגולמת היתה בו. הוא היה בר־אוריין, התורה לא משה מפיו. ואם כי מפאת מסגרת חברותית, היה בא בקהל חסידים, לומדי תורה — בתוך תוכו פנימה היה איש מתקדם, ולו יחס סובלני לזולת; ברוח זו גם חינך וגידל את בניו. שפיגלר הקיף ידיעות בסוגיות פילוסופיות מאסכולות שונות; נהירים היו לו זרמים שונים בספרות העברית ההשכלתית, והשתדל להכיר את הספרות העברית החדשה. בשיחת חברה ומשפחה ידע לצטט מספרות קלסית במקור כבתרגום. מעניינים היו הוויכוחים אתו על השקפות־העולם. בשעות הפנאי ובשבתות וחגים ראיתיו תמיד מעיין בספרי קדושה ובספרים חיצוניים כאחד... הוא היה דמות של משכיל בעל תכונות יפות ותרומיות. לנו הצעירים היה נעים לבוא במחיצתו ולהאזין לשיחותיו.

הרב אליעזר מישל, שכינוהו „דעו גאלאגאוועך רב" (על שם העיר, שם כיהן לפני התמנותו לרב בטורקה), היה איש הרוח והלב היהודי. בעיירה ידוע

היה כרב „נויטרלי", לאמור, לא היה חסיד, אבל גם „מתנגד" לא היה. בתכונות נפשו היה בעל מידות נעלות, נוסף על גדולתו בתורה. היה מקבל בסבר פנים יפות כל אדם, שבא במגע אתו. הסביר פנים לאלה, שבאו לפני בית־דינו להתדיין או לשאול „שאלות" כשרות וטהרות. עם כולם היתה לו שפה משותפת ולא מעטה היתה השפעתו. הרב היה תלמיד־חכם מובהק, בקי בנגלה ובנסתר. חריף־מוח ובעל כישרון ביטוי לפרש סוגיות שונות בהלכה לפני אלה, שעמדו והתדיינו לפניו. הרב חיבר בעת היותו בגלות (בבודפסט, בשעת מלחמת העולם הראשונה) ספר שאלות־תשובות ודרשות, כן גם פירסם הערות שוליים „לתוספות". זכיתי, כנער המתלווה לאבי זצ"ל, לבקרו ולהתפלל בביתו. אבי היה מבאי ביתו ומידידיו וממעריציו; כל משפחת הרב ידידי משפחתנו היו. בימים הנוראים היה אבי זצ"ל עובר בשטיבל של הרב לפני התיבה רבות בשנים. זוכר אני דרשותיו הפומביות לכבוד שבת הגדול ושבת־שובה, ובלב כולם נחרת המאורע הגדול של הצהרת בלפור. זוכר אני את האסיפה ההמונית, שהתקיימה בקלויז דסדיגורה (אגב, היה הקלויז דסדיגורה השריד היחיד לאחר חורבן העיר במלחמת העולם הראשונה). מנהיגי התנועות הציוניות נאמו בהתרגשות ונתנו ביטוי למאורע הגדול הזה ודרשתו של הרב דמתא, מישל, היתה ממש „כפתור ופרח". הרגשנו, כי זאת היתה השתחררות מכל ה„מעצורים", בהם כבול היה מחמת יחסי ציבור ושמירת „שלום־בית", הן מצד המתבוללים והן מצד החסידים. דבריו היו ברוח הצהרה ציונית ממש. ואלמלי גדולתו והכמתו ודאי לא היו החסידים השוטים שבעיר סולחים לו על „חטא" זה...

לכל אחד בעירנו היה הרב מישל דמות נעלה ואצילה, הכרת פניו ענתה בו. זקנו המוכסף, שירד על פי מידותיו, כולו אמר כבוד והוסיף על קסם קלסתר־פניו. נוסף לבקיאותו בתורה היה בקי בהוויות העולם וידע כמה שפות. רוב היהודים מצאו עניין לשמוע חוות דעתו על מאורעות הרי־עולם, ובמיוחד על בעיות העולם היהודי. לנו, הנוער הציוני וההלוצי, לציונים הכלליים ול„מזרחי", ברור היה, שהרב הוא בעמקא־דליבא ציוני. די היה לראות כיצד בירך ונפרד מהעולים ארצה, שבאו לקבל ברכתו — ביניהם כותב הטורים האלה. אופן הפרידה ברכתו, היו ביטוי לאהבת ציון... כדאי לציין, שיחד עם מעלותיו הצטיין גם בפשטותו; לא העמיד כל מחיצה בינו לבין הקהל, ורבים היו ידידיו בלב ונפש. ולא רק מרא־דאתרא ודיין היה, אלא גם חבר־תלמיד־חכם, אוהב הבריות. ואין ספק, שאישיותו עיצבה בתקופת כהונתו את אופיה של הקהילה היהודית. כבודו היה כבוד יהודי העיר על כל שכבותיהם.

קשה לי לסיים את רשימתי מבלי להזכיר בנשימת־הערצה אחת גדולה את המשפחות הגדולות והקטנות, שעיצבו צביונה של העיירה, ששלטו בכל השטחים שמשלחי ידיהן מסועפים היו בכיוונים שונים, בעלי מלאכה חיוניים טובים וישרים, סוחרים, חנוונים, שמשים ושאר כלי־קודש — בצוותא היוו קהילה גדולה.

אך דא עקא: צריך הייתי לעשות כך, אולם אין לאל־ידי להציג לפניכם אחת־אחת את המשפחות, שמותיהן ואישיהן. האם נפטר עצמנו מלהחיות בליבנו אותן, ואיך אפשר לפסוח, כך בלי רישום וציור נאמן על הרובע הפרוליטרי היהודי שם „אויפן סטרי״? הרי הם היו הפרוליטרים של שכונתם הפועלית ולה צביון מיוחד במינו. אותם הכרנו היטב וידענו להעריכם אז, כשעבדו חברינו במנסרה אתם יחד. היתה זאת תקופה קצרה יחסית לפני עלייתה של קבוצה זו ארצה. וכמובן, צריכים אנו לפנות צפונה־מערבה לכיוון „הציגלניה״, וכך לחזור־חלילה מזרחה, „אויפן פעטריק״ — הרי בכל פינה ועל כל גבעה, הר וגיא דרכו רגלינו, רגלי גאווה של הנוער היהודי; כל אלה נזכור ובלבותינו ננציחן לעד — — —

בסיום אזכור את אבינו ר׳ ישראל זצ״ל ואת אחינו יוסף ובני ביתם, שלא זכו להיות אתנו פה. לספר עליהם? לסרטט חוויות חיינו במשפחה אחת? — הרי רשימה לא תבטא את אהבתנו, הערצתנו, כאבנו וצערנו עליכם היקרים עלינו מאוד... אתם, שנעקרתם מתוך חיקנו — היש יום, חג מועד ולא נזכורכם?

ותהיינה השורות הדלות מצבה לעיירתי טורקה ואמירת „קדיש״.

שמואל שפיגלער
תל־אביב

אמאל אין דער אלטער היים

מיינע פארשניטענע טאטע־מאמע אהרון און פייגע שפיגלער ז"ל;
מיינע פארגאזטע שוועסטער פעשע מיט איר ליכטיק יינגעלע;
מיינע אויסגעהרגעטע ברידער יהודה און משה —
צום אנדענק

ווידער זע איך די קליינע האלצערנע הייזלעך מיט די שינדל־דעכער, די גרעסערע הייזער מיט די פארשידענע געשעפטן, דעם מארק, די אוליצע, די טארגאוויצע, דעם אויבן־דארף, די בתי־מדרשים און שולן, חד־רים און תלמוד־תורה׳ס; פארשידענע פארייַנען, ההאחדות, ההלוץ און השומר־הצעיר. ווידער שטייען פאר מיינע אויגן, ווי לעבע־דיק, די מענטשן פונם שטעטל, אירע תל־מידי חכמים, מלמדים און שוחטים, אירע כלי־זמר, הארעבאשניקעס, שוסטערס, שניי־דערס און וואסערטרעגערס, אירע פיקחים און ווערטל־זאגערס — א שלל פון טיפן, וועלכע האבן געלעבט אין געאטעמט, געשאפן און געווירקט אין דעם קליינעם שטעטל אונזערס — טורקא.

ווידער זע איך עס אין אירע ששת ימי המעשה, אין איר חולין, און אירע שבתים און ימים־טובים; אין איר צער און טרויער, אין איר שפרודלדיקער פרייד, האפנונג און גלויבן. ווידער אטעם איך איין אין זיך דעם זיסן געשמאק פון די וועלדער, דאס פליסטערן פון די פארבארגענע טייכלעך, פון די גרינע לאנקעס וווּ מיר אלע זענען געזעסן אמאל און צוזאמען געחלומט און געגלויבט אין א שענע און בעסערע וועלט.

פרייטיק אין חדר

ווינטער אין שטעטל. א ווייס געפאלענער שניי ליגט אויסגעשפרייט איבערן גאנצן שטעטל ווי א ווייס גרויס ליילעך. ציכטיק און ריין. אויף אלע דעכער

פון די הייזער און הייזלעך זענען פארדעקט מיט א טיפן שניי ; די פענסטערלעך זענען פארפרוירן און באצירט מיט פארשידענע פארמען פון אייזבלומען. ס'איז ערב שבת. מיר קומען פון אויבנדארף און אט גייען מיר ארונטער דעם בארג שליטלענדיק און קומען־צו צו דער האלצענער ברייטער בריק. דער טייך איז פארפרוירן ; קינדער פארן מיט ליזשוועס לענג אויס דעם ברייטן טייך. הארט ביים ברעג שטייט די אלטע וואסער גויע און שעפט פון פראלאפ עמערס וואסער, טוט זיי אן אויף די קרעמעסלעך און טראגט זיי אין די יידישע הייזער לכבוד שבת.

דער פראסט „ברענט", מיר גייען. דער שניי סקריפעט אונטער די פיס. אט זענען מיר אריבער די בריק, מיר בויגן איין לינקס, מיר גייען דורך די טשארטקאווער, בעלזער און סאדיגערער קלויזן — און נישט ווייט פון דארט שטייט זיך אן אלט איינגעבויגענע איינגעהויקערטע כאטקע. מיר בלייבן שטיין, קוקן אריין דורך די קליינע אייז־פארפרוירענע פענסטערלעך — יא, דאס איז ער, אונזער דרדקי מלמד ישראל־לייבעלע קיקאוואטש ; אזוי האט מען אים גערופן אין שטעטל. מיר פראלן אויף די ברייטע, נידריקע טיר און, אנגעטון אין קיצמעס, פיטערלעך און שטיוועלעך, זעצן מיר זיך אלע אויס אויף האלצענע בענק ארום דעם טיש. דער רבי מיטן יאמשעווע שטעקעלע — אויבן אן. מיר עפענען אויף די חומשים און חזר'ן איבער די סדרה דאס לעצטע מאל פאר דעם "פארהערן".

און רבי הויבט אן : „זאגט־זשע קינדער נאכאמאל : ואני — און איך..."
און מיר אלע הויבן אויף דעם קול, מיט קלינגנדיקע שטימען ווי גלעקעלעך, וואס פילן אן דאס קליינע קאלטע אלקערל, הויבן אן : „ואני — און איך, כאטש איך בין דיך מטריח מיט מיין קבורה, אבער דו, דיין מוטער רחל האב איך נישט אזוי געטון, נאר ווי דען... בבואי --- מיין טון קומען פון פדן־ארם, מתה — איז געשטארבן, עלי — אויף מיר, רחל — דיין מאמע רחל..." און אזוי חזרן מיר איבער פסוק נאך פסוק די גאנצע סדרה „ויחי". נאכדעם זענען מיר מעביר די סדרה מיטן טראפ, ענדיקן שנעל, טוען זיך אן, פראלן אויף די טיר, און מיט א געפילדער זענען מיר שוין אין דרויסן — און מען שפילט זיך שוין מיט שניי און אייז...

ביים רב

ווי מיט א כישוף פארשווונדט דאס הייזל, דער רבי, דאס שטעקעלע, דער לאנגער האלצערנער טיש און די בענק — און מיר, האנד ביי האנד,

שפאנען ווייטער... און אט שטייען מיר פאר א הויז נישט ווייט פונם סאדיגערער קלויז — דארט אויבן און וווינט דער רב, הרב דמתא, דער גאלאגאווער רב ר׳ אליעזר מישעל. א ייד א גרויסער למדן, א חריף און בקי אויך אין לימודים חיצוניים, באקאנט אין גאנץ גאליציען.

מיר גייען אריין. אין פארצימער ווארטן צוויי יידענעס מיט הינדלעך אין די הענד — ווייזט אויס א שאלה פרעגן. דער רב איז א גרויסער מקיל; זעלטן אז ער איז מטריף. מיר גייען אריין אין גרויסן צימער. דער רב א הדרת פנים, אנגעטון אין זשופיצע, און אויף דעם נאך א ווארעמען שפענצער, זיצט אין א לעדערנעם שטול ארום א לאנגן דעמבאוון טיש, איבערדעקט מיט א טישטוך. די פיר גרויסע זילבערנע לייכטער אויפן טיש. פאר זיך אן אפן ספר, די צוויי קלוגע שווארצע אויגן קוקן ארום זיך, דער הויכער שטערן פארקנייטשט און פארקלערט, די לאנגע ווייסע בארד איבער דעם שפענצער און א גרויסע שווארצע סאמעטענע יארמאלקע אויף דעם גרייז־גרויען קאפ. אין איין זייט וואנד שטייט א שאנק ביז צו דער סטעליע, אנגעשטאפט מיט ספרים. דאס גאנצע צימער שמעקט מיט געלן פארמעט, קדושה און לומדישקייט. א שטילקייט הערשט ארום.

אין צווייטן צימער זיצן ביידע זין, שטארקע קענערס. דער עלטסטער איז אפילו — אזוי פלעגט מען זיך שושקען אין שטעטל — יצא לתרבות רעה און קוקט אריין אין די „ביכלעך״. צוזאמען מיט ש״ס און פוסקים לערנט ער געשמאק אליין פאר זיך מאטעמאטיק און פילאזאפיע און קומט זיך צוזאמען מיט בחורים, וועלכע האבן אנגעהויבן חוקר־ודורש צו זיין מה למעלה ומה למטה, אנגעהויבן קלערן וועגן סיבה און מסובב...

איך דערמאן זיך ווי־היינט ווי אונזערע טאטעס פלעגן אונז מיטנעמען צום רב נאך דער פורים־סעודה, אדער גאר שמחת־תורה, און מיר פלעגן איינזאפן אין אונז זיין תלמיד־חכמ׳שן שיחת חולין, וואס איז געווען פול מיט לעבנס חכמה, עמקות און שארפזין. די רביצין קוקט פון צייט־צו־צייט אריין אין צימער, קומט אריין און מיט דרך־ארץ און אהבה שטעלט זי אוועק א קאכעדיק גלאז טיי פאר דעם רב און גייט ארויס.

אין בית המרחץ

און דער פראסט ברענט. מיר שטייען אונטן און אטעמען איין נאכאמאל דאס הויז און דעם „אינווייניג״ און שפאנען ווייטער... און אט געפונען מיר

זיך נישט ווייט פון בית־המרחץ. יידן פון שטעטל, אלט און יונג, מיט **פעקלעך** **וועש און האנטוכער אונטער די ארעמס, לויפן זיך לכבוד־שבת אויסבאדן און**

ערב שבת — אין בית המרחץ
ערב שבת — אין באד אריין...

אריינכאפן א שוויץ־באד. אראפּוואַרפן פון זיך דעם שמוץ מיט די הארעוואניע פון א גאנצע וואָך. אראפּוואַרפן דעם עול פרנסה, דעם צער גידול **בנים** און אנדערע צרות, וואס פעלן נישט, כאטש אויף איין טאג.

מיר גיין אריין. אינעווייניק איז ווארעם און דושנע. א הייסע פארע שטייט אין דער לופט. עס שמעקט מיט זויערקייט... עס איז פול געפאקט מיט מענטשן; איז דאך דער בית המרחץ דער איינציקער פלאץ, וווּ דאס גאנצע שטעטל גלייכט זיך אויס... נישטא קיין מזרח־וואנד... נישטא קיין שישי און מפטיר.. נישטא ארעם **אדער רייך — אלע געפינען זיך אינטער איין פארע, וועלכע נעמט זיי ליב ארום**

און מען איז זיך מחיה... אויף די אויבערשטע באנק זיצן די שענע בעלי־בתים, די בעלי־יחוס, צוזאמען מיט שוסטערס־שניידערס — אלע ווי גאט האט זיי באשאפן... אט זיצן אלע מיט די עמערלעך קאלט וואסער אין די הענד, די פנימער פארפלאמט־רויט און א שווייס רינט פון זיי. ביים הייץ־אויוון שטייט ווי תמיד שוין יארן חזקאלע, א ייד, א זקן אין די יארן, וואס האט נישט פיינט דעם ביטערן טראפן. ווו א חתונה, ווו א יארצייט — איז ער בראש פון די טרינקערס. אט שטייט ער און גיסט די עמערלעך וואסער אין אויוון אריין. עס גיט א זעץ א הייסע פארע, וואס צעשפרייט זיך ביז צו די אויבערשטע בענק. עולם שרייט: „אָ, אַ, אַ, הו, הו, הו!... חזקאל, נאך איינס!” און חזקאל גיסט אויף, און חזקאל זשאלעוועט נישט... די היץ שטייגט פון מינוט צו מינוט, מ׳לויפט אראפ מיט די שטיינערנע טרעפ אין די מקוה און מען טונקט זיך אונטער כדת וכדין. איז עס דאך א כשרע מקוה, און ס׳איז א מצוה זיך טובל־צו־זיין אין איר.

עס הויבט אן ווערן שפעטלעך. עולם פארלאזט איינציקווייז און אין גרופן דעם בית־המרחץ. מען טוט זיך אן אין דער היים און מען גרייט זיך צום דאווענען.

אין קלויז

ס׳נעמט ווערן פינסטערלעך, די נאכט פאלט צו. דורך די פארפרוירענע פענסטערלעך שימערירן די הייליגע שבת־ליכט, וועלכע אונזערע גאטס פארכטיגע פרומע ליבע מאמעס צינדן אן, וויינענדיק און ווינשנדיק די גאנצע משפחה געזונט און פרנסה. מיר אלע אנגעטון שבתדיק נעמען שפאנען מיט אונזערע טאטעס אין קלויז אריין מקבל שבת זיין.

ביים עמוד אין דעם סאדיגארער קלויז שטייט שוין דודי קארדיש און איז מקבל שבת: „לכו נרננה לה׳, נריעה לצור ישענו... לכה דודי לקראת כלה, פני שבת נקבלה...” מ׳דאווענט אפ דעם שבתדיקן מעריב און מ׳לאזט זיך גייען אהיים.

דער עולם איז אנגעטון אין די שווערע שווארצע פוטערס מיט די שטריימלעך. די גבירים — מיט די טייערע קארעקאלענע פעלצן און „עמך” מיט די אויסגעקראכענע פיטערלעך. אלע גייען אהיים. ווער מיט אן אורח אויף שבת און ווער אָן אן אורח — מקבל שבת זיין.

##ביים איבערדעקטן טיש

אין די שטובן אינווייניק איז אלץ ריין און ציכטיק. יעדעס ווינקל שמעקט. דער טיש איבערדעקט מיט א ווייס טישטוך. די זילבערנע לייכטער, דער ווײַן און די איבערדעקטע חלות זענען אנגעגרייט. די מאמע, אנגעטון אין די שבתדיקע מלבושים, מיט א טיכל אויפן קאפ, און מיט א ווייס שירצל — זיצט און האט הנאה; שעפט נחת, ווייל גאט האט איר געהאלפן מיט דעם אלעם ביז איצט און מסתמא וועט ער ווייטער העלפן — א ברירה האט ער?...

דער טאטע זאגט אפ דעם „שלום־עליכם מלאכי השרת"; נאך דעם — דעם הארציקן „אשת חיל כי ימצא"; גיסט אן דעם בעכער און מאכט דעם שבתדיקן קידוש. זעצט זיך צום טיש. די מאמע דערלאנגט די פיש, פלייש און מען הויבט אן אונטערצוברומען די שבתדיקע זמירות מיט פרייד און בטחון, אז געלויבט זיין ליבער נאמען. „כל קודש שביעי כראוי לו" און „יא רבון עלמא ועלמיא". די מאמע שיינט; א נחת צו קוקן אויף איר און אויף די גאנצע שטוב.

די זין און טעכטער האבן שוין פון לאנג פארלאזט די שטוב; איבער־לאזנדיק די טאטע־מאמע ביי די שוין צאנקנדיקע ליכט ארײנקוקן אין א צאנה־וראינה און אין א ספרל. דער יונגער דור איז אוועק זיכן נייע וועגן אין לעבן, א נייעם אינהאלט. עס האט אנגעהויבן צו ווערן ענג אין די ד' אמות פון שטוב און בית מדרש. נייע ווינטן האבן אנגעהויבן צו בלאזן אין די גאסן פונם שטעטל. עס האט זיך אנגעהויבן די תקופה פון זוכערייי און בענקשאפט נאך אנדערע לעבנס פארמען. גאט פון אברהם, יצחק און יעקב, חומש און רש"י, חושן משפט און יורה דעה — האבן שוין נישט באפרידיקט. עס האבן זיך באוויזן נייע געטער, נייע אידעאלן, וועלכע האבן פארכאפט און מיטגעריסן די יוגנט.

און אזוי זענען טאטע־מאמע געבליבן ביי די צאנקנדיקע ליכט, ביי זייער אלטן געטרייען גאט פון אברהם — און זין און טעכטער זענען ארויס־געפלויגן פון נעסט צו זוכן נייע שפייז, נייע גייסטיקע שפייז, צו שטילן די דורשטיקע נשמות.

נ י י ע ו ו ע ג ן . . .

און מיר שפאנען ווייטער... האבן מיר שוין פארשטאנען, אז חוץ א טורקא פון אטלאס און זייד, שטערנטיכלעך און שנירלעך פערל, ש"ס און

פוסקים, צאנה־וראינה און עין־יעקב, האט עס געגעבן אן אנדער טורקא — א טורקא פון א ברויזנט שעפערישער יוגנט, פון א הייפל משכילים און פאר־געשריטענע, וואס האבן מיט אימפעט אנגעהויבן זוכן נייע וועגן; וועלכע האבן אנגעהויבן מיט פאראייניקטע כוחות צו שטורמען דעם לעבנס־שטייגער פונם אלטן דור. און כאטש ס'פלעגט אומגיין א ווערטל, אז טורקער הימל איז פארדעקט מיט שמאטעס, פונדעסטוועגן האבן זיך געגעבן א לאז אראפ אין יענע צייטן חשובע אורחים, וואס מיט דער צייט זענען זיי געווארן אלטע איינ־געזעסענע תושבים און האבן אנגעהויבן צו זיין נייע וועג ווייזער און האבן אריינגעבראכט אין די מוחות פון דער יוגנט אן איבערקערעניש אין די ביז ראנען באשטאנענע באגריפן פון פראבלעמען פון גאט און מענש, מענש און וועלט, שאפענהויער און ניטשע, העגעל און קאנט, פרויד און ווייניגער — פון איין זייט; איבסען־סטרינדבערג, ראמען ראלאן־בארביס, טאלסטוי־דאסטאיעווסקי־גארקי; און צו זיי די גאנצע פארצווייגטע השכלה ליטעראטור אין העברעאיש און יידיש: מאפו, סמאלענסקין, פייערבערג, מענדעלי, שלום־עליכם, אש און בערגעלזאן — פון דער צווייטער זייט. זיי, די נייע אורחים, האבן עס אויספארמירט א נייעם צוגאנג צו לעבן און מענש. און דאס אלץ איז געווען א גורם צום שאפונג פון א נאציאנאל־וועלטלעכע לעבנס־אנשויאונג פון דער שטעטלדיקער יוגנט.

שיבת־ציון, ארץ ישראל, כותל מערבי — וועלכע זענען אמאל געווען אזוי ווייט, נישט מער ווי א חלום, האבן אנגעהויבן צו באקומען הויט און פלייש. ציוניזם איז נישט געווען מער א הוילער באגריף, נאר איז געווארן א אינהאלט, וואס ארום אים האבן זיך אנגעהויבן אויספארמירן פון דער יוגנט פארשידענע גרופירונגען, פון וועלכע די שטארקסטע און איינפלוסרייכסטע איז אן שום ספק געווען די יוגנטלעכע סקויטן באוועגונג „השומר־הצעיר”, וועלכע האט שוין אין יענער צייט געשפילט א באדייטנדע ראל אין יידישן לעבן פון גאנץ פוילן און ספעציעל אין גאליציען. און אויב אין גרויסע שטעט פון קאנגרעס פוילן און גאליציען איז דער „השומר־הצעיר” באשטאנען, אין זיין גרעסטן טייל, פון אקאדעמישע יוגנט, וואס פויליש איז געווען זיין מוטער־שפראך אין שטוב און גאס; און אט די אטמאספערע האבן זיי אריינגעבראכט אין דער באוועגונג און די גאנצע סקויטישע און קולטורעלע ארבייט איז געפירט געווארן אין דער פוילישער שפראך, און נאר טיילווייז אין העברעאיש — איז די אנטוויקלונג פון דער יוגנט פון די קליינע שטעטלעך אין פוילן, און הויפט־זעכליך אין גאליציען, געווען א גאנץ אנדערע.

די יוגנט פון די קליינע שטעטלעך אין גאליציען, וועלכע האט אנגעפילט די פאריינען פון „השומר־הצעיר" און האט פארבונדען זיין לעבנס־גאנג און וועלט־אנשויאונג מיט דער דאזיקער באוועגונג, איז געקומען לרוב פון די קליינבירגערליכע שיכטן פון דער באפעלקערונג, קליינע סוחרים, בעלי־מלאכה'עס, פרומע שטובער, ווו יידיש איז געווען די מוטער־שפראך אין שטוב און אין גאס.

די דאזיקע קליינשטעטלדיקע יוגנט האט אריינגעבראכט אין „השומר־הצעיר" עלעמענטען, וועלכע זענען געווען פרעמד און וועלכע האבן געפעלט אין די גרויסע שטעט. די דאזיקע עלעמענטן זענען געווען די יידישע ליטעראטור, די חסידישע התלהבות און דביקות, דעם פאלקסטימלעכן ניגון און זמר. זי, די דאזיקע יוגנט, האט עס אנטפלעקט פאר דער באוועגונג דעם „אור הגנוז" פונם בית־המדרש און יידישער שטוב, זי האט עס ווייטער געצויגן די היסטארישע קייט פון יידישקייט, פון אלטן תוכן און נייע פארמען. אין דעם זין האט טורקא געשמט צווישן דעם השומר־הצעיר אין גאנץ גאליציען, און מיט דער צייט האט זיך „נוסח טורקא" איינגעבירגערט אין אירע גרענעצן און אויך אויסער זיי.

אין „השומר הצעיר"

...עס איז א ווארעמע זומער נאכט. מיר שפאנען דורך דאס שטעטל און מיר זענען נאנט צום קן „השומר־הצעיר" — און א שטילער הארציקער ניגון דערטראגט זיך צו אונז: טענער — לאנגע, אויסגעצויגענע, פארבענקטע, אנגעפולט מיט בענקעניש און וועלט־שמערץ. מיר גייען אריין און פארייניקן זיך מיט די אנוועזנדע. עס איז א קליין צימערל, פינסטער, און אין א ווינקל זיצן אברהמצע מאנאסטער, לייבוש מאנדל, דוד לאנגנויר, בית המדרש בחורים, וועלכע האבן געפונען זייער וועג צווישן די ווענד פון „השומר־הצעיר". אט זיצן זיי אלע צוזאמענגעפרעסט איינעם צום אנדערן און מען זינגט מיט הארץ און נשמה, ווי מען וואלט געפראוועט „שלוש־סעודות" שבת בין השמשות. חסידישע ניגונים פול מיט דביקות און התלהבות, פאלקסטימלעכע לידער אנגע־פולט מיט פרייד און גלויבן פילן אן דאס קליינע צימערל.

אן אנדערס מאל אין „קן" —

אין א גרעסערן צימער גרייט צו צום אויפפירונג, וועלכע דארף פארקומען אין קורצן, מלך בראוור, דער רעזשיסער פון שטעטל. א ייד א ברייטבייניקער,

א מגושמדיקער, אבער עס האט אין אים געגעסטעט א קינסטלערישע נשמה; אן אים האט מען קיין א״ן פיעסע אין טורקא נישט צוגעגרייט. אט שטייט ער אין מיטן צימער און מיט אימפעט און התלהבות חזרט ער איין די ראלן פון פרץ הירשביינס „גרינע פעלדער". עס שפילן אין איר יעטקע רייפלער, דודי וואלף, אייזיק צאלינגער און דער שרייבער פון די שורות.

קבוצת בוגרי „השומר הצעיר", בעת ביקורו של יצחק שיין ז"ל מקבוץ מרחביה בטורקה בשנת 1934.
א גרופע פון „השומר הצעיר" בשעת דעם באזוך אין טורקא פון יצחק שיין ז"ל, פון קיבוץ מרחביה, אין יאר 1934.

און נאך: אין דריטן צימער זיצן „מדריכים" און האלטן א שיחה מיט קלענערע קבוצות וועגן ארץ־ישראל, קיבוץ, הכשרה און אנדערע טאג־טעגליכע פראגן פון דער ארגאניזאציע.

פלוצים ווערט העל און ליכטיג אין גאנצן לאקאל און עס גייט אוועק א פייערדיקע הארא. דער ראד ווערט גרעסער פון מינוט צו מינוט, עס גייען אין ראד אריין יונג און „אלט", דאס געזאנג ווערט שטארקער, ווילדער, און עס שאלט ארויס אין דרויסן.

אט אזוי האט געשטראמט דאס לעבן, יאר איין, יאר אויס, דור איין, דור אויס, אין אונזער ליב קליין שטעטעלע.

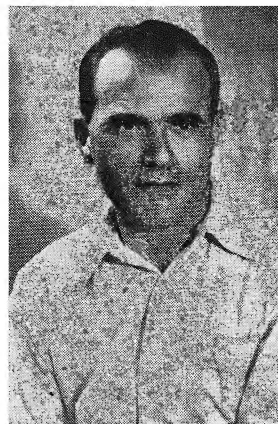
דאס אלץ איז געווען אמאל — און היינט?...

נישטא מער טאטע־מאמע, ברידער־שוועסטער, נאנטע און חברים, וועלכע מיר האבן אזוי שטארק ליב געהאט.

טא לאמיר אלע איבערגעבליבענע, די טורקער שארית הפליטה, דא אין דער אלט־נייער היים און אין דער גארער וועלט — בלייבן שטייען און נאכאמאל, נאכאמאל געבן א בליק אויף אונזער שטעטעלע, וואס איז מער שוין נישטא...

זאב שטיינינגר
נתניה

שבת בעיירתנו

את האווירה של חג הרגשנו לא רק ביום מנוחת השבת; ביום בו העיר שבתה מכל מלאכה; כאשר כל החנויות היו סגו־רות; הרח:בות שקטים ללא תנועה — למרות היות טורקה עיר מעורבת, של פולנים, אוק־ראינים ויהודים, הורגשה השבת היטב־היטב, כי מרכז העיר, מהגשר המוביל מהכפר עד התחלת חלקה העילי, היה מיושב על־ידי היהודים וכל החנויות היו בידיהם — אלא כבר בשעות הצהרים של יום שישי; כבר אז הורגשה התכונה לקראת קבלת השבת.

ממהרים לבית המרחץ...

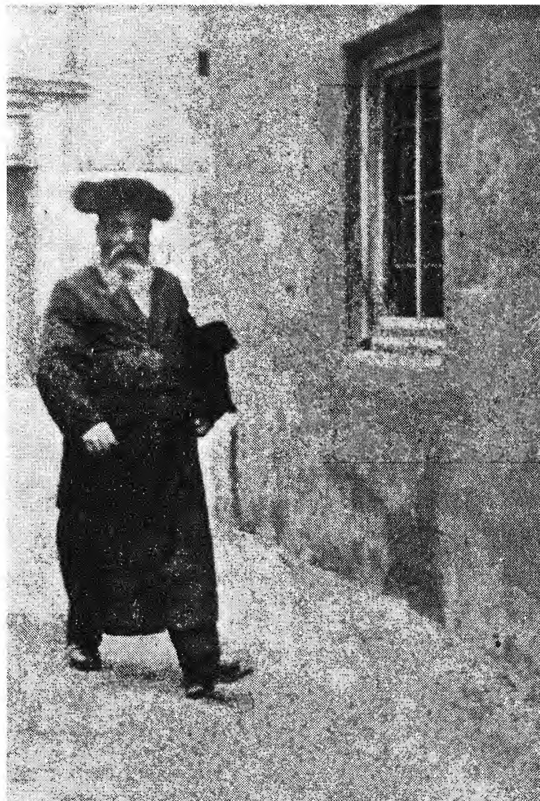
החנויות היו נסגרות, מרבית האוכלוסיה היהודית היתה ממהרת לבית המרחץ (שוויץ־באד), כדי להתרחץ ולטבול במקווה, להסיר את בגדי החול מכל ימות השבוע ולהחליפם בבגדי שבת — ולהכין את עצמם לקבלת השבת.

בית המרחץ. על שפת הנהר בבניין לא מודרני ביותר שכן בית המרחץ, אשר פעל ביום השישי „בכל הקיטור". גם באמצע השבוע שירת פעם אחת, אבל באותו יום לא שירת המונים. כשנכנסת לתוך אולם בית המרחץ החשוך, נתקלת בכניסה בגוי משופם, חסון וגבוה, אשר עמד מול התנור, העשוי אבנים חלקות, ובידו דלי מים. את מי הדלי היה שופך מדי פעם בפעם על האבנים האדומות והלוהטות והאדים היו עולים מעלה, מעלה... המתרחצים היו שרועים על המדרגות הרחבות מעץ, עם מטאטאים עשויי עלים ומרביצים על גופם. תכופות היית שומע קולות „איבן דאוואי" — לאמור פנייה לגוי, שישפוך עוד דלי על האבנים האדומות. ובהעלות האדים היית שומע קולות של ספק הנאה, ספק מאבק להתגבר על החום העולה... כנראה, בקולות האלה טעון היה סוד הטעם של הרחצה, אשר יחד עם הכנת הנשמה היתרה לבוא השבת, היתה גם

שומרת על ניקיונם ובריאותם של האנשים. (אכן, לא פעם עולה המחשבה, כי הרצון החזק בעמנו להתקיים בגולה הארוכה ידע לשלב מנהגים, הקשורים כאילו בדת, עם הצרכים האלמנטריים, הנחוצים לקיומו הפיסי של העם). בגמר ההזעה היו יורדים למקווה של מים קרים. ובצאתך מהמרחץ שתית כוס „מוסט", הלוא הוא מיץ עשוי תפוחים יבשים — „קונצסיה" בלעדית של משפחת פילינגר ובניו.

בשבת ליד בניין הדואר...

וברדת השבת מלובשים הכול למשעי, עם הבעקעשעס והשטריימלעך, אצים ונחפזים לבתי הכנסת ולתפילת שבת. אחרי התפילה הולכים בנחת הביתה

בשבת — ר' הערש פילינגר בדרך לבית־הכנסת.
שבת — ר' הערש פילינגער אוימן וועג צום שול...

לקידוש ולסעודת ליל שבת. לאחר מכן היה הנוער ברובו מתרכז בארגוניו ומבלה בשירה, בריקודים ובשיחות.

יום שבת בבוקר. הרחובות שקטים ובהם הולכים יהודים לאט־לאט ובנחת, עם טליתותיהם לבית הכנסת. וחבורות־חבורות הולכים; כל אחד לבית הכנסת שלו. אבל חוויה מיוחדת, וכאילו חלק מהשבת, היה גם קטע אחר בעיר, בו שכן הדואר. על יד המעקה, לאורך הרחוב, חיכו המונים, מלובשים בגדי שבת, לצאת הדוורים מבית הדואר. ובצאת שני הדוורים — פנה אחד לפרוזדור הארוך של הבית הסמוך, והשני לפינה אחרת; רוב המחכים עומדים מסביב. הדוורים מוציאים בשקט מהערימה הגדולה מכתבים ועיתונים, ומחלקים לכל אחד את אשר הגיע אליו. ובדרך כלל היו מקבלים בשבת עיתונים, שבועונים או ירחונים פוליטיים, למפלגותיהם. לאחר זמן־מה ראית, כיצד התפזר כל אחד לפינתו ובידיו עיתון או חוברת ושקוע בקריאה. ראית גם חבורות, המתווכחות בענייני דיומא. כל אלה היו מהחוגים הציוניים לזרמיהם ובכלל אנשים מתקדמים וצעירים יותר; האדוקים והמבוגרים היו כבר באותו זמן בבית הכנסת.

בתי כנסת ובתי תפילה

רוב בתי הכנסת בעיירה התרכזו בסביבה אחת, לא הרחק מהרחוב הראשי, המוביל למעלה ההר, ל„שימונקה". פנית שמאלה ומצאת את ה„בלזר־קלויז", אשר ריכז, אגב, בתוך כתליו גם ספרייה תורנית גדולה; בשבת אחרי הצהרים יכולת תמיד לפגוש שם ליד שולחן ארוך יושבים ולומדים ומתדיינים על פרק משניות. ממול — הטשארטקאווער קלויז, ובחצותך רחוב צר גם בית הכנסת המרכזי של העיר, בניין גדול מידות ויפה, אשר נבנה בשנות השלושים. ושוב ימינה, על גבעה קטנה, בית הכנסת הגדול ביותר — הסאדיגורער קלויז, בנין רב מידות. על־יד בית הכנסת המרכזי העירוני — „דאס שניידער שולעכל".

כמובן, בשבתות היו כל בתי הכנסת מלאים מתפללים. חסיד־חסיד בבית הכנסת שלו; כל בית כנסת עם כיתל המזרח שלו, ועל יד כל כותל מזרח — נכבדיו שלו. בימים הנוראים היה מתווסף עוד מקום תפילה — ה„אוכרונקה" (בית היתומים), שבו היו מתפללים לרוב האנשים המתקדמים וכן הציונים.

רבה של העיר

וכשעלית עוד צעדים מספר מהקלויז הסאדיגורי, נתקלת בבניין גדול ורחב

מידות, חציו או אולי למעלה מזה, הרוס, ובאגף אחד, אחרי שעלית במדרגות שתלו ממש באוויר, נכנסת לפרוזדור ארוך; בפנותך שמאלה נכנסת לחדר לא גדול ומצאת שם שלושה־ארבעה מניינים יהודים מתפללים — זהו מקום מושבו של רב העיר. הפרוזדור הארוך היה משמש בימי חול לחדר המתנה בשביל הבאים לשאול שאלות, או לברר איזה דין.

ובחדר פנימה, על גבי כורסה מרופדת וכרית גומי, ישב הרב. יהודי בעל שיער לבן, זקנו מטופל יפה, ומלובש כדבעי. תמיד רכון על גמרא, מעיין בה אף בזמן התפילה.

את הרב היינו רואים לפעמים בימות חול נוסע בכירכרה. לבוש בקפוטה שחורה — כנראה, לאיזו קבלת פנים או בשליחות לשילטונות המקומיים. היינו גם פוגשים אותו, ובפרט התלמידים היהודיים מבית הספר, בימי חג ממלכתיים רשמיים. באותם הימים היו מתרכזים כל התלמידים בקלויז של הסדיגורי לעצרת חגיגית של תלמידי בית הספר. התלמידים, מלווים על ידי מוריהם, היו נכנסים בשורות לבית הכנסת. מופיעים היו גם באי־כוח השילטונות, שתפסו מקומות על יד כותל המזרח. על הבמה עלה יהודי „בעל־חזקה" במופעים האלו, הלוא הוא קרדיש, ואמר תפילת הודייה לשילטונות ונשיא המדינה. אחריו היה עולה הרב ובקול חלוש ושקט נשא דברי ברכה הקשורים בחג. קשה היה לשמוע בדיוק את דבריו. רק עם סיים הדברים שלו היה מרים קולו, ובקריאה: הוך, הוך, הוך מסיים את דבריו. בית הכנסת הגדול הזה ריכז המוני יהודים לא רק בימי שבת וחג, כי אם שימש גם מקום לאסיפות במקרים מיוחדים.

שמואל שפיגלר
תל־אביב

ערב יום כפור

(קטע)

...החנויות נסגרו מבעוד מועד והרחובות היו כמעט ריקים מאדם. בכל מקום ובכל פינה הרגשתי, שמשהו גדול ונשגב מתקרב ובא.

חלק מיושבי העיירה הלך והשתטח על קברי היקרים ולבקשם, שיהיו מליצי יושר בפני בית דין של מעלה, ותישלח להם שנה טובה, שנת פרנסה טובה, שנת שלום ושלווה.

המחמירים והקפדנים, הנזהרים בכל ימות השנה בקלה כבחמורה, ולקראת יום גדול ונורא זה על אחת־כמה־וכמה, הלכו למקווה לטבול את גופותיהם ולהיטהר ליום הדין ולהיות ללא רבב בעמדם ברוח נכאה ובנפש שבורה לפני מי־שאמר־והיה־העולם.

בית המדרש, שעמד במרכזה של העיירה, היה עוד ריק מאדם, פרט לכמה יהודים, שעוד מהשכמת הבוקר עמדו על יד „השטנדרים" שרויים בתפילה, וביניהם ר' ברל השוחט.

ר' ברל השוחט היה יהודי תם וישר וירא שמים; עם אלוהים התהלך כל ימיו. בכל ימות השנה היה מוציא את לחמו משחיטה ובימי חג ומועד, ובייחוד בימי ראש השנה ויום כיפור, היה עובר לפני התיבה שלא־על־מנת־לקבל־פרס, ולא עשה את תפילתו קרדום לחפור בו. ר' ברל היה מחונן בקול ערב, ובטוח היה, שתפילתו הערבה היוצאת מהלב, תפלס לה את דרכה בין אלפי התפילות, הזורמות בליל יום כפור למרומים, ותביא לעדת המתפללים, שהוא שליח ציבור לה, שנה טובה וחתימה טובה.

וכשם שידע להיזהר בדיני השחיטה וכל יום בהשכמת הבוקר לפני התפילה היה עומד בדחילו ורחימו ממרק ומשחיז את החלף לבל יהיה חס וחלילה פגום ויגרום צער לבעלי חיים, כן היה בימים שבין כסה לעשור מבלה את הימים והלילות בסיגופין ובתפילה בבית המדרש, כדי להכין את עצמו לליל הגדול והנורא — ליל יום כיפור.

בשעות שלאחר הצהרים נראו יהודי העיירה ממהרים להתפלל תפילת מנחה וחוזרים מיד עם תום התפילה הביתה. אט אט, מתרוקנים רחובות העיירה ולא נראית כמעט נפש חיה בחוץ. הכול נמצאים בבית, סמוכים על יד השולחן וסועדים את הסעודה המפסקת, הסעודה האחרונה לפני היום הגדול. אבא ואמא, בדמעות בעינים ובבכי חנוק, מנשקים את ילדיהם ומאחלים שנה טובה וגמר חתימה טובה, שנת ברכה ללא קללה, שובע ילא רזון, שנה ללא תחלואים ופגעים רעים. אבא לובש את הקיטל הלבן, נועל את הסנדלים; אמא כולה זוהרת, לבושה בשמלה חדשה, מטפחת משי על הראש והמחזור מתחת לבית שחייה, — ויחד אתם אנו הילדים מוכנים ומזומנים כל רגע לצאת בצוותא לבית התפילה.

השמש שלחה כבר את קרניה האחרונות וגוועת באור ארגמן מאחורי העיירה. הערב רד ויהודי העיירה, זקנים ואברכי משי, לבושים קיטלים לבנים, גרביים וסנדלי בית, הטלית והמחזור מתחת לבית שחיים וכן נשים וילדים — הכול נוהרים לבית המדרש.

בשם השם יתברך!

קערת ערב יום כפור

לטובת

ישיבת דגל התורה

בטורקא על נהר סטרי

עשה למען תנוקות של בית רבן!

הרם דגל התורה ותתרומם!

עורו והתעוררו למען ישובו בנים לגבולם!

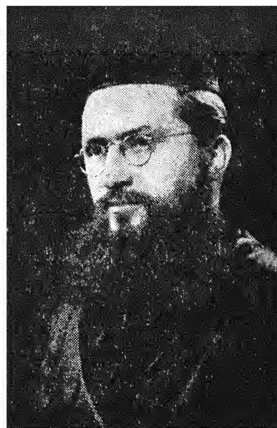
בית המדרש של חסידי בלז מתמלא והולך, מדי רגע ורגע. בפנים אור גדול מהמנורות ומהנרות הדולקים, התקועים בתוך פחים, סירים וכלים מכלים שונים. סמוך לארון הקודש עומד כבר מוכן הדיין ר׳ יהודה. הדיין עטוף כולו בטלית ועטרתו הכבדה נוצצת מרחוק. בעלי בתים נכבדים, „היהודים היפים״, יושבים בכותל המזרח, אחריהם החנוונים, בעלי מלאכה, המלמדים ושאר כלי קודש. ב„פוליש״ עומדים סוחרי הסוסים, „בעלי העגלות״, שואבי מים וחוטבי עצים, כולם עטופים בטליתות והמחזורים לפניהם.

לפני התיבה עומד כבר מוכן ר׳ ברל שוחט, אשר חזקה לו זה שנים להתפלל תפילת כל נדרי ומוסף ביום כפור. הס הושלך בכול. רק מעזרת נשים נשמעים קולות בכי תנוק ואנחות. ארון הקודש נפתח, ובדחילו ורחימו, בקול צלול ורם פותח ר׳ ברל השוחט:

„אור זרוע לצדיק ולישרי לב שמחה״ — וכל הקהל הרב כגוש אחד מלוכד עונה אחריו בדבקות ובאהבה רבה את הפסוק הזה ז׳ פעמים. והניגון מתפשט והולך, פורץ את כותלי בית המדרש וממלא את האווירה של העיירה בהוד של קדושה. על דעת המקום ועל דעת הקהל, כל נדרי... ונסלח לכל עדת בני ישראל ולגר הגר בתוכם... יעלה תחנוננו מערב ויבא שועתנו מבוקר... תפילה רודפת תפילה ולכל תפילה הניגון המיוחד שלה החודר לחדרי בטן. ואני עומד צמוד ודרוך על־יד אבי, כולי נרעש ונפחד מהמראה הגדול והנורא, שנגלה לעיני...

הרב אלתר וויינבערגער
ניו יארק

פונם חסידיש־רעליגעזן לעבן אין אונזער שטאט

חסידות איז נישט קיין מאנאפאל פאר לומדי תורה, פאר געהויבענע יידן, אזוי־גע־רופענע מיוחסדיקע יידן; חסידות ווייסט נישט פון דעם. דער תוכן פון חסידות איז אויסצוגלייכן און צו דערהויבן יעדן ייד, אויפצודעקן דאס פינטעלע ביי יעדן און דאס ארויסברענגען פון סתר צו גלוי, ווי מיר זאגן: הבוחן ובודק גנזי נסתרות — השם־יתברך זוכט ארויס דאס גוטע, וואס איז באהאלטן ביי א יידן, הגם דער אויסזייד איז וואכעדיק, זער וואכעדיק. אבער אן אוצר פון גוטס איז דא ביי יעדן ייד און השי״ת איז בודק און זוכט ארויס.

וואס וויל איך מיט דעם זאגן: אז צו באשרייבן דאס חסידישער לעבן פון אונזער שטאט, מיינט מען נישט צו שרייבן בלויז פון געהויבענע חסידים — פון סאדיגורער קלויז, טשארטקעווער קלויז, בעלזער קלויז, זידטשאווער חסידים, קאמארניער חסידים, בלוזשעווער חסידים — וואס אונזער שטאט איז געווען אזוי רייך אין דעם. דער עיקר איז צו שרייבן וועגן די השפעה, די אונדירעקטע השפעה, וואס חסידות האט געהאט אין אלגעמיין אויפן שטאטישן שול־ייד, דארפס־ייד, בעלי־מלאכה׳ס — שוסטער, שניידערס וכדומה.

לדוגמא וועל איך דא באשרייבן, וואס ס׳האט פאסירט אין אונזער שטעטל אין יאר 1939. ווען די אונגארן האבן „ברשות כל הקהל״ אוועקגענומען קאר־פאטו־רוס פון די טשעכן, האבן יינגע יידישע בחורים פון קארפאטו־רוס און אונגארן אנגעהויבן צו אנטלויפן; געלאפן זוכן בעסערס. געלאפן און געטראפן: זיי זענען מאסנווייז אנטלאפן איבער דער גרענעץ אוזשאק — שיאנקי — וואלאוויטש וכדומה. די טרויעריק בארימטע פוילישע פאליציי האט פארשטארקט די גרענעץ וואך, ומובן געכאפט — און געשלאגן מכות רצח באכזריות גדול ונורא. אויך זענען זיי ארויסגעקומען מיט א נייע גזירה —

אין וועלכן יידישן הויז מ׳וועט געפונען „אזא סחורה״ וועט מען דאס גאנצע הויז איינשפארן און זיי וועלן שוין קיין האניג נישט לעקן.

וכך הוה: צו דער דאמאלסדיקער צייט בין איך מיט אלע מיינע קינדער הי״ד געלעגן קראנק אויף טיפוס ר״ל. גראדע זענען געזעסן ביי מיר ידידי ה״ה ר׳ שמעון הירש ע״ה, ר׳ שמואל יעגער ע״ה, ר׳ שלמה הלר, ר׳ צבי פילינגער הי״ד. פלוצים קומט אריין ידידי ר׳ מלך בראווער ור׳ מתית מויז הי״ד מיט אזויפיל ברידערלעכקייט און מיט ויצעקו: די נאכט האט מען אוועקגעפירט קיין סאמבאר די משפחה קרופקע פון יאבלינקע — דעם טאטן ר׳ שלמה יצחק, א זקן, און זיינע צוויי זין מנשה און יחיאל. די עבירה איז געווען, דאס מען האט ביי זיי אין הויז געפונען איבערנעכטיקן צוויי יונגע פליטים פון אונגארן; פאר דעם אריינגעמען אורחים־בורחים מיט מסירות־נפש קומט זיי פריזן. און דא איז די צרה נאך גרעסער, ווייל די צוויי קינדער מנשה ואחיו יחיאל דארפן ממש מיט דער לעצטער שיף, אפפארן קיין אמעריקע! און דאריבער פארלאנגען זיי פון מיר, אז איך זאל שרייבן צו הרב ד״ר מיזעס הי״ד (ער איז געווען מיין פריינט), ער זאל זיך משתדל זיין פאר זיי. ואמרתי להם: „וואס קאן איך העלפן, אז כ׳ליג מיט 42 פיבער?״

האב איך געבעטן ר׳ שמואל יעגער ע״ה ער זאל שרייבן בשמי צו הרב ד״ר מיזעס. וכך הוה. ביז דריי טאג, ר׳ מלך בראווער און ר׳ מתית מויז זענען ווידער דא, און זאגן, אז עס איז גוט ערלעדיקט געווארן, נאר מ׳מוז האבן תיכף ומיד 300 זלאטעס און דאן לאזט מען זיי באלד ארויס און זיי וועלן קאנען אפפארן קיין אמעריקע. אבער ווו נעמט מען געלט?! כ׳גיב זיי עצות; זיי גייען און קומען — די צייט איז באמת זער שלעכט, בין־השמשותדיק, אבער דא האנדלט זיך ממש וועגן פדיון שבוים. וואס טוט מען?! און דא בין איך צוגעבונדן צובעט ר״ל. והנה אמרתי לידידי מלך ומתית: „רופט, זייט מוחל, אריין מיין פעטער ר׳ דוד וויינבערגער הי״ד און מיר וועלן זיך צוזאמען דורכרעדן די אזוי ברענענדיקע פראגע. ופעלתי ב״ה אצל דודי היקר בהשפעתי הטובה עליו, ער זאל שאפן דאס געלט. הלך ועשה — ער האט פארקויפט 300 מעטער קראשניאק לייוונט און זיי געגעבן דאס געלט און ארויסגענומען די חשובע משפחה קרופקע פון פריזן מסאמבאר. מנשה און יחיאל נ״י זענען מיט דער לעצטער שיף אפגעפארן קיין אמעריקע לשלום.

די אוקראינער האבן געהאלפן דער פוילישער פאליציי כאפן אונזערע יידישע יינגלעך — און אונזערע ברידער יידעלעך, אלע ווי איין מאן, האבן

מיט מסירות־נפש געהאלפן און געראטעוועט. יהי זכרם ברוך.

חסידישע טיפן

כ׳וועל יעצט כאראקטעריזירן געוויסע טיפן פונם חסידישן ציבור אין אונזער שטאט:

פון בעלזער קלויז:

ר׳ ישראל לאנגענויער — א ייד א נהנה מיגיע כפיו, א בעקעריי, א תלמיד חכם, א חסיד במעשיו. צו קוקן אויף אזא ייד, מיט זיין התנהגות, זיין רעדן מיט אזוי פיל תמימות — איז מען נשפע געווארן מיט דרך ארץ פאר א חסידישן ייד. הי״ד.

ר׳ אביש שרייבער — א ווילער חסידישער ייד, מלא חן, ע״ה.

ר׳ דוד וויינבערגער — א פרייליכער חסיד. פרייליך געמעאכט פארצרותתדיקע מענשן און מיט כבוד און ברידערלעכקייט אויסגעשטרעקט א האנד צו העלפן יעדן מיט תמימות, א מכניס אורחים נפלא. די חברה הכנסת כלה, וואס ער האט אנגעפירט מוצש״ק — דעם שבת, וואס מען האט אויפגערופן א חתן, זענען די חברה מוצש״ק געגאנגען מיט א פייקל אפשפילן א מז״ט און פריילעך געמאכט. ביי א רייכן חתן גענומען געלט און ביי אן ארימען געגעבן געלט. הי״ד.

אויך גיסי האברך ר׳ יוסף וויינבערגער הי״ד. היה מגיד, שומר ובהנהלה — בלי תשלומים.

ר׳ אליעזר קארפיאל — א חסידיש־מאדערנער ייד מיט א סך איידלקייט און שארפקייט. הי״ד.

כמו כן: ר׳ אברהם הירש, ר׳ חיים הירש, ר׳ הערש־לייב שרייבער בן שמואל, ר׳ שאול קעלער.

סאדיגורער קלויז:

ר׳ גדליה מאנדל — א תלמיד חכם מופלג, א ייד וואס האט ליב געהאט תורה. ער איז געווען פונם ישיבה קאמיטעט און פלעגט זיך שטארק פאראינטערעסירן מיט די בני ישיבה.

ר׳ דוד, הנקרא דודיע קארדיש — א ליבער חסידישער ייד, א שענער בעל־תפילה. הי״ד.

בתוכם: ר׳ בעריש שוחט, ר׳ שמואל ראזן.

טשארטקעווער קלויז:

ר׳ שמעון־הירש, הנקרא ר׳ שמעון סאניס, זעלטענער טיפ, אן אצילות־דיקער ייד, איידל, א ממעט הדיבור. הי״ד.

ר׳ שלמה העלער, א גרויסער בר־דעת בחסידות, א געהויבענער ייד. איינער פון די מנהלי הישיבה בלי תשלומין. הי״ד.

ר׳ שמואל יעגער, א חסיד א חידוש, א גרויסער בעל־טובה.

ר׳ אברהם לאנגענויער, א חסיד וחכם, אן איידעלער מענש. הי״ד.

ר׳ חיים אהרן טרייבער, א שענער ייד.

מען מוז זאגן, אז ס׳איז א שענקייט, א צירונג פאר א שטאט אזעלכע יידן ווי ר׳ לייזער מיגנאסטער, מלא פיינקייט, א הארציקער בעל־תפילה. הי״ד.

א שבת, א יום־טוב אין אונזער שטאט — אלע יידן ווי איין משפחה.

א ווינטער נאכט אין בעלזער קלויז — יעדער, יונג און אלט, האט געכאפט א פלאץ מיט א ליכט און שעהן געזעסן און געלערנט.

א רבי אין שטאט — איז געווען יום־טוב פאר אלע יידן גאנצע אכט טעג.

די תלמוד־תורה

די תלמוד־תורה איז געווען צו באוואונדערן. די דיסציפלין און דרך ארץ און גרויסע הצלחה בלימוד. מיר האבן ארגאניזירט די תלמוד־תורה ממש אן געלט, דער יסוד איז געווען 25 דאלער יעדן חודש פון דער טורקער סיסייטי אין אמעריקע.

מיר האבן געהאט 170 קינדער צושפרייט ביי 12 מלמדים. מיט א העלפט מלמדים וואלט אויך געגוג געווען — מיר האבן אבער נישט געוואלט מקפח זיין

א שטיקל פרנסה פון די מלמדים. ממש לחם צר. און אויך דאס האט מען נישט געצאלט מיט קעש, נאר מיט צעטעלעך אין די געשעפטן פון מעל, און נאכהער האבן מיר אלץ באצאלט.

ר׳ וואלפטשע מלמד איז געווען דער משגיח. ער פלעגט יעדן טאג באזוכן די מלמדים, יעדן זמן געמאכט א בחינה גדולה מיט מתנות פון עסנווארג פאר יעדן קינד לויט קענען; דאס איז געווען זער פראקטיש...

א בית־יעקב

א בית־יעקב אין טורקא, מיט מיידלעך אויך פון די סביבות. די לערערקעס זענען געווען פון טארנאפאל, די שוועסטערס פון רעדאקטאר ד״ר הלל זיידמאן — מלכה און רחל. יזכר לטוב האשה הצדקת מרת חייטשע דינסטאג, אשת ר׳ משה פון סאקאליקע, הי״ד. זי איז געווען דער רוח החיים פון בית יעקב און אויך פון דער ישיבה.

די ישיבה

די ישיבה „דגל התורה" איז געווען א שענקייט, א שטאלץ פאר דער שטאט

ישיבת „דגל־תורה" בטורקה

והגליל. בערך 120 בחורים האבן געלערנט, 80% פון טורקא און 20% פון הגליל — פון ווייטע מקומות, ווי פשעמישל, קאזאווע, איסטריג ועוד. די ישיבה האט זיך דערוואָרבן א גרויסן נאמען. זי איז א סך באשריבן געוואָרן פון וויזיטאָרס אין „טאג" און אין „היינט".

די לימודים זענען געווען אויסערגעוויינלעך גוט. מיר האבן געשיקט תלמידים אין די ישיבת חכמי לובלין מיט די 3 בבא'ס (בבא קמא, בבא מציעא, בבא בתרא) בעל־פה. מיר האבן אויך געשיקט אין ישיבת „כתר תורה" אין סאסנאוויץ, ווי אויך אין ישיבת בעלז. אממייסטן האבן געשיקט קינדער פון אָרעמע היימען. מיר האבן געהאט א ספעציעלן פאנד פאר הוצאות; פאר אייניקע תלמידים האבן מיר אויך געשיקט צו 5 זלאָטעס בכל חודש.

די מנהלי הישיבה:

הרב ר' אלתר י' א' וויינבערגער המייסד — נשיא וראש הישיבה שליט"א; הוא כעת רב וראש הישיבה בקהל חרידים בקיו גארדנס ניו יארק.

ר' הערשעלע נאגלער, בן ר' יחיאל נאגלער, סגן המנהל הרוחני ומגיד שיעור. הי"ד.

ר' שלמה העלער, מסייע גדול, 4—5 שעה אין מעת־לעת, בלי תשלומין, הי"ד.

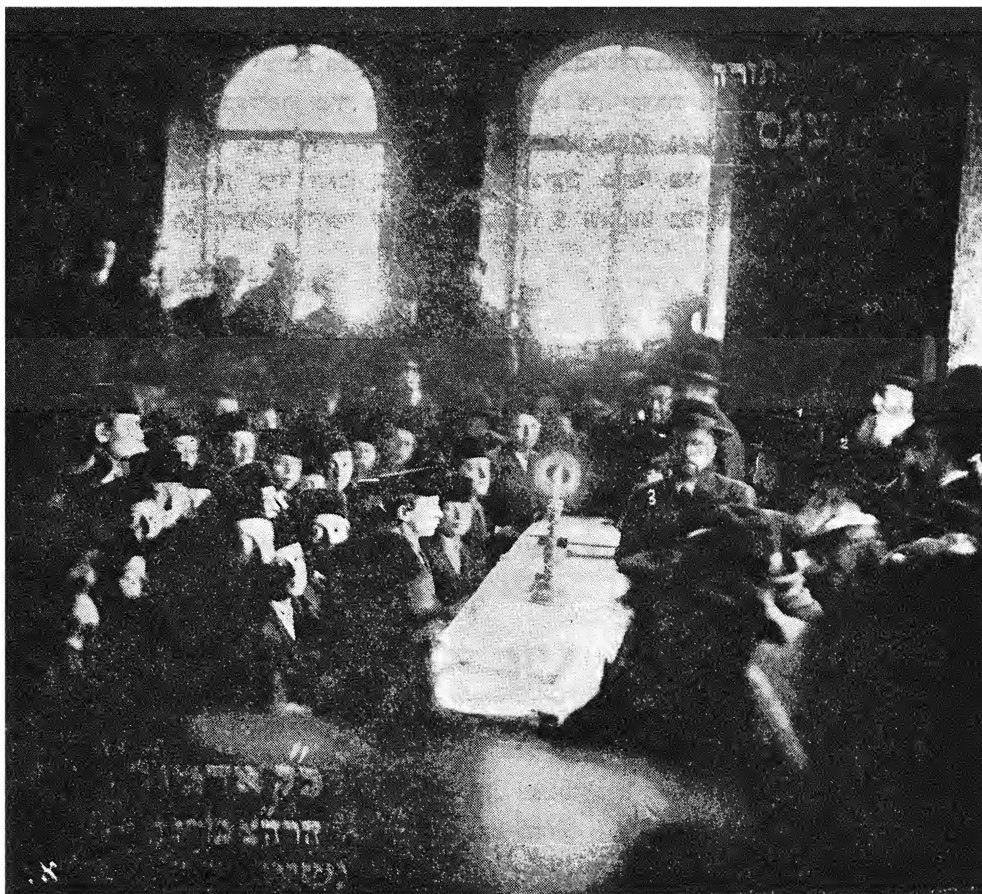
ר' שמעון הירש איז געווען דער טאטע פון דער ישיבה צו יעדן קינד באהבה וחבה. בנו משה, ער האט אנגעפירט אזוי ווי א ספעשל רעסטאָראַן פאר די בני ישיבה.

קהל, בראשם שוע נחמן מיינער, האט באשטימט א געהאלט פאר דעם ראש הישיבה הרב וויינבערגער פון 150 זלאָטעס לחודש.

ס'איז אינטערעסאנט צו באשרייבן א בחינה גדולה, איינע פון די גרעסטע בחינות אויף די 3 בבא'ס בעל פה, פון דער כיתה הגדולה, אויך אלע כיתות לפי ערכם. צו דעם חג הבחינה איז ספעציעל געקומען הגאון הקדוש ר' פנחס טווערסקי, א סטולער רב, חתן אדמו"ר מבעלז, זצ"ל, הי"ד. ער האט לעצטנס געוווינט אין סאמבאר. ער האט פארהערט יעדן תלמיד און איז געווען מלא התפעלות. „לעקעך, בראנפן און וויין צו דער סעודה של מצוה — האט הרה"צ הנ"ל געזאגט — דאס באצאל איך!" די שמחה האט געדויערט א גאנצע נאכט.

אויך די טורקער מוזיק זענען געקומען און געבעטן, אז זיי ווילן אנטיילנעמען; א גאנצע נאכט האבן זיי געשפילט. עס איז געווען א כבוד פאר די שטאט מיט א סך געסט, אויך פון דער פרעמד.

און דער קול תורה האט זיך געהערט יומם ולילה אין דער גאנצער שטאט.

בחינה גדולה בישיבה — מימין לשמאל: האדמו״ר מסדיגורה זצ״ל, האדמו״ר מואנוביץ זצ״ל וראש הישיבה הרב אלתר ווינברגר

א ויכוח

א ויכוח מיט החברות הציונים בטורקא -- בראשם ר׳ שוע ערדמאן הי״ד.

מיט דער צייט האבן מיר ליידיק געמאכט, כמעט ארויסגענומען אלע קינדער

פון די פאראיינען. מובן, דאס האט זער נישט געשמעקט פאר החברות הנ״ל. ווען כ׳האב געזען, אז ס׳הויבט אן אנצונעמען שארפע פארמען, האב איך פארלאנגט אן אסיפה. מיר זענען זיך צוזאמענגעקומען און זיך זער ברידערלעך צושמועסט; איך האב ב״ה זיי מנצח געווען מיט דעם אמת. אמרתי להם, אז די קינדער וועלן לערנען היינט ביי אונז, וועלן זיי מארגן אויך ראוי זיין צו זיין גוטע ציונים; ווען, אבער, זיי וועלן היינט גייען אין די פאריינען — וועלן זיי מארגן נישט געהערן צו אייך, נאר צו די לינקע, עקסטרעם לינקע, וד״ל. זיי האבן גוט פארשטאנען — ושלום על ישראל.

מפרסמין לעושי מצוה:

ס׳איז כדאי צו דערמאנען ר׳ משה הירט וזוגתו הצדקת מלכה בת ר׳ שלמה ערדמאן פון יאשינקי נ״י. זיי האבן פיל מיטגעהאלפן מיט געבן טעג פאר פרעמדע קינדער פון ישיבה און תלמוד־תורה. ר׳ נחמן ברעניס און אויך אינטראטאר־האראוויטש האבן געהאלפן להישיבה מיט האלץ. הי״ד.

אברהם פעלעך, דער שניידער, האט געהאלפן מיט אריינגעמען קינדער פון דער ישיבה צו לערנען ביי אים שניידעריי אזעלכע קינדער, וועלכע האבן נישט געהאט קיין הצלחה בלימוד תורה״ק. ויהי זכרם ברוך.

ר׳ לייזער מענאסטער, א חסיד הגון, תם וישר, א הארציקער בעל־תפילה, מלא יראת השם.

ר׳ לייזער בארט, א שול־ייד, א זיסער ייד, מלא צדקות, א גוטער פריינט להישיבה און א סך געהאלפן.

ר׳ צבי פילינגער, אדם יקר פון ישיבה קאמיטעט, א סך געהאלפן, הי״ד.

די צוויי משה ראזען, דער גרויסער משה — איש חשוב ויקר וידיד לכול; דער קליינער משה — חתן ר׳ צבי ראטענבערג, שו״ב איש חשוב ויקר, טוב לבריות.

רבנות אין אונזער שטאט

(וואס איך ווייס און וואס האב געזען אויפן בית החיים).

הגה״ק ר׳ שלמה סערעדיר, גיסו של הגה״ק מרוזין זי״ע.

דער „כתפות האפוד", הגה"ק ר' פנחס ארי' זצ"ל. **אלע זכרים, וועלכע זענען געבוירין געווארן בשנת פטירתו, האט מען גערופן זיין נאמען.**

ובנו, ר' יענקעלע דער קדוש, **וועלכער האט זיך מוסר־נפש געווען פאר דער שטאט בשעת מגפה ר"ל. אמר, ער איז אויף זיך מקבל אויסצולייזן די שטאט — ונסתלק תכף בו ביום, זי"ע.**

הגאון ר' מאיר לייביש לאנגערמאן, **איש מופת, גאון בנגלה ובנסתר, זצ"ל.**

בנו ר' נחום לאנגערמאן **היה בעל תפילה ובעל מנגן גדול, זצ"ל. היה ממלא מקום אביו.**

הדיין ר' מענדעלי מאטקיוועך, **למדן וחכם גדול. פעם אמר: איך בין נישט ברוגז אויף א נאר, וואס ער איז א נאר; נאר איך בין ברוגז: דו נאר, אז הש"י האט דיך באשאפן א נאר — פארוואס ווילסטו זיין א חכם?!...**

דער מורה־הוראה הרה"ג איסירליס, **איש קדוש, נכד להרמ"א זצ"ל.**

הגאון ר' אליעזר מישעל, **בעל מחבר הספר „משנת אליעזר". ער איז 10 יאר קראנק געווען און געלעגן צובעט. איך האב אים צוגעהאלפן אין אלע צייטן. ער איז נפטר געווארן בערך ענדע 1939; ס'האבן אים מספיד געווען ראש הישיבה הרב** ווײנבערגער, **ולהבדיל בין החו"מ, הרב** יצחק רובין, **הרב משטילקע.** מען האט נאך אים געמאכט א אוהל אויף **דעם נייעם בית החיים, זצ"ל.**

הדיין, איש חכם ונבון, ר' יודעלע רויזנהעג, **חתן המורה הוראה, הרב איסרליס.**

הדיין, איש צדיק תמים, ר' אהרן וואלף ווייסבלום, **נכד הרבי אלימלך זי"ע וחתן נכדת ר' מענדעלע מאטקיוועך הי"ד.**

אדמו"רים בטורקא

הרה"צ גדול בתורה, בנגלה ונסתר, דער וואניוויטשער רבי, הרב ר' ישעיה שלום רוקח הי"ד **ואדמו"ר מסאמבאר** ר' אברהם יעקב יאללעס, הי"ד.

כמה שנים דר בטורקא הרה"צ ר' מיכלי בראנדוויין זצ"ל, **והוא נסע לאמריקה. הוא היה איש מופת מפורסם.**

הרה"צ איש קדוש ר' אלתר סאפרין **מסטארי־סאמבאר. יעדעס יאר, ווינטער און זומער, איז ער געקומען קיין טורקא און געווען א לאנגע צייט. והיה חביב ביי אלע יידן ובעיני כל רואיו. צדיק ותמים היה. זצ"ל, הי"ד.**

י צ ה ק   ר נ ד
מ ר ח ב י ה

תנועת „השומר הצעיר" בטורקה בשנותיה הראשונות

סיומה של מלחמת העולם הראשונה מצ־אה את משפחתנו בצ׳כיה, שם שהינו ארבע שנים כפליטים. עם הכרזת עצמאותה של הרפובליקה הצ׳כוסלובקית הוחזרנו, בין שאר הפליטים, למקומותינו. עשינו את דרכנו בר־כבת־משא, ואחר שמונה ימים הגענו למחוז חפצנו — טורקה. כשהגיעה הרכבת לכפר יבור, מרד הקטר בנהגיו וסירב להמשיך... הסיבה לסירובו — הדלק אזל. בהיוודע הדבר לנוסעים נפוצו ביער הסמוך ללקוט עצים להסקת הקטר. הם חזרו כשגזרי עצים על גבם; לקטר סופק מזונו, והוא הואיל להביאנו הביתה.

בשובי לטורקה הייתי נער בן 12. בזיכרוני השתמרו קטעי תמונות, קצתן ברורות וקצתן מטושטשות, מהווי העיירה בזמן ההוא. סמוך לבואנו נקלענו לתוך המלחמה שבין הפולנים והאוקראינים. אלה האחרונים נלחמו על זכותם לעצמאותם הלאומית במזרח גליציה, אשר היתה כידוע מאוכלסת ברובה אוקראינים. את צידקת מטרתם של האוקראינים תפסתי רק בהתבגרותי, כשהתקשיתי להבין כיצד הספיק העם הפולני, שרק זה עתה השתחרר ממדכאיו — ללמוד כל־כך מהר לדכא עם אחר. אבל כבר לעת שובי לטורקה חשתי את העוול שבדיכוי עם אחר בצורה מוחשית מאוד: הרי האוקראינים, המדוכאים עצמם, לחצו ונגשו עם אחר שישב בקרבם — את היהודים. ולא רק דיכוי פוליטי, כי אם התעללות כפשוטה. זוכר אני כיצד חטפו חיילים אוקראינים יהודים [illegible]

אך לא רק מלחמת הלאומים הפילה חתיתה על תושביה היהודיים של טורקה. בשלהי המלחמה, וגם לאחריה, השתוללה באירופה מחלה שעשתה שמות

באוכלוסים ללא הבדל גזע ומין — „הישפנקה״; היא לא פסחה גם על טורקה. עשרות אנשים חלו בה יום־יום(במשפחתנו בת שבע הנפשות, רק אחד התחמק ממנה) ומספר המתים היה גדול למדי.

חיים תוססים בתוך חורבות

העיירה היתה הרוסה, בתים רבים עדיין לא שוקמו לאחר החורבן, שעשו בה חיילות הצאר. נוכח כל אלה יש להשתומם איך תוך פורענויות אלו תססו חיים לאומיים ותרבותיים ערים. נוסדו מפלגות וחוגים שונים, שהופיעו ברשימות לבחירות, והתקיימה להקה דרמטית מקומית (לא אשכח לעולם את החוויה החזקה שהיתה לי, בשעה שביקרתי, בהיותי בן 12, בהצגת הלהקה „דער אידישער קעניג ליר״). בכלל הורגשה התלהבות ציונית בהשפעת הצהרת בלפור. התלהבות אחזה גם בחוגים, שהיו רחוקים מציונות, ואפילו התנגדו לה. כביטוי לרוח הלאומית־ציונית שימשה למידת השפה העברית. יכולת לשמוע אנשים צוללים לתוך נבכי הדקדוק העברי, ומתווכחים אם המילה „שולחן״ היא נקבה או זכר. שהרי „שולחן״ ביחיד — סימן לזכר, ואילו ברבים „שולחנות״ — סימן לנקבה; ונטש הוויכוח בין המזכרים והמנקבים עד ששאלו בר־סמכא, את המורה לעברית שרייבר והוא הוציא פסק־דינו.

ולא רק עברית למדו. הורגש הרצון לדעת, להכיר וללמוד. מכיוון שהגימנסיה טרם שוקמה, למדו כולם „השכלה כללית״ („אלגעמיינע בילדונג״) — קרי: שפה וספרות גרמנית. שמותיהם של משוררים ופילוסופים גרמניים נישאו בפי כול ושימשו נושא לוויכוחים ברחוב ובכינוסים שנתכנסו. והיה זה חיזיון נפרץ: אנשים משוטטים ברחובות העיר, כשתחת בית־שחיים ספרים עבי־כרס — אות ומופת להשכלה, לאינטליגנציה.

קן השומר הצעיר

בחיים הציבוריים בעיר תפשה מקום מיוחד תנועת „השומר הצעיר״ בשובי עם משפחתי לטורקה בסוף 1918 כבר קיים היה קן השוה״צ, מן הקינים הראשונים בתנועה בגליציה. הוא היה בן שני חלקים: של נערים — בראשותו של פיליפ וויסמן, בן למשפחה מתבוללת למחצה, ושל נערות — ובראשו אבא חושי — כבר אז עלם צעיר פעיל ומפעיל; כשנתאחדו שני החלקים כעבור זמן מה, היה אבא חושי לראש הקן כולו.

בימים ההם ביקר תכופות בביתנו עלם אחד, טרייבר אנשל, שכננו מלפני המלחמה והיום חבר בית־אלפא — ותחת בית־שחיו ערמת ספרים. הוא אשר סיפר לנו על ה„שומר פאריין", בו הוא חבר. בהשפעת סיפוריו החליטה אחותי „לרשום" אותי ל„פאריין". בן 12 נכנסתי איפוא לתנועת „השומר הצעיר", שנקראה „פאריין" סתם, להבדיל משאר הפאריינים, שנקראו „ציוניסטישער פאריין", „מזרחי פאריין" וכו'. „די פאריין", כלומר ב„הא הידיעה", הרי זה „השומר פאריין" ללא כל כינויים נוספים.

ידוע היה, שכל ה„שומרים" הם „טריפניאקים", „אפיקורסים" ו„מחללי שבת". רבים היו ההורים אשר בשל כך התנגדו, כי בניהם ישתייכו לתנועה. והבנים — נכנעו להורים או שהמשיכו לבקר ב„השומר פאריין" במחתרת ללא ידיעתם. ולא כן הורי: לא זו בלבד שהיו שומרי מסורת, אלא אף אני עצמי הייתי נער אדוק מאוד, בעל פיאות, לומד בחדר ויום־יום מתפלל אף „אומר" את כל התוספות לתפילה — אדיקותם הם ואדיקותי שלי בדת, לא מנעו בעדי להשתייך ל„פאריין". וזאת לדעת: הייתי הנער האדוק היחידי בכל הקן. אדיקותי גם לא הפריעה לי להתבסם מרוח המרד הלאומי והחברתי, ששררה אז בעיר. הרגשתי את משב הרוח הרענן, שחדר לטורקה מן העולם הגדול, תוצאה של „הסער יהפרץ", שעבר על אירופה בתום מלחמת העולם הראשונה. ראש הקבוצה הראשון שלנו היה אהרון רוזלר, שנטל על עצמו לחנך אותנו להיות „יהודי גאה ואדם טוב". יהודי גאה כיצד? — על־ידי לימוד עברית והשאיפה לעלות ארצה; ו„אדם טוב" — על־ידי הקניית ערכים אנושיים. היה עלינו לשנן בעל־פה את עשרת הדיברות של „השומר". בכל ימות השבוע התנהלו „פעולות" הקבוצות, ואילו בשבת היינו יוצאים לטיול אל „שומר וועלדל" כשעשרות נערים, שלא זכו להיות ב„פאריין", מלווים אותנו.

עבודת כפיים

כאמור, בעיר לא היתה גימנסיה, וחברי הקן, פרט ליחידים יוצאים מן הכלל, חסרו השכלה תיכונית. הקן ביקש להקנות לחניכים, נוסף על עברית ועל ערכי חינוך כלליים גם השכלה כללית. התגלה, שראשי הקבוצות, אם כי כולם היו בני אמידים, חסרו השכלה תיכונית, דבר שנתן את אותותיו בחינוך הקבוצות. זכורני כיצד אחד מראשי הקבוצות קרא לפנינו (היה זה בעת נסיגת האוקראינים וכיבוש העיר על־ידי הפולנים) — נערים בני 12—13 — איזה רומן קלוקל של לאטיינער. עיקר החינוך היה איפוא לקראת ארץ ישראל, „בנין הארץ והעם". דובר הרבה על ההרכב האנורמלי של העם היהודי,

שרוב בניו עסוקים בענפי תיווך, ועל ההכרח להמיר פרנסות אוויר (לופט־געשעפטן) בעבודה בונה ויוצרת, ובעיקר בעבודת־אדמה. כצעד ראשון להגשמת מטרה נעלה זו חכר הקן חלקת אדמה בעיבורה של העיר ופיתח בה ענף ירקות לתפארת. ולא רק לחקלאות צריך לשוב, אלא לעבודה בכלל. כל עבודה, ותהא העבודה שחורה ו"בזוייה" ביותר, היא קודש. את הירקות צריך היה לשלוח העירה; מה עשו בוגרי הקן עם אבא חושי בראש? — לקחו עגלה, העמיסו עליה את הירקות, במקום סוסים רתמו את עצמם לעגלה וגררו אותה ברחובות העיר, לדוגמה ולמופת לרבים, שאין מואסים בשום עבודה. היו מתושבי העיר שנדו ל"סוסים" אלה, והיו שהתלהבו מהאידיאליזם הזה ומהדוגמה האישית.

לא לקידוש העבודה בלבד חינכו אותנו. ערך מקודש לא פחות נודע לחינוך לאהבת ארץ ישראל ואהבת ישראל. למדנו "פלסטינה־גראפיה" והיסטוריה של העם, שרנו בהתלהבות משירי הארץ, אך עיקר אמונתנו והתלהבותנו הציונית שאבנו מספר "השומר", המכיל פרקי חיים וגבורה מתקופת "השומר" (שעל שמו נקראה התנועה — "השומר", ולימים "השומר הצעיר"). זוכר אני את התרגשותי הרבה למקרא עלילות הגבורה של השומרים ובתוכם מאירקה חזנוביץ, שנפל בשדות מרחביה — ולא ידעתי, שגורל חיי יהיה קשור במקום זה...

הקבוצה הראשונה עולה ארצה!

עינינו נשואות היו לעלייה ארצה כהתגשמות חזון רחוק, וחזון זה החל להתגשם לנגד עינינו בהכנות לעלייה של קבוצת השומרים הראשונה, בשנת 1920. השומרים מטורקה היו בין ראשוני העלייה השלישית. לא כל העולים היו חברי התנועה. מבין אלה, שהצטרפו לקבוצה חודשים אחדים לפני עלייתם יושב אחד עד היום בקבוצת רמת יוחנן — אלעזר וייס. התכונה לקראת עליית הקבוצה הראשונה גרמה להתרגשות רבה בקרב יהודי העיר; אלה מתלהבים ואלה מגדפים ואף מגרשים את בניהם מן הבית. הקן נהפך למתפרה, בה תפרו נשי העיר בהתנדבות בגדים לחלוצים הראשונים, מאריגים שנתרמו בחלקם על־ידי תושבי העיר.

והגיע היום הגדול והמיוחל, יום התגשמות חזון נעלה, יום העלייה ארצה. הלילה שקדם לו היה ליל שימורים. אנו, כל חברי הקן, הצטופפנו באולם הקן, דרוכים לקראת הרגע הגדול, בו ייפרד מאתנו בשם כל הקבוצה העולה, ראש הקן האהוב שלנו — אבא חושי.

השעה — שלוש לפנות בוקר, מיפקד הקן, ודברי הפרידה של אבא קולחים וחודרים לנבכי הלב... בתום דברי הפרידה הסתדר כל הקן על קבוצותיו. בשורות מלוכדות ובצעדים קצובים, לאור ירח חיוור, ליוו את קבוצת החלוצים הראשונה, העוברת את רחובות העיר בדרכה לרכבת. לאורך כל הדרך צעדו הצועדים לצלילי תזמורת העיר, שהוציאו הרבה תושבים מבתיהם.

„השומר הצעיר" בטורקה

מאז ייסודו (בשנות המלחמה) ועד עליית הקבוצה הראשונה עבר הקן התפתחות רבה. הגדיים נעשו לתיישים, לראשי קבוצות ולמדריכים חדשים. העבודה בקן לבשה אופי רציני יותר ואף אנו, בני החמש־עשרה, החילונו להתכונן לעלייה.

ושוב: הגימנסיה טרם שוקמה, והרוצה לסיים בית־ספר תיכון — והיו כאלה בתוכנו — עשה זאת כאקסטרניסט (את הבחינה מסרו בסמבור). והנה הגיעה קריאה מאבא חושי מן הארץ: „למדו כולכם מקצועות; בניגוד ל„חיי האוויר" של היהודים זקוקה הארץ לעבודה מקצועית". ואמנם, כל חברי הקבוצה הבוגרת החלו ללמוד מקצועות, מסגרות, גזרנות וכו׳. אני בחרתי בנגרות. ולא בקלות עלה לי הדבר. הורי, ובמיוחד אמי, התנגדו לכך. עדיין למדתי ב„חדר", ואמי, לפי עצתו של ה„רבי" שלי, ביקשה שאמשיך ב„ישיבה". העמדתי את

הורי לפני עובדה מוגמרת: התחלתי לעבוד אצל נגר, מנדל פיילר, — ללא נטילת רשות מהם; ובלית־ברירה השלימו עם המעשה.

כל מעיינינו נתונים היו כבר אז לעלייה ארצה ולהגשמה בקיבוץ; ההגשמה נהפכה לעקרון מחייב בתנועה. ייסדנו קופת קבוצה, שתסייע, בבוא המועד המיוחל לעלייה, לחברינו, שאמצעיהם הכספיים מוגבלים.

מה היו מקורות ההכנסה של הקופה? — ראשית־כל חטיבת עצים. ב„מלאכה" זו היו לנו מתחרים חזקים — חוטבי־עצים גויים, ותיקים ומנוסים במלאכה זו שפרנסתם עליה. ואילו אנו — ילדים בני 14—15.. הורדת שכר העבודה מזה (את חטאינו אני מזכיר) ואהדה מצד כמה יהודים מזה, עמדו לנו בקבלת העבודה „הגסה" הזאת, עיסוקם של נחותי דרגה שבין הגויים. מה רבה היתה גאוותנו, שזכינו למלאכת־קודש זו! את העבודה עשינו בעיקר בשעות המאוחרות של אחר־הצהרים בימי חורף. ומעשה שהיה: יום אחד, ואני בין חוטבי־העצים, וכבר רד הערב, ונותרו עדיין קצת עצים לחטוב. לא היה יה כדאי לדחות את גמר חטיבת העצים ליום אחר, ועל כן הוחלט לסיימה באותו ערב לאור עששית נפט. החלטה זו הביאתני במבוכה גדולה, ולמלחמה פנימית קשה מאוד. הייתי עדיין נער אדוק, התפללתי שלוש פעמים ביום, והנה הגיעה שעת תפילת מנחה, ואני — חוטב עצים! מאבק קשה התחולל בקרבי, מה עלי לעשות? כיצד אלך לבית־הכנסת, וחברי בקבוצה עובדים כה קשה למען מטרה קדושה?! ואם אשמור אמונים לחברי ולעבודה — הרי חוטא אני לאלוהים! נאבקתי עם עצמי קשות. לבסוף מצאתי פיתרון שסיפק גם את מצפוני, ודאי גם את האלוהים; התפללתי בשעת נסירת העצים. ורק שניים שמעו את תפילתי: אלוהים ואני.

מקור נוסף להעשרת קופת הקבוצה שימשה לנו חלוקת כרטיסי־הזמנה לחתונות, עבודות סבלות, ועוד. כן היינו מתחפשים בפורים לערבים, מבקרים בבתים אמידים ושרים משירי הארץ. בעל הבית היה תורם את חלקו בחותמו את שמו על גליון נייר. לא היינו מואסים בשום עבודה, ותהא זו הגסה והקשה ביותר; אדרבה, ככל שהעבודה היתה קשה וגסה יותר כן רבה גאוותנו עליה.

עלייתה של הקבוצה השנייה

זמן קצר לאחר עלייתה של קבוצת השומרים הראשונה (1920) עלתה קבוצה שנייה, המורכבת מ„סתם חלוצים" (תנועה שעמדה תחת השפעת „השומר הצעיר") — ואחריהם גם שאר בוגרי הקן. ובינתיים (השנה היא 1922־23) התחילה

לתת אותותיה בתנועה האכזבה מן המציאות הארצישראלית, שפקדה את בני העלייה השלישית. הגיעו ידיעות מן הארץ על התפרקות מערכים ציוניים; רבים עזבו את הקיבוצים וירדו מן הארץ, מי לחפש את אושרו הפרטי ומי לבנות את הסוציאליזם ברוסיה (אלה האחרונים, כידוע, בנו את הסוציאליזם בבית־הסוהר של סטאלין, ולא שבו משם).

השפעת המצב בארץ על התנועה בגולה היתה הרסנית, ונפגע גם הקן בטורקה, מן הקינים היפים והחזקים בגליציה. דוגמה אחת: עכשיו נשתכן הקן בחדר ד' על ד', אשר בדוחק נמצא מקום לשולחן ושני ספסלים — ואף הוא, הקטן, גדול היה מלהכיל את כל חברי הקן בעיר, שמנו לכל היותר 6 ־ 7 נערים ונערות בני 16 ־ 17. נערים אלה עלו ארצה ב־1926, והיו בין מייסדי קיבוץ עלייה א' של השומר הצעיר מגליציה, הוא הקיבוץ שהתיישב לימים במרחביה.

מה חמור היה מצבו של הקן בעת ההיא: האכזבה והיאוש מן המצב בארץ אחזו בכול; התנועה הציונית היתה בשפל המדרגה; נפסקה כל עלייה ארצה. ואנו, 6 ־ 7 נערים, שומרים על אש התנועה לבל תכבה. עם כל חוסר הוודאות שצפן בשבילנו העתיד לא אמרנו נואש מאמונתנו בשליחותנו הציונית; ידענו כי נצח הציונות ובניין הארץ לא ישקרו. ואמנם היה שכר לפעולתנו.

כשבא קץ למשבר עם התחלת העלייה הרביעית (1924), הצלחנו להקים מחדש את הריסות הקן. שכרנו דירה גדולה, הרחבנו את מסגרתו המספרית, נוספו קבוצות חדשות, הקימונו מחדש את החלוץ, וחברינו ניהלו בו פעולה אינטנסיבית. אחד הכיבושים הגדילים של הקן בתקופה ההיא היה — הצטרפותם לשוה"צ של קבוצת נערים בוגרים חובשי ספסל בית־המדרש, קבוצת „בילו". מאותות הזמן הוא, כי חלק מהם נתפס אחרי עלותם ארצה לכפירה בציונות, ירדו מן הארץ או גורשו ממנה, וכקודמיהם העריקים טעמו גם הם על גופם את בית־הסוהר של סטאלין. תוך כדי הפעולה האינטנסיבית בקן השומרי עשינו — הקבוצה הבוגרת — הכנות לקראת מימוש מטרתנו: העלייה ארצה. היינו מוכנים לכך עוד בשנת 1924, בראשית העלייה הרביעית, אלא שהוצאת הדרכונים עוכבה על־ידי השילטונות הפולניים, ועלייתנו יצאה לפועל רק כעבור שנתיים — ב־1926. יצאנו לדרכנו מתוך ידיעה ואמונה, שהשארנו קן חזק ותוסס, אשר יוסיף להכשיר את חבריו להגשמה. ואכן, לא אוכזבנו. אף־על־פי שקם בטורקה קן „גורדוניה" וגם התנועה הקומוניסטית החלה לארגן את הנוער בעיר, ראה „השומר הצעיר" ברכה במעשיו, ושומרים, ושומרים־חלוצים עלו ארצה לקיבוצים שונים. חברי השומר הצעיר והחלוץ מטורקה נמצאים בקיבוצים רבים — בבית אלפא, במשמר

העמק, במרחביה, במזרע, בשריד, בתל־עמל, בגת, בהמעפיל, בכפר־מסריק וברמת־יוחנן.

ואין להשכיח את עזרתם של ידידי התנועה, אשר היוו את „ועד ההשגחה" („אופייקה"), ובראש וראשונה את פועלו של נפתלי קראוז, אשר לא חסך מהקן את עזרתו. ידע נפתלי קראוז להעריך את הכוח הגדול הגלום בתנועתנו, תנועה שאינה רק דורשת יפה, כי אם גם מקיימת נאה. בעיתות שפל כבימי גאות מצאנו בו עוזר ומסייע בידנו בכל הנדרש.

השפעת הקן על החיים החברותיים כולם

השפעתו של קן „השומר הצעיר" בטורקה, על הציבור היהודי ועל הנוער בעיר, חרגה הרחק מעבר למיספרו. גדול היה חלקו בפעולה הציונית בעיר ועשה רבות להפיכתה של העברית לשפה מדוברת. אמנם גם רבים מחוץ ל„השומר הצעיר" למדו עברית, אבל רכישת השפה אצל השומרים היתה זהה עם הגשמה עצמית ועם עלייה ארצה. בכל הנשפים ובמופעים תרבותיים אחרים, שהקן ערך, נשא אבא חושי את נאומיו תחילה ביידיש ואחר כך בעברית. תנועתנו היתה היחידה, שהציגה הצגות בעברית. העברית היתה שפת הפעולות החינוכיות בקבוצות החניכים ושפת דיבור של בוגרי הקן. אכן, לימוד השפה העברית וההזד־קקות לה כשפת יומיום, ייחד את הקן בטורקה משאר הקינים שבגליציה, שבהם שלטה הפולנית.

ושונה היה הקן בטורקה משאר קיני התנועה גם בתחומים אחרים; בהשתתפה בוויכוח בוועידה ארצית מסויימת של התנועה, הגדירה אחת מבוגרות הקן (ציפורה חושי) את אופיו של קן טורקה כ„פשטות מתוך גדלות". כי־על־כן ינקנו את פשטותנו מהאווירה העממית של העיירה ומהגישה הריאלית לחיים. שלא כקינים אחרים, שגדלו על ברכי הספרות הפולנית, שקדנו אנחנו על הכרת ערכי הספרות העברית והאידית. סבלנו יחד עם מוריס רוזנפלד, משורר ה„שאפ" היהודי באמריקה — שתיאר בשיריו באידיש את עוניו ומצוקתו של הפרולטריון היהודי; יחד עם ביאליק התגעגענו ב„אל הציפור" על הארץ החמה והיפה; מפי מנדלי מוכר ספרים למדנו על העיירות היהודיות העלובות, שבתחום המושב הרוסי; חיינו עמוק בנפשנו את חוויותיהם של אמנון ותמר ב„אהבת ציון" של מאפו, והצטרפנו לפייארברג בשאלתו הטראגית „לאן?". צחקנו מלוא פינו יחד עם שלום עליכם, שאת סיפוריו המחזנו וגם הצגנו (לאיפור השתמשנו בשערות סוס, והדבקנו אותם לפנים בדבק נגרים חם!...).

„השומר הצעיר" בטורקה

היינו מעוגנים עמוק בספרות היהודית והעברית, אך היא לא סגרה עלינו את האופק. אשנב לעולם הגדול והרחב פתחה לפנינו השפה הגרמנית, שהיו לה מהלכים רבים בגליציה, לשעבר חלק הממלכה האוסטרו־הונגרית. באמצעותה הכרנו את יצירות גדולי המשוררים והסופרים הגרמניים, וכן את יצירות איבסן הנורבגי, ובעיקר את הקלאסיקונים הרוסיים.

מפאת העדר גימנסיה, מי שרצה ללמוד למד בשיעורים אצל מורה פרטי. אם תלמיד גימנסיה רגיל עתותיו פנויות היו ללימודים, לא כן אנו, שהרי למדנו מקצועות, הווי אומר, יום עבודה מפרך של 10 שעות, וזה לבד משעות פעולותינו הרבות בקן. מכאן, שזמן מרובה ללימודים לא נשאר לנו. אף־על־פי־כן למדנו וקראנו הרבה — בנצלנו כל רגע פנוי. העובדה שהיינו פועלים, מנעה מאיתנו טיולים בחיק הטבע וכן פעולה צופית, שהיו מטופחים בקינים אחרים. והרי נופה של טורקה נודע היה ליופי ולחן, הרהיב כל עין רואיו, וזרים ממרחקים באו ליהנות מצל היערות ומהאוויר הזך. גם התנועה בגליציה איוותה למושבות הקיץ שלה ולוועידותיה השנתיות את הסביבה הנהדרת של הקרפטים, שהקיפו את עירנו.

החל בשנת 1918 ועד שנת עלייתנו, 1926, התקיימו המושבות השומריות בטרנווה וויז'נה (פעמיים), בסטשילקי, באילניק וביבלונקה. יום בשנה היינו יוצאים לטיולים — בתשעה באב. ביום זה לא עבדנו; יום שלם בילינו בחיק הטבע.

ועוד בשבח הקן בטורקה: העזרה החומרית, שהוגשה לשומרים נצרכים. באחד מחדריו של הקן נמצאו תפוחי אדמה וכל הנזקק לקח מהם לביתו. וזוכר אני פורים אחד, כאשר אחת החברות הבוגרות (הלה רייפלר) לקחה מידות מראשינו לכובעים; והיה הדבר תמוה בעיני, שהרי לא הייתי זקוק לכובע. כעבור ימים מספר ראיתי נער עני ביותר חובש כובע חדש — משלוח מנות... ונתברר לי פשר המדידה הקולקטיבית.

קן השומר הצעיר בטורקה היה ענף של אילן עבות, ששלח שורשים עמוקים במציאות העם היהודי; והאילן — תנועת השומר הצעיר, שמגמתה שיחרור האדם, העם ומעמד הפועלים. חברי הקן, הנמצאים היום בקיבוצים, מקיימים את „רציפותה ההיסטורית של התנועה ואת קוו התפתחותה העולה! כשאבות, בנים ונכדים צועדים יחד תחת אותו דגל..." הם „ינקו מן המקורות העמוקים של סבל העם היהודי ושל חזון גאולתו, מן המקורות העמוקים של סבל האדם ושל חלום שיחרורו".

משוכנע אני, שרבים מבני העיר, שבצעירותם התחנכו ב„השומר הצעיר", בין אם נמצאים הם כיום בקיבוצים ובין מחוצה להם, בין שממשיכים בתנועה זו ובין שמצאו דרכם בתנועות אחרות, יזכרו לעד את ימי הנעורים שלהם כשומרים.

יפה גורליצקי
תל־אביב

רעיונות וזיכרונות על קן „השומר־הצעיר" בטורקה

ברגיל, קשה לאדם להעלות על נייר חוויות ורשמים, הגנוזים וחבויים עמוק בחייו, וכן קשה מאוד לגשר בין ההווה ובין העבר ולהעלות זיכרינות של סביבה משפחתית, סוציאלית וגיאוגרפית, שחרתו רשמים עמוק־עמוק באישיותו של אדם.

והנה, ראה זה פלא. ברגע שישבתי להעלות זיכרונות מעברי הרחוק מרחק של עשרות שנים, נפתחו כבכוח מאגי מעיינות של רשמים על־אודות עיירתי, והנני רואה את עצמי בה בערנות וברגש עז, כאילו קרה זה רק אתמול...

הנני רואה את עיירתי היפה המוקפת הרים רמים, גבעות ועמקים, יערות־עד ושטחי־דשא ירקרקים, המשתרעים למרחקים אין־סופיים — והכול אומר שירה... הנך מרגיש, שכל מקום ומקום הוא חלק מישותך ומנשמתך; אותו היופי וההדר של הטבע, שספגת לתוכך — לעולם לא יימחקו. כן עזה היא ובלתי נשכחת חוויית חיי בתנועת „השומר־הצעיר".

כידוע, היתה זו תקופה היסטורית, הרת מאורעות גדולים, שתהליכי ההתפתחות הבליטו כוחות של כמיהה לעולם חדש ולסדר־חיים, המנוגד לסדר הקיים. מלחמת העולם הראשונה, שהביאה בעקבותיה הרס וחורבן, השכילה את האדם להבין את הגורמים הסוציולוגיים, שמלחמה נטמנת בקרבם; אחרי המלחמה מצא האדם הנבוך בספרות המדעית דרך־חיים.

רעיונות של שיחרור לאומי, של צדק־סוציאלי, של זכויות האדם לחיים הוגנים ובטוחים — באקלים היסטורי זה התחיל „השומר־הצעיר" את קיומו. נכנסתי לתנועה אחרי עלייתה של הקבוצה הראשונה לארץ ישראל. הקן שלנו לא היה גדול, אך הכיל בקרבו את מיטב הנוער הלומד והנאור, שזרם לתוכו מכל שכבות האוכלוסייה. כן השתייכו לקן גם חברים מסוימים משכבה דתית קיצונית. הקן כלל קבוצות מספר ובראשן קבוצות מדריכים, שעליהם היה להקנות

לחניכיהם מושגי ציונות וסוציאליזם ולהכשירם לחיי הגשמה. בקן שררה אווירה רצינית מאוד — החברים היו צמאי דעת ועל המדריכים היה מוטל תפקיד קשה לחנך דור צעיר, בעל שאיפות מתקדמות. היתה זו תקופה סוערת חדורה פרובלמטיקה אידיאולוגית; מי יתן ויכולנו לדובב את ההרים ואת הגנים ואת החורשות, שבתוכם התנהלו השיחות והוויכוחים הסוערים — הם היו מגלים רבות מהאיפוס של חיי צעירינו בקן. תהליך בגרות נפשית ואינטלקטואלית חל בלא עת. בכוח דחף של תנאים אובייקטיביים חרגו צעירינו שבקן מהמסגרת של חיי נוער רגיל, המוצא פורקן למאוויים הנפשיים הפרטיים בעניינים הפרטיים הצרים; אנרגית החיים של צעירינו הופנתה לאפיק קונסטרוקטיבי של הגשמה חלוצית.

„השומר־הצעיר" בטורקה.

הקן שלנו חישל טיפוס צעיר רציני, צמא־דעת, בעל פסיכולוגיה בריאה ואופטימית. חיי הנוער שלנו יכולים היו לשמש חומר דידקטי רב למחנכים מקצועיים בשאיפתם להעלות כוחות תוססים של צעירים לדרגה סובלמציונית נעלה של אפיק חיים תרבותיים וקונסטרוקטיביים. אכן, חיינו היו רבי־תוכן ורבגוניים. קננו השתייך למיטב הקנים שבתנועת „השומר־הצעיר".

יש הרגילים לכנות תקופת חיים כמו שלנו בקן כתקופה רומנטית, החולפת כרגיל עם הגיל ועם הזמן ללא־שוב. אך לא כן הדבר: קיימות באמת תופעות של שינוי צורות; כן קיים גם היגיון שונה בתקופות שונות, אך לעומתם קיימת אמת נצחית, ולא מעט מגרעיני האמת הנצחית הזאת טמון היה בתפיסת החיים שלנו בתקופה הנדונה. אין לחשוב, שבשינוי התנאים אבד הכלח על החלוציות. זאת היתה חלוציות, שעיצב אותה אדם בעל גישה בריאה לחיים, בזכות חינוך חלוצי. רבים מחברינו בקן נשארו בקיבוצים, ישנם גם התופסים עמדות מפתח בחיים הציבוריים בארץ. ואם כי לא מעטים הם האנשים, שנשארו מחוץ למסגרת כלשהי — הרי ברק החיים החדשים בארצנו לא קסם להם לגמרי.

אכן, בתקופה זו חושלו טבעם של צעירים מחוסנים, שלא תקופה טכנולוגית ואטומית היה בכוחה לסרס את אמת החיים שלהם ולהטותם מאורח חייהם ולרוקן בזה את עולמם מערכים נעלים.

טורקה היתה עיירה מסודרת מובהקת, מי יתן ויכולתי לתאר במלואה את התמונה, כשההורים היו חוזרים בשבת מבתי כנסת, חדורי רוח הקודש, והרחוב המה נוער ובפיהם שיחות על ספרות יפה ומדעית. כנראה, רוב ההורים היו מחוננים באינסטינקט חינוכי בריא והגבתם השקטה, יחסית, נבעה מהבנת הסכנה של מלחמה עם טבעו ועם חוויותיו ומשאלותיו של אדם צעיר. אכן, רוב החברים לא נתקלו בהתנגדות רצינית של הוריהם.

בשבת, חדור התלהבות אין־קץ, היה הנוער צועד ברחובות העיר בדרכו לטיולים, ובפיו שירה של התלהבות וגאווה. הנוער שבקן עשה טיולים בסביבת מגוריו, במקומות מרוחקים, נסע למושבות־קיץ, למקומות־עבודה, להכשרה חלוצית — וכל זאת ללא התנגשות רצינית. היה זה כעין הסכם של שני עולמות, הגרים בכפיפה אחת, בהתלבטות בלתי פוסקת לקיום בשלום, ושלא לצער את הצד השני; ההורים ראו את ילדיהם, שבהכרח רוח הזמן נטשו אורח־חייהם.

כידוע, עירנו מבורכת בטבע של הוד והדר. היתה זו סביבה גיאוגרפית, שהשרתה מוזה לאמן. הכניסה לעיר ברכבת היתה דרך המינהרה. סיפרו, שבמשך שנים עבדו עד שניקבו את ההר הגבוה, והמינהרה היתה אחת מהגדולות שבפולין. וכשיצאה הרכבת מן המינהרה היתה „טסה" דרך גשר אוויר, שהתנשא מעל לנהר. אכן, יד היוצר העניקה לעירנו שפע של הרים, גבעות, עמקים, נהרות. דל הוא כושר הביטוי לתאר את החוויות, שהתעוררו והטביעו את חותמם על אופיו של אדם. היו אומרים, שאנשי קננו הם סנטימנטליים; כן, הטבע

הנהדר טווה נימים דק־דקיקים במסכת ההווי הרוחני, והאדם הרגיש את סוד העולם ושפת הדומם...

אהובים בתקופה ההיא היו ספרי מטרלינג וטגורי; את הספרים לא רק קראנו, אלא אף חיינו אותם. המתואר על ידיהם לא היה מושג מופשט. רווינו אושר ושמחה על ברכי הטבע: אם בטיולים קולקטיביים ואם בהתבודדות ובהתרחקות משאון העיר לחפש „פינת שקט לחלום"... אכן, חיינו בתנועת „השומר־הצעיר" היו מלאי־תוכן. היתה זו רומנטיקה, שאינה חולפת, כי אם מעצבת אדם להבין ולאהוב את הזולת.

אלה הם קצת שבמקצת מהרשמים מעירנו היפה, שנחרבה על־ידי קלגסי הנאצים, וכל מאורע בה טמון בלב כולנו עד יומנו האחרון.

מראה טורקה לרגלי ה„קיצ׳רה". טורקא צופוסנס די „קיטשרא".

דוד י.

מכותלי בית המדרש לקן „השומר־הצעיר"

הקן השומרי בעיירה טורקה על נהר סטרי, השוכנת בין הרי הקרפטים, היה בין הקנים הראשונים בתנועתנו. השפעת הקן היתה רבה על הרחוב היהודי ובראש וראשונה על הנוער הלומד, על הנוער הבעל־ביתי ועל הנוער ממשכנות העוני.

ראשית יסודו היה על רקע כללי, שהזמן גרמו, האנומליה הכלכלית, התלישות התרבותית, הקהילה השסועה, חורבן העיירה היהודית שלאחר מלחמת העולם הראשונה, חוסר בבתי־ספר כלליים ו„חדרים" מסודרים — כל זה חיזק יותר ויותר את פעילותו המבורכת של קן השומרים בקרב הנוער שבעיירה.

החרדים שבעיר נלחמו בהם מלחמת קדש, ראו בתנועה כעוכרת ישראל וכופרים בעמם, אבל הקן וארגונו הציוני החלוצי מצאו, בכל זאת, הנתיב הנכון לעורר לבבות הצעירים. ברור, התמורות המהפכניות של התקופה, שזיעזעו את העולם ואת עולם היהודים (הצהרת בלפור), הם שהכשירו את הקרקע לפעולה ציונית פורייה והחדירו את רוח האמונה בתחייה הלאומית.

רבה היתה השפעתן של הוועידות ושל מושבות הקייץ, שהתקיימו בסביבה שלנו, שהיא סביבת הקרפטים המקסימים, על פעולות הקן. הצופים, ששוטטו ברחובות העיר, החדירו בנוער גאווה יהודית והערצה לשומר, ללבושו המיוחד, לעצמאותו. אכן, חיי הקן משכו רבים מתוך שכבות שונות של צעירים.

הצעיר היהודי בעיירה הרגיש עצמו באורח חייו, במשפחה, בבית הספר, ב„חדר" כבתוך סוגר: הנה חי הוא בסביבת הרים ויערות, נוף מקסים, עולם פתוח — והוא כלל אינו נהנה ממתנת יפי־הטבע!... בהשפעת התנועה נמשך אחר החיים התוססים של השומרים בקן ובמחנה. השירה והמדורות בראשי ההרים רמזו וגם האירו פינות חשוכות בחיי הנוער, וקראו להם ע ל ו !...

לא אגולל את כל הפרשה, הרי היא פרשת חיי — אבל מעט ממנה אספר: היינו קבוצת חברים, יחד למדנו ב„חדר", בבי"ס הכללי, ויחד נשארנו לתקופה בתוך כותלי בית־המדרש. והנה נוסף על דף גמרא, מרבים היינו לקרוא ולהתפלסף על ערכי היהדות, על ההשפעות המהפכניות והתמורות בעולם בכלל ובעולם היהודי בפרט. בסתר חדרנו למקורות־תורה חדשים, המעוררים את המחשבה; קראנו ב„ספר־פסול", הצצנו ונפגענו. ומכאן חלה בנו „מהפיכה" גדולה.

אחדים מאתנו (מהם כעת בקיבוצים שונים) „בגדו" ונכנסו לקן מיד. המעשה גרם לוויכוח ולחשבון נפש רציני ביותר. הרגיש הרגשנו, כי נמס הקרח, שהיה בקרבנו. משהו הירעד בנימי לבנו, היינו ל„אחרים". הנהגת הקן ניצלה את המצב... נקבע על ידם קשר. סיפקה לנו ספרות על ערכי התנועה ותנועת העבודה. והכיל בערביה: ספרי א. ד. גורדון, לנין, קרופוטקין, טולסטוי וכו'...

מובן, שההיאבקות הפנימית של כל אחד ואחד נטושה היתה, כל אחד נאבק קשה הנה עזב מורשת דורות... הלבטים קשים היו, ומה פלא בדבר? לא קל היה להינתק מן העבר מן המוצא הסוציאלי המיוחד, הזעיר בורגני, מן המשפחה וכו'. אך ההתנגדות גברה מיום ליום. גברה המחאה הפנימית כלפי אורח החיים של הבית והרחוב. אמנם, המתחמקים שבינינו נפלו, כי דעותיהם דעות בוסר היו, והנשארים סללו דרכם באפיק, שהוביל לחיים סואנים ייפים — לקן ולתנועה השומרית.

והגענו לקן די מבוגרים (הגיל הממוצע 15—16), מינינו לעצמנו ראש קבוצה, והטלנו על עצמנו עיקרי התנועה, הווי וסגנון; ראינו במסגרת זו דרך לחיים חדשים ולהגשמה עצמית; לחיי עבודה, ולשאיפה לעלית לארץ...

קבוצת חברים מ„החלוץ" בטיול ליד המינהרה.
א גרופע חלוצים ביים טורקער טונעל.

שמעון קלר
תל־אביב

פרקים על תנועת הנוער העברי „עקיבא" בטורקה

קשה הכתיבה לפי הזיכרון בלבד, לכן ייתכן שברשימה זו יעלה החסר על המצוי. אכן, ניתן לדלות מהעבר רק אי־אלה אפיזו־דות, אשר משום־מה נחרתו בזכרון.

תנועת נוער ציוני לדוגמה, מבחינת ארגונה, פעולותיה התרבותיות והחינוכיות קיימת היתה בעיירתנו מאז, וממנה יצאו הבוגרים הראשונים, אשר בקבוצה אחת עלו ארצה עם אבא חושי — כיום ראש העיר חיפה. השפעתה החינוכית חרגה הרחק מחוץ למס־גרת סניפה בעיר; היא ניכרה גם על כל הנוער החושב והלומד, שלא נמנה עם חבריה — ומי מהנוער בטורקה לא למד? ציוניותה, חינוכה לצופיות, שיריה וכר הקרינו על כל תושבי העיר, ובכל זאת נשארו רבים מהנוער מחוץ לכותלי התנועה.

בשנת השלושים הופיעה הלה שרייבר, נערה חיננית צעירה ובעלת מרץ ומלאת מיטען אידיאולוגי, ילידת העיירה וחניכת העיר קראקוב, בה שהתה לרגל לימודיה. מסביבה החלו להתרכז כמה נערים ונערות, אשר הבעיות, העומדות ברום עולמו של הנוער היהודי, נגעו לליבם — ועם זאת לא מצאו את דרכם לתנועה הקיימת; אלה המעטים החלו לקבץ נוער בקבוצות, ותנועה נוספת חדשה קמה...

בצורתה החיצונית דמתה התנועה החדשה בהחלט לתנועה הקיימת, כי גם היא היתה צופית, אבל בתוכנה החינוכי היתה ניגוד גמור לקיימת. תורת הסוציאליזם היתה ממנה והלאה. היסוד לחינוכה היו ערכי היהדות המסורתית, על פי הדרך המתקדמת, ואחד־העם היה האישיות, שלאור תורתו רצו לחנך את הדור הצעיר. אותה קבוצה, אשר ראתה את בעיות העולם היהודי מנקודת ראות שונה מזו של תורת „השומר הצעיר", הבינה, כי עליה לדאוג לקאדרים של נוער, אשר יגשימו את שאיפת התנועה — והחלה לגייס נוער בני 15—16,

כמחנכים לתורה החדשה ושמתפקידם יהיה לטפל בנוער הצעיר ממנו.

הפעולה היום־יומית

לפי מתכונת תנועת נוער צופית בשם הנוער הציוני „עקיבא" בקראקוב קיבצו צעירים מקרב תלמידי ביה"ס העממי, אירגנום בקבוצות וגדודים. הפעולות העיקריות התקיימו בשבתות. בימי הקיץ יצאו אל מחוץ לעיר, לכרי הדשא הטבעיים ואל החורשות, שסובבו את העיירה. הצעידה בסך, לפי פקודות בשפה העברית, היתה חוויה בפני עצמה, אשר חינכה דור חדש יהודי ציוני גאה וממושמע. תפקיד דומה מילאו המשחקים, שהתקיימו בחורשות, וכמובן, גם השיחות והשירים, שמילאו את זמן השהות בחורש או בשדה.

קבוצת חברי „עקיבא" לעלות חברם אהרן שפר ארצה.
א גרופע „עקיבא" מיטגלידער געזעגנען זייער חבר אהרן שפר צום אפפאר קיין ארץ־ישראל.

בפעולות האלה לקחו חבל כל באי התנועה, אם כי היו מכוונות בעיקר כלפי הצעירים ביותר. במשך כל השבוע התקיימו בערבים פגישות המבוגרים יותר. המקום לפגישות אלה היווה בעייה כספית, כי צריך היה לשלם בעדו שכר

דירה; לשם פיתרון בעייה זו אולצה קבוצת האחראים להטיל מיסים, להקים מוסדות ארגוניים ועוד, ולכן הגיעו למנגנון אירגוני משוכלל. בהתאם לאמצעים וגודל התנועה (מספר החברים) הושגו דירות לפגישות, החל בחדר קטן רעוע בירכתי העיר, בלי חשמל ובלי סידורים סניטריים מינימליים, וכלה בדירה בת חדרים אחדים. גם בחדר הקטן, הראשון, קיימה הקבוצה המבוגרת, מלאת המרץ והרוח הדינמית, את פגישותיה. בערבים אלה, בהם ישבה הקבוצה עד חצות, ולפעמים גם מאוחר יותר, הוקראו מאמרים של מנהיגי הדור וקוימו שיחות וויכוחים ערים על כל נושא, שנגע לחיי היהודים בארץ ובגולה. זכורני ערב של ויכוח סוער, כאשר הוקרא מאמרו של ז. ז'בוטינסקי: „יא ברעכן". עקב חילוקי הדעות בנידון כמעט נפרדו ברוגז והפסיקו לדבר זה עם זה... אבל אחרי כמה ימים שוב ישבו יחד לשם הגשמת מטרה משותפת נעלה, והיא הפצת רעיון הציונות הכללית בין הנוער ואירגונו לקראת הכשרה ועלייה לארץ. אותו קומץ צעירים נאבק על קיום סניף נוער זה. נדד מקום למקום, מקצה אחד של העיר אל קצהו השני, בהתאם ליכולת הכספית ומספר חבריו עד שהגיע לעשרות ולמעלה ממאה.

ובין נדידה לנדידה התקיימו הפגישות במקומות עראיים. מקום שם אי אפשר היה לכנס את הגילאים 11—13, נקבעו הפגישות בחוץ, ואחרי צעידה בסך עד למחוץ לעיר לאחת החורשות או לשדות, התקיימו השיחות והמשחקים מתחת לכיפת השמים. אפיזודה מעניינת, השופכת אור על התקופה, ברצוני להזכיר כאן בקשר למקומות העראיים לאסיפות.

היה זה חדר אחד מתוך שניים, שהועמד לרשות פגישותינו על־ידי סניף הציונים המבוגרים (נדמה לי בשם „אחוה"), 2—3 פעמים בשבוע. באותה תקופה החליטו שלטונות המדינה לפעול נגד הקומוניסטים, שתנועתם התפתחה מאוד, על אף היותה מחוץ לחוק. הובאו לפעולה זו כמה שוטרי חרש מיוחדים — ואני אז תלמיד ביה"ס התיכון.

באחד הימים, באמצע השיעור, קראו אותי לחדר המנהל לחקירה. בחנו את כתב ידי, שאלו כל מיני שאלות מוזרות ובסוף גילו לי, כי חושדים בי בהשתייכות לתנועה הקומוניסטית, היות והבלשים ראו אותי בא לעיתים קרובות לבית הנקרא „בית המשפט הישן" (דאס אלטע געריכט) — ושם מתקיימות פגישות של קומוניסטים. למזלי גרתי באותו בית, לכן היה לי קל להסביר את הימצאותי שם לעיתים קרובות... אחד הבלשים, שהיה נוכח — נפלו פניו.

נוסף לכך הודיתי וגיליתי, כי אמנם אנו מקיימים שם פגישות, אבל אנו ציונים ולא קומוניסטים. אחרי הסבר נרחב על מטרותינו לכל הנוכחים, אנשי משטרה וביטחון, מנהל התיכון וכו„ הובנו הדברים, חוסלה פרשת החשדות נגדנו כקומוניסטים, פסקו החקירות שתוכננו נגד יתר חברי התנועה שלנו. יתר־על־כן — אם כי, שמבחינת תקנון ביה״ס אסורה היתה השתייכות לכל תנועה שהיא, קיבלנו בהזדמנות זו כעין היתר בלתי רשמי לפגישותינו, כי המנהל ידע עליהן ולא הגיב... זמן־מה אחרי המקרה הזה — זכורני — נאם המנהל לפני כל תלמידי התיכון בפרוס חופשת חג המולד והתבטא בערך כך: „אני מקנא בתנועה, היכולה למשוך אתכם כך, והלוואי וזכיתי שביה״ס, על חוגיו השונים, היה לו אותו כוח המשיכה כלפי כל התלמידים כמו תנועתכם כלפיכם״. אכן, במשך הזמן ראה לדעת, כי כל התלמידים הטובים שייכים לתנועה שלנו...

בנדודי המגורים של סניפנו זכורים לי במיוחד שני מקומות, בהם הצליח הסניף להישאר תקופה ארוכה יותר. אחד מהם היה אצל פלדר, לרגלי ההר, שהשביל מעליו הוביל לכפר יאבורה, ואילו השני היה על ההר המוביל למנסרה. בתקופה זו הגיע הקן להתפתחותו הגדולה ביותר בתולדותיו והגיע לשיא במספר החברים; כן גם מבחינת הפעולות האירגוניות המושלמות. ודווקא באותה תקופה נוצר סיכסוך חריף בתוך ההנהלה, שהביא על סף פילוג ופנייה למוסדות העליונים בקראקוב להתערבות... אחרי ביקור איש ההנהגה הראשית מקראקוב, יושב הסיכסוך והעניינים המשיכו להתנהל כסידרם.

מאורע אחד, לכאורה לא מיוחד במינו, נחרת בזיכרוני — ואזכירנו כאן; היה זה ליל חג הפורים, שהותג בקן.

עד עתה עדיין היו שרירים וקיימים כל מוסדות חיי החברה היהודיים, כפי שנתגבשו בדורות האחרונים בגולת פולין. אחד מהם היה ליל פורים, וסעודת פורים במרכזו. כל משפחה מכובדת היתה מסיבה לשולחן ערוך כל טוב ומאכלים מיוחדים; טקס זה היה נמשך עד השעות המאוחרות בלילה, כי באותו ערב ביקרו בבתים אלה ילדים מחופשים, אשר באו לקבל דמי פורים, גם קבוצות שונות מחופשות, שהציגו קטעים מסיפורי המקרא או הצגות שלמות וכן גם קבוצות של בלתי מחופשים, שמתפקידם היה קיבוץ נדבות למטרות צדקה שונות — וגם אלה התעכבו לשעה קלה לכיבוד ולשיחת חולין או גם להשמיע דברי תורה ועניני דיומא.

וזו היתה הפעם הראשונה — נדמה לי בשנת 1933 — שהסעודה בביתנו לא נמשכה כרגיל עד מאוחר. המחופשים פחתו, הקבוצות מספרן גם הוא ירד ולא היה טעם לשבת על־יד השולחן ולחכות... זכורני מצב רוחו של אבי ז"ל — וניתנה הרשות לצאת מהבית אל הקן.

פה התאספנו כולנו — מספרנו היה רב — ובלי כל הכנות לחוג את חג הפורים בצוותא, החלנו לשיר באופן ספונטני ניגון קשור למילים „זבחו, זבחו צדק, זבחו לה'"; השיר הובא מקראקוב — ניגון חסידי „עגול", שאין לו סוף... לצלילי השיר חברו כולם בטור עורפי, כמו חסידים — שתי ידיים על כתפי החבר שלפניו, ורקדנו כך, כולנו, בלי יוצא מהכלל. יד על כתף סובבנו את החדרים, עלינו על שולחנות, יצאנו לחצר ושוב חזרנו לחדרים... וכך שעה ארוכה, וההתלהבות עברה על גדותיה. עם המשכת השירה נהפך הריקוד לתהלוכה מזמרת ממושכת, שמילאה את כל החלל. איזו דבקות מיסטית ללא קשר של המלים שהושרו — וכל המשתתפים הרגישו בכל ישותם מין אושר, גיל ושמחה עד אין סוף.

וערב זה סימל בשבילי תקופת המעבר מחברה מגובשת בדפוסי חיים יהודיים גלותיים להחברה בעלת צורות חיים אחרות; והתהלוכה הרוקדת והמזמרת היתה התחלת הצעידה לקראת דפוסים חדשים אלה...

אגודת „עקיבא" טורקה — בחגיגת פורים

פורים פייערונג.

הלה בספי־שרייבר
ירושלים

אגודת הנוער העברי „עקיבא" בטורקה

העיר, השוכנת בין הרים ועמקים ונופה כולו הוד והדר, נחרבה ונשרפה כליל בימי מלחמת העולם הראשונה. יהודיה התפזרו כפליטים בארצות השכנות להציל את נפשם. בחזרם לטורקה, בגמר המלחמה, מצאו את בתיהם שרופים ואת העיר שוממה. האיכר הנחשל בסביבה הזאת לא היה מסוגל לשקמה. היו אלה אנלפבתים, מחוסרי כול. ממשלת פולין לא דאגה במיוחד לאיזור הזה. האוקראינים לא הצטיינו בנאמנותם לשאיפות הלאומיות של ממשלת פולין; ערגתם היתה לאוקראינה חופשית. העיר לא היתה אולי זוכה בכלל לתקומה לולא יהודיה הנמרצים, בעלי יזמה ותרבות יהודית. אכן, יהודי טורקה לא היו רק למדנים ותלמידי חכמים וחסידים נלהבים, אלא גם נגרים, חייטים, בנאים, סנדלרים ובקיאים בכל שאר המקצועות, הנחוצים להחיאת חיי העיר. כמובן, גם אנשי עסק בעלי יזמה לא חסרו — וכמה שנים אחר המלחמה נבנתה העיר מחדש במו ידיהם וכספם, והיא שקקה חיים.

למרות השנאה ליהודים וכן ה„נומרוס קלאוזוס" באוניברסיטאות פולין, שאפו יהודי טורקה, כמו ביתר הערים, להעלות את בניהם בסולם החברתי — וילדי ישראל רבו בכיתות ביה"ס התיכון בעיר.

מבוכה בקרב הנוער

לפני מלחמת העולם השנייה נטה הנוער בעיר לכיוונים שונים. היו שהיטו אוזנם למפיצי הקומוניזם והסוציאליזם. כבכל העולם בתקופה זו, כאב הנוער היהודי במיוחד את כאב המנוצלים, הנחשלים ומחוסרי העבודה, אשר רבו אז בפולין. הנוער הזה השלה את עצמו, כי בפיתרון בעיות האדם תבוא גם גאולה להם, כיהודים; היו אלה נערים ונערות ספוגי תרבות יהודית בעיקר,

חלק קטן מהנוער אף שאף להתנער מהתרבות היהודית „להחביא את אפו היהודי" להתבולל ולהכות שורשים בתרבות הפולנית.

קמה תנועה חדשה...

היה זה בשנת 1931. קבוצת תלמידי ביה"ס התיכון בעיר, החלה להגות רעיונות חדשים ויסדו קן של הנוער העברי „עקיבא", שמרכזו היה בקרקוב. לצערם ולצער הוריהם הפסיקו את לימודיהם, ולא הסכימו להיות לדור המשך בגלות וניפצו בזה את חלום הוריהם, ועוררו את חמתם. הקבוצה הזדהתה עם רעיונות, אשר דגלה בהם תנועת „עקיבא" ובלהט גדול „צדו וארבו" לכל נער ונערה, אשר לא היו עדיין מאורגנים. בעיקר התלהבו מהרעיון הציוני של ההגשמה האישית וכן מהרעיון הקיבוצי, אשר לא היה בשבילם, כמו בתנועות השמאליות, למטרה, אלא כאמצעי לבניית הארץ ו„המדינה בדרך". המיוחד, שהיה בתנועה זאת בימים ההם, הוא שתנועת „עקיבא" עוררה כבר בימים ההם את השאיפה להחזרת התודעה היהודית. מנהיגיה הרגישו כבר אז בחלל הריק, בו נשאר הנוער היהודי בהשליכו, מתוך התלהבות של „שינוי הערכים", את האוצר הישן — ומבלי דעת במה למלא את החסר. לכן הרבו לעיין חברי „עקיבא"

אגודת „עקיבא" טורקה: קבוצת חברים. — א גרופע חברים.

במאמרי אחד־העם, למדו עברית לא רק לשם השגת השפה, אלא כדי לעיין בפרקי תנ"ך; כן התעמקו בפרקי דברי ימי ישראל. הוקמו קורסים מיוחדים למדריכים שהוקדשו להשתלמות בשטחים הנ"ל. אספות עם גדולות אורגנו והוקדשו לדברי אזהרה מפני הצורר, העומד בשערי פולין. כל חברי הקן היו כנים ולוהטים להגשמת חלומותיהם. רבים היו ערים גם לבעיות הצדק והיושר בעולם ורצו להגשים גם רעיונות הסוציאליזם בחיי העבודה בארץ ובקיבוצים. ואם כי לא השתייכו לפלג השמאלי דגלו ברעיונותיו של א"ד גורדון ועיינו בכתביו.

כל החברים והחברות בקן הטורקאי התדפקו על דלתות המנהיגים בתנועה, התחננו לשלחם להכשרות ולזכותם ברישיונות העלייה. ברם, רק חלק זעיר קיבל מבוקשו והיתר חיכו בכיליון נפש ולא פעם בהתמרמרות; אכזבה גדולה ויאוש היתה מנת חלקם, כי מי כמוהם הרגיש במתרחש לבוא?... את כנותם ונאמנותם לרעיון הלאומי נעריך יותר, אם נזכור כי אבות הרבה זועזעו משאיפות בניהם, התנגדו ולחמו בהם. בן או בת ציונית במשפחה היוו אסון גדול יותר מאשר בנים דוגלים בקומוניזם. אכן, ידע האב היהודי, שמהקומוניזם „יתרפאו" הצעירים כאשר יתבגרו, אבל הציונות „ארבה" לבניהם, גזלה אותם מהבית ונשאתם למרחקים, שאין שיבה מהם... והיהודים עדיין אז, ערב השואה, השלו את עצמם באשליות, כי פחדו בפני המציאות, שקועים בדאגות פרנסה, מי בחיי רווחה ומי בחיי עוני.

אשליית הדור

האשליה על דור ההמשך, על יורשי רכושם הכספי והתרבותי, היתה להם למשענת בפני יאוש. בשנת 1937 קיבלתי מתנה מהבית, כרטיס נסיעה לפולין. היה זה לאחר שנתיים לחיי בארץ, כחברת הקבוצה בבאר יעקב. היו אלה שנות מלחמה על העבודה העברית בפרדסים, שנות מחסור וצנע וכן פורענויות אחרות; הקבוצה עמדה בניסיון והאמינה, כי תגיע למטרתה. בבואי הביתה, לטורקה, התכנסו לכבוד האורחת כל בני המשפחה לסעודה חגיגית. הרגשתי שבלבם פנימה צצה תקווה, שאולי „התפקחתי" וארצה אפילו להישאר איתם. כנראה, הפחד אשר קינן בלב כולם עורר תמיד ויכוחים בין הסועדים. בלהט השיחה והאמונה בכנות דברי שכחתי, כי לפני בני משפחתי אני עומדת ותיארתי, כי הצורר האכזר יבוא לפולין, יגזול את רכושם ואת נפשם ינסה לקחת, כפי שהבטיח זאת בספרו. דברי אמנם לא היוו חידוש, אבל כולם נחרדו וזועזעו, הטיפו לי מוסר — איך בת מסוגלת להשמיע באוזני הורים קללות כאלה. בלשון חרטה וסליחה ביקשתי להמתיק את דברי, כי בימים ההם בעצמי נבהלתי מהם...

משה זאורברון
בית־יהושע

תנועת „עקיבא" - חלום והתגשמות

במרץ שנת 1939 זכיתי להיות בין הראשונים, וקיבלתי, אחרי כמה שנות הכ־שרה, רישיון עליה ארצה; היה זה בערך שנה לפני פרוץ מלחמת העולם השנייה. באותה תקופה התחילו להתעורר בעיירתנו הסיכויים לעלייה ב׳, שבאה כתוצאה מההג־בלות החמורות מצד ממשלת המנדט לעלייה לגלית. כבר אז התחילו האנשים להרגיש איזה אי־בטחון ואי־שקט פנימי, והפחד ליום המחר, בייחוד באירופה המזרחית, גבר.

זוכר אני היטב את הימים לפני עזבי את אדמת פולין (טורקה) — הרגשת שמחתי היתה מהולה בעצב. בלב קשה נפרדתי מבני המשפחה, אשר לחצו את ידי בהביעם רגש קנאה. לא הבינו בדיוק פשר הדבר, אולם כל אחד הרגיש באופן אינטואיטיבי, שמשהו עלול להתרחש (אף כי איש לא תיאר לעצמו שואה איומה כזאת!). האווירה אצלנו היתה כבר דחוסה ומורעלת מצד האוכלוסייה הפולנית מחד והאוקראינית מאידך.

התמונה המזעזעת, שהשפיעה עלי אז במיוחד, היתה פרידתי מאחי הבכור נפתלי. תשוקתו ושאיפתו העזה לעלייה היוו אצלו חלק מחייו, אחרי שנים רבות של פעילות ציונית בהסתדרות „החלוץ". אולם מתוך אחריות משפחתית מילא חובה קדושה: אחרי מות הורינו היקרים נשאר הוא המפרנס היחידי והדואג לשני אחיו הצעירים.

היינו שנים הרבה מתגוררים אצל אלתר ואטי מאנטג (הוא נפטר בארץ, היא — בטורקה, שנים מספר לפני המלחמה) בבית בן קומה — אנחנו גרנו למטה, והם למעלה. דירתם הפרטית שימשה כבית תפילה בשבת ומועד עד גמר בניית ה„שול" (היו הרבה בתי כנסת — קלויזים). אלתר בעצמו עם חברו

המושבע בן־ציון פרבל היו טורחים רבות באיסוף תרומות ובהתרמת אנשים על שטרות לשם השלמת הבנייה, ולא הרפו עד שכילו מלאכתם.

בהתקרב חודש אלול, ימי הסליחות, היה חזקאלה חומיץ עובר בשעה 2 בלילה, עם פנס נפט, ודופק בחלון ומזרז בניגון הידוע לקום לסליחות; ואם מישהו לא התעורר במקרה לשמע קולו החזק, היה מוכרח להתעורר, שעה שעלה במדרגות העץ הכבדות... הש״ץ (בעל התפילה) הקבוע היה בימים הנוראים אברמצ׳ה ברונר. הוא התפלל ברגש ובטעם. כבן שבעים היה כבר — ואני עומד ותוהה היום, איך בן־אדם בגיל זה יכול היה לעמוד ברציפות לפני התיבה למן „כל נדרי״ ועד „נעילה״, כולל שחרית ומוסף?! כנראה, כאן הכוח הפיזי בלבד אינו מספיק, כאן דרושים היו האמונה החזקה והלב החם.

הפעולה בקן

למרות השתייכותי לזרם תנועתי אחר משל אחי נפתלי, ולמרות הוויכוחים הפנימיים והבדלי הדעות בינינו, לא נפגמו היחסים המשפחתיים, כפי שהיינו עדים למריבות בבתים אחרים. אני השתייכתי לקן „עקיבא״ (זרם ציוני כללי), שנוסד בטורקה ב־1930 על־ידי חיה (האלה) שריבר (נמצאת בארץ), אשר מרכזו היה בקרקוב. היא למדה בעיר הזאת הרבה שנים וספגה לתוכה את האי־דיאלוגיה של התנועה הזאת והטביעה אחר־כך את חותמה על הקן במקום. בהתחלה היה נדמה, שזהו מועדון, המיועד לסטודנטים ומיוחסים בלבד. אולם חיש התבררה הטעות: לא ארך זמן רב והיתה זו מסגרת עממית, שהקיפה את מיטב הנוער המקומי ואת מרביתו, מכל המעמדות. בשנים אלו היו הורים מסוימים — בייחוד החרדים — שהתנגדו לכך, שבניהם או בנותיהם ישתייכו לאיזו הסתדרות שהיא, או כפי שהם קראו לכך „פאריין״, מפחד מדמורליזציה ומסטייה מהדרך הישר; אך להיכנס ל„עקיבא״ הביעו הסכמתם. הם הרגישו, שלא כבהסתדרויות אחרות, שמיד עם היכנסם, מנתקים את עצמם ומשתחררים מן העבר — שכאן דווקא ההיפך: כאן טיפוח המסורת וההווי היהודי, חיזוק הקשר בין היהדות והלאומיות, כגון שמירת השבת ואי חילולו בפרהסיא, כבוד ודרך־ארץ לערכים מקודשים אחרים, וכו׳.

עונג השבת הקבוע בשעות בין השמשות היה בבחינת חוק טבעי בקן עקיבא. היינו מתאספים ושרים בצוותא, ונוצרה אווירה חברתית נעימה ואהבת הזולת. היינו מארגנים חוגים לתנ״ך. כל בוקר בשעה 5 היתה משכימה (בקיץ, בחופש הגדול) קבוצת אנשים ועולה על ההר מעל למנהרה — לומדים ומעיינים

בביאור גורדון עד שהרכבת היתה מגיחה מתוך המנהרה בשעה 7.15 ועוברת על הוויאדוקטים דרך העיירה כולה, ועשן סמיך מתמר ועולה, כאילו רומזת לנו: „רבותי, הגיעה השעה לאכול פת שחרית!". סוגרים התנ"ך ומתכוננים לרדת מן ההר.

נלווה אלינו חבר, שדמותו השקולה והשקטה ניצבת לנגד עיני עד היום, ושלא אשכחהו לעולמים: אריה (לייב) קראוס, עדין הנפש, אינטליגנטי, סמל של מצפון; תמיד דימינו אותו, לפי קלסתר פניו, לאידק (יהודה אורנשטיין, ממנהיגי התנועה) של הקן הטורקאי. וכאן קיימתי אחד משלושת הדברים של יהושע בן פרחיה: „וקנה לך חבר". אכן, הוא היה לי ידיד נפש; נתתי בו אימון ללא סייג ואף פעם לא איכזב אותי; תמיד היה לנו נושא לשיחה, שאף פעם לא נשלמה... כשחזרנו מהקן הביתה בשעות המאוחרות בלילה נהגתי תמיד ללוותו חצי הדרך — היה גר ב„אויבען דארף" והמתקנו בינינו שיחות בלשון העברית, למרות השיבושים שעשינו. כבכל בית ישראל בעיירות כן גם בטורקה היה מאבק על פת לחם. גם בבית משפחתו לא היתה הפרנסה מצויה. הוא בעצמו מימן את שכר לימודו בתיכון במתן שיעורים לתלמידים, בהמלצת מוריו, שהעריכוהו מאוד.

הקשר הרעיוני עם התנועה בארץ

באותו זמן היו החיים בקן תוססים -- תקופת הזוהר. משמעת פנימית להפליא, שיתוף והבנה מלאה בין ראשי הקבוצות לחניכיהם. הנוער ציית לכל מוצא פה של ראש הקבוצה. באחת מישיבות הנהלת הקן היה דיון רציני, שיש להכשיר את הנוער בצעירותם לקראת עלייה לא"י על־ידי לימוד מקצוע. הטפנו השכם והערב, שהארץ (והקיבוץ) זקוקה לבעלי מקצוע — ובמשך תקופה קצרה לבד היינו עדים לתוצאות חיוביות בפעולה זו: התחילו ללמוד נגרות, מסגרות, נפחות וכו'. יש להצטער צער רב על הנוער הנפלא הזה, שלא הספיק לסיים את המלאכה ולהגשים את חלומו ושאיפתו.

בשנת 1933 עלו מהקן המקומי ראשוני העולים לקיבוץ „עקיבא" בפתח תקוה. תמיד היינו צמאים לדעת על המתרחש והיתה שמחה גדולה בקבלת מכתבים מהארץ בכלל ומהקיבוץ בפרט. לדאבוננו, לא תמיד היו הידיעות מהנעשה בקיבוץ מעודדות. משברים תכופים פקדו את החיים בתוכו, ויכוחים וסיכסוכים פנימיים על צורת החיים ועל אופיים. גם החומר האנושי היה שונה; והיו הבדלי השקפות וחילוקי דעות על החיים היהודיים ועל היחס למסורת היהודית. כל אלה השפיעו, כמובן, על החיים המשותפים.

אחרי הניסיונות הקשים והבלתי מוצלחים צץ רעיון חדש — ליצור כבר בחו״ל תאי הכשרה, כדי שהחברים יוצמדו וידעו מראש על השתייכותם לקבוצה מסוימת. חברי טורקה המבוגרים השתייכו לקבוצה, שכונתה „רצון העם״, ומקום ההכשרה בקרקוב. היא היתה מיועדת להקים התיישבות עצמאית באחת הנקודות בארץ. בינתים התהווה פילוג בקיבוץ פתח־תקווה: חלק הלך לעמק בית־שאן והקים התיישבות חדשה בשם „נוה איתן״, אשר בה נמצאים עד היום טורקאים מספר, וחלק אחר, בייחוד המנהיגות של התנועה, הקים התיישבות בשרון „בית יהושע״, ע״ש המנהיג הציוני הדגול, אשר שימש גם כיושב־ראש „הקולו״ היהודי ב„סיים״ (פרלמנט) והגן בעוז על זכויות היהודים — הרב ד״ר יהושע טאהן ז״ל.

תמורות והתגשמות

אחרי עשר שנות קיום היה נאלץ קיבוץ „בית־יהושע״ להתפרק וליהפך למושב עובדים. בין יתר הסיבות גם סיבת איבוד הרזרבה האנושית של התנועה בחו״ל, שהושמדה כליל על־ידי הנאצים. גם לפי תפיסתנו הקיבוצית, שנקבעה ביסוד הרעיוני של התנועה, היתה זאת התגשמות רעיונית — כי־על־כן הקיבוץ היה צריך ממילא להוות רק אמצעי למטרה הסופית, והיא הקמת מדינת היהודים, ולא צורת חיים כשלעצמה. וכאן ראוי לציין, כי הקיבוץ נהפך למושב עובדים מיד עם תום מלחמת השיחרור, כאילו היתה כאן התגלמות נבואית... הכפר מונה כיום קרוב ל־70 משפחות ונמצא בלב המדינה. ארבע משפחות מטורקה נמצאות כאן משנת 1940, שקשרו את גורלם עם המקום הזה לצמיתות. הציביון המסורתי, שהיה קיים מאז, נשמר יפה עד היום הודות למנהיגנו הרוחני וחברנו יואל דריבלט ז״ל, שהיה רגיש וחרד לרוח זו ונטע בנו את המשך האהבה למסורת יהודית. מרנינה העובדה, שיש לנו דור המשך, המתחנך ברוח זו.

בשנה האחרונה בנינו בית־כנסת לתפארת ע״ש יואל ז״ל, המייפה את נוף הכפר כולו, ולא רק את צורתו החיצונית... הוא שופע אור פנימי: בכל שבת אפשר לראות בתוכו נוער וילדים, שהם בלבד מהווים קרוב לשלושה מניינים. בית הכנסת מהווה מרכז ער של החיים התרבותיים והחברותיים. שום פעולה תרבותית אחרת, או בידור כלשהו, אינם יכולים לשמש תחליף להווי היהודי המסורתי.

השואה האיומה, שפקדה את הדור הזה, נתנה לו כפיצוי מדינה ריבונית, על־מנת לקבץ בתוכה את שארית הפליטה. ואף־על־פי שהיא מוקפת אויבים — מאמינים אנו, שלא תהיה להם שליטה, והשלום המקווה בוא יבוא. אכן, באבדן החיים היקרים בשואה נתנחם בקוממיות ישראל.

פנינה ואמושי־שטרנבך

תנועת „גורדוניה" בטורקה

נוער ללא סיכויים

תנועת הנוער החזקה והגדולה ביותר בטורקה היתה „השומר הצעיר", בה התרכז רובו הגדול של הנוער. אך לא הכול נקלטו ב„השומר הצעיר", ומסיבות שונות נשאר חלק גדול של הנוער מחוץ למסגרת אירגונית כלשהי וטרם מצא את דרכו. ברור היה לכול, כי סכנות רבות נשקפות לנוער היהודי בכל ערי גליציה, וידוע היה גם לנוער עצמו, כי אין לו סיכויים לעתיד בטורקה, והשאלה „לאן" לא נתנה מנוח ונקרה במוחם תמיד.

לא ייפלא, על־כן, כי נוער זה קידם תמיד בברכה ובהתלהבות כל רעיון חדש, כל מחשבה חדשה, בהם קיוו למצוא פיתרון לחייו; והנוער של טורקה ער היה לכל דבר, המתרחש בעולם היהודי. ובאחד הימים הופיע בטורקה אחד סטודנט למשפטים, בחור גבוה ורזה ומלא מרץ. הוא אסף קבוצה של נוער לומד, והרצה לפניו הרצאה מלהיבה ומשכנעת על א"ד גורדון. הסטודנט הזה היה פנחס לוביאניקר, כעת פנחס לבון.

היות והנוער בטורקה חי בחיק הטבע, בסביבה של שדות, חורשות ויערות, קל היה לו להבין את תורתו של גורדון. אחד הפעילים ביותר, שנצטרף לתנועה ונתפס לרעיונותיה ולתורתו של גורדון, היה מנס ברנס ז"ל. הוא היה הראשון שניגש מיד לארגן את „גורדוניה", בה השקיע את רוב זמנו ומרצו.

סיסמה חדשה: „הגשם!"

קסמה במיוחד הסיסמה של „גורדוניה" „הגשם". ברחובותיה של טורקה, שעד כה נשמעה רק ברכת „חזק־ואמץ" הופיעה ברכה חדשה — „הגשם", ומילת הקסם הזאת היתה פתח לזרימת חברים רבים לגורדוניה. והתחילו ויכוחים רבים על דרכי ההגשמה, כשתורת העבודה של א.ד. גורדון היתה במרכז השאיפות. וכן אהבת אדמת ארץ־ישראל ועבודה חקלאית; „להשתתף בחיים וביצירה" וכו'.

בטיולים בסביבת טורקה, על רקע הנוף היפה, ראינו לפנינו את שדות ארץ ישראל, אלא שבמקום עצי המחט, שצמחו בשפע בסביבה זו, תיארנו לעצמנו בדמיוננו את הרי ארץ־ישראל מיוערים בדקלים, בזיתים ובהדרים... בדמיוננו

טיילנו לא ביערות ובחורשות של טורקה, כי אם בשדות ארצנו... לשמחת חבריה הראשונים של „גורדוניה" בטורקה, רבים הצטרפו לתנועה, וכבר בחודש הראשון מנה הקן כמאתיים חברים. התנועה הלכה וגדלה מיום ליום, וכפי הנראה, סייעה לכך גם העובדה, שהרבה כינוסים של התנועה הארצית כולה נערכו בסביבת טורקה, בשל הנוף הנפלא, שזוכתה בה סביבה זו מהטבע.

וזכור לי הכנס, שהתקיים על פסגת הזביז'ניץ. אכן, חוויה בלתי נשכחת! כדי להגיע לזביז'ניץ חצינו קודם את הסטרי בדוברות. המקום היה מקסים והשרה אווירה נעימה. בכנס זה השתתף אז לוי שקולניק (לוי אשכול, ראש ממשלת ישראל); הוא הגיע אלינו בשליחות „גורדוניה". וכשסיפר לנו על תנועת הפועלים בארץ, על א. ד. גורדון — ספגנו את דבריו בלהט נעורים. בו, בשליח מארץ־ישראל, ראינו דמות נעלה, דמות אידיאלית של פועל חקלאי והוגה דעות כאחד. רצון כל המשתתפים היה להזדהות עם דמותו.

את כתבי א.ד. גורדון קראנו בשקידה ובחריצות. קטעים רבים למדנו על־פה, כדי להיות חברים ראויים בתנועה. בחורשות טורקה ובשדותיה שוחחנו, שרנו וחלמנו על עתיד טוב יותר, על חיים אידיאליים בחברה חדשה ברוח „דת העבודה".

רבים מגורדוניה שבטורקה עלו ארצה ואף הגשימו את שאיפותיהם. אך מרבים נבצר לעלות ולא זכו להיות עמנו כאן — ומהם הפעילים ביותר; וחבל מאד... יהא זכרם שמור על דפי ספר הזיכרון הזה.

חיים פעלעך

די „פועלי ציון" ארגאניזאציע און ארום איר

אין אנהויב 1919 האט שלמה פעלעך געגרינדעט און ארגאניזירט די ציוניסטישע ארבעטער פארטיי „פועלי־ציון" אין טורקא; משה שיין, דער געוועזענער זש. פ. ס־ניק איז באלד אריינגעטרעטן אין איר. און אזוי ווי דאמאלס איז אין טורקא נישט געוועזן קיין אנדערע ארבעטער ארגאניזאציע, האט די פועלי־ציון ארומגענומען אלע ארבעטער און אנגעשטעלטע, אפילו א סך קליינבירגער פון אונזער שטאט. און האט געפירט א ברייט־פארצווייגטע קולטור־רעלע און געזעלשאפטלעכע ארבעט צווישן די ארעמע יידישע באפעלקערונג.

חברי התאחדות־„פועלי ציון" בטורקה נפרדים מחברם ד"ר מנס ברנס לעלותו ארצה.
א „פועלי־ציון" גרופע אין טורקא געזעגנט זיך מיט זייער חבר ד"ר מאנעס בערנעט צו זיין אפפארן קיין ארץ־ישראל.

ארבעטס־קאמיסיעס

די ארבעט איז געווען איינגעשטעלט אין פארשידענע קאמיסיעס, און יעדע קאמיסיע האט געמאכט פארשידענע אימפרעזיעס. די קולטור־קאמיסיע האט געמאכט פארלעזונגען אויף פארשידענע טעמעס, וועלכע האבן צוגעצויגן ארבעטער און יוגנטלעכע צוליב דער אינטערעסאנטקייט פון די רעפעראטן. די דראמאטישע ארבעט האט מען איבערגעגעבן יוסל ברענעס. זיין אויפגאבע איז דאן געווען צו ארגאניזירן א דראמאטישן קלוב, און ער האט עס טאקע גוט דורכגעפירט. ער האט צוזאמענגעשטעלט א דראמאטישע טרופע, וועלכע האט געשפילט די בעסטע ליטעראַרישע פיעסן. אינם דאזיקן קלוב האט מיטגעארבעט מלך מיינער. מאכט זיך א מעשה אז מלך מיינערן איז איינגעפאלן אין קאפ צו שפילן „די רויבער" פון שיללער און יוסל ברענעס איז קעגן דעם; „עס קאן נישט געלונגען אזא זאך מיט אמאטארן!" — זאגט ער. מלך מיינער ווידער האט זיך איינגעשפארט און געזאגט, אז ער נעמט אויף זיך די גאנצע ארבעט און אחריות. וכך הוה. מלך מיינער האט געהארעוועט און אויפגעפירט די דאזיקע פארשטעלונג — נאר טורקא האט געהאט פון וואס צו לאכן צוויי

חברי „התאחדות פועלי־ציון" בטורקה

יאָר... די פאָרשטעלונג האָט געדויערט פון אַכט ביז נאָכט ביי פיר פאַרטאָג... מ'קאָן זיך פאָרשטעלן וואָס האָט זיך נאָכדעם געטון אין שטעטל...

אָבער מלך מיינער, וועלכער איז געווען באַאיינפלוסט פון דער דייטשער ליטעראַטור, איז נישט אָפּגעשטאַנען... יעצט איז אים איינגעפאַלן צו האַלטן אַ פאָרטראַג איבער „טוגענד און לאַסטער — אַ פילאָזאָפישער פאָרטראַג". יוסל ברענעס און מרדכי פּיקהאָלץ האָבן געטענט: „מלך, דאָס איז נישט פאַר דיינעטוועגן; דו וועסט נישט קאָנען האַלטן אַזאַ פאָרטראַג..." און מלך מיינער האָט זיי נישט געפאָלגט (שלמה פעלער האָט אים אונטערגעהאַלטן)... אין אַ שענעם שבת האָט מלך מיינער געהאַלטן דעם פילאָזאָפישן פאָרטראַג... פרעגט שוין גאָרנישט, וואָס דאָרט האָט זיך אָפּגעטון... חברה האָבן אים צודרייט און מ'האָט שטאַרק געלאַכט; אַזאַ קאַפּויר שטיקל אַרבעט האָבן מיר שוין לאַנג נישט געזען אין טורקאַ.

אָבער די פּועלי־ציון פּאַרטיי איז געווען דאַן זייער פּאָפּולער אין שטעטל. זי האָט געהאַט אַ גרויסן לאָקאַל אין יעקב ליבערס הויז. אין דעם דאָזיקן לאָקאַל האָט מען עס טאָקע געשפּילט יידיש טעאַטער, געמאַכט בעלער און געפירט אַ ברייטע אַרבעט.

די פּועלי ציון האָבן געאַרבעט אין אַלע אינסטיטוציעס, וועלכע האָבן דאַן עקזיסטירט אין טורקאַ. זיי האָבן געהאַט זייערע פאָרשטעהער אין הילפס־קאָמיטעט פון דזשוינט, מיטגעהאָלפן דעם יידישן יתומים־הויז, געאַרבעט אין יידישן נאַציאָנאַל־ראַט און... געפירט אַ קאַמף מיט די בירגערליכע ציוניסטן.

שפּאַלטונג

און אַזוי האָט זיך עס געפירט נאָרמאַל ביז... ס'האָבן זיך אָנגעהויבן אין דער פּאַרטיי דיסקוסיעס וועגן לינקע און רעכטע. אין די לינקע גרופּע זענען געווען מלך מיינער, חיים חיאל, חיים פעלער, יוסף ערטעל און זיעל צאַבעל. די דיסקוסיעס זענען געווען פאַרביסענע. שלמה פעלער האָט געוואָרנט, מען זאָל נישט צעברעכן די פּאַרטיי, און אַז עס איז נישט מעגלעך, דאָס דיקטאַטור, מעג זיין פון פּראָלעטאַריאַט, זאָל זיין גוט פאַר אונז...

אין אַ שענעם פרייטיק איז אַראָפּגעקומען פון לעמבערג אַ דעלעגאַט, אַ העברעאישער לערער, באַרקאָווסקי זאָל ער האָבן געהייסן, און דורכגעפירט די שפּאַלטונג.ביידע ריכטונגען זענען דאַך געבליבן אין זעלבן לאָקאַל און נישט

איינמאל געפירט נאך בשותפותדיקע ארבעט. די יוגנט, 48 פערזאן, איז אריבער צו די לינקע פועלי־ציון. די רעכטע פועלי־ציון האט זיך מיט דער צייט פאררייניקט מיט דער „התאחדות" פארטיי און איז געווען זער טעטיק איבעראל: אין פארשידענע וואל־קאמפאניעס, אין דער שטאט געמיינדע, אין קולטוס געמיינדע, אין יתומים הויז, אין גמילות־חסדים באנק, אין דער סערטיפיקאטן קאמיסיע, אין קרן־קימת קאמיסיע, אין קרן־היסוד — איבעראל האט איר געטראפן זייערע פארשטייער.

די פארטיי האט געפירט א קולטורעלע טעטיגקייט. כ'געדענק דעם ליטעראַרישן משפט איבער דער פרוי פון סטרינדבערג, וועלכער האט זיך געצויגן 4 פרייטיק־צונאכטסן און ארויסגערופן גרויסן אינטערעס ביים טורקער פובליקום.

הסתדרות „החלוץ" בטורקה, 1933.

זאב שטיינינגר

פעילות ציונית בטורקה בשנים 1935-1930

לזכר הורי היקרים, אחי ואחיותי,
קרובי וידידי — אשר לא זכו
לראות תקומת ישראל.

אם כי שכנה עירנו הרחק מהמרכזים היהודיים הגדולים, תססו בה החיים הציוניים ביתר שאת, ותעדנה על־כך תנועות הנוער הציוניות הרבות וכן העליה החלוצית שזרמה לארץ ישראל החל בראשית שנות העשרים. והעליה נמשכה כל הזמן — אם לפי סרטיפיקטים ואם בעלייה הבלתי לגלית.

מרבית הנוער היה מאורגן בתנועות של מחנה העבודה הציוני — ומובן הדבר, כי־על־כן היתה האוכלוסיה היהודית של טורקה והסביבה ברובה אנשי עבודה, בעלי מלאכה ומעמד בינוני.

זכות ראשונים שייכת לתנועת הנוער „השומר־הצעיר"; שנים הרבה היתה היא היחידה בעיירתנו. רק עם הגברת הפעולה הציונית בפולין התחילו להגיע הדיה גם אלינו: שליחים מכל התנועות החלו להשפיע ולארגן את הנוער.

בין יתר תנועות הנוער החלה אז בפעולתה גם תנועת הנוער העברי „עקיבא", שהציגה לעצמה את המטרה לארגן את הנוער היהודי הלומד. הפעולה הצליחה ומרבית הנוער, אשר למד בגימנסיה, התרכז בתנועה זו. התנועה קירבה את הנוער להגשמה ציונית על־ידי לימוד השפה העברית בחוגיה הרבים, על־ידי שליחת חבריה החלוצים להכשרות, וכן על־ידי הפעולה למען הקרן־הקיימת־לישראל.

תנועת „עקיבא" היתה היחידה, אשר אירגנה בעירנו עצרת עם גדולה עם עלייתם של הנאצים ימ"ש לשילטון, והתריעה על הסכנה הגדולה המרחפת והמתקרבת אלינו. העצרת התקיימה באולם הגדול „פרושביטה" ובה הופיע בנאום נלהב העורך־דין הצעיר והמוכשר יוסף שפרונג.

לבד מתנועת הנוער היו גם אירגונים של מבוגרים יותר. ומן הראוי לציין כאן את תנועת „אחוה" של הציונים הכלליים.כן התקיים „הפועל המזרחי", שריכז בשורותיו את הפלג הדתי בציונות עירנו.

גולת הכותרת של הפעילות הציונית היוו הפגישות בשבת אחרי הצהריים. כל הנוער היה נפגש במרכזיו, נערכו כיפקדים — ולקבוצותיו ולגדודיו היה יוצא בשורות מלוכדות אל מחוץ לעיר, לשדה הפתוח. שם נערכות שיחות בענייני דיומא. מעניין, המקום בו היו נפגשים כל התנועות נקרא בפי הבריות — „דאס שומר וועלדל"...

הנוער הציוני „אחוה" בטורקה

בעוד שדה פעולה אחד חשוב היו נפגשים כל תנועות הנוער בעירנו: בפעולה למען „הקרן הקימת לישראל". בעיר התקיימה ועדה מקומית שבה היו מיוצגים נציגי כל המפלגות ותנועות הנוער. היתה זו פעולה מבורכת, כי, נוסף על הפגישות של הנציגים, נעשה גם פעולה חינוכית גדולה בקרב השכבות היהודיות השונות.

אחד הייחודים של החינוך הציוני, שניתן על־ידי תנועות הנוער, היה החינוך לדמות יהודית, הגאה ביהדותה, ואשר תדע, בבוא הפורענות, גם להגן על נפשה.

והנה החלו גזרות רעות על יהודי פולין. גזרות הגברת פריסטור — איסור השחיטה הכשרה; ימי הפרעות של פשיטיק והסתה אנטי־יהודית בכל עיר ועיירה. והפורענות לא פסחה, כמובן, גם על עירנו. החנויות, המספרות והמאפיות הלא יהודיות החלו להוסיף על שלטיהן את התוספת „נוצרי"...

הנוער הציוני „אחוה" בטורקה

בעיקר התגברה ההסתה האנטי־יהודית בקרב האוכלוסיה האוקראינית, אשר התגוררו בקצווי העיר. ולא פעם התנכלו גם לעוברים ושבים היהודים, בעיקר ליהודי טורקה העילית, שהוכרחו לעבור דרך שכונותיהם. לא פעם עמדו היהודים על נפשם והשיבו מכה אחת אפיים; מעשה כזה קרה באחד מערבי שבת, עת שבו היהודים למעונותיהם אחרי קבלת השבת. בתגרה שפרצה קיבלו האוקראינים מכות נאמנות מיהודים גברתנים, מסוג צאצאיו של „נוח פנדרה"...

הנוער המאורגן הגיב על המתרחש באותם הימים על־ידי בירורים באסיפות פנימיות ועל־ידי התכוננות להגנה עצמית. כי הנה פשטו שמועות, כי האוכלוסייה מהסביבה מתכוננת לערוך ביום היריד, שהתקיים ברגיל בכל יום רביעי, התנפלות על החנויות היהודיות לשם ביזה. ומי יודע, אם לא היה מגיע הדבר לידי פרעות ממש, לולא התגובות היהודיות הנמרצות אצל השלטונות המקומיים, שכתוצאה מהן באה פעולה מרסנת של שילטונות אלה — ועצת הפורעים הופרה.

והמצב הכלכלי הלך ורע מיום ליום. הנוער החל לעזוב את העיר ולחפש לו מקומות מחיה אחרים; רבים עלו ארצה בדרכים שונות.

ההורים נשארו ורבים ייחלו לעצמם את האפשרות להתאחד עם בניהם, שרבים מהם החלו בינתיים להגיע ארצה. אפס, עם פרוץ מלחמת העולם אבד כל קשר, אבדה כל תקווה.

חברי המערכת של „עתון־חי" בתנועת החלוץ: עומד — שטייט: יצחק קרפול חיפה).
יושבים מימין — זיצן פון רעכטס: נפתלי ואורברון ז"ל, אביש ארטל ז"ל,
משה פראס חיפה, יעקב וייס ז"ל.

חיים פעלער

ציוניסטישע עסקנים אין טורקא

יוסף קאפפעל

אין דער ציוניסטישער ארגאניזאציע, אין טורקא, וועלכע איז געווען דער עלטסטער פאריין אין שטאט, זענען געווען א סך מענטשן, וועלכע האבן זיך אויסגעצייכנט מיט זייער פעאיגקייט אלס כלל טוער; יוסף קאפפעל איז געווען איינער פון זיי. קאפפעל האט זיך אויסגעצייכנט אלס ערלעכער און אנשטענדיקער עסקן און אלס נאציאנאלער ייד. ער איז געווען דירעקטאר פון דער גמילות־חסדים באנק און אונטער זיין פירונג האט זיך די דאזיקע אינסטיטוציע שטארק אנטוויקלט. די באנק האט זער גוט און פינקטלעך געארבעט און געגעבן הילף הונדערטער קליינע סוחרים און האנדווערקער. מער ווי צוואנציק יאר האט ער געפירט די באנק — און שטענדיק מיט פאראנטווארטלעכקייט און אן „דריידלעך".

כ׳געדענק אזא פאקט: איינמאל בין איך אריין צו אים אין געשעפט עפעס קויפן, האב איך געטראפן זיין פרוי (זי האט אנגעפירט מיטן געשעפט) שטארק וויינען. האב איך איר געפרעגט: „פרוי קאפפעל, וואס וויינט איר עפעס?" האט זי מיר געענטפערט: „פארוואס זאל איך נישט וויינען — איך האב א מאן א באנק דירעקטאר, און מיין מאן, דער דירעקטאר, האט מיר נעכטן פארנאכט פראטעסטירט מיינע פינף וועקסלען, וועלכע זענען נישט געצאלט געווארן... אייגענע וועקסלען פראטעסטירט!..."

איך האב שוין פון לאנג געקאנט קאפפלען אלס ערלעכער ייד, א זין פונם דיין אליה קאפפעל, אבער דער דאזיקער פאקט האט אויך אויף מיר געמאכט א שטארקן איינדרוק און געקלונגען ווי נישט גלויבליך.

ער איז אויך געווען א זער געבילדעטער מענטש. ביי זיין אנפירערשאפט האט די ציוניסטישע ארגאניזאציע אין טורקא ארויסגעוויזן שטארקע אקטיווי־טעט אין א סך געביטן פונם פאליטישן און געזעלשאפטלעכן לעבן. אויך שפעטער, ווען מיט די ארגאניזאציע האט שוין אנגעפירט ד״ר ווינטער אדער שפעטער ד״ר גליק — איז נאך זיין איינפלוס געווען שטארק; ער האט זיך גערעכנט פון די אלטע און ערשטע ציוניסטן אין שטאט.

ער האט זיך נאך באטייליקט אין די וואל אקציע מצד די ציוניסטן צום עסטרייכישן פארלאמענט: ער האט עס געקעמפט אין שטאט פאר די קאנדידאטור פון ד״ר ציפפער קעגן דעם אסימילאנט ד״ר לעווענשטיין.

ברידער ברוך און ניסן מאי

אויך ברוך מאי האט זיך גערעכנט פון די ערשטע ציוניסטן אין טורקא. א קלוגער און אנשטענדיקער מענטש. א גאנץ לעבן זיך געאפפערט פאר דער פארטיי און אין די שווערסטע צייטן געשטאנען אין דער ערשטער ריי. נאך אין די יארן 1907 און 1911 האט ער אויך מיטגעמאכט דעם גרויסן קאמף פאר דעם נאציאנאלן קאנדידאט ד״ר ציפפער. דאמאלס איז נאך געווען א צייט, אז אין טורקא איז נאך גאנץ שווער געווען צו זיין א ציוניסט... אבער ברוך מאי איז נישט געווען פון די פחדנים. זיין אידעאליזם און איבערגעגעבנקייט צום נאציאנאלן ענין האבן גובר געווען אלע שטערונגען.

אויך זיין ברודער ניסן מאי איז געווען אן איבערגעגעבענער טוער אין טורקא. אין יאר 1919 איז ניסן מאי געווען סעקרעטאר און ראטמאן פונם יידישן נאציאָנאל־ראט. ער האט זיך דאמאלס ארויסגעוויזן אלס זער פעאיקער מענטש פאר פאליטישע ארבעט. די אפאזיציע האט זיך נישט געקאנט קיין עצה געבן מיט אים... און טראץ אלעמען האט זי געהאט פאר אים דעם גרעסטן רעספעקט צוליב זיין באנעמונג.

אין יאר 1920 איז ניסן אוועקגעפארן קיין פרעסבורג און פון דארט קיין ארץ־ישראל. ער איז געשטארבן אין ישראל אין 1963. זיין עלטערער, פריער דערמאנטער ברודער ברוך איז געשטארבן אין טורקא זייער יונג.

מתית אפערמאן

געווען ראטמאן אין דער קולטוס געמיינדע. ער האט זיך אויסגעצייכנט מיט זיין אפפערוויליקייט פאר דער ציוניסטישער ארגאניזאציע און אלס גרויסער ליבעראל איז ער געאכטעט געווארן פון דער גאנצער יידישער באפעלקערונג אין טורקא. ווארשיינלעך איז ער אומגעקומען פון די דייטשע רוצחים.

ד״ר גליק

אין די לעצטע יארן פארן צווייטן וועלט קריג איז דער פרעזעס פון דער ציוניסטישער ארגאניזאציע געווען ד״ר גליק. דאס איז געווען א באזונדערער איידעלער נאציאנאלער ייד. געבוירן אין סאמבאר. אין טורקא האט ער זיך באזעצט אלס אדוואקאט. אויסער זיין טעטיגקייט אין דער ציוניס־טישער ארגאניזאציע איז ער אויך געווען פרעזעס פון דער טורקער קולטוס געמיינדע און אין די לעצטע יארן האט ער אנטיילגענומען אין א סך געזעל־שאפטלעכע אינסטיטוציעס.

ער איז געשטארבן אין יאר 1938.

מרדכי ווארזאגער

אן אקטיווער ציוניסט. אין 1929, אדער א יאר שפעטער, האט ווארזאגער פארקויפט זיין הויז און געפארן קיין ארץ־ישראל. ער איז געווען אין חיפה מער ווי א יאר — ר׳האט אבער געמוזט צוריק פארן קיין טורקא. ער האט קיינמאל נישט געוואלט אויסזאגן די סיבה פון זיין צוריקקומען, אבער ברוגז איז ער געווען...

ער האט נישט געהאט קיין מזל צו פרנסה. פארן צווייטן וועלט־קריג איז ער אוועק קיין לעמבערג און דארט אומגעקומען.

ד״ר פרוינדליך און בעריש לאבערבוים

צוויי אקטיווע ציוניסטן. ווי ס׳האט מיר איבערגעבן א טורקער ייד, האבן די צוויי אויבנדערמאנטע געשריבן אין דער צייט פון די דייטשן א בריוו אין דער קאמענדאטור און באקלאגט זיך אויף א געוויסע נישט ריכטיקע האנדלונג פון די דייטשן... דער סוף איז געווען אז מ׳האט זיי ביידען אוועקגענומען אויפן בית־עולם און דערשאסן.

אלי מאנטאג
ניויארק

יידיש טעאטער אין טורקא

דעם הייליגסטן אנדענק פון מיין טייערע פרוי פעשי און מיין יונגעלע משה׳לע.

פון זייט איך געדענק, דאס הייסט פון נאך דער ערשטער וועלט־קריג, איז דער גייסטיק־קולטורעלער באגאזש פון אונזער שטעטל געווען גאר א רייכער. פארשידענע פאריינען און ארגאניזאציעס פון אלע שטרע־מונגען זענען תמיד אויפגעקומען ווי שוואמען נאך א רעגן. לעקציעס, רעפעראטן, ליטעראַרישע אוונטן מכל המינים זענען געווען א וואכעדיקע דערשיינונג.

פאר דער ערשטער וועלט־מלחמה

און טעאטער האט פארנומען גאר א וויכטיקן ארט אין קולטורעלן און געזעלשאפטלעכן לעבן פונם שטעטל. ס׳איז אויך כדאי צו דערמאנען, דאס פון געשפרעכן מיט עלטערע מענטשן פון מיר איז מיר קלאר געווארן, אז נאך לאנג פאר דער ערשטער וועלט־מלחמה זענען שוין טעאטער־טרופעס פון אמאליקן לעמבערג און אמאליקע „בראדער זינגער" אפט געקומען אין שטעטל אריין, ווו זיי האבן געשפילט יידיש טעאטער מיט גרויס דערפאלג. שוין דאמאלס, נאך יארן פארן ערשטן וועלט־קריג, האט טורקא פארמאגט א גוטן דראמאטישן קרייז מיט א גאר פעאיקן רעזשיסער. זיין נאמען איז געווען מלך בראווער. אונטער זיין רעזשי זענען די טעאטער שטיק פון יעקב גארדין, אברהם גאלדפאדן, לאטיינער און אנדערע אויפגעפירט געווארן אנצייליגע מאל, פון וועלכע עולם האט ממש געלעקט די פינגער. ספעציעל וואלט כדאי געווען צו דערמאנען צוויי מיטשפילער פון יענער צייט. די ערשטע — העניע זוסוויין. אגב האט זי אליין געשטאמט פון א יחוס׳דיקער משפחה — איר טאטע איז געווען

דער בכבודיקער ייד אברהם זוסווין. מבינים האבן מיר דערציילט וועגן איר שפילן מירעלען אין גארדינס „מירעלע אפרת". זיי האבן געזאגט, דאס איר אויספירן פון דער ראָל, געשטעל און אויסזעהן אויף דער בינע האט מען געקאָנט פארגלייכן מיט די בעסטע אקטריסעס, וועלכע האבן געשאפן דעם־דאזיקן כאראקטער אויף דער יידישער בינע. דער צווייטער, פנחס ראָטנבערג — גערופן האט מען אים אייגנטלעך „פנחסל" — האט געשפילט קאָמישע ראלען. זיין שפילן פון „לייזער בדחן" אין גארדינס „גאט מענש און טייוול" איז געווארן א שם־דבר.

נאך דער מלחמה

באלד נאך דער ערשטער וועלט־מלחמה, ווען יידן האבן אנגעהויבן זיך צוריקצוקערן אין שטעטל אריין און דער גרעסטער טייל הייזער זענען געווען פארניכטעט פון דער מלחמה, בתוכם דער איינציקער טעאטר־בנין מיט א בינע, האבן זיך געפונען אזעלכע. וועלכע האבן אויסגעפונען א הויז, וואס האט פארמאָגט א גרויסן זאל — געדונגען עס, אויפגעשטעלט דארט א גאליארקע, ווי מ'האט עס גערופן, צוזאמענגעקלאפט א בינע און יידישע טעאטר טרופעס פון אמאליקן גאליציע האבן אנגעהויבן קומען, און טעאטר איז ווידער געשפילט געווארן! דעם אמת געזאגט, סיי דער רעפערטואר און סיי דאס שפילן פון די אקטיארן איז נישט געווען פונם בעסטן. דער עולם איז אבער געקומען אין מאסן, ווייל, ערשטנס, איז מען געווען אויסגעהונגערט פון די מלחמה יארן נאך א יידיש טעאטר, צווייטנס, זעהן יידיש טעאטר, הערן און קאנען נאכ־זינגען א יידיש ליד איז געווען עפעס וואס איז געפלאסן אין זייער בלוט.

טעאטר־טרופעס באזוכן טורקא

דער אויפקום פונם בעסערן יידישן טעאטר אין פוילן האט זיך אויך אפגערופן אויף אונזער שטעטל. אין קאפע־הויז, אין די קיביצארניעס האט מען אנגעהויבן רעדן וועגן דער „ווילנער טרופע" און אלע אנדערע בעסערע יידישע טעאטר טרופעס, וועלכע זענען דאמאלס אויפגעקומען אין פוילן. מענטשן, וועמען ס'איז אויסגעקומען צו זיין אין א גרעסערע שטאט און געזען דארט דעם „דיבוק" אדער „ביינאכט אויפן אלטן מארק" — האבן דערציילט ווונדער און זיך געגרויסט מיט דעם, וואס זיי האבן געזעהן. אייגנטלעך איז טורקא געווען דער לעצטער פונקט אויף דער מאפע אין מזרח־גאליציע, העט־העט ווייט אין די בערג ביי דער טשעכאסלאוואקיש־אונגארישער גרענעץ — און טראץ דעם

האבן זיך יידישע טעאטער־אונטערנעמער א פנים דערוווסט, דאס טורקא איז א שטעטל, ווי עולם גארט נאך דעם בעסערן יידישן ווארט, יידישן ליד און יידישן ניגון. און יידישע טעאטער־אנסאמבלס פון די בעסטע אין פוילן האבן אנגעהויבן צו באזוכן אין טורקא. און אפילו אמעריקאנער טעאטער־טרופעס, וועלכע זענען געקומען קיין פוילן און נאר גאסטראלירט אין די גרויסע שטעט, זענען אויך אראפגעקומען און געשפילט אין טורקא. למען האמת דארף דערמאנט ווערן, דאס זיי זענען טיילמאל אויפן וועג קיין טורקא פארבייגעפארן גרעסערע שטעט — און נישט געשפילט דארט. איך האלט עס נישט פאר בארימעריי, נאר א מאס פון קולטורעלן ניווא, אויסצורעכענען נאר א טייל פון די טעאטער־טרופעס און אקטיארן, וועלכע האבן געשפילט אין שטעטל אין די יארן פון 1928 ביז 1939. אט זענען זיי: ווארשעווער קליינקונסט־טעאטער „עזאזל״. לאדזשער קליינקונסט טעאטער „אראראט״, אידה קאמינסקא מיט טרופעס, יאנאס און זיגמונט טורקאוו מיט טרופעס, באריס טאמאשעווסקי פון אמעריקע מיט א גרופע, פסחקע בורשטיין פון אמעריקע מיט א טרופע, רחל האלצער, יוסף קאמען און א סך, א סך אנדערע. מ׳איז נישט געקומען אמאל אין א יובל, נאר אפט, סיי זומער ס׳י ווינטער. מ׳האט תמיד געשפילט פאר א געפאקטן טעאטער. וואס בעסער די פארשטעלונג, מער באגייסטערט איז געווען דער עולם און די בראוואס האבן פארהילכט דעם טעאטער־זאל. מיר ווייסט עס אויס, אז דעם נאמען פון שטעטל טורקא האט זיכער געמוזט גוט באקאנט זיין יעדן יידישן טעאטער־אונטערנעמער און האט פארנומען גאר א חשובן ארט.

ארטיקע דראמאטישע קרייזן

כ׳האב תמיד געהאט א גרויסן אינטערעס פאר טעאטער בכלל און פאר יידישן טעאטער א ודאי. אין א צייטשפאן פונם יאר 1928 ביז 1940 איז מיר אויסגעקומען צו ארבעטן אלס רעזשיסער און טיילמאל אויך אלס מיטשפילער אין עטלעכע דראמאטישע קרייזן פון אונזער שטעטל. מיט באשיידענע מיטלען האב איך מיר תמיד געגעבן צו שאפן דאס בעסטע, וואס איז נאר מעגלעך געווען. אונטער מיין רעזשי זענען אויפגעפירט געווארן שלום־עליכם׳ס „גרויסע געווינס״, „שווער צו זיין א ייד״, „מענטשן״; פרץ הירשביינס „גרינע פעלדער״; דוד בערגעלזאנס „דער טויבער״ און אנדערע, וועלכע זענען אנצייליגע מאל אין פארשידענע צייטן איבערגעחזרט געווארן.

ווענן די צוגרייטונגען און אויפפירונג פון איינע פון זיי דערמאן איך זיך אט וואס:

בערך ענדע 1930, אדער אפשר שפעטער, האט דער יידישער קולטור־פאריין אויפן נאמען פון י. ל. פרץ ארגאניזירט א דראמאטישן קרייז און מיך נעבעטן צוצוגרייטן אן אויפפירונג. איך האב זיי געזאגט, דאס איך בין גרייט מיטצוהעלפן נאר מיטן באדינג, מ׳זאל אוועק פון דעם וועג לייכטע פיעסן און גיכע אויפפירונגען, נאר ארבעטן איבער א טעאטר שטיק אזוי לאנג ביז מ׳וועט ארויסבאקומען דאס בעסטע, וואס איז נאר מעגלעך. אלע האבן מסכים געווען און אפילו באגייסטערט געווארן פונם געדאנק פון צוגרייטן א ספעקטאקל, וואס זאל שטייען אויף א געהעריגער קינסטלערישער הויך. איך האב פארגעשלאגן, אז מ׳זאל נעמען גרייטן „דער טויבער" פון דוד בערגלזאן.

נאך דער ערשטער פארלעזונג, וועלכע האט ארויסגערופן שטארקן אינטערעס, האט מען ארומגערעדט דאס פארטיילן פון די ראלען. מען איז אוועק פון דער אנגענומענער פארם פון „יעדע ראל צו איין פערזאן". פאר יעדע ראל זענען אויסגעקליבן געווארן צוויי כדי אזויארום צו האבן אן איבערקלויב. די פראבעס זענען אנגעגאנגען עטלעכע חדשים. די אנטיילנעמער, יונגע בחורים און באחנטע מיידלעך, האבן געשאפן די בעסטע כאראקטער טיפן. עס איז אריינגעלייגט געווארן א סך ארבעט אין דער טעכנישער זייט. עס איז אויפגעשטעלט געווארן א ספעציעלע דעקאראציע מיט אן אויפציען, וואס פאדערט זיך. די דעקאראציע האט אפגעשפיגלט צייט און סביבה פון טעאטרשטיק. בקיצור — מ׳האט אריינגעלייגט זער א סך ארבעט אין דער אויפ־פירונג.

ס׳וואלט נישט געווען יושרדיק נישט צו דערמאנען דא דעם נאמען לוי האמערמאן, וואס אונטער זיין טעכנישער השגחה איז יעדער דעטייל פינקטלעך צוגעגרייט געווארן. דער סך־הכול איז געווען, דאס די פארשטעלונג איז געשטאנען אויף א הויכער קינסטלערישער מדרגה און דארף אריינגערעכנט ווערן צווישן בעסטן, וואס איז געשפילט געווארן אין אונזער שטעטל.ביים טעאטר עולם האט די אויפפירונג שטארק־שטארק אויסגענומען.

צום סוף וויל איך דערמאנען די אלע פיינע יונגע מיידלעך און בחורים, וועלכע האבן אפגעגעבן אזוי פיל פרייע צייט מיט גוטן ווילן צו דער פיינער ארבעט. און איצט דער טעאטר עולם, פאר וועמען אט די גאנצע ארבייט איז געטון געווארן; טעאטר גייער, וועלכע זענען אליין געווען א טייל פונם יידישן שטייגערלעבן, וועלכע האבן דאס יידישע ווארט אויפגענומען מיט הארץ און נשמה. א שאד, וואס זיי זענען שוין נישטא מער...

מוזיקאנטן אין טורקא

1. חיים פעלער — כליזמרים קומען אין שטעטל אריין

אין אנהויב פונם יאר 1870 איז אין א שענעם פרימארגן אריינגעפארן אינם טורקער רינעק א פערד־און־וועגעלע, איבערגעדעקט מיט א בויד און אנגעפירט פון א ייד מיט נישט קיין מיאוסע בארד. טורקער יידן זענען באלד צוגעשטאנען צום וואגן — זיי האבן געמיינט, אז דאס זענען צוגיינער. דער פרעמדער ייד האט זיך געכאפט דארויף — זאגט ער באלד: „גוט־מארגן, יידן. כ׳בין געקומען צו אייך, ווייל כ׳האב געהערט, דאס ביי אייך אין שטאט איז נישטא קיין יידישע מוזיקאנטן, וואס זאלן שפילן אויף יידישע חתונות עכטע יידישע מוזיק״.

„און איך שטעל זיך פאר אייך פאר — איז ממשיך געווען דער פרעמדער ייד: איך בין געקומען צו אייך פון בעסאראביען; איך בין דער קאפעלמייסטער. דאס איז מיין ווייב און דאס איז מיין קאפעלע. איך וועלע אייך שפילן אויף יידישע חתונות אזוינס, וואס איר האט נאך ביז איצט נישט געהערט...״

אויפן וועגעלע איז געזעסן א פרוי און 5 נישט דערוואקסענע יינגלעך, צוזאמען איז דאס געווען די מוזיקאנטן פאמיליע. דער פאטער האט געהייסן, פרידל אפערמאן און זיינע זין זענען געווען: שמואל, משה־אברהם, דוד־איציק, בערל און יאסל.

טורקער יידן האבן זיי גוט אויפגענומען, פשוט דערפאר, ווייל מ׳האט זיי שטארק באדארפט האבן...

און דער קאפעלמייסטער האט די טורקער יידן נישט אפגענארט — זיי זענען געווען ערשטקלאסיקע חתונה מוזיקאנטן. טראץ דעם, וואס זיי האבן נישט געקאנט שפילן פון נאטן, נאר פון געהער — זענען זיי געווען ספעציא־ליזירט אויף עכט יידישע חתונה מוזיק, און די טורקער יידן, ווי אויך די יידן פון דער אומגעבונג, זענען פון זיי געווען זער צופרידן און זאגאר שטאלצירט מיט זיי...

זייער נאמען האט זיך אנגעהויבן פארשפרייטן אין גאנץ גאליציע און איז אויך אריבער די אונגארישע גרענעץ... רביים און רייכע חסידישע יידן פון מונקאטש, סיגעט, בערגסאס און נאך אנדערע שטעט אין אונגארן האבן

זיי געגומען אויף זייערע חתונהס, כדי משמח זיין גוט דעם עולם. זיי זענען אזוי „צוריסן" געווארן, אז ס'פלעגט זיך מאכן, אז טורקער יידן אליין האבן געמוזט אפלייגן חתונהס, מחמת דעם, וואס די קאפעליע איז געווען פארנומען אויף די וועלט...

תזמורת אופרמן — די אפערמאן־קאפעליע.

די ברידער מוזיקאנטן זענען גרויס געווארן און געפירט אין טורקא אן אמת יידיש און אינטערעסאנט לעבן. דריי פון זיי האבן געטראגן בערד, אן פיאות, און צוויי זענען שוין געווען ראזירט. מיט דער קאפעלע האט שוין אנגעפירט דער עלטסטער ברודער שמואל, און משה־אברהם איז געווען זיין פארטרעטער. די קאפעליע האט געהאט אלע נויטיקע אינסטרומענטן, כדי צו קאנען שפילן אויף יידישע חתונות.

און די חתונות זענען אין יענער צייט געווען נאך זער פריילעכע. יונגע־לייט פלעגן שרייען: „משה־אברהם, א קאזאקל, משה־אברהם, א ברוגזל!" — און די יינגע לייט אנגעטון אין שטריימלעך און זיידענע בעקעשעס זענען געגאנגען לאדן די ווייבלעך צום טאנצן מיט א פאטשיילע אין האנט... זיי זענען צוגעקומען צום ווייבעלע אין א שייטל און דערלאנגט דאס פאטשיילעכל; ס'ווייבל האט גענומען דאס טוכעלע און געגאנגען טאנצן. צוערשט אביסל אראפגעלאזט דאס קעפל, זיך געגרויטלט — און די יונגעלייטלעך מיט שטריימלעך

האבן געטאנצט מיט פייער. אז די מוזיקאנטן האבן עפעס אויפגעהערט שפּילן, האבן זיי געשריגן: „משה־אברהם, ווייטער, ווייטער, נאך, נאך — חשבון שפּעטער!" און מוזיקאנטן האבן געשפּילט, אז ס'איז געגאנגען א רויך! ווער קאן זיך דאס פארשטעלן און באגרייפן היינט די גרויסע שמחה, וועלכע האט אין די דאמאלסדיקע חתונהס ארומגעכאפּט דעם עולם. א סך מיטגעווירקט דאצו האט עס די טורקער קאפּעלע.

2. משה פראם — דער ארקעסטער אין די נייע צייטן

מיט דער צייט האבן זיך די פּרימיטיווע כליזמרים מאדערניזירט און זיך צוגעפּאסט צו די נייע צייטן. די זין פון משה־אברהם און שמואל אפּערמאן האבן זיך אויסגעלערנט שפּילן פון נאטן און צוביסלעך אומגעוואנדלט געווארן אין א ארגאניזירטן ארקעסטער, וועלכער האט געשפּילט נישט נאר אויף יידישע חתונות, נאר אויך געגעבן קאנצערטן, מיטגעשפּילט אין טעאטר פארשטעלונגען, ווי אויך אויף טאנץ־אוונטן, וועלכע פלעגן שוין דאמאלס אפט ארגאניזירט ווערן דורך דער פארגעשריטענער טורקער יוגנט.

באזונדער האט זיך דער ארקעסטער אנטוויקלט נאך דער ערשטער וועלט מלחמה. די אפּערמאנס, וועלכע זענען געווען אלס פּליטים אין ווין, האבן דארט געלערנט מוזיק. און ווען זיי זענען צוריקגעקומען נאך דער מלחמה קיין טורקא, האבן זיי זיך ווידער גענומען צו זייער אלטער פּרנסה.

אין שטאט איז אנשטאנען א קינא מיט שטומע פילמען — האבן זיי באגלייט דעם פּראגראם מיט מוזיק. דער עולם פלעגט אפּטמאל מער הנאה האבן פון זייער שפּילן ווי פונם פילם... זער אפט פלעגן אין שטעטל גאסטרא־לירן פארשידענע טעאטער־טרופּן פון גאנץ פוילן און זיי האבן גענומען דעם ארקעסטער אלס באגלייטער. אויך די אוקראאינער און פּאלאקן פלעגן נעמען דעם יידישן ארקעסטער צו זייערע פארשטעלונגען, וואס פלעגן אויסגעפירט ווערן אין די קולטור־הייזער „סאקול" און „פּראשוויטא".

אזויארום איז דער ארקעסטער באליבט געווען ביי דער גאנצער שטאטישער באפעלקערונג. זייער גוטער שם איז אויך ווייט אריבער די גרע־נעצן פון טורקא. ווען דער מאנקאטשער רבי זצ"ל האט אויסגעגעבן זיינס א טאכטער, האט מען באשטעלט דווקא די טורקער מוזיקאנטן צו דער חתונה. אין כאטש מאנקאטש איז דאמאלס געווען אין די גרעניצן פון

טשעכאסלאוואקיי, האט דער רבי דערלעדיקט פאר זיי א ספעציעלע דערלויבניש אריבערצופארן די גרענעץ און דער ארקעסטער האט זיך דארט אויפגעהאלטן א חודש צייט און משמח געווען די געסט פון רבינס הויף. אט די חתונה האבן די טורקער מוזיקאנטן לאנג נישט געקאנט פארגעסן... חוץ דעם, וואס זיי האבן דארט געגעסן און געטרינקען דאס שענסטע און דאס בעסטע פון רבינס טיש, האבן זיי נאך אהיימגעברענגט א פויטיקע מיט געלד. ס'האט געסטאיעט פאר האלץ און קארטאפל אויפן גאנצן ווינטער און ס'איז נאך געבליבן אויף שיך און קליידער פאר די קינדער.

דאס אומגליק אבער איז געווען, וואס אזעלכע רייכע חתונות זענען פארגעקומען אמאל אין א יובל... בדרך־כלל זענען אונזערע כליזמרס געווען קבצנים און שווער געקעמפט פארן עקזיסטענץ. זיי פלעגן נישט איינמאל ארויסווייזן מער קונסט ביים צוזאמענשטעלן אויף שבת ווי ביי דער מוזיק... און דערפאר טאקע האט יעדער פון זיי געמוזט האבן עפעס א נעבן־פרנסה, ווייל אנדערש וואלטן זיי נישט געקאנט אויסקומען.

דעם הויפט־קערן פון דעם ארקעסטער האט ווייטער געבילדעט די משפחה אפערמאן. שוין דער נאמען אליין האט אין טורקא געהייסן מוזיקאלישע פעאיקייט. א טייל פון זיי האבן געלערנט מוזיק אין דער ווינער קאנסער־וואטאריע ווען זיי זענען געווען, ווי שוין געזאגט, אלס פליטים אין עסטרייך, בשעת דער ערשטער וועלט־מלחמה. איינער פון די משפחה איז אפילו געווען א גרויסער ווירטואז, נאר ער איז פארבליבן אין ווין און נישט צוריקגעקומען קיין טורקא... דער הויפט־לייטער פון דער ארקעסטער איז געווען איטשע אפערמאן; גערופן האט מען אים „איטשע גראטש". ער פלעגט עס דערלעדיקן אלע אדמיניסטראטיווע אנגעלעגנהייטן; אין דעם ארקעסטער גופא פלעגט ער דווקא נישט שפילן דעם ערשטן פידל. ער איז געווען א בעל־בתישער ייד, געהאט אן אייגן הייזל אויף דער באן־גאס און א פולע שטוב מיט קינדער... און אזוי ווי פרנסה האט מען שווער ארויסבאקומען פונם סמיטשעק, האט ער איבערגעריסן די מוזיקאליטע טראדיציע פון דער משפחה — און געלאזט זיינע קינדער לערנען אנדערע מלאכות...

זיין ברודער, לייביש אפערמאן, איז געווען א גוטער פידלער. חוץ דעם, וואס ער האט געשפילט אין דעם ארקעסטער, האט ער אויך געגעבן מוזיק לעקציעס, און אזוי ארום ארויסגעצויגן פרנסה פאר זיין גרויסע משפחה.

דער גרעסטער מוזיקער אין דער משפחה איז געווען מתית אפערמאן, און דווקא ביי אים איז מוזיק געווען א נעבן־באשעפטיקונג. די הויפט פרנסה ביי אים איז געווען א קאלאניאל געשעפט ווי אויך מוזיק אינסטרומענטן אויף דער באן־גאס. אין דעם ארקעסטער פלעגט ער אנטיילנעמען נאר ביי ערנסטע ארויסטרעטונגען, ווי למשל קאנצערטן, אדער ביי מוזיקאלישע טעאטער־שטיק, ווען ס׳פלעגט אראפקומען אין שטעטל אריין אויף גאסטראלן א יידיש אדער אן אוקראיניש טעאטער. אויף חתונות פלעגט ער זעלטן שפילן. ס׳פלעגט זיך טרעפן, אז ווען א שטאטישער נגיד האט חתונה געמאכט א קינד און ער האט ספעציעל געוואלט, אז מתית אפערמאן זאל שפילן אויף דער חתונה — דאן האט עס געמוזט קאסטן א סך טייערער. אויף אזא איבריקן לוקסוס האט זיך נישט יעדער געקאנט דערלויבן.

און באמת, ס׳פלעגט זיין א באזונדער פארגניגן צו הערן שפילן מתיתן דעם ערשטן פידל. ער פלעגט דאן שטייען ערנסט פאר דעם גאנצן ארקעסטער און מאיעסטעטיש ציען דעם בויגן ארויף און אראפ און ארויסברענגען ווייכע און הארציקע טענער פון זיין גוטן אינסטרומענט; מ׳האט נישט געדארפן זיין קיין ספעציעלער מבין אויף מוזיק, כדי צו פילן, אז מ׳האט פאר זיך א טאלאנטפולן מוזיקער.

אפשר טאקע פלעגט עס ביי אים אזוי גוט ארויסקומען, ווייל ער האט נישט געשפילט פאר פרנסה צוועקן; ער אליין האט געהאט א פארגענוגן פון זיין מוזיק, אפשר נאך מער ווי זיין באגייסטערטער עולם. שפילנדיק מיט אים צוזאמען האבן זיך אויך די אנדערע ארקעסטער מיטגלידער געשפילט זיכערער... זיי פלעגן דאן אלע שפילן ערנסטער מיט עפעס א ספעציעלן אחריות; נישט געאיילט זיך, אבי איבערצוקומען. עולם פלעגט דאן זאגן: „ביי א גוטן וואגן איז אויך לייכטער צו גיין צופוס״...

א גוטער מוזיקער איז אויך געווען פנחס שווארץ. ער האט געשפילט אויף א סך אינסטרומענטן: פידל, טראמפעטע, קאנטראבאס און אנדערע. ער האט אויך געקאנט זינגען פון נאטן, און ער האט טאקע אונטעריכטעט דעם כאר ביי די יוגנט ארגאניזאציעס און דירעגירט ביי זייערע אויפטרעטונגען.

קיין טורקא איז פנחס שווארץ געקומען אלס קליין יינגל נאך פאר דער ערשטער וועלט מלחמה. געברענגט האט אים מיט זיך דער שטאטישער חזן איסר מאי און ער האט ביי אים געזינגען אלס משורר אין שול. מיט דער צייט האט ער חתונה געהאט און געווארן א תושב אין שטעטל. קיין גרויסע

גליקן האט ער נישט געמאכט; ער האט א סך געארבעט: ביינאכט געשפילט און בייטאג געגעבן לעקציעס — און פון דעם אלעם האט ער נישט געהאט אויף שבת... און כדי אויסצוהאלטן די פרוי און זייערע פיר קינדער האט ער נאך געמוזט צופארדינען אלס נאכטוועכטער אין א האלץ סקלאד...

לייביש ארטל האט געשפילט אויף קלארנעט, פלייט, אלט און אויך אויף פידל. אבער לויטן כלל: וואס מער אינסטרומענטן אלץ וועניקער פרנסה — האט ער אויך צופארדינט ארבעטנדיק אלס פריזירער.

צום קאמפלעט האט אויך געהערט הערשעלע פויקער. א קליין יידל, וואס זיין הויפט פרנסה איז געווען מויערעריי. אין דער פרייער צייט האט ער צופארדינט קלאפנדיק אויף דער פויק. דערפאר טאקע האט ער געהאט דעם צונאמען „פויקער".

יא, נישט קיין לייכטע פרנסה האבן געהאט אונזערע מוזיקאנטן; זיי האבן תמיד, ווי שוין געזאגט, שווער געקעמפט אויף זייער קיום. נאר געלעבט

תזמורת חובבים בטורקה, בהנהלת פנחס שוורץ.
אמאטאָרן ארקעסטער אונטער די לייטונג פון פנחס שווארץ.

האבן אלע אנשטענדיק, בעליבתיש און גוט דערצויגן זייערע קינדער. ס'איז כדאי צו אונטערשטרייכן אן אינטערעסאנטע דערשיינונג, וועלכע האט כאראקטע־ריזירט זייער אנשטענדיקייט: אין קעגנזאץ צום סוחרישן שטאנד, וועלכער האט תמיד געפירט צווישן זיך א גרויסע קאנקורענץ, און אפטמאל פלעגט עס קומען צו מחלוקתן און אפילו צו געשלעגן, וועלכע האבן זיך, ווי געווענליך, פארענדיקט מיט א דין־תורה אדער געריכט — האט שטענדיק ביי אונזערע מוזיקאנטן געהערשט שלום־בית. זיי האבן געלעבט ממש ווי איין משפחה און צו קיין קריגערייען איז קיינמאל נישט צוגעקומען; זיי פלעגן זיך טיילן ערלעך מיטן שווער פארדינטן גראשן. זענען זיי טאקע שטארק באליבט געווען ביי דער שטאטישער באפעלקערונג סיי ביי יידן און סיי ביי די קריסטן.

בעריש מוימ'ס בשיחה חטופה מענייני דיומא...
א שמועס אין גאס

חיים פעלעך

משה שיין

א באזונדערער און אן אינטערעסאנטער טיפ איז געווען משה שיין. ער איז געווען דער ערשטער סאציאליסט אין שטעטל; ער האט עס געגרינדעט די יידיש־סאציאליסטישע ארגאניזאציע זש. פ. ס. (זשידאווסקא פארטיא סאציא־ליסטיטשנא), וועלכע איז למעשה, אין לאנדס מאסשטאב, געווען אן אפצווייגונג פון דער פוילישער סאציאליסטישער ארגאניזאציע פ. פ. ס.

געווען איז עס נאך אין 1911. משה שיין האט געדונגען א בוידעם־שטיבל ביי מרדכי קליין און דארט האט זיך עס געזאמלט דער „פראלעטאריאט" פון טורקא: עטלעכע שניידער יינגלעך, עטלעכע שוסטער יינגלעך און א פאר סטאלער יינגלעך. קיין מיידלעך זענען אהין נישט געגאנגען, ווייל זיי האבן זיך געשעמט...

שיין איז געווען אין פארבינדונג מיט דער קליינער גרופע פ. פ. ס, וואס איז געווען אין טורקא; ער איז ביי זיי אויך געווען באליבט, ווייל ער פלעגט אויף ארויסטרעטן ביי זייערע פארזאמלונגען און רעדן דארט מיט ענטוזיאזם, און דאביי שטארק זשעסטיקולירן מיט די הענד... שוין אין ערשטן מאי 1911 האט ער ארגאניזירט, צוזאמען מיט די פ. פ. ס., אן ארבעטער דעמאנסטראציע, א זאך, וואס איז פארגעקומען אין טורקא דאס ערשטער מאל... יידן האבן טאקע געטענהעט, אז ס'איז עק וועלט: אזעלכע סמארקאטשעס גייען איבער די גאסן פון טורקא מיט רויטע פענער, און דאס צוזאמען מיט די קריסטן!

נאר משה שיין האט זיי נישט געהערט; ער איז געווען זער טעטיק. נאך אין זעלבן יאר, ביי דער וואל־מלחמה צווישן דעם אסימילאנט ד"ר לעווענשטיין און דעם ציוניסט ד"ר ציפפער, האט ער געארבעט לטובת ד"ר ציפפער. טאג און נאכט האט ער ארגאניזירט וואל מיטינגען און דעמאנסטראציעס קעגן דעם ד"ר לעווענשטיין; ער האט פאר קיינעם נישט מורא געהאט...

אויסער דעם האט ער עפעס אין טורקא געהאט אזא מין „רעדע־שטעלע". אין א געוויסן הויז, אין רינעק, האט ער געהאט זיינס א טישל מיט א בענקל — און יעדן זונטיק און מיטוואך, 11 אזייגער פארמיטאג, האט ער זיך אוועקגעשטעלט

רעדן סאציאליסטישע רעדעס צו יידן און די גויים. געהאט האט ער א חבר, אן אוקראינער, מיטן נאמען קאפושטשאק, און ביידע האבן עס געפירט סאציא־ליסטישע פראפאגאנדע. אז משה האט גערעדט, איז קאפושטשאק געזעסן אויף דער שטול און געפירט דעם פארזיץ; און אז קאפושטשאק האט גערעדט האט משה געפירט דעם פארזיץ... עולם האט זער ליב געהאט ווען משה האט גערעדט. אנגעטון מיט א ברייטן רויטן שלייף איז ער געשטאנען אויפן טישל און מיט פייער געפירט פראפאגאנדע פאר א סאציאליסטישע ארדנונג...

און פון וואס צו רעדן האט שיינען נישט געפעלט. דא דער ענין פון דער פראפינאציע, וועלכע מ׳האט פלוצלונג צוגענומען, דא וועגן א סטאראסטע לוקאמסקי, וואס משה שיין איז אים דערגאנגען די יארן, און אנדערע זאכן. נאך אלעמען איז ער געווען זער אן ערלעכער מענטש און אויך א נאציאנאלער ייד.

נאכן ערשטן וועלט־קריג איז משה שיין געווארן אביסל אנדערש. דער וועלט פיין האט אים אביסל וועניקער געקימערט און ער האט זיך אנגעהויבן צו פאראינטערעסירן מער מיט יידישע פראבלעמען — דאן איז ער אריין אין דער פועלי־ציון פארטיי, וועלכע איז דאן געגרינדעט געווארן אין טורקא דורך שלמה פעלעך. ער איז דאן געווען א לאנגע צייט פארזיצער פון דער פארטיי און אויך ראדניק אין טורקער שטאט־געמיינדע, אויסגעקליבן דורך פועלי־ציון. זיין פאפולערקייט, סיי ביי דער יידישער באפעלקערונג און סיי ביי דער קריסטלעכער, איז נאך געווען זער גרויס: אלע האבן אים פארערט און אין אים געגלויבט.

נאך אין יאר 1933, ווען היטלער איז ארויף אין דייטשלאנד, האט ער געזאגט, אז יידן דארפן אנטלויפן פון פוילן; היטלער איז נישט נאר אין בערלין, פלעגט ער זאגן, נאר ער איז שוין אין טורקא אויך...

און ער האט טאקע זיך גענומען גרייטן אין וועג אריין. אין יאר 1936 האט ער פארקויפט זיין קליין הייזל און איז אוועק קיין ארץ־ישראל. צום באדויערן האט ער אין ארץ־ישראל נישט לאנג געלעבט.

שמואל קרויז
חיפה

אנשים בטורקה

השיו (צבי) בוכמן

הוא עומד עדיין נגד עיני במלוא קומתו, למרות עשרות השנים שעברו, כחבר לספסל הלימודים בגימנסיה המקומית. שקט, מנומס עם חתימת פיאות על לחייו. שמו הלך לפניו בגלל כישרונותיו וידיעותיו. מאביו ירש את השקט הלמדני. אביו היה נחבא־אל־הכלים, תלמיד חכם מופלג, ולפי ר׳ הרשל רנד מטרנבה, היא היה הציוני הדתי, בעל ההכרה, הראשון בעירתנו.

בגימנסיה בלט השיל בחריצותו ובכושר תפיסתו. נוסף על הלימודים החילוניים ודף גמרא, עם אביו, למד סדרות־יד והדפסה בבית הדפוס של גרוסמן, פרט על מנדולינה, חיבר תמליל אקטואלי מותאם להווי האקטואלי בבית הספר לכל ה„שלגרים", תירגם שירים, צייר אילוסטרציות קריקטורות, כתב מאמרים לעיתון בית הספר ועזר לנחשלים מבלי יוצא מהכלל.

באוניברסיטה למד מזרחנות. זוכרני, לפני עלותי ארצה, פגשתיו והוא סיפר לי, שהמזרחן הפולני המפורסם פרופ׳ סמוגוז׳נסקי ביקר בסוף שנות ה־20 בערב־הסעודית וקיבל במתנה מהמלך אבן־סעוד כתב־יד ערבי עתיק. לאחר שפוענח והיה צורך להדפיס את המחקר עם המקור, היה השיל, שבגלל בקיאותו בכתיב הערבי וידיעותיו במלאכת הדפוס, שסידר, הדפיס והוציא לאור את הספר הראשון בכתב ערבי בפולין.

בוכמן עסק גם בתירגום שירי ביאליק, טשרניחובסקי ואחרים לפולנית, זמן רב לפני שלמה דיקמן ז״ל, ופרסם אותם בעיתונות היומית בפולין.

[illegible]יש (אבא) ארטל

איש אשכולות, נעים הליכות, ידיד ורע. חילוקי הדעות הפוליטיים לא

העיבו על ידידותנו. היה בין מייסדי ה„גורדוניה" בעיר, פעיל ומפעיל בחיינו התרבותיים, בפרט בקרב הנוער.

התחיל ללמוד רפואה בפראג, ומסיבות בלתי ידועות לי הפסיק את הלי־מודים. בחזרו התמסר בלב ונפש ל„חלוץ", והיה גם חבר המרכז. לאחר עזבי את טורקה הגיעו אלי הדים מפעילותו הברוכה יחד עם חברתו רוציה צולינגר. בארץ חלמתי, שנהיה ביחד, וחיכיתי לרגע בואו. אבד יחד עם רוציה זמן קצר לפני השיחרור — ביער.

ככה נכחדה משפחה שלמה, כי אחיו, טוביה, חבר ניר־דויד, חייל הבריגדה — נהרג על־ידי האנגלים ב„שבת השחורה" בדרכו לעין־חרוד הנצורה.

הכומר קולקובסקי

יכולים היינו לראותו לעיתים תכופות כשירד מהפולנה בגלימתו השחורה, עם כרס בולטת, פנים מכוערות, מלא פצעי בגרות, למרות גילו הגבוה, עם אף עבה, אדום, ועינים טרוטות.

הגיע לדרגת פראלאט בהירככיה של הכנסיה הקתולית. הטיף לסובלנות. שמעתי זאת בזמן שיעורי הדת, שבמקרה נשארתי בכיתה, בגימנסיה.

עם כיבוש טורקה על־ידי הגרמנים, דרשו האוקראינים „יד חופשית" בעשיית שפטים ביהודים. והוא, הכומר, התייצב לפני המפקד הגרמני ודרש בשם האוטוריטה שלו למנוע זאת. בגרמנית המצוחצחת שלו הצליח הפעם במשימתו, אם כי הדבר לא עזר אחרי־כן בזמן ההשמדה המאורגנת.

ולו רק בעד מעשהו זה ראוי הוא להיזכר לטובה.

חוג האינטליגנטים

בזמן מלחמת העולם הראשונה קרה עם הנוער היהודי בערך כאותו דבר, הקורה עם הנוער מאי־אלה ארצות, המגיע ארצה, בתקופת קיבוץ הגלויות. הנוער המתבגר, שנאלץ היה לנדוד מטורקה לתחומי אוסטריה או בוהמיה עם משפחותיהם, לרגל התקדמות הרוסים במלחמת העולם הראשונה, הועמד פנים־אל־פנים עם התרבות המערבית־החילונית, ובפרט עם הגרמנית .מובן, שהדבר הזה השפיע ונתן אותותיו בכל שטחי החיים של נוער הזה. בחזרם לפני גמר המלחמה לעיירותיהם היו ניכרים לפי לבושם, שיחם ושיגם ובהתנהגותם.

זוכר אני את החוג המצומצם מהסוג הנ״ל, לו השתייכו מוטי שיין, אלישע ריכטר, יוסף ברננקה ואייגלר. היו יושבים עד מאוחר בלילות ומתווכחים על משמעות המושגים „סוביקט״ ו„אוביקט״, מה בין הגל וניצ׳ה. דיקלמו בעל פה את „הפעמון״, התעמקו במהותו של „פאוסט״ בבקיאות וחריפות. גם ב„מדעים״ מודרניים דאז עסקו, כגון: טלפטיה, היפנוזה, ספיריטואליזם וכו׳. היו גם חוגים נוספים מסוג זה. עירנותם האינטלקטואלית ויחסם הרציני לדברים שבעולם הרוח נחרתו עמוק בזכרוני ולא משו עד היום...

התאחדות „פועלי־ציון״ בטורקה.

מ. וה.

זיכרונות מבית אבא

ר׳ אברהם אלתר מאנטאג

אבא ממקצועו חייט היה, אך החייטות היתה אצלו תוספת טפלה בחייו. העיקר — עסקנות בצורכי חברה וציבור.

קודם־כל ה„חברה־קדישא״, שהוא עמד ב־ראשה. אגב, היתה מסורת בידי החייטים להתעסק בחברה זו. בית הקברות, שהיה בהר, ומכוסה היה כולו בעצים ובירק, קרוב היה לביתו של ר׳ אברהם־אלתר. ובימי ראשון, בחורף הקארפטי הקשה, כשעגלות מהכפרים, אשר מסביב לטורקה, בהם שכנו יהודים רבים, החלו להביא מקצירו של מלאך־המוות מימיו האחרונים של השבוע — לא היה צורך להודיע על־כך לראש החברה־קדישא ר׳ אברהם־אלתר; הוא בא בעצמו. הוא ראה אותן, את העגלות, מחלון ביתו ורץ ל„מעלה״ לטפל ולהתעסק. והיתה זאת עסקנות שעשאה בדביקות מיוחדת, כי־על־כן ראה בה עשיית חסד־של־אמת ממש. הוא ראה בהתעסקות זו משימת חיים. והיה בכך גם איזה מגע מיסטי עם עולם האמת... הבית כולו נדבק ברוח זו ואמו של ר׳ אברהם־אלתר, למשל הכינה לה בחייה תכריכים יפים במיוחד.

העסקנות הציבורית נטלה ממנו, בדרך כלל, את כל לפני הצהריים; רק אחר־כך ישב גם לעבוד במקצת במקצועו... ביתו היה בית־ועד לעסקנים ושימש גם אכסניה ל„מניין״ לאו דווקא בשבת, כי אם ליום־יום. גם אשתו, נדבקה ברוח זו והסכימה למניין, אם מתוך רצון ואם מתוך אין־ברירה. היא שימשה גם ראש־מניין לנשים בימי שבת וחגים, והיתה אשה צדקנית; אהבה לתת ולעזור.

ביתו של ר׳ אברהם־אלתר נבנה במקום הזה בשלהי המאה הקודמת אחרי „השריפה הגדולה״. בכלל שימשה שריפה גדולה זו כעין בסיס קבוע למניין הזמנים: עובדה פלונית היתה כך־וכך שנים לפני השריפה ואילו אחרת כך־וכך שנים אחריה... וברבות הימים, כשהשריפה הגדולה נשכחה, מילאו מקומה השיטפונות, הגדולים כקטנים: וכך שנים לאחר השיטפון הגדול... כך, למשל, אמו של ר׳ אברהם־אלתר, שהיתה מיילדת חובבת, וגאוותה היתה תמיד על „מחצית ילדיה של טורקה״, שהם שלה, כלומר, באו לעולם על־פי מיילדותה — היא עצמה ספרה שנותיה עפ״י סימני השיטפונות: כך וכך שנים לפני שיטפון

זה וכך וכך אחרי שיטפון אחר... ברם, הכול ידעו, כי היא צועדת כבר מזמן בשנות השמונים לחייה...

ובכן: הבית של ר׳ אברהם־אלתר נבנה מיד לאחר השריפה הגדולה בעיירה, ביחד עם בתים אחרים, „באיליצה" המפורסמת. והיתה אז עבודת בניין קדחתנית בעיירה, והלבנים נסחבו למקום הבניה „ישר מהתנור", אשר בציגלניה (מלבן), כי־על־כן עמדו הבנאים וחיכו לחומר...

טורקה עורכת גלות

ובקרבת הבית היה נפח אוקראיני. היה זה שונא ישראל מובהק, אם כי מסביב בית־מלאכתו שכנו יהודים רבים. תמיד זמם לעשות משהו נגד שכניו. ואמנם מצא שעת כושר: כאשר ערכו יהודי טורקה גלות; כשברחו בפרוץ מלחמת העולם הראשונה מזעמם של קלגסי „פוני" — היה נפח אנטישמי זה הראשון, שהתפרץ לבתי שכניו היהודים ובראש וראשונה לביתו של ר׳ אברהם־אלתר, כדי לשדוד כל מה שנשאר לפליטה.

ור׳ אברהם־אלתר יצא בבהלה בראש יהודיו מעיירתו, כדי לערוך גלות, כפי שכבר נאמר, בנכר האימפריה האוסטרו־אונגרית עד יעבור זעם המלחמה. הכול יצאו בעירום ובחוסר־כול — לוקחו רק דברים, שאפשר היה לשאתם ביד. אך ר׳ אברהם־אלתר לא חשב על אלה — הוא לקח בידו את ספר־התורה שהיה בביתו. וכך הגיעו עד הכפר שאנקי. שם נודע, כי אחד היהודים נשאר בעיירה, וכי הפורעים אינם נותנים לו לצאת... ור׳ אברהם־אלתר משאיר את משפחתו, הפליטים הנודדיים, בנקודה מסויימת, ובעצמו מחליט לחזור לעיירה לגאול את היהודי, כשבידו מכשיר שיכנוע מיוחד במינו: בקבוק יי״ש...

הפליטים חוזרים הביתה

אחרי המלחמה חוזרים יהודי טורקה לבתיהם ההרוסים; גם ר׳ אברהם־אלתר חזר. ושוב הנפח האוקראיני: באנדרלמוסיה של חילופי המשטרים זומם הוא שוב מעשי רציחה — הוא שולח בחשכת הלילה קלגסים לבית ר׳ אברהם־אלתר לשדוד ולרצוח. ובביתו הצר חיו אז גם כמה אנשים זרים וכן קרובי משפחה וביניהם אחיו.

ויהי בהתפרץ הפורעים לבית נטפלו לר׳ אברהם־אלתר ועמדו לרצחו נפש. הילדים הקימו קול זעקה — אך איש מהשכנים לא העז לעלות ולהציל... והמצב היה בכל רע. אולם רווח והצלה הגיע מהדוד, שישן בפינה נסתרת: כאשר הבחין, כי הפורעים מכים את ר׳ אלתר הגיח בפתאומיות, כיבה בנשיפה את הנרות

שבידי הפורעים והתחיל לסחוב מידיהם בחשכה את ריביהם. הפורעים חשבו, כי הגיעה תגבורת יהודית גדולה — וברחו מן הבית...

וההתנפלויות התקיימו גם במקומות אחרים בעיר. היהודים ראו, כי דמם הפקר וקמה „ההגנה העצמית": אז התחיל לפעול בעיירה הצעיר אבא חושי...

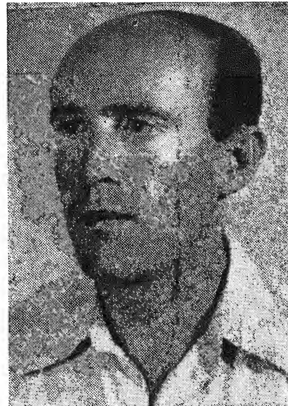
ר' אברהם־אלתר זכה לעלות ארצה בשנת 1937 ונפטר בשיבה טובה בחיפה בשנת 1952.

ר' אברהם־אלתר מונטג

משה קירשנער
חיפה

דער טורקער עסקן שלמה פעלעך

צוואנציק יאר איז שלמה פעלעך געווען דער אנפירער פון דער ציוניסטיש־סאציאַליסטישער ארגאניזאציע, די אזוי גערופענע „רעכטע פועלי־ציון״; אויך איז ער געווען טעטיק אין פארשידענע פראפעסיאנעלע אינסטיטוציעס, געהאלפן צענדליקער און אפשר הונדערטער יידישע יינגלעך צו גע־פונען זייער וועג אין לעבן. איין זאך נאר האט ער פארנאכלעסיגט: זיין אייגענע ארבעט, זיין שניידעריי...

זיצונגען בייטאג, פארזאמלונגען ביי־נאכט, געלאפן דא און דארט אינטערווע־נירן ביי דער מאכט פאר די, וועלכע האבן זיך אין אים געגויטיקט.

מ׳מוז צוזאגן: אין פאליטישן קאמף פאר זיינע איבערצייגונגען, אין זיינע פרינציפיעלע שטעלונגען אין געזעלשאפטלעכן לעבן איז ער געווען קאנסעקווענט און נישט שטענדיק נאכגיביק... פון דער צווייטער זייט זענען זיינע פאליטישע פארטראגן יעדן פרייטיק־צו־נאכטס אין לאקאל פונם „התאחדות פועלי־ציון־איחוד״ געווען זער אינהאלטסרייכע, און פארנומען זיך איבער די יידישע אנגעווייטיקטע פראבלעמען אין דער גארער וועלט; איז דאך פעלעך געווען א ייד מיט א טיפן נאציאנאלן באוווסטזיין און דאצו האט געשטעקט אין אים א גרויסע ליבע צו זיין פאלק.

כ׳דערמאן זיך יעצט א פאקט, וואס כאראקטעריזירט טאקע פעלעכן: קיין טורקא איז אמאל אראפגעקומען דער פוילישער מיניסטער מאראטשעווסקי און אפגעהאלטן א פארזאמלונג. קיינער פון די טורקער יידן האט נישט געוואגט צו נעמען אווארט; איינער האט יא געוואגט — דאס איז געווען שלמה פעלעך... ער האט טאקע אטאקירט דעם מיניסטער פאר זיין שטעלונג אין דער יידן־

פראגע. דער מיניסטער האט זיך געפילט באליידיקט, אפגעענטפערט אים מיט כעס און אים שטארק געטאדלט.

אויך אין דער טורקער שטאט־געמיינדע האט ער געפירט א געראנגל פאר דער ארעמער יידישער באפעלקערונג, און באזונדערס פאר דער יידישער דאָ״ף־באפעלקערונג; ער האט דאמיט געזארגט, אז די פילאנטראפישע אינסטיטוציע׳ס זאלן ערלעך און גלייך פארטיילן זייערע גאבן.

איז דאך שוין קיין וואונדער נישט וואס צוואנציק יאר אן אונטערבראכן איז ער געווען מיטגליד אין טורקער יתומים־הויז פארוואלטונג.

בקיצור, ער איז געווען א קוואל פון ארבעט, פון ענערגיע און מוט, וואס האט נישט זיין גלייכן אין טורקא. אויך די פרומע און רעליגיעזע קרייזן אין שטאט האבן זיך זער פיל גערעכנט מיט אים, און דאס צוליב זיינע גוטע באנעמונגען מיט מענטשן.

תהא נשמתו צרורה בצרור החיים.

אלי מאנטאג

דער לעצטער הושענא־רבא

וואס פאר א חברה איר זאלט נישט אנרופן, וועלכע איז נאר פארהאן געוועזן אין א יידישע שטאט און שטעטל, האט נישט געפעלט אין טורקא. מ׳קאן זיי אנרופן — חברה „ביקור חולים״, „חברה קדישא״, „חברה משניות״, „חברה תהילים״ און נאך און נאך אנדערע. יעדע חברה האט געהאט איר גבאי, א באזונדער „שטובל״, ערליך ערפילט אירע חובות, און בעיקר אפגעהאלטן עטלעכע מאל אין יאר אירע קידוש׳ס. מען האט גענומען צוטראגן משקה, ביי די דאזיקע קידוש׳ס, נישט שיכור צו ווערן, חלילה, נאר גלאט אזוי פריילעך צו זיין, געווונשן זיך „לחיים״, פארגעסן אויף א ווײַלע דאגות פרנסה און גערעדט מיט קנאה פון אמאליקע צייטן, ווען בראנפן האט מען נאך פארקויפט פון גראיסע קאטקעס, פעסער הייסט עס, און פון קיין מאנאפאל האט מען נאך נישט געוווסט...

צווישן דעם שפע פון חברות איז אויך אין אונזער שטעטל געווען א חברה מיט נאמען „חברה־שמות״. און ווען טייל חברה׳ס זענען באשטאנען פון חשובע בעל־בתים, אויבערשטע פון שטייסל, איז „חברה־שמות״ גראד באשטאנען פון פראסטע יידן, שניידערס, שוסטערס, מוראזשעס, דארפסגייערס (זעלצארס) און סתם „עמך״. א חוץ אפהאלטן די רעגולערע קידוש׳ס, מלווה־מלכות איז איר טעטיקייט באשטאנען פון צוזאמענעמען די שמות פון אלע בתי־מדרשים און אין הושענא־רבא פירן זיי מיט גרויס פאראד אויפן בית־עלמין צו באגראבן זיי.

ס׳איז מיר נישט באקאנט אזא חברה אדער מנהג אין אנדערע גאליציאנער שטעטלעך; און אין טורקא האט עס אנגענומען א קאלירפולע פארם, וואס איז ווערט פארצייכנט צו ווערן. דאס אינטערעסאנטע איז, דאס אלע אין שטעטל, אן אויסנאם, האבן דאפון געהאט גרויס הנאה. מילא די מיטגלידער פון דער חברה גופא — פאר זיי איז עס פארשטענדלעך: ס׳איז דאך געווען זייער אייגענע שמחה. זיי האבן עס געווארט א גאנץ יאר דארויף; זיי האבן עס באארגט דעם גרויסן קאסטן, אין וועלכן די שמות זענען אריינגעלייגט געווארן: זיי אליין האבן צוגעשטעלט דעם פערד־און־וואגן, מיט וועלכן מ׳האט עס געפירט; אליין אפגערעט מיט די כלי־זמר קאפעליע, מ׳זאל קומען שפילן

אַן א גראשן געלט. און אויך אליין געריטן פאראויס פארן עולם. בקיצור: זייער שמחה, זייער פאראד. אבער, ווי געזאגט, הנאה האבן געהאט אלע, דער גרויסער עולם פשוטע יידן, יונגווארג פון יעדן עלטער, חדר־יונגלעך, און סתם ווייסע־חברהניקעס, וועלכע האבן שוין לאנג געווארט אויף אזא טומלדיקע געלעגנהייט.

דער מנהג איז געווען, דאס אין דער גרויסער שול און בית המדרש און אין אלע קלענערע בתי מדרשים פלעגט שטייען אין א ווינקל פון פלוש א גרויסער קאסטן. צוריסענע סידורים, מחזורים און גלאט זייטלעך, פארגעלטע, אפגעבלאקעוועטע, וועלכע פלעגן ארומליגן, זענען תמיד פון גרייטע הענט אויפגעהויבן געווארן און אריינגעלייגט געווארן אינם דאזיקן קאסטן, זיי זאלן זיך נישט ארומוואלגערן און מחולל ווערן. געווען הייסט עס מענשן, וועלכע פלעגן זיך נישט פוילן אויפצוהויבן די „שמות" אין גאס, אדער ווו ז'זאלן נישט זיין און ברענגען אויפן באשטימטן ארט. דורכן יאר זענען די קאסטנס געווארן פולער און פולער. און געקומען איז דער טאג פון הושענא־רבא, ווען די שמות פון אלע בתי־מדרשים זענען צוזאמענגענומען געווארן און געבראכט געווארן אין שול אריין, כדי פון דארט זיי אפפירן אויפן בית־עולם.

און געווען איז דאס הושענה־רבא תרצ"ט — 1938. יידן פון דער „חברה־שמות" האבן אפגעדאוונט פריער פון אלע אנדערע; גיכער ווי תמיד אהיים־געשפאנט, כדי אין איילעניש אפצועסן. דאס וועטער איז געוועןווארעם און זוניק. בינטלעך יידן פון אלע עקן שטעטל האבן געשפאנט און איילעניש צו דער שול. דער פערד־און־וואגן, אויף וועלכן דער קאסטן מיט די שמות האט געדארפט געפירט ווערן, איז שוין געשטאנען גרייט אין פראנט פון דער שול. אין פלוש האט מען זיך געפארעט מיט אנפולען דעם קאסטן מיט די שמות. אין דרויסן איז דער עולם געוואקסן פון מינוט צו מינוט. יידן האבן פארגעסן דאגות פרנסה, פארגעסן אויך די שווארצע כמארעס, וועלכע האבן זיך שוין געזאמלט אויפן פוילישן הימל. די שטימונג ביי אלע איז געווען אַן אויפגעלייגטע. מען האט געזאגט גלייכווערטלעך און איינער מיט אנדערן האט געשפאסט און חוזק־געמאכט פון דער גארער וועלט. אין געדעכטן גערעדעריי האט עולם באלד פארגעסן די הכנות, וואס זענען יעצט אנגעגאנגען אין פלוש, און צוליב וואס אייגנטלעך האט מען זיך דא פארזאמלט...

מיט אמאל האט זיך דערהערט א באסאווע שטומע — "מ'גייט שוין!" אלעמענס אויגן האבן זיך א קער געטון צום שול־אויסגאנג, פון וועלכן פיר

פארשוינען האבן ארויסגעטראגן א גרויסן קאסטן, איבערגעדעקט מיט א טלית. א סך אנדערע ארום האבן זיך געשטופט ווי זיי וואלטן געוואלט זיין איינס מיט די נושאים. דער קאסטן איז פאמעלעך ארויפגעלייגט געווארן אויפן וואגן; דער פארשוין אויף דער קעלניע האט געגעבן א צי די לייצעס און דער גאנצער עולם האט זיך געלאזט אין וועג אריין. דעם אמת געזאגט, ס׳האט נישט אויסגעזען ווי א רעגולערער פאראד, ווי א שטייגער מ׳שפאנט אין רייען צר־פיר, אדער ווי קינדער האלטן הענטלעך צר־צוויי. ניין, ס׳האט גיכער אנגענומען א בילד פון א יידישער חתונה, בשעת חופה שטעלן, ווו יעדער שטופט זיך. יידן, עלטערע און יונגערע האבן געשפארט פון ביידע זייטן וואגן פון פאראויס און פון אונטן. דער וועג האט זיך געצויגן פונם שול־טויער דורך דאקטאר־לאנדעס גאס אריבער די בריק, ארויף אויפן „לאקעטש" און דאן זיך פארנומען מיטן סאמבורער וועג. דער וועג האט זיך געצויגן בארג ארויף צווישן ביידע זייטן פעלדער, פון וואנען מ׳האט דייטלעך געזען דאס גאנצע שטעטל אין טאל.

אין פראנט איז געריטן מלך דער זעלצער אויף זיין געל־רויטליכן בולאן. די גריווע פון פערד איז געווען פארפלאָכטן אין צעפעלעך, באהאנגען מיט קאלירטע סטענגעס. מלך אליין איז געווען א קרעפטיקער ייד מיט ברייטע פלייצעס, מיט א בלאנד־רויטליכער בארד און פרייליך פנים. ער איז געווען אויסגעפוצט אין א פורימדיקן מונדיר, מיט א בלאסקענדיקער קרוין אויפן קאפ, כמעט אויסגעזען ווי אן אמת׳ער מלך... ווען די כלי־זמר קאפעליע האט זיך געלאזט הערן אויף זייערע כלים און דער בולאן האט געהויבן זיינע קאפיטעס צום טאקט, האט ער קרעפטיק געהאלטן דאס צוימל אין זיינע הענט; עולם האט דערפון הנאה געהאט.

גלייך נאך דעם וואגן האט געשפאנט אין א ברייטער ריי די כלי־זמר קאפעליע, איינע פון די בעסטע און בעקאנטעסטע יידישע קאפעליע אין אלטן גאליציע. דורכן גאנצן וועג זענען זיי נישט מיד געווארן צו ארבייטן אויף זייערע כלים־אינסטרומענטן. די לופט איז פול געווארן מיט יידישע ניגונים פריילעכע און הארצנאגנדע. ס׳האבן מיטגעשפאנט און סתם געשטאנען ביים וועג אלערליי יינגע בחורים און מיידלעך. טייל האבן זיך געוויצלט, געשטיפט און געלאכט אויפן הויכן קול.

און דערווייל איז דער עולם וואס ווייטער געגאנגען אלץ גרעסער געווארן. פון חדר־יינגלעך האט קיינער נישט געפעלט, קלענערע און גרעסערע. שמחה און פרייד איז אויסגעגאסן געווען אויף זייערע חנ׳עוודיק־קינדישע

פנימלעך. דא האט מען נישט געמוזט גיין אין פארלעך און האלטן זיך ביי די הענט, ווי א שטייגער פון שקאלע דעם 3־טן מאי. דא איז געגאנגען — וואס הייסט געגאנגען! — ממש פלאנטערנדיק זיך מיט דעם דערוואקסענעם עולם, מיט די כלי־זמר, און געקוקט ארויף צו הערשעלע פויקער, וועלכער האט געטראגן זיין גרויסע פויק, אנגעטון אין פראנט פון זיך. האט מען געוואלט, האט מען אנגערירט דעם פאסעק, אויף וועלכן די פויק האט זיך געהאלטן און אפילו די פויק אליין אויך! מיט איין שפרונג איז מען שוין געווען נעבן פערד־און וואגן. באלד האבן זיי זיך געפונען ארום מלך זעלצער, וועלכער איז געווען די הויפט־אטראקציע פון עולם ארום.

פאמעלעך האט זיך דער גאנצער עולם אנגעהויבן דערנענטערן צום „הייליקן ארט״. עלטערע יידן האבן בודק געווען זייערע גארטלען, „חברה־שמות״ האט נענטער ארומגערינגעלט דעם וואגן. אט האט זיך דער גאנצער עולם אפגעשטעלט. א שטילקייט האט ארומגענומען אלעמען; יידן האבן פאמעלעך און מיט יראת הכבוד ארונטערגענומען דעם קאסטן מיט די שמות און אים אריינגעטראגן דורכן הויפט־טויער פון יאווארער וועג צו קבורה. דער עולם איז א ווילע ווידער געשטאנען אין שטילקייט, אבער באלד צו זיך געקומען.

יעדער אויף זיין שטייגער האט געזוכט א קורצן וועג צוריק אראפ אין שטעטל, וואס איז געליגן אויסגעשפרייט אין טאל. ווער מיטן פוסוועג, גלאט ביים פארקן פון בית־עולם, ווער מיטן בארג־אראפ איבערן טונעל. אנדערע האבן סתם אזוי געוואלט הנאה האבן פון גאטס שענער וועלט אין א שפעט־זומערטאג און פאמעליך געשפאנט מיטן דרך הישר. יונגוואַרג איז אבער אויך פארבליבן ביזן שפעטן פארנאכט, זיך צושפרייט איבער די ווייטע פעלדער. דער ארום איז פול געווארן מיט געלעכטער און געזאנגען, וועלכע האבן הויך און לאנג אפגעהילכט אין די ארומיקע בערג.

געווען איז דאס דער לעצטער הושענא־רבא אין טורקא, וועלכעס איז מער שוין נישטא.

חיים פעלער

סתם־טייערע יידן אין טורקא

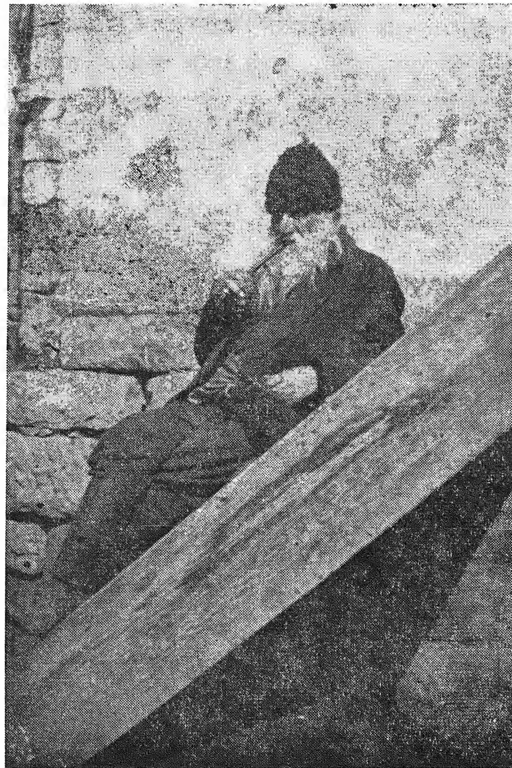
אסך טייערע און ווילע יידן זענען געווען אין טורקא. זיי האבן זיך אפגערופן אויף יעדער נויט, וואס א טייל טורקער יידן האבן געליטן.

אברהם־יעקב שפרונג איז געווען אן הויך־אנשטענדיקער ייד און מענטש. ער האט געהאט א געשעפט פון מעל — און אסך יידן האט ער יעדן דאנערשטיק געגעבן מעל אויף שבת און דאביי געזאגט: „דו וועסט מיר שוין באצאלן די צווייטע וואך...” און דאס האט ער געטון, אז קיינער זאל נישט וויסן, אן רעקלאמע — מתן בסתר.

נחמן ברענעס איז געווען א טייערער ייד. ער האט געגעבן גרויסע נדבות און אסך געלט פאר פארשידענע װוילטעטיקע אינסטיטוציעס. א פאלקס־מענטש מיט גוטן כאראקטער.

מלכה הירט האט אין שטאט געגעבן די גרעסטע שפענדן אויף אלע ווילטעטיקע אינסטיטוציעס. אן אפענע האנד מיט א גוט הארץ, וואס איז געווען א זעלטנהייט. ס'איז נישט געווען אין שטאט דער ארימאן, וואס האט נישט באקומען קיין שטיצע פון מלכה הירט. ארעמע חתונות, ארעמע בריתן, קראנקע יידן, קראנקע קינדער — מלכה האט אויף אלעמען געגעבן. מיט איר גוטסקייט האט זי נישט געהאט קיין גלייכן. זאל זי לאנג לעבן.

אל תשליכני לעת זקנה...

חיה דינסטאג האט געווינט אין סאקאליק און געווען זער א פרומע פרוי. זי פלעגט קומען יעז'ע וואך אין שטאט אריין און האט שוין געהאט אירע ארעמע פרויען, וועמען זי פלעגט געבן וואכנגעלד. זי פלעגט מנדב זיין ספעציעל אויף רעל׳יגיעזע צוועקן.

א טייערע און ערלעכער ייד איז געווען מרדכי' ווארזאגער. אן אלטער ציוניסט. געפארן קיין ארץ־ישראל, צוריקגעקומען און אומגעקומען אין לעמבערג.

לייזער גארט, א ווילער ייד, וואס האט געגעבן צדקה מיט א ברייטער האנד.

א פיינער מענטש און א גוטער ייד איז געווען דער אפטייקער פעלדמאן. ער האט זיך געלאזט קאסטן אסך געלט, ווען מ׳האט געבויט אין טורקא די נייע שול אין מיט ברייטע האנד געגעבן צדקה אויף אלע פילאנטראפישע אינסטי־טוציעס. א לאנגע צייט געווען פארזיצער פון די „יד חרוצים. אין די אוקראינישע צייט איז ער אלס אוקראינישער לייטנאנט ארומגעלאפן אין שטאט און מיט מסירות־נפש געיאגט די אוקראיניש׳ע סאלדאטן פון שטאט האלטנדיק דעם רעוואל׳ווער אין האנד. זאל ער לאנג לעבן.

פנחס די מאנישקעס מאכט פרנסה...

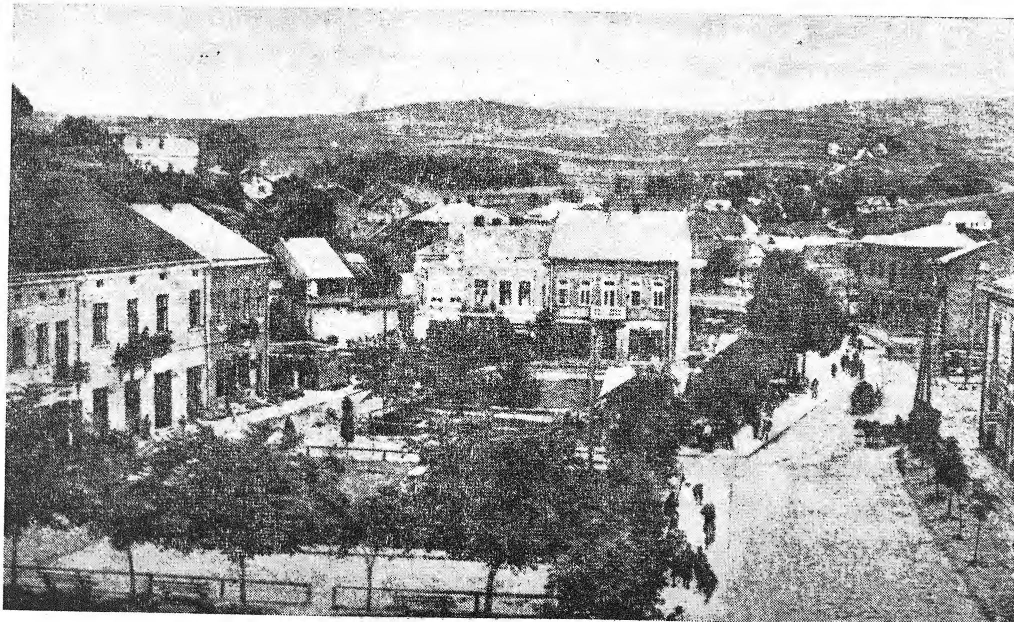
פנחס גוטליב ביום השוק.

דער דירעקטאר בערנשטיין **פון דער גרויסער זעג אויפן סטרי איז געווען פרעזעס פונם יידישן יתומים הויז; ער האט עס אויפגעבויט דאס הויז און עס אויסגעהאלטן אין שווערע צייטן.**

אברהם ווייס, **אזשע ווייס׳ס זון, האט פארוואלטעט מיטן יתומים הויז און אוועקגעגעבן זיין גאנץ לעבן פאר די יתומים.**

ד״ר ראזנבערג, **אליין א קראנקער מענטש, איז אלעמאל געגאנגען צו ארעמע קראנקע צו־פוס און אסך מאל נישט גענומען קיין געלט. אויפן זעלבן אופן האבן געהאנדלט** ד״ר רינטל **און** ד״ר פריינדליך.

מלך בראווער, **אן אלטער ציוניסטישער טוער.** ברוך קאפעל, נפתלי קרויס — **אלטע און אקטיווע ציוניסטן.** בעריש לאבערבוים, מתית מויס, מענדיל פיי־לינגער, שלמה פיילער (**בן אייזיק**), משה קרעבס, משה ראזן (**בן שלמה**) יאסל ברענעס (**בן יעקב**), שלמה צאצקיס — **אלע האבן שטענדיק געארבעט פאר פארשידענע יידיש־נאציאנאלע און פילאנטראפישע אינסטיטוציעס.**

הרינעק דער רינק

משה פראם
חיפה

כאלויקעס

קבצנים, אביונים און סתם ארעמלייט זענען געווען אין יעדן יידישן שטעטל; אויך ביי אונז אין טורקא האט נישט געפעלט דער מין. אבער אונזערע ארעמעלייט קאן מען בשום אופן נישט פארגלייכן מיט די בעטלער פון אלע אנדערע יידישע שטעט און שטעטלעך. אט, פרווט, למשל, זוכן אין גאנץ פוילן — צו וועט איר געפונען ערגעץ־ווו, אז קבצנים זאלן פארמאגן אן אייגן הויז און לעבן ווי איין משפחה, מיט טראדיציע פון עטלעכע דורות?...

אָ, ניין, דאכט זיך, אז אזא מין אייגנארטיקייט איז געווען נאר אין אונזער שטעטל...

אויף דער הויפט־גאס אין דער איליצע, צווישן די הייזער פון בכבודיקע בעלי־בתים, איז זיך געשטאנען א הויז; נישט סתם עפעס א הייזל, נאר דווקא א קאמעניצע מיט א שטאק און א באלקאן פון פראנט, מיט א געשעפטס־לאקאל, אין וועלכן ס׳האט זיך געפונען א גרויס שניט־געשעפט. פון דרויסן האט זיך דאס הויז מיט גארנישט אונטערשיידעט פון אלע אנדערע שכנותדיקע הייזער. אבער גאנץ טורקא, פון קליין ביז גרויס, האט געוווסט, אז דא וווינען די שטעטישע ארעמעלייט, וועלכע מ׳האט גערופן „כאלויקעס".

פון וואנען שטאמט עס דער דאזיקער נאמען און וואס באדייט ער — האט קיינער נישט געקאנט אויסטייטשן, און זעט אויס, אז אפילו די כאלויקעס אליין האבן אויך נישט געוווסט... ס׳זענען אפילו געווען פארשידענע ווערסיעס וועגן דעם, אבער דעם אמת האט מען דאך נישט געקאנט דערגיין.

אלע כאלויקעס האבן געוווינט צוזאמען און געבילדעט איין גרויסע משפחה, איין קאמונע: מענער, פרויען און קינדער, זייער קרובהשאפט האט קיינער נישט געוווסט, און דאכט זיך, אז זיי אליין האבן זיך וואס־וועניקער געקימערט וועגן דעם... און כאטש זיי האבן געלעבט אליין עלנט און אין ענגשאפט, האבן זיי מקיים געווען די מצוה פון הכנסת אורחים. זייער הויז איז געווען א מין אכסניה פאר כל מיני ארעמלייט, וועלכע פלעגן אהערקומען

פון גאנץ פוילן... דא האבן זיי געקאנט איבערנעכטיקן, עפעס אפעסן און זיך לאזן אין וועג. די כאלויקעס האבן קיינמאל נישט אפגעזאגט זייער גאַסטפריינדלעכקייט. אויף נישט אויפנעמען אן אורח האבן זיך גיכער געקאנט דערלויבן די רייכע בעלי־בתים, אבער נישט זיי; ביי זיי איז די שטוב שטענדיק געווען אפן פאר נויטבאדערפטיקע... און אזוי האבן זיי זיך תמיד געפירט, אוז די אלע וואנדערער־ארעמעלייט האבן וועגן דעם געוווּסט און דאס גאנץ שען אייסגענוצט: זיי פלעגן קומען אהער פון גאנץ גאליציען און אפילו פון שטעט און שטעטלעך פון קאנגרעס־פוילן.

אין די שטובן ביי די כאלויקעס האט געהערשט אן אומבאשרייבלעכע ארעמקייט און עלנט. דאס גאנצע מעבל איז באשטאנען פון בלויז בעטן און פריטשעס, אויף וועלכע ס׳איז געווען אנגעווארפן אלט בעטגעוואנט מיט נישט איבערגעצויגענע איינשוטן. פליגן האבן דא געזשומעט מאסנווייז, פון דער פאד־לאגע ביז צו דער סטעליע. די אויסגעבראכענע שויבן אין די פענצטער זענען געווען פארשטעקט מיט רויטע קישנס פון וועלכע א העלפט איז געווען אין שטוב און די צווייטע העלפט אין דרויסן, און זיי האבן צוגעגעבן א מין באזונדערע מרה־שחורה...

און אין דעם דאזיקן געמויזעכץ האבן זיך ארומגעדרייט קליינע, שמוציקע קינדער מיט ראכיטישע פיסלעך, וואס נאר די שווארץ־חנעוודיקע אויגן פלעגט מען ארויסזען פון זייערע פארשמירטע בלאסע פנימלעך. זיי פלעגן זעלטן ארויסקומען אין גאס זיך שפילן, ווייל זיי האבן, נעבעך, נישט געקאנט אראפגיין מיט די הילצערנע צובראכענע שטיגן, פון וועלכע ס׳האבן געפעלט א סך ברעטלעך... מיט דער צייט, ווען זיי פלעגן אונטערוואקסן, און שוין יא קאנען מיט אייגענע כוחות אראפגייען — דאן פלעגט שוין די שטאט באווייכערט ווערן מיט נאך א פאר שנארערס...

דער עלטסטער צווישן די כאלויקעס איז געווען בערל כאלויק. א הויכער ייד, מיט א שווארץ פארקלימפערט בערדל, וועלכעס האט, דאכט זיך, קיינמאל נישט פארזוכט דעם טעם פון א קעמל... תמיד אנגעטון אין א שווארצע בעקעשע, ארומגעגארטלט מיט א גארטל, און א שווארצן קאפעלוש אויפן קאפ, וועלכער האט נאך זיבער געדענקט די צייטן פון גראף קאלינאווסקי...

בערל האט געהערט צו די חברה קדישא און חברה מתעסקים. ווען ער פלעגט זיך באווייזן אין גאס, האט מען שוין געוווסט, אז ערגעץ־ווו איז געשען אן אומגליק און אז עס וועט באלד פארקומען א לוויה... ער איז ארומגעגאנגען מיט א גרויסער בלעכערנער פושקע און צוזאמענגענומען צדקה. ער פלעגט נאך יעדע עטלעכע טריט שטייען בלייבן, פארייסן דעם קאפ מיטן בערדל אין דער הויך און אויסשרייען מיט א יאמערלעכן בת־קול: „צדקה תציל ממות"... א פחד פלעגט דאמאלס פאלן אויף די בעלי־בתים... מ'האט פאר אים מורא געהאט מער ווי פאר דעם מלאך־המות אליין... פלעגט מען טאקע גאנץ שנעל אריינוואַרפן א מטבע אין דער פושקע און אים ווערלן פטור ווערן וואס שנעלער...

א פאקט: ווען ס'איז געשטארבען דער אדוואקאט ד"ר לובינגער, איז אין זיין צוואה געווען אנגעזאגט, אז די חברה קדישא זאל שיקן צו זיין לווייה אן אנדער חברהמאן און נישט בערל כאלויקן... די קהילה פארזארגערס האבן טאקע מקיים געווען די בקשה — און „צדקה תציל ממות" האט געררופן דאמאלס מיט א דין הייזעריק קולעכל מרדכי זינדל דער שמש.

בעריל האט געהאט א ברודער, וועלכער האט געהייסן לייב; נאר גערופן האט מען אים מער יומטובדיק — לעאן כאלויק. א ייד מיט א שווארץ פארביטערט פנים, אויף וועלכן קיינמאל האט מען קיין שמייכל נישט געזען. ער פלעגט ארומגייען אין די הייזער נאך נדבות ווי א סעקוועסטער נאך אומזאץ שטייער... אים האט מען נישט געקאנט אפקומען מיט א שטיקל ברויט אדער מיט עפעס א קליין מטבעלע — ער פלעגט אזוי לאנג שטייען ביי דער אפענער טיר שווייגנדיק און קוקן מיט זיינע דורכדרינגנדע אויגן ביז ער האט באקומען זיינס...

אויף צוזאמענעמען שטיקלעך ברויט, אלטע קליידער און שיריים פון נגידישע טישן איז געווען א ספעציאליסטקע זייערס א שוועסטער רבקה כאלויק. א קליין, נידריק ווייבל מיט א צעשויברטן קאפ האר, וועלכע האט זיך קוים געשלעפט אויף אירע קראנקע פיס. און אזוי פלעגט זי א גאנצן טאג ארומלויפן צווישן די בעלי־בתישע הייזער, כדי צו באקומען א טעפל געקעכץ, א ביסל מילך

פאר די קינדער, שטיקלעך ברויט, אלטע אפגענוצטע קליידער — אלץ וואס בארמהערציקע בעל־הביתטעס פלעגן איר געבן.

א באזונדערער אריגינעלע טיפ אין דער משפחה כאלויקעס איז געווען זלמן כאלויק. א הויכער ברייט־פלייציקער ייד, א טרעגער פון בארוף. תמיד ארומגעבונדן מיט א גראבן שטריק און פון פארנט — מיט א זאק ווי א פארטוך. די סוחרים פלעגן אים נעמען אריבערצוטראגן פארשידענע סחורות, און די בעלי־עגלות האבן אים באשעפטיקט ביים אויפלאדן און אפלאדן שווערע זעק מיט מעל, רייז, צוקער, פעפער מיט הערינג און אנדערע סחורות. ס׳האט ביי אים טאקע נישט געשפילט קיין ראל צו נעמען א זאק מעל אויף די פלייצעס פון שפרונגס מעל־סקלאד, וואס אין רינעק, און אים איבערטראגן ביז צו הינדע־משה־הענטשעס געוועלב אין דער סוף אוליצע. און ווען זלמן האט אראפגעלאזט דעם זאק פון זיינע פלייצעס, אוועקגעשטעלט אים אויף זיין ארט און באקומען שכר־טרחה, פלעגט ער אויסגלייכן זיינע ביינער און געבן דאביי אזא מין געניץ, אז מ׳האט אים געהערט פון איין עק שטעטל ביזן צווייטן... אזוי ארום פלעגט ער צוויסן געבן זיינע פרנסה־געבערס, אז ער, זלמן, איז גרייט צו ווייטערע שליחותן.

כל זמן זלמן איז געווען ביי די כוחות און געקאנט ערלעך פארדינען זיין שטיקל ברויט, איז ער נישט געגאנגען צונויפנעמען נדבות. די גבירישע הייזער פלעגט ער באזוכן נאר דריי מאל אין יאר: פסח — נאך מעות־חיטים; פורים — צו דער סעודה; חנוכה — נאך חנוכה געלד.

אויסער זלמן כאלויק איז נאך געווען צווישן די כאלויקעס א געוויסער פראדוקטיווער עלעמענט, וועלכער האט געלעבט פון ארבעט און בכבוד פארדינט אויף פרנסה: שוסטערס, לאטניקעס, וועלכע פלעגן פאריכטן שיך, וואס קיין שום בעל־מלאכה האט נישט געוואלט נעמען אין דער האנד אריין... ס׳זענען געווען אויך בלעכערס, מאלערס און אנדערע בעלי־מלאכות, וואס פלעגן הארעווען

שווער. נאך אויף צו דינגען זיך א דירה און ארויסרייסן זיך פון די כאלויקעס — האבן זיי נישט געקאנט צוקומען.

אין יאר 1939, ווען די סאוויעטן זענען אריין קיין טורקא, האט יעדער געגלויבט, אז אין דער נייער סאציאלער ארדנונג וועט ענדלעך קומען א ישועה אויף די ארעמע כאלויקעס. אבער אין דער ווירקלעכקייט איז געשען דאס פארקערטע: זייער לאגע האט זיך נאך פיל פארערגערט. די פריוואטע געשעפטן האבן זיך ליקווידירט און ס'איז נישט געווען ווער ס'זאל געבן נדבות... ס'האט אנגעהויבן פעלן ברויט — און אויף די טישן פון מיטלשטאנד איז געווארן מאַגערער; קיין שיריים זענען נישט פארבליבן... די לאגע האט זיך נאך פיל פארערגערט צוליבן שארפן ווינטער אין יענעם יאר. די פרעסט זענען דעראנגען ביז 30 גראד, און קיין האלץ איז נישט געווען. און דעריבער האבן נעבעך אונזערע כאלויקעס געליטן הונגער און קעלט, עלנט און נויט.

און ווען די דייטשע רוצחים האבן ליקווידירט דעם יידישן ישוב אין טורקא, האבן זיי אויך נישט פארגעסן אין די כאלויקעס. דאסמאל האט מען זיי באהאנדלט גלייך מיט אלע... צוזאמען מיט די נגידים און חשובע בעלי־בתים פון שטעטל האט מען זיי געפירט זייער לעצטן וועג אין די פארניכטונג לאגערן.

אבער קיינער האט דאסמאל נישט גערופן „מת מצווה"; נישט בערל כאַלויק און נישט מרדכי זינדל דער שמש האבן געקלאפט מיט דער פושקע און געשריגן „צדקה תציל ממוות!"...

חיים פעלעך

טורקער מעשהלעך

א. רב הערש מיטן גט

איז געווען ביי אונז אין טורקא א ייד — רב הערש האט מען אים גערופן; ער האט ליב געהאט אביסל צו טרינקן... איינמאל, א פארנאכט איז ער אהיימגעקומען און זאגט צו זיין ווייב: „גיטעלע, טו דיך אן אין די שבתדיקע קליידער מיטן שטערנטיכעל — מיר גייען צום רב זיך גטן; און טו זיך אן שוין גלייך!" גיטל האט געזען, אז איר הערש איז שיכור, זאגט זי צו אים: „גיי לייג זיך שלאפן, ווייל דו ביזט נישט היינט מיט אלעמען. און צווייטנס, וואס איז דיר היינט איינגעפאלן זיך צוגטן מיט מיר? מיר האבן שוין איייניקלעך — אויף דער עלטער האסטו זיך בארעכנט, אז איך טויג נישט פאר דיר?" זאגט הערש צום ווייב: „גיטל, דו קאנסט גוט הערשן; ווען הערש זאגט גטן זיך, מוזטו גייען זיך גטן. גענוג 55 יאר זיך אנגעפלאגט מיט דיר..."

און אז גיטל האט געזען, אז זי וועט מיט אים גארנישט קאנען טוען, האט זי זיך אנגעטון שבתדיק מיטן שטערנטיכל. רב הערש האט גענומען גיטעלען אונטערן ארעם און זענען אוועק צום רב. אויפגעמאכט די טיר און געזאגט: „א גוטן אוונט, רבי". דער רב האט געענטפערט: „א גוטן אוונט, רב הערש, אווא, וואס פאר א גאסט איך האב; זעצט אייך, רב הערש". ווען רב הערש האט זיך געזעצט פרעגט דער רב: „רב הערש, וועלכן צופאל דארף איך דאנקען, וואס איר זענט היינט ביי מיר א גאסט?" ענטפערט הערש: „רבי, איך בין זיך געקומען גטן מיט מיין גיטעלען; רבי, כ'בעט אייך, אז איר זאלט מיך נישט פרעגן פארוואס און פארוועו. איך גיי זיך גטן מיט מיין טייער ווייב, און ס'וועט גארנישט ארויסקומען פון אייערע פראגן. און אז הערש זאגט שרייבן א גט — קאנט איר דאך שוין גוט הערשן: ס'וועט גארנישט העלפן."

זעט דער רב, אז הערש איז שיכור ווי לוט און וועט מיט אים גארנישט קאנען מאכן, זוכט ער עפעס א מיטל קעגן אים: הערש איז דאך אן ארימאן, קיין געלט האט ער נישט — וועט ער אים זאגן א גרויסע סומע געלט פארן גט, וועט שוין ממילא גארנישט ארויסקומען דאפון. זאגט ער צו הערשן: „גוט, אויב איר, רב הערש, ווילט א גט, וועל איך שרייבן א גט. וואס קאן

איך טוען מיט אייך?... איך וועל עס אייך מאכן ביליק — 30 קראנען וועט אייך קאסטן דער גאנצער גט מיטן שרייבן (פאר א גט האט מען דאמאלס גענומען פון 6 ביז 10 קראן)..."

דערהערט דאס, הויבט זיך אויף רב הערש פונם בענקל און זאגט צום רב: „רבי, גאט איז הייליג און די תורה איז הייליג, נאר איר, רבי, זענט א שגץ שבשקצים, און א רוח אין אייער טאטנס טאטע ביז אברהם אבינו... 30 קראנען ווילט איר ביי מיר פאר א גט — גיטעלע, גיי אהיים און קאך וועטשערע... א גוטע נאכט רבי!..."

ב. רויזעלעס חתונה

מיט יארן צוריק איז אין טורקא געווען א פריילין מיטן נאמען רויזעלע. זי איז געווען אביסל „צוגעקלאפט", אבער נישט משוגע... זי האט זיך ליב געהאט שען אנצוטון, אבער דאך איז זי נישט איינמאל ארומגעגאנגען „אויס־געפוצט" אין צעריסענע קליידלעך. זי פלעגט אריינקומען אין א סך רייכע שטובן און דאבײ זער א סך גערעט און דערציילט פארשידענע מעשיות. אין די אלע ערטער האט מען זי גערן אויפגענומען, און אזוי ארום איז די גאנצע שטאט געווען אירע באקאנטע.

אין געוויסן אנהויב זומער איז אנגעפאַלן קיין טורקא א יידישער ארבעטער פון דער גארער וועלט, ווארשיינליך אויך אזעלכער ווי זי, און פארליבט זיך אין רויזעלען... גייט שוין יעצט רויזעלע ארום און בארימט זיך, אז זי האט אין קורצן חתונה. ווען דאס שטעטל איז וועגן דעם געוואר געווארן, האבן זיך צוזאמענגענומען געוויסן יידן, און הויפטזעכליך פרויען, און אנגעהויבן זאמלען געלט, כדי חתונה צו מאכן אן ארעם מיידל. און פאר רויזעלעס חתונה האט עולם געגעבן געלט! האט מען טאקע צוגעגרייט די חתונה מיט א גרויסע פאמפע, און אלע באמיטלטע פרויען האבן געטראגן פון אלע זייטן פאר רויזעלעס וועגן.

א פאר טעג פאר די חתונה איז רויזעלע ארומגעגאנגען פון שטוב צו שטוב און יעדן איינגעלאדן. „ביי מיר — האט רויזעלע געזאגט — וועט זיין א חתונה, וואס טורקא האט נאך נישט געזען זייט זי שטייט... די חופה וועט ביי מיר זיין אין מיטן רינעק; ביי מיר וועלן זיין זער א סך מחותנים, און יעדער וועט זען וואס פאר א שענע כלה איך וועל עס זיין!..." מענשן האבן

שוין געזארגט, אז דאס חופה קלייד זאל זיין באנייט און באפוצט מיט פאר־שידענע בלישטשנדע שטיינדעלעך און בלעכעלעך, און די חופה איז טאקע געפלאנט געווארן אין מיטן רינעק.

די חתונה האט זיך אנגעהויבן אין א זונטאג דריי אזייגער נאכמיטאג. צוויי יינגלעך — איינער פון זיי איז געוועזן אנשל רייס — זענען ארויף אויפן דאך פון ראטהויז, איינער פון איין זייט דאך און דער אנדערער פון דער צווייטער זייט — און פונקט דריי אזייגער האבן זיי אנגעהויבן בלאזן מיט טראמפעטן. זיי האבן דאמיט צו וויסן געגעבן די גאנצע שטאט, אז רויזעלעס חתונה הויבט זיך אן.

און אזוי ווי די שטאט האט דערהערט דאס בלאזן פון די טראמפעטן, האבן זיך אלע יידן, אויך ווייבער און קינדער, אלאז־געטון צו דער חתונה, צו רויזעלעס חתונה. יידישע הויזער זענען אויסגעליידיקט געווארן און פארשלאסן געווארן און אלעס איז ארויס צום רינעק און צום וועג נעבן משה שעכטערן ביז איבער די בריק, וועלכע האט געפירט צום געסל, ווו ס׳האבן געוווינט רויזעלע מיט איר ארעמע מאמע. דערווייל האט שוין געשפילט די גאנצע קאפעלע פון דער גרויסער פאמיליע אפערמאן, מיט אלע אירע העלפערס, פויקערס און פלייט שפילער. די מוזיקאנטן האבן זיך צוטיילט אויף צוויי גרופן: איין גרופע האט געשפילט אין געסל ביי דער בריק, ווו רויזעלע האט געוווינט און די צווייטע גרופע האט געשפילט אין רינעק גופא. אויך די טראמפייטערס אויפן ראטהויז האבן געבלאזן אן אויפהער. דערווייל זענען זיך צוזאמענגעלאפן הונדערטער קריסטן פון נעבן דער שטאט — זיי האבן געמיינט, אז די טורקער יידן זענען אראפ פון זינען...

ענדליך — מ׳גייט צו דער חופה. איין קאפעלע מוזיקאנטן באגלייט רויזעלען צו דער חופה און די אנדערע גייט אקעגן איר. אבער דא איז געשען א זאך: ס׳זענען זיך אנגעלאפן אזוי פיל מענשן, אז מ׳האט רויזעלען בשום אופן נישט געקאנט דורכפירן; דער וועג פון דער בריק ביז צו משה שעכטערס הויז איז געווען איין פעסטונג פון מענשן... מ׳שרייט און מ׳בעט זיך: „לאזט דורך די כלה מיט די מחותנים צו דער חופה" — אבער א נעכטי־קער טאג... מ׳קאן נישט דורכגיין: אלע ווילן זען רויזעלע די כלה, און ס׳איז געווען א געפאר, אז דאס יונגע פארפאלק זאל צוטרעטן ווערן...

צו יענער צייט זענען געווען אין טורקא אביסל יידישע מויערערס. געזונטע חברה־לייט מיט שטארקע מוסקולן דערזעענדיק דאס געפאר, האבן זיי

אנגעהויבן שטופן און מאכן ארדנונג. און מיט גרויס מי האבן זיי נאך צוויי שעה געקאנט ברענגען דאס פאר־פאלק צו דער חופה. נאך דער חופה האט זיך יעצט אנגעהויבן די אמתע שמחהביים עולם.

דערנאך איז געשען נאך א קוריאז: חברה לצים האבן צוגעגרייט אבא־זונדער ספעקטאקל: מען האט פארזארגט פאר חתן־כלה א שטיבל, זיי זאלן זיך קאנען מתייחד זיין נאך דער חופה. ווען דאס פארפאלק איז שוין געווען אינערוויינין האבן חברה עפעס א צר־געטון ביי א שטריקל — און ברעטער פון שטיבל האבן זיך צוריקט...

פרעגט־זשע גארנישט וואס האט זיך דארט געטון...

ג. א סקאנדאל אין שניידער־שולעכל

אין יאר 1922, אין סוכות, איז געווען א גרויסער סקאנדאל אין טורקער שניידער־שולעכל: עפעס א יונגע שוואנגער פרוי, וועלכע האט געוואלט האבן א יונגל, האט אפגעביסן דעם פיטם פונם איינציקן אתרוג פון שולעכל — אזא אומגליק!

און געשען איז עס אזוי: דאס שניידער־שולעכל האט געקויפט אן אתרוג צום דאווענען און אויך צום בענטשן פאר זיינע חברים אין דערהיים. צו דעם צוועק, האט דער גבאי פון שולעכל, ר׳ אברהם, גענומען א מענטש — געווען איז דאס שלמה די גערעגערינס — ער זאל דאס ארומגיין יעדן פרי אין די הייזער, כדי די משפחות פון שניידער עולם זאל בענטשן אתרוג. און אזוי ווי דער גבאי איז געווען א גענוטער און פראקטישער מענטש האט ער אנגעזאגט שלמהן היזהר־והיזהר: „זאלסט נישט ארויסגעבן דעם אתרוג קיינעם פון דער האנד; ספעציעל שטארק פארזיכטיק זאלסטו זיין אין א שטוב, ווו ס׳געפינט זיך א יונג ווייבל — א זעלכע איז שטענדיק א בעלן צו בייסן דעם פיטם...״ האט אים שלמה געענטפערט: „האט נישט קיין מורא, ר׳ אברהם, און ציטערט נישט איבערן אתרוג; איר מעגט אייך פארלאזן אויף שלמהן...״

און טאקע. שלמה איז געווען א ייד, גענוג א הויכער מענטש, מיט א שענער בארד — און מ׳האט זיך געקאנט אויף אים פארלאזן...

שלמה איז אוועק און געדארפן צוריקקומען מיטן אתרוג פארן דאווענען און מ׳זעט אים נישט... ס׳ווערט שוין אכט, האלב־ניין — דער גבאי דארף גייען מיטן אתרוג אין שולעכל אריין און שלמה איז נישטא... גבאי הויבט שוין אן צו טראכטן, אז עפעס איז מיטן אתרוג געשען — און דא באקומט מען נישט אין שטאט קיין אתרוגים! באין ברירה גייט דער גבאי אין שולעכל אריין אן דעם אתרוג. גאנץ נאנט צום ארט, לויפן איז שוין אנטקעגן א פאר יידן און דערציילן, אז שלמה האט אריינגעברענגט דעם אתרוג אין שולעכל אריין אן דעם אתרוג. גאנץ נאנט צום ארט, לויפן אים שוין אנטקעגן א פאר אומגליק... האבן זיי אויפגעעפנט דאס פושקעלע און דערזען — דער פיטם איז אפגעביסן!

פרעגט שוין גארנישט דעם סוף. ווען עולם איז געוואר בעווארן פון גרויסן אומגליק, איז ער זיך צעלאפן אין די ארומיקע שולן אריין... מ׳קאן דאך נישט דאווענען אן קיין אתרוג! דער רב האט אפילו געפסקנט, אז ווען קהל האט נישט קיין אתרוג, דאוונט ער אן אן אתרוג — אבער ס׳האט נישט געהאלפן...

איז ס׳שולעכל געשטאנען א גאנצן יום־טוב ליידיק, און דער גבאי האט געמוזט אריינבעטן עטלעכע יונגלעך צום מנין! ער אליין האט זיך געשעמט צו זוכן א פרעמדע אכסניה צום דאווענען...

ד. פייגע־מאליע די אנשפרעכערין

זער אן אינטערעסאנטע פרוי פונם אלטן דור איז עס געווען פייגע־מאליע די אנשפרעכערין. ווען עמיצער איז קראנק געווארן, א פרוי אדער א קינד, האט מען גערופן פייגע־מאליען. זי האט שוין אפגעלאשן קוילן — דאס איז געווען א מיטל קעגן א גוטאויג. אנדערע מעדיצינישע מיטלען אירע זענען געווען: אנגע־שפראכן פארשידענע מעטאלענע מטבעות און סתם דירעקטע אנשפרעכונגען די קראנקע, זיי זאלן געזונט ווערן. און טאמער האט זיך איינער דערשראקן פאר א קאזע אדער א הונט — האט זי שוין געמוזט זיך באנוצן מיט מער טעכנישע מיטלען: זי האט אפגעגאסן בליי, און דאס האט שוין געוויזן פאר וועמען דאס קינד האט זיך דערשראקן... און מיט אן אנשפרוך צו דעם אפגעגאסענעם בליי איז דאס קינד שוין געהאלפן געווארן; אלנפאלס, אזוי לפחות האט פייגע־מאליע צוגאזאגט...

אויסער דעם איז פייגע־מאליע געווען די אנפירערין פון די ווייבערישע חברה־קדישא, וועלכע האט געניייט תכריכים און געוואשן געשטארבענע פרויען. זי איז אויך געווען די אפיציעלע מחילה בעטערין ביי די געשטארבענע פרויען, ווייל אזוי ווי פייגע־מאליע האט געקאנט די מלאכה האט עס קיינער נישט געקאנט. זי האט דאצו געהאט עפעס א ספעציעלן שפרוך מיט א ספעציעלן ניגון; קיינער האט איר אפילו נישט געקאנט נאכמאכן. די אייגנארט פון איר מחילה בעטן האט נישט געהאט קיין גלייכן — אזוי מייסטערהאפט האט זי דאס געמאכט. אויסער דעם האט זי צו יעדן געשטארבענעם געהאט אן אנדער שפרוך.

זי האט אויך געוווסט גענוי ווו יעדער ליגט באגראבן אויפן בית־עולם. און ווען ס׳איז געקומען חודש אלול, ווען אלע ווייבער זענען געקומען אויף קבר־אבות — דאמאלס איז זי געווען דער מענטש, וועלכן קיינער קאן אים פארטרעטן... ווארום די ווייבער פון שטאט און פון די דערפער ארום האבן נישט נאר נישט געוווסט ווו זייערע מתים ליגן, נאר האבן אפילו מורא געהאט ארויפצוגייען אויפן בית־עולם... און פייגע־מאליע האט זיי אלעמען געראטעוועט...

און אז א פרוי איז צו איר צוגעקומען האט שוין פייגע־מאליע גערעט קורץ און כמעט אפיציעל: „ווער ביסטו, ווי אזוי הייסטו און פון וואנען ביזטו?״ — און ווי מען האט נאר אנגערופן דעם נאמען האט שוין פייגע־מאליע אלץ געוווסט. זי האט צוגעפירט די פרוי צום קבר פון איר מוטער אדער פאטער און געגעבן א געשריי: „לייג דיך, רחלע, אויפן קבר פון דיין הייליקע מאמע, די גרויסע צדקת גיטל בת יענטע, און בעט זי, אז זי זאל לויפן צום בעזן (= בית דין) של מעלה און בעטן פאר דיר און פאר דיין מאן און פאר דיינע קינדער, איר זאלט אלע זיין געזונט, און קיין שום קרענק זאל נישט איבערטרעטן די שוועל פון דיין הויז. דיין מאן זאל האבן פרנסה און אייך מפרנס זיין אין עושר און כבוד, און גאט זאל צושיקן דיין עלטערע טאכטער דעם רעכטן זיווג, דו זאלסט זי קאנען חתונה מאכן מיט אן ערלעכן און פרומען יונגערמאן, אזוי ווי ביי אלע גוטע יידן זאלסטו פון דיין טאכטער האבן נחת...״

און אז די ווייבער האבן דערהערט פייגע־מאליעס מענה־לשון, האבן זיי זיך געגעבן א צר־אויס אויפן קבר און געוויינט און געשריגן מיט אלע כוחות; טייל ווייבער זענען אזוי ווייט פארגאנגען אין וויינען, אז זיי האבן שוין נישט געוווסט ווו זיי זענען אויף דער וועלט...

אבער פייגע־מאליע האט געהאלטן חשבון... ווען זי האט געענדיקט מיטן ערשטן פארזאגעכץ האט זי אויסגעצויגן איר שטעקן און א קלאפ געגעבן אויף

דער מצבה און א געשריי געטון: „גיטל בת יענטע, דא ליגט אויף דיין קבר דיין פרומע טאכטער רחל. שטיי אויף און לויף צום בעזן (בית־דין) של מעלה און בעט און רייס איין וועלטן פאר דיין ערלעכע און פרומע טאכטער, זי זאל זיין געזונט מיט איר מאן און קינדער. זיי זאלן האבן פרנסה און אלדעס גוטס; קיין שום שלעכט אויג זאל זיי נישט שאדן, און לויף און בעט פאר דיין אייניקל, רחלס עלטסטע טאכטער, אז גאט זאל זי באשערן מיטן רעכטן זיווג. לויף בעט פאר אלע דיינע קינדער און פאר אלע יידן, זיי זאלן געהאלפן ווערן, אז אונזערע שונאים זאלן נישט דערפרייט ווערן, ביז משיח וועט קומען, אמן!"

און אז פייגע מאלע איז פערטיק געווארן מיטן דאזיקן צווייטן טייל, האט זי זיך אנגעשפארט אביסל אויפן שטעקן און א געשריי געטון צום דריטן מאל: „גענוג, רחל; דו האסט אלסדינג געפועלט ביי דיין הייליקע מאמען..." ס'וויבל איז שנעל אויפגעשטאנען פונם קבר, באצאלט פייגע־מאליען, איר לוין. פייגע־מאליע איז אוועק צו אן אנדער ווייבל, וועלכע האט שוין געווארט אויף איר ריי...

פייגע־מאליע האט שווער געארבעט איר גאנץ לעבן; זי האט קיינמאל נישט געהאט קיין צייט זיך אפצורוען. יעדע פרייע מינוט האט זי אין זינען געהאט צו באזארגן מיט עפעס אירע קראנקע און ארעמע ווייבער און קינדער. זי פלעגט ארומגייען אין די ארעמע הייזער און פרעגן און זעען, וואס עס טוט זיך ביי זיי אין הויז. ווען זי האט געטראפן די פרוי קראנק, פלעגט פייגע־מאלע זאגן: „שרה, ביזט שוין פריש קראנק... מלך רופא איז שוין געוועזן ביי דיר?" און אז די קראנקע האט געזאגט „ניין", איז שוין פייגע־מאליע אוועקגעלאפן צו מלך רופא, און ער איז מיט איר גלייך געגאנגען; פאר פייגע־מאליע האט ער געהאט גרויס דרך־ארץ. נאך אזא באזוך האט שוין פייגע־מאליע גענומען דאס טאשנטיכל אין דער האנט און שוין געזאמלט געלט פאר דער קראנקער.

אויסער אלעמען פלעגט זי יעדן מיטוואך און דאנערשטיק זאמלען געלט פאר ארעמע לייט אויף שבת. פרייטיק ווידער פלעגט זי ארומלויפן א גאנצן טאג מיט א זאק און זאמלען בילקעס, חלות און ליכט אויף שבת — אלץ פאר ארעמע יידן. זי האט קיינמאל נישט גערוט: טאג אויף טאג האט זי שוין געהאט עמעצן צו באזארגן.

און אז פייגע־מאליע אליין איז אוועק אויף יענער־וועלט, האט זי קיינער נישט געקאנט פארטרעטן; א צווייטע פייגע־מאליע איז שוין אין שטעטל נישט געווען... און ווייבער האבן איר געדענקט און געזיפצט, איבערהויפט די ווייבער פון די ארומיקע דערפער...

מרים טאלער (בת יוסף־מאיר באנק)
ניו־יארק

ס'האט זיך יידן גאנץ גוט געלעבט ...

— א טורקער עפיזאד —

יידן האבן זיך געלעבט גאנץ גוט אין טורקא איבערהויפט אין אמאליקע צייטן זיי האבן זיך געפילט אין טורקא, ווי ביי־זיך אין דערהיים און נישט געפילט שטארק דעם גלות...

ס'ווערט דערציילט פון **שלמה ראזן**. ער האט געוווינט אויפן רינג־פלאץ. דאס איז געווען א געוויסן שבועות. ראזן האט זיך אויסגעפוצט יומטובדיק און איז ארויס אין גאס אריין. באגעגענט אים א באקאנטער קריסט, פאיאוויטש האט ער געהייסן, און זאגט צו אים אזוי:

„פאניע ראזן, ווען וועט דאס שוין זיין? — איך, פאיאוויטש, וועס זיין אין גלות און עסן קרעפלעך, און דו, פאניע ראזן, וועסט קלאפן שטיינער פארן שאסיי... נו, ווי געפעלט דיר דאס, פאניע ראזן?...”

טורקה - כפרים סביב לה

טורקא - דערפער ארום איר

אהרן שפר
חיפה

יידן אין דערפער ארום טורקא

דער טורקער פאוויאט האט געהאט ארום זיך 91 דערפער, אין וועלכע ס'האבן געלעבט מער יידן ווי אין טורקא אליין. געלעבט האבן זיי פון פעלד ארבעט — ז'האבן גע־האט אייגענע פעלדער — און פון מסחר; יידן האבן אויך געארבעט אלס האלץ־אנגע־שטעלטע אין די ארומיקע וועלדער און טארטאקן.

דאס צוזאמען־לעבן מיט די גויים, וועל־כע זענען געווען אמייסטנס אוקראאינער און ווינציקער פאלאקן, איז געווען פארשידנאר־טיק אין יעדן דארף. אין אלגעמיין האבן יידן נישט געליטן דארט פון אנטיסעמיטיזם און געלעבט אין פריינדשאפט מיט די גויים; אין די דאזיקע דערפער, ווו דער גלח איז געווען א שונא־ישראל, איז שוין געווען אנדערש...

קומענדיק אין דארף אריין האט מען גלייך דערקאנט, וועלכע הייזער זענען יידישע; זיי זענען געווען גרעסער און באדעקט מיט שינדל אדער בלעך. די גוישע הייזער, דאקעגן, זענען געווען באדעקט מיט שטרוי און אונטער איין דאך האט דער גוי געלעבט מיט די קי און פערד... דער ייד, ווידער, האט שוין געהאט א באזונדערע שטאל פאר בהמות און פאר די סטאדאלע. אינעווייניק ביים ייד אין שטוב האט זיך שוין געפונען אביסל מעבל, שענע בעטן, א טיש מיט שטולען א. א. וו. אין קיך אן אויסגעבויטן אויוון פון ציגל מיט א קוימען ארויס אויפן דאך. אבער די גוישע הייזער זענען געווען זער ארעם. דאס בעט איז געווען צוזאמענגעקלאפט פון פראסטע ברעטער, א שווערער טיש מיט לאנגע בענק, און דער פריפעטשיק אין קיך איז געווען פון ציגל מיט א לאך אין סטעלע פארן רויך... זענען טאקע די ווענט געווען שטענדיק שווארץ פון רויך, און ווען מ'האט געהייצט דעם אויוון און דער רויך איז דורכגעגאנגען דעם שטרוינעם

דאך, האט זיך דאס גאנצע הייזל געראויכערט... ווינטער, אין די גרויסע פרעסט, פלעגט דער גוי אויך אריינעמען די קו אין שטוב אריין, ס׳זאל איר זיין ווארעמער. אפגערעט שוין ווען די קו האט זיך געקעלבט; דאן איז דאס קעלבל געהאלטן געווארן אין שטוב 8 טאג.

בדרך לרוזלוטש.
אויפן וועג קיין רוזלוטש.

אויך דאס עסן איז געווען פארשידן ביי די גויים און יידן. יידן האבן געבאקן ברויט יעדע וואך פון אייגענעם קארנמעל און אויף שבת אויך חלות פון ווייצנמעל; אמאל פלעגט מען קויפן ווייס מעל. די גויים, אבער, פלעגן זיך באגנוגענען מיט האבערנע פלעצלעך. די קארטאפל פלעגן זיין די הויפט־שפייז סיי ביי יידן און סיי ביי גויים.

דאס באקליידונג פון די יידן איז געווען פון שטאף; יינגע יידן האבן זיך אמאל דערלויבט צו מאכן אן אנצוג אפילו פון ריין ענגלישן שטאף. זומער אנגעטון שיך און ווינטער — שטיוול. די גויים, ווידער, זענען געגאנגען אין קליידער פון אייגענער אויסארבעטונג. מ׳האט געזייעט לען, פון דעם געמאכט פלאקס און קלאטשע, אליין געשפינט די פעדעם מיט א האנד־נול און אויס־

געארבעט לייוועגט. דעם לייוועגט האט מען אויסגעשפרייט אויף דער זון צום בלייכן און ווייסן — און נאכדעם געלאזט זיך אויפנייען הויזן און העמדער פון אים. ווען שיך האט דער גוי נישט געהאט קיין סך דאגות — זומער איז ער געגאנגען בארוועס און ווינטער האט ער זיך אויפגעבייט אפאר כאדאקעס פון א שטיקל לעדער און מ׳האט געטשאפעט. פון א שאף־פעלעכל האט ער זיך געמאכט א קאזשוך און אויך א קוטשמע אויפן קאפ. יא, דער ייד אין דארף האט געלעבט אן העכערן לעבנס־שטייגער ווי דער גוי; זיינע באדערפנישן זענען געווען גרעסערע.

אין יעדן דארף איז געווען א פאלקס־שולע פון 4 ביז 7 קלאסן. אלע קינדער פונם דארף זענען געגאנגען אין דער דאזיקער שולע און געלערנט שרייבן און לעזן פויליש און אוקראיניש; דער עלטערער דור ביי די גויים האט כמעט נישט געקאנט לעזן. די יידישע קינדער זענען נאכמיטאג געגאנגען אין חדר אריין און אין ווינטער ביז שפעט אין דער נאכט. דער מלמד איז געקומען פון שטאט אדער גאר פון ווייטנס, אנגעדינגען זיך אויף א זמן אדער אויף א גאנץ יאר. די קינדער האבן געלערנט חומש מיט רש״י, און די עלטערע יינגלעך — א שטיקל גמרא מיט תוספות. שבת איז געווען א מנהג צו פארהערן די חדר־יינגלעך דעם חומש און רש״י.

שבת אין דער פרי זענען זיך אלע צוזאמענגעקומען אין שטיבל צום דאווענען; עס האט קיינער נישט געפעלט. און ווען עמעצער איז נישט געקומען, האט מען שוין געוווסט, אז ער איז קראנק — איז מען שוין געגאנגען צו אים אויף ביקור־חולים.ביים דאווענען האט מען אויך ארומגערעדט וועגן אלע געשעענישן פון א גאנצע וואך; דא האט מען אויך געהערט די רכילות פון א גאנצע וואך און דא האבן יידן סתם זיך געלאזט פארגעסן פון די צרות און דאגות פון א גאנצע וואך. מ׳איז געקומען אויסגעקליידט אין די שענסטע מלבושים, די עלטערע אין א זיידענע באקעשע, א שטריימל אויפן קאפ. יינגווארג, ווידער, אין שווארצע אדער גראנאטענע אנצוגן.

וועטער איז קיינמאל נישט געווען קיין אפהאלט פון קומען דאווענען; ס׳האט געמעגט שנייען און רעגענען — אלע זענען געקומען. און ווען ס׳איז געווען עפעס א שמחה אין דארף, א חתונה אדער א ברית, זענען אויך געקומען יידן פון ארומיקע דערפער מיט פערד־און־וועגן און שליטנס — און מ׳האט געטאנצט און געהולעט ביז אין טאג אריין...

חיים פעלער

יידן אין דארף

די יידן אין די דערפער ארום טורקא איז נישט געגאנגען בעסער ווי אין שטאט. ס׳זענען טאקע געווען א סך יידישע גוטבאזיצער, וועלכע האבן זיך גערעכנט פאר רייכע יידן, אבער אין דער אמת זענען זיי נישט אזוי געווען ווי מ׳האט זיי אנגענומען: די ערד אין די קארפאטן איז געווען שטארק שלעכט און זי האט נישט געגעבן קיין גרויסע פראפיטן. אין א סך דערפער האבן די יידישע גוטבאזיצער פארקויפט שטיקלעך ערד די פויערן — און דאפון האבן זיי געלעבט... די אנדערע האבן געלעבט נאר פונם גלאנץ פון גוטבאזיצער און געווען פארשולדיקט ביז איבערן קאפ...

די יידן אין די דערפער, וועלכע האבן אויך געהאט געשעפטן, האבן שוין נישט שלעכט געלעבט: די געשעפטן און די שטיקלעך ערד, וואס זיי האבן באארבעט, האבן שוין געגעבן גאנץ שען פרנסה. אויך לאנדווירטן, וועלכע האבן קליין צוגעהאנדלט — א קו, א קעלבל — האבן אויך געהאט פרנסה.

אבער א גרויסער טייל פון די דארפסיידן זענען געווען קליינע לאנד באזיצער און געלעבט נאר פון זייער ערד ארבעט. די יידישע לאנדווירטן פון די דערפער ארום טורקא, ווי אילניק, לאסינעץ, מעלניצנע, פרעסליפ, שימנאץ, יאבלאנקי און אנדערע האבן געקאנט טראגן און פארקויפן יעדן טאג מילך און מילכיגס אין טורקא — און דאס האט זיי צוגעגעבן א מעגלעכקייט צו פרנסה. דאקעגן אין די ווייטערע דערפער פון שטאט האבן שוין יידישע לאנדווירטן פונם זעלבן באדן באזיץ און שטייגער געלעבט פיל ערגער; זיי האבן שוין נישט געהאט וועמען צו פארקויפן זייער מילך.

ס׳האבן אויך געוווינט אין די דערפער יידן, וועלכע האבן אין גאנצן נישט געהאט קיין באדן; זיי האבן זיך טאקע געמוטשעט זייער גאנץ לעבן. זייער ארימקייט איז געווען גרויס. די קינדער זייערע, אין די פריסטע יוגנט, האבן זיי געשיקט אויף דער וועלט ארבעטן — דינסטן אין טורקא און אין אנדערע שטעט.

יא, אסך יידן האבן געוווינט אין די דערפער ארום טורקא. דער לעבנס־שטייגער איז געווען נידריק — אבער ס׳איז עפעס געווען שטארק באזונדערעס: יידן, אסך יידן, לעבן פון לאנדווירטשאפט!

מיכאל הייזלער
שדה יצחק

יידישע לאנדווירטשאפט ארום טורקה

אין א ווינקל פון די קארפאטן

וואס האט עס גורם געווען, אז יידן זאלן זיך באזעצן אין אט דעם ארעמען ווינקל פון די קארפאטן, וואס איז געווען אפגעריסן פון א גרעסערן יידישן יישוב? צוויטנס, אין וועלכער תקופה איז פארגעקומען די איינוואנדערונג? דריטנס, ווער זענען עס געווען די ערשטע דרייסטע יידישע פיאנערן, וואס האבן אין דעם דאזיקן טייל פון די קארפאטן אנטוויקלט אזא גרויסן יידישן ישוב? —

פארשטייט זיך, אז אויף די אלע פראגן איז שווער צו געפונען אן ענטפער. ס'זענען נישט איבערגעגעבן געווארן פון דור צו דור קיין שום פרטים וועגן דעם, און מיר מוזן זיך באגנוגענען מיט א מינימאלן ענטפער — דער וואנדער־שטעקן פונם גלות האט זיי אהין ארייגעפירט. אבער איין זאך איז קלאר: די ערשטע יידישע פיאנערן, וועלכע זענען אהין אריינגעדרינגען, האבן מיט זיך מיטגענומען א גרויסן באגאזש פון יידישער קולטור פון יענע צייט, מיט יידישע נאציאנאלע טראדיציעס, און א שטארקן גלויבן אין בורא־העולם און אין גאולת־ישראל. האבן זיי טאקע געבויט זייער עקזיסטענץ אויסשליסלעך ווי אין פסוק שטייט: על התורה ועל העבודה.

די באציונג צווישן יידן און זייערע שכנים נישט־יידן זענען געווען גוטע. אנטיסעמיטיזם איז נאך געווען פרעמד אין יענער צייט ביי דער דארטיקער באפעלקערונג, אוןביידע צדדים האבן זיך באשאנקען מיט קעגנזייטיקן צוטרוי און געניסנדיק פון אט דעם צוטרוי און רעכט האבן יידן געלעבט ווי „ביי זיך אין דער היים" אן פחד פאר עפעס אן אויפשטאנד קעגן זיי.

יידישע לאנדווירטשאפט

הויפט־פרנסה איז געווען לאנדווירטשאפט און זענען מיט גארנישט אפגעשטאנען פון זייערע שכנים גוים. אמת, די קארפאטישע לאנדשאפט איז זער א שענע, הויכע בערג און טאלן, געזונטע און פרישע לופט אבער דער באדן איז א מאגערער, נישט קיין פרוכטבארער און שטארק א בערגיקער. נאר געווען איז דער באדן אן אייגענער, אפגעקויפט פונם פריץ, און איז איבער־געגאנגען בירושה פון פאטער צו קינדער.

און טראץ די ספעציפיש שווערע קארפאטישע באדינגונגען,און טראץ דער מינדערהייט צווישן דער ארטיקער באפעלקערונג, האבן יידן באוויזן איינצו־האלטן זייער נאציאנאלן אפשטאם, קולטור, טראדיציע און שפראך. דאצו האבן זיי באקומען מאראלישע און גייסטיקע הילף פון זייערע ברידער יידן פונם שטעטל טורקא, מיט וועלכן זיי זענען געווען ענג פארבונדן. זענען טאקע נישט פארגעקומען קיין פאלן פון שמד אדער געמישטע חתונות. יידן פלעגן זיך משדך זיין מיט יידן פון שכנותדיקע אדער ווייטערע דערפער, אויך פון שטעטל טורקא — אזוי ארום האט די גאנצע יידישע געגענט, צוזאמען מיטן שטעטל, געבילדעט איין גרויסע משפחה, געקניפט און געבונדען מיט א בשותפותדיקן קהילה־ראט, א באשותפותדיקן רב, א באַ־שותפותדיקע חברה־קדישא און אויך א באשותפותדיקער בית־עולם...

שטאט און דארף

כדי אפצוהיטן יידישקייט און יידישע טראדיציעס האט די שטאט־שטעטל פארזארגט די דארפס־לייט מיט ספרי־תורהס, תפילין, טליתים, ציצית, מזוזות און מיט א גרויסע אויסשטאטונג פון פארשידענע ספרי קודש צו לערנען תורה. די שטאט האט אויך פארזארגט פסחדיק מעל אויף מצות און פאר ארעמע לייט געטיילט מעות־חיטין; אריינגעבראכט אתרוגים מיט לולבן.

די שטאט האט אויך נישט פארגעסן אריינצושיקן אביסל לעבעדיקע סחורה, ווי מלמדים, וואס פלעגן לערנען מיט קינדער, דיינים, בדחנים, שדכנים און כליזמרים אויף חתונות שפילן — און מ'פלעגט טאקע אין דארף פראווען חתונות מיטן גאנצן יידישן טראסק, ,כדת משה וישראל. אפילו קעכינס צו קאכן

אויף חתונות זענען אויך געווען שטעטישע. חתונה־קליידער, אויסשטייער, קדושין־רינגלעך — דאס אלץ האט מען נאר געקאנט באקומען אין שטאט.

און טראץ דעם וואס די שטאט איז געווען גרויס ווי א גענעץ, האט זי פון אלעמען געהאט בשפע: רעכטע און לינקע, ציוניסטן און מארקסיסטן; שניידערס, שוסטערס שלאסערס, סטאלארעס און אנדערע; האלץ סוחרים, אקסן סוחרים, קרעמערס און סתם ארבעטער און ליידיקגייער. ס'זענען אויך געווען יידן אין שטאט, וואס האבן יומם־ולילה געלערנט תורה, און דאס בית־המדרש איז געווען אפן פאר יעדן איינעם.

אדאנק דער גרויסער פראווינץ, מיט אזוי פיל דערפער ארום, האט די שטאט געקאנט עקזיסטירן. די גאנצע פראדוקציע פון דארף, וואס פויערים האבן באדארפט פארקויפן איז געברענגט געווארן אין שטאט אריין; די פויערים האבן דאביי געמאכט פארשידענע איינקויפן פאר אייגענע און ווירטשאפטלעכע צוועקן. דער טאג־טעגליכער גערויש פון פויערישע פורמאנקעס, דאס רויען פון מענטשן, דאס קויפן און פארקויפן — האט געמאכט אן איינדרוק פון א גרויסן באזאר. „סקאכט אין שטעטל ווי אין א קעסל" — פלעגט מען זאגן. אמת, פאר די גוישע חגאס, אדער יידישע ימים־טובים, להבדיל, פלעגט עס טאקע קאכן אין שטעטל ווי אין א קעסל. די קרעמערס פלעגן גוט לייזן און ס'האט זיך געטון אויף טיש און אויף בענק...

דארפס־לייט אויף קבר־אבות

באזונדערס האט זיך גערודערט אין שטעטל אין די סליחות טעג — ווען די דארפישע יידן פלעגן קומען אין שטאט אריין אויף קבר־אבות. אויך שטעטישע יידן זענען געגאנגען אויף קבר־אבות, נאר זיי האבן נישט געווארט פונקט אויף די סליחות טעג; ביי זיי איז דאך דער בית־עולם געווען א גאנץ יאר. ער איז געלעגן צוקאפנס דעם שטעטל, בארג־ארויף, און אזוי נאנט, אז פון דער מיט שטאט האט מען געקאנט איבערליינען די אויפשריפטן אויף די ווייסע מצבות, וועלכע פלעגן אראפקוקן אונטן...

אנדערש איז אבער געווען די זאך ביי דארפס־לייט. אין שטאט אריין איז געווען ווייט. דער וועג איז געווען א שלעכטער, בערג און בלאטעס. און מ'האט זיך טאקע נישט געקאנט דערלויבן שטענדיק אויף אזא שווערע נסיעה, איבערהויפט מיט אלטע לייט, וועלכע האבן געהאט דעם פארצוג דאצו. האט

מען געוואַרט אַ גאַנץ יאָר אויף די סליחות טעג און עולה־רגל געווען אויף קבר אבות און איינוועגס איינגעקויפט עפּעס אויף די ימים־טובים.

דער וועג פון שטאָט צום בית־עולם פוןביידע זייטן, איז געווען באַזעצט מיט אָרעמע לייט, וועלכע האָבן געבעטן נדבות ביי די באַזוכער פון בית־עולם. באַלד ביים אַריינקומען האָט זיי אָפּגעוואַרט איציק אהרן שמש, וואָס דער גאַנצער בית־עולם איז געווען ווי זיינס אַן אייגענער מאַגאַזין, און ער אַליין דער מאַגאַזינער; אַן אים האָט קיינער נישט געוווּסט, ווו דער טויטער ליגט... ער פלעגט עס יעדן צופירן צו געזוכטן קבר, מאַכן אַן „אל מלא רחמים" און דערמאָנען ווען די יאָרצייט איז, אויב עמיצער האָט נישט געוווּסט גענוי. די קולות און יללות האָבן זיך געטראָגן ביזן זיבעטן הימל אַריין. אַ קליינינקייט, אַזוי ווייט געפאָרן, באַלאָדן מיט אַזוי פיל בקשות, ווי געזונט, פרנסה און אַ רפואה שלמה; איינער, ווידער, האָט אַ מיידל חתונה צומאַכן; דאָרט ווייטער שטייט אַ פרוי און פאַרגיסט טייכן טרערן — זי קאָן, נעבעך, נישט האָבן קיין קינדער; יעדער מיט זיין בינטל צרות — איז ווו דען קאָן מען זיך אַביסל אויסשרייען און אויסוויינען אויב נישט דאָ, אויפן בית־עולם?

יידיש לעבן

דאָס דאָרפישע לעבן איז געווען אַסך שטילער רואיקער ווי אין שטאָט; די דאגות פרנסה איז אויך נישט געווען אַזוי גרויס ווי אין שטאָט. ביים דאָרפסייד, אויב ס'האָבן זיך נאָר געפונען אין שטאַל אַ צוויי־דריי קועלעך, אַביסל היימישע תבואה, אַביסל קאַרטאָפל און נאָך אַזעלכע היימישע פּראָדוקטן, איז די זאָרג ביי אים שוין נישט געווען גרויס. דאַצו פלעגט נאָך זיין יעדע וואָך אַ יריד אין דער געגנט; ס'פלעגן קומען פאַרשידענע סוחרים פון שטאָט — האָט מען אויך געקאָנט כאַפּן אַ פּאָר גראָשן פאַר מעקלעריי, אָדער סתּם עפּעס קויפן און פאַרקויפן. אַן אַנדערער, ווידער, האָט געהאַט, אַחוץ זיין ווירטשאַפט, עפּעס אַ געוועלבל, אַ קרעטשמעלע. און אַלע האָבן געפירט אַ באַשיידן לעבן. אויף אַלעמענס פּנימער האָט זיך געמאָלן אַ שמח־בחלקו חן און יעדער כמעט איז געווען צופרידן פון זיין אַרט לעבן.

שוין באַלד ביים אַריינקומען אין דאָרף אַריין האָט מען דערקאָנט ווו ס'וווינט אַ ייד און ווו נישט. די יידישע הייזער זענען געווען געבויט אַנדערש ווי די גוישע כאַטעס: פונדרויסן ווייס געקאַלעכט און ציכטיק־ריין אויפן הויף; דאָס האָט אָפּגעשפּיגלט דעם אמתן יידישן חן. אויף יעדער טיר אַ מזוזה.

אינוועניק — באשיידן מעבל, א גרויסע שאנק מיט ספרים, א מזרח־בילד מיט משה רבנו, ווי ער האלט די לוחות, אדער אברהם אבינו, ווי ער פירט יצחקן צו דער עקדה; א וואנד־זייגער און נאך אנדערע יידישע חפצים. ווער שמועסט פרייטיק־צו־נאכטס — די מנורה מיט די שבת־קודש ליכט... און טאקע שבת אליין, טעם גן־עדן... אפילו דער ארעמסטער ייד אין דארף האט געשפירט אביסל פונם דאזיקן טעם.

דער שבת קודש איז געווען שטארק אפגעהיטן אין דארף; אפילו א שטרוי האט מען נישט איבערגעריסן אין שבת. די ימים נוראים און אנדער ימים טובים האבן ארייננעבערענגט דעם אמתן געפיל פון „אתה בחרתנו". ווער געדענקט נישט שמחת תורה אין דארף, דאס פרייען זיך מיט דער תורה, דאס קושן זי — ס'האט קיין גרעניץ נישט געהאט. איבערהויפט זענען אפגעהיטן געווארן אלע יידישע מנהגים. למשל, חנוכה מיט די לאטקעס און דריידלעך, פורים מיט די פארשטעלטע — איי, וואס עס האט זיך אלץ אפגעטון! און, ווידער, תשעה־באב, צו די גוילמס קעפ, האט מען שוין אנגעזען דעם חורבן אין אלע ווינקעלעך. די שטוב נישט געקערט, דאס הויזגעזינדל טרויעריק און בלאס פון פאסטן — בקיצור, אן אמתער חורבן!

א יידישע חתונה אין דארף

א יידישע חתונה אין דארף, דאס איז געווען נישט אזוי פשוט... עס איז עפעס געווען א מאדנע אפצולייגן די חתונה. צווישן די מחותנים פלעגן פארקומען פארשידענע קאמפליקאציעס וועגן סילוקן דעם נדן, אדער דער ייחוס האט עפעס נישט געשטימט צווישן זיי — האט מען טאקע באלד אפגעלייגט די חתונה אויף א צווייט מאל. ס'פלעגט אויך טרעפן, אז צווישן חתן־כלה איז אמאל פארגעקומען עפעס א מיספארשטענדניש — איז דאס ערשטע געווען אפצולייגן די חתונה און אפילו אפלאזן דעם שידוך. ביי יעדע קלייניקייט איז די חתונה געווען דאס כפרה־הינדל... פארשטייט זיך, אז אין יענע צייטן זענען פארגעקומען התונות פון געדעדטע שידוכים און חתן כלה האבן זיך כמעט רעכט נישט געקענט... דאס אלץ האט געברענגט צו שווערע מי און מאטערניש ביז מ'האט שוין געזען דאס יינגע פארל אונטער די חופה דראנגען. גאנצע חדשים פלעגט מען זיך פיבערהאפט גרייטן אויף דער חתונה — און נישט נאר חתן־כלה, נאר דער גאנצער טורקער באצירק... דאס איז געווען שוין טאקע דערפאר, ווייל דער גאנצער געגנט איז געווען געקניפט און געבונדן: אויב

נישט פון חתנס צד, איז פון כלהס צד; עפעס אן האטשיקל האט געמוזט זיין. איז ווי פארט מען נישט אויף אזא חתונה?!

די חתונה גופא פלעגט פארקומען זער שען, און ספעציעל אין ווינטער צייט. אין טאג פון די חתונה, שוין באלד נאכמיטאג, האבן זיך די געסט אנגעהויבן צוזאמענפארן. געקומען איז מען מיט שליטנס, קיין אדערע קאמוניקאציע איז נישט געווען. די פערדלעך שען אויסגעפוצט מיט רויטע,ווייסע און בלויע סטענגלעך, מיט רוישנדע גלעקער, באגלייט מיט געזאנג פון חסידישע ניגונים.

א ספעציעלן חתונה מנהג איז איינגעפירט געווען אין דארף: אזוי ווי די חתונה פלעגט תמיד פארקומען ביי דער כלהס עלטערן, אינעם זעלבן דארף ווו זיי האבן געוווינט, פלעגט די כלה שיקן א „ספעציעלע דעלעגאציע" פון יינגע בחורים אנטקעגן צו פארן דעם חתן, וועלעכר דארף אנקומען פון א צווייטן דארף. די אויפגאבע פון דער דאזיקער דעלעגאציע איז געווען איבערצונעמען און צוברענגען דעם חתן אויף דער חתונה פאר יעדן פרייז. צו דעם צוועק האט די דעלעגאציע מיטגענומען לעקעך און בראנפן מיט א געבראטענעם אינדיק, אויסצוקויפן דעם חתן... דער חתן, דומה למלך, איז אויך נישט געפארן אליין. אים האט אויך באגלייט א חברה שומרי ראש פון יינגע יאטן, וועלכע האבן אויך אליין געוואלט ברענגן דעם חתן אויף דער חתונה, און אזוי ארום האט זיך אנגעהויבן א שווערער קאמף, אויף טויט און לעבן, צווישן ביידע דעלעגאציעס... מ'האט זיך, חלילה,נישט געשלאגן ווי ביי די גוים, נאר מ'האט זיך סתם אביסל געריסן איבערן חתן געשלעפט אים אהין און אהער, געקאלערט זיך אין שניי, איבערגעקערט די שליטנס און נאך אנדערע שטיפערייען. דער סוף איז געווען, אז ביידע צדדים זענען געקומען צו אן הסכם און אין מיטן פארן גענומען טרונקען לחיים און פארבייסן א שטיק אינדיק — און מיט געזאנג געברענגט דעם חתן צו דער חתונה.

מאיר הירש
לאנדאן

יידיש לעבן אין דארף וויסאצקא וויזשנע

דאס דארף וויסאצקא וויזשנע איז געלעגן 30 ק״מ פון טורקא און צו קומען צו אים האט מען געדארפן פארן דורך די דערפער מעלניצע, באָרינע, וויסאצק ניזשנע און קאסארינג. און די אלע אויסגערעכנטע דערפער זענען געווען יידישע ישובים, קלענערע און גרעסערע. אבער ווי באלד מ׳איז אריינ־געפארן אין וויסאצק האט מען באלד געזעהן א גרעסער יידיש לעבן. כמעט דאס ערשטע הויז איז שוין געווען א יידישעס, מיט א מזוזה אויף די טיר; מ׳האט זיך נישט געשעמט.

א יידיש דארף

יא, דאס דארף האט געשפרודלט מיט יידיש לעבן. ס׳איז געווען זער גרויס, 10 קילאמעטער אין דער לענג. און אזוי ווי דאס ערשטע הויז איז געווען מיט א מזוזה אזוי אויך דאס לעצטע הויז. און צווישן די צוויי הייזער מיט א דיסטאנץ פון 9 קילאמעטער האט געלעבט א יידישער יישוב און ס׳האט געקאכט מיט יידיש לעבן. אמת, קיין רב איז אין דארף נישט געווען, נאר די אנדער יידיש־נויטווענדיקייט, ווי א מקווה, א שוחט זענען שוין יא געווען.

דער שוחט דוד הערש איז געווען א ייד א תלמיד חכם, א בעל־צדקה מיט א גרויסע משפחה קינדער. א באיאנער חסיד. ער האט אויך געפסקנט שאלות. ער איז געווען שוחט אויך אין א סך אנדערע דערפער, א גאנצע וואך פלעגט ער פארן שעכטן, ווייל ווי ארעם די געבערגס־יידן האבן געלעבט — פלייש אויף שבת האט געמוזט זיין אין יעדער שטוב; און טאמער האט טאקע אין שטוב געפעלט — פלעגט מען שוין זען, אז ס׳זאל זיין...

אנדערע תלמידי חכמים אין דארף זענען געווען דוד פרענקל און דוד קרויז; זיי זענען געווען די הויפט־קענער פונם דארף. דוד קרויז איז אויך געווען דער מלמד פון דארף א סך יארן. דאס דארף האט געהאט איבער 50 יידישע פאמיליעס, וועלכע איך וועל נאך אויסרעכנען. שבת האט מען געדאוונט אויף פינף פלעצער אין פריוואטע הייזער; קיין שול איז נישט געווען. די

מניינים זענען געווען ביי יוסף בארט, יוסף הירט, ישראל הירט, שלמה קרויז און יואלטשע גאלדרייך.

דאס רוב יידן האבן געוווינט אין צענטער פונם דארף. אין מיטן דער וואך האט מען געהאט א מניין נאר ווען עס איז געווען א יארצייט, א קדיש אויך צומאל ווען א רבי פלעגט באזוכן דאס דארף. דאס לעצטע פלעגט זיין א גאנץ אפטע ערשיינונג, בעיקר אין זומער צייט. די רבי׳ס פלעגן קומען צוליב פרישע לופט און דאביי ארייננעבן די דארפיש־יידישע באפעלקערונג א ביסל יידישקייט...

ארגאניזאציעס און חסידות

דאס דארף האט געהאט ציוניסטישע ארגאניזאציעס: ציונים כלליים „אחוה" און דער „החלוץ".ביידע האבן מלחמה געהאלטן צווישן זיך, אבער דאס איז געווען מער פערזענלעך ווי לשם שמים... די יוגנט פונם דארף האט זיך אויך פאראינטערעסירט מיט ליטעראטור. „אחוה" האט געהאט א שענע און גוט־איינגעארדנטע ביבליאטעק. ס׳זענען געווען ביכער פון שלום־עליכם, פרץ, מענדעלע מוכר־ספרים ווי אויך קארל מארקס, נארדוי און אנדערע. מען פלעגט אויך אבאנירן דעם „בדרך", וועמענס הויפט־לעזער זענען געווען זיאל רוזנברג, לייזער זינגער, מענדל ווייס און מיין ברודער זעליג הירט; אלע זענען שוין אויפן עולם האמת.

די מערהייט יידן זענען געווען חסידים, אמיינסטנס ביאנער. נישט אלע האבן ליב געהאט די ארבייט פון די ציוניסטישע גרופן, אבער דערהויפט איז, אז מ׳איז דורכגעקומען און מ׳האט געלעבט בשלום...

יידן האבן געמאכט א לעבן. מ׳האט געהאנדלט און געוואנדלט. ס׳זענען אויך געווען יידישע לאנדווירטן, שוסטערס, שניידערס, שניט־קרעמערס און סוחרים פון בהמות און האלץ. מארק־טעג פלעגן פארקומען יעדן צווייטן דינסטיק און יידן האבן געצויגן חיונה. אין די מארקטעג פלעגן קומען יידן אויך פון טורקא און פון די ארומיקע דערפער — און דאס פלעגט אריינברענגען אביסל שפע די יידישע איינוווינער.

דאס רוב יידן זענען נישט געווען קיין נגידים; מ׳האט שווער געארבעט אויף א לעבן. עס זענען טאקע אויך געווען א פאר משפחות, וועלכע האבן זיך

גערעכנט פאר עשירים, ווי שלמה קרויז, אביש ראזנבערג, אנשל לעוו, יוסף הירש און יוסף בארט.

יוסף בארט אליין איז געווען א חסידישער ייד, און אין די יונגע יארן האט ער זיך גערעכנט פאר א פארטגעשריטענעם ייד, מיט אן השכלה׳ישע השקפה. ער האט ליב געהאט צו לעזען א יידישע צייטונג, אמאל אויך א העברעאישע. דאס הויז איז ביי אים געווען ווי ביי אברהם אבינו. וויפיל יידן זאלן עס נישט קומען צו א מארק־טאג: אדער סתם אין א טאג פון א גאנץ יאר — האט ער דארט געטראפן א פלאץ צום שלאפן, עסן און טרינקען, און אויב עמיצער האט געדארפן א גמילות־חסד האט מען עס געטראפן ביי יוסף בארט אדער ביי זיינע צוויי זין, יוסי און יואל. ביי יעדער געלעגנהייט האבן זיי אלע דריי געזוכט מעגלעכקייטן צו טון טובות יידן, אויפנעמען אויפן וואגן און געבן צדקה.

אויך חיים גאלדרייך און משה בראנשטיין האבן ליב געהאט צו געבן א גמילות־חסד. דאס הויז פון שלמה קרויז האט זיך כמעט געענדיקט מיט א גרויסע טראגעדיע נאך עטלעכע חדשים פאר דער מלחמה. דאס דארף וויסאצק איז אויך געווען דאס וויגעלע פון דער גוט באקאנטער און פארצווייגטער משפחה גאלדרייך. די קינדער זענען געווען פיין ערצויגן, יידיש מיט אינטעלי־גענץ. דער שרייבער פון די שורות איז אליין געווען אן אפטער איינגייער ביי דער משפחה.

ווי כ׳האב שוין דערמאנט, די צווייטע ציוניסטישע ארגאניזאציע, וועלכע האט אויך געהאט א קרן־קימת קאמיסיע, האט אויך אנגעפירט מיט ציוניסטישע טעטיגקייט: פארשפרייטן שקלים, אויסליידיקן קרן־קימת פושקעס. די ארבעט פלעגט א סך מאל זיין פאראייניקט מיט נאך אנדערע דערפער און יישובים ארום.

מיט דער הילף פון זיאל רוזענבערג פון ליבאכא האט מען פון צייט־צו־צייט אויפגעפירט דורך אמאטארן יידישע פיעסען; די איינקונפט איז געגאנגען פארן קרן־קימת. די יוגנט פלעגט זיך זער אפט צוזאמענקומען אויף פארלעזונגען און שיחות, מייסטנס אין פריוואטע הייזער (לעצטנס האט מען אויך געדונגען א לאקאל). דאצו האבן די ציונים כלליים געהאט די משפחה זינגער פאר מיט־גלידער. דאס זענען געווען „הערצל־זינגער". די משפחה איז באשטאנען פון 3 זין: יוסף, לייזער און שמואל (יוסף איז אין אמעריקע) און 2 טעכטער —

אלע האבן זיי געשפילט פידל. פארשטייט זיך, אז מ׳האט געמאכט אפטע אוונטן צום טאנצן און די „ברידער" פלעגן אפט שפילן, כדי דער עולם זאל זיך אונטערהאלטן. די הכנסה פלעגט גייען פארן קרן־קימת.

די אקטיווע חברים פון סניף „אחוה" זענען געווען: מיין ברודער זעליג און מיין שוועסטער דבורה הירט, זיאל ראזנבערג פון ליבאכאר, לייזער און שמואל זינגער, די 2 שוועסטער פעסל און ראזע גאלדרייך, ישראל טייכמאן און אביש ראזנבערג. דער שרייבער פון די שורות האט זיך באטייליגט אלס גזבר פון קרן־קימת.

כאטש דאס דארף איז געווען גרויס האבן אלע יידן געלעבט צווישן זיך ווי א גרויסע משפחה. זיי זענען אויך אין דערווירקלעכקייט געווען פארוואנדט איינער מיט אנדערן. די פארוואנדשאפט ווייט איבערגעשטיגן איינציקע דערפער און ארומגענומען פיל פון זיי.

איך מוז זאגן אז מיין מאמע הייד (איטע הירט) — ביי איר איז געווען דאס וויגעלע פון ציוניזם, כאטש מיין פאטער, אביש הירט, איז געווען א חסידישער ייד. ווען רביים פלעגן קומען און דארף אריין אויף שבת זענען זיי זער אָפט איינגעשטאנען ביי אונז אין הויז. מען פלעגט דאן ברענגען א ספר־תורה און מען האט געפראוועט שבתים מיט רבישע טישן, און יידן פונם גאנצן געבערג פלעגן זיך צוזאמנקומען. מען האט געגעסן ווו מ׳האט געקאנט, מ׳איז געשלאפן און די סטאדאלעס. ריכטיג, די געבערגס־יידן האבן ליב געהאט א רבין. און ס׳איז ביי אזא ייד נישט געווען קיין שום שווערע זאך, אבי ער זאל פארברענגען א שבת מיט א רבין.

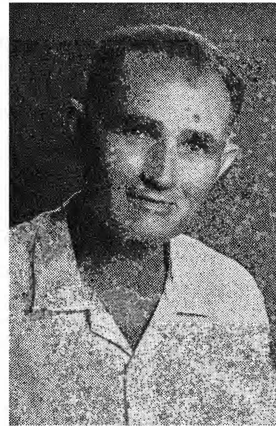
פון די אנדער זייט, ווי שוין געזאגט, איז מיין מאמע געווען א צענטראלע פיגור פאר ציוניזם, און מיין ברודער משה (איך בין נאך דאן געווען א קליין יינגל) פלעגט צוזאמענעמען די יוגנט און פארליינען פאר זיי ציוניסטישע מאטעריאלן אין ליטעראטור. פון אלע דערפער ארום האט מען שוין געוווסט צו קומען צו אונז. מ׳האט שוין באקומען ביי אונז א געלעגער צום שלאפן, ווי ווייט ענג זאל נישט זיין פון די פול אורחים. פאר א נויט פלעגט מען אנשיטן אין שטוב שטרוי, אויסשפרייטן ליילעכער און עולם איז געשלאפן.

אזוי האבן געלעבט, פארבראכט און טעטיג געווען יידישע מענטשן אינם דארף וויסאצק ווייזשנע צווישן אסך דערפער, האט ביי די קארפאטן־געבערג. היינט איז פון דעם אלעם גארנישט געבליבן.

מאיר גאטעסמאן
כפר נטר

אילניק - דארף פון מיין קינדהייט

צום אנדענק פון
מיינע טייערע עלטערן
חיה און משה.

אין דער לענג פון דארף אילניק, צוויי מייל פון טורקא נעבן סטרי, שטראמט א טייך מיט לויפנדיק וואסער — ריקע. אין ביידע זייטן פון דארף בעארבעטע פעלדער. אין איין זייט א וועג, וואס פארבינט דאס דארף מיט טורקא; די צוויי׳טע זייט איז פארבונדן מיט נאך אסך אנדערע דערפער נאך די בעארבעטע פעלדער האבן זיך געצויגן וועלדער און בערג; כ׳געדענק נאך דעם הויכן בארג קיצירע, וואס איז געווען באדעקט מיט שניי ביז אין מיטן זומער.

אין דארף איז דורכגעפארן א קאלייקע (א קליינבאן), וואס האט געפירט דאס האלץ פון די וועלדער אין די טארטאקן פון טורקא.

אילניק איז געווען א גרויס דארף. די מערהייט איינוווינער זענען געווען, פארשטייט זיך, גויים, נאר צווישן זיי האבן געלעבט בערך 40 יידישע משפחות, וועלכע האבן זיך פארנומען מיט לאנדווירטשאפט און א טייל מיט מסחר. דאס לעבן איז געווען שווער. מ׳האט א גאנצע וואך געהארעוועט אויף פרנסה און געזארגט, אז אויף שבת זאל גארנישט פעלן.

שבת האט מען אראפגעווארפן פון זיך דעם יאך, אנגעטון די שענסטע זאכן, וואס מ׳האט פארמאגט, די שטריימלעך — און מ׳איז געגאנגען דאווענען. ס׳זענען געווען אין אילניק דריי מנינים אין דריי באזונדערע פלעצער: ביי ר׳ יאסעלער האנס, ביי ר׳ עקיבא האנס און ביי ר׳ הערש נחמן זינגער.

כ׳געדענק: ר׳ יאסעלע האנס פלעגט זיך שבת אנטון בגדי מלכות מיטן שטריימל; זיין פרוי מלכה מיטן הדרת פנימדיקן „גוט שבת״, מיטן ווייסן טיכל אויף קאפ — ווי אלע אונזערע מאמעס... ר׳ יאסעלע איז געווען דער הויפט כלל טוער פון דארף; יעדער איינער, וואס האט עפעס געדארפן א טובה, איז געגאנגען צו ר׳ יאסל האנס. זיין הויז איז געווען אפן פאר כל דכפין.

איך אליין בין זער יונג פאריתומט געווארן פון טאטן — ר׳איז אוועק אין דער ערשטער וועלט מלחמה און מער זיך נישט אומגעקערט; אין א פאר יאר שפעטער איז אויך די מאמע געשטארבן, זכרונם לברכה. איך האב זיך ערצויגן אין דארף צווישן פרעמדע מענטשן — אלע זענען מיר געווען גוטע פריינט און אלע זענען מיר פארבליבן אין זכרון.

ר׳ מענדל־שוע האט אויפגעהאלטן א חדר, אין וועלכן איך האב געלערנט, און דאס איז געווען נאר לשם מצווה, אן שכר־לימוד. ער איז געווען א ייד א למדן, א בעל־תפילה, א מוהל — און דאס אלץ האט ער געטון לשם שמים.

שטארק איינגעקריצט אין הארץ איז מיר פארבליבן מירטשי, יאסעלע האנס׳ס טאכטער. זי האט מיך מיטגענומען קיין סקולי און האט זיך באצויגן צו מיר ווי צו אן אייגן קינד. כ׳האב ביי זיי געארבעט און געלעבט. אונפאר־געסלעך זענען אויך אירע צוויי זין, זיגא און איטשע — און די גאנצע משפחה ארנשטיין.

ערב פסח. דאס מצות באקן אין דארף, דאס פריילעכקייט... די אויס־געבאקענע מצות האבן געשמעקט און גערייצט פון דערווייטנס... דאס הילצערנע פעסעלע האט מען באצייטנס אנגעפילט מיט מצה וואסער; אין א צווייט הילצערן פעסעלע האט מען שוין נאך פורים פארזייערט א בארשטש, וועלכער האט געשמעקט ווי גוטער וויין...

...יום־טובן... ימים נוראים... ר׳ פייוול וואלף, דער בעל־קריאה, א ייד פון 90 יאר מיט א הדרת פנים... דער ונתנה תוקף פון ר׳ יאסעלע האנס אדער פון יקותיאל...

און גארנישט איז געבליבן...

די יידישע משפחות, וועלכע האבן געלעבט אין דארף:

אנשל ווייס, דוד יונה גלייכער, פייגע קירשנער, יוסף גערבער, וואלף גערבער, אברהם גערבער, בנימין פראם, חיים דאן, הערש בערג, יקותיאל שפילמאן, אברהם שפילמאן, שלמה בערג, דבורה בערג, ישראל שווארץ, יצחק שווארץ, יצחק וואלף שווארץ, מאדל לאטערמאן, יצחק מנדל האנס, לייביש בערג, עקיבא האנס, פאמיליע שינדלער, יוסף אהרן פוקס, דוד זינגער, משה זינגער, הערש נחמן זינגער, מענדל פוקס, אסתר ליבע פוקס, אביש שוסטער, שמעון פלאשנער, פאמיליע ארבעל, יוסף האנס, ישראל־אברהם האנס, בעריש פיש, עקיבא וואלף, אנשל שווארץ, בעריש שווארץ, זכרונם לברכה.

אברהם טוכמן

הכפר ויסוצקו־ניז׳ני

במלחמת העולם הראשונה נחרב הכפר ונבנה אחר־כך מחדש. זוכרני, בהיותי בן ארבע, ברחה כל משפחתנו לצ׳כיה. כאשר חזרנו בשנת 1917 היה כל הכפר שרוף. במרכז הכפר, מקום שם גרנו, לא מצאנו אף בית אחד. גם בתי שכנינו האוקראינים נשרפו אז, אך הם כבר הספיקו לבנותם מחדש. יהודים מספר, ביניהם דודי, גם הם שבו מוקדם יותר והתחילו לשקם את משקיהם.

בדרך כלל היו יהודי הכפר עניים והתפרנסו בקושי. אחדים סחרו בעצי היער, אחרים היו בעלי־מלאכה, כגון סנדלרים, חייטים, נגרים וטוחנים. החיים לא היו קלים ; נלחמו לקיום המשפחה. גם מן האוקראינים שבענו לא אחת מרורות.

שלושים משפחות יהודיות היו בכפר. התנהלו גם חיים חברתיים ותנועתיים : התקיימו סניפי מפלגות — ציונים, עקיבא ועוד.

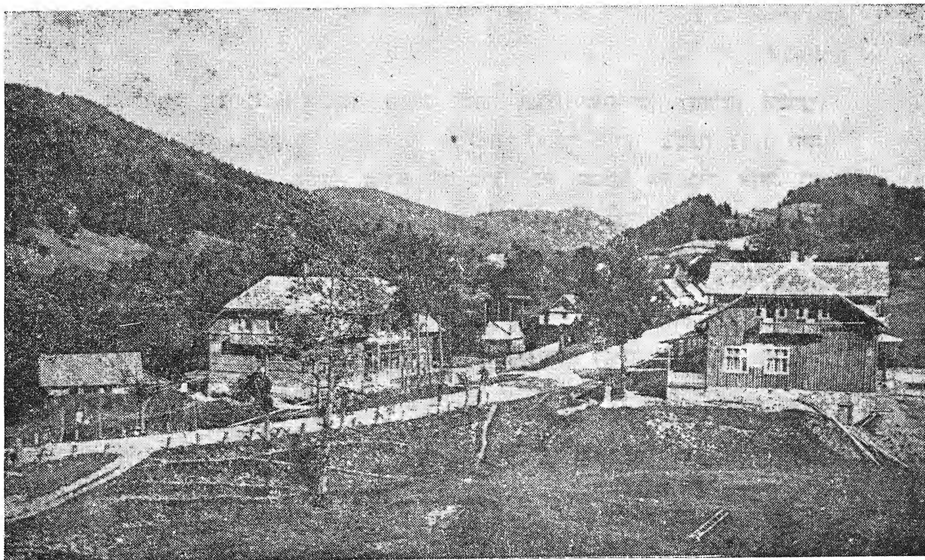
ציפורה זלמנוביץ (כץ)
נתניה

ראזלאטש און בעניוווא

א. ראזלאטש

דאס שטעטעלע ראזלאטש ליגט 14 קי־לומעטר פון טורקא. די נאטור האט דאס שטעטל באשאנקען מיט פול שענקייט, רינגס ארום די שענע בערג, וועלכע זענען פאר־וואנדלט געווארן אין שענע שפאצירגערטנער; די וועלדער, וואסער־פאלן און טייכן האבן צוגעגעבן דעם שטעטל א באזונדערן חן. רייכע יידן פון לעמבערג, סאמבאר און אומגעבונג האבן פיל געלט אינוועסטירט און אויסגעבויט שענע ווילעס מיט פארקן, וועלכע האבן גענוצט אלס זומער פרישעס; די לופט איז געווען פריש און געזונט.

רוזלוץ׳.

ס׳איז אויסגעבויט געווארן א באסיין מיט די נייסטע איינארדנונג, ווו מ׳האט זיך געבאדן; מינעראל וואסער איז געווען, וועלכעס האט געניצט צום טרונקען. יעדער אין דער אומגעבונג, ווילכער האט נאר מעגלעכקייט גע־האט, איז געפארן פארברענגען דעם זומער אין ראזלאטש. די שענקייט האט מען פארגליכן צו ווין; קליין־ווין האבן עס אסך גערופן. א גאנצע גאס מיט ווילעס האט מען אויסגעבויט; געהייסן האט זי די מאלערמאן גאס.

די יידן אין ראזלאטש האבן זיך געלעבט צופרידן. מ׳האט געמאכט אנשטרענגונגען צו פארגרעסערן און שענער צו מאכן די וווינונג — דאס האט אים שענע הכנסות איבערן זומער אריינגעברענגט. אין שטעטעלע האבן נישט געוווינט קיין סך יידן פון די „אלטע" איינוווינערס, נאר ס׳זענען געוועזן נייע צוגעקומענע משפחות; איך וועל נאר יעצט שרייבן פון די, וועלכע כ׳געדענק.

די יוגנט אין שטעטעלע איז געוועזן ארגאניזירט אין פארשידינע ציוניסטישע ארגאניזאציעס. זומער זענען שטענדיק געקומען אסך חלוצים פון אנדערע שטעט — מ׳האט באזוכט דעם קוואל פון דניעסטר, וועלכער איז געווען אין די בערג פון ראזלוטש.

רוזלוץ׳

אסך יונגע מענטשן האבן געשטרעבט צו פארן קיין ארץ־ישראל און מיטגעמאכט א ספעציעלע הכשרה. איך האב מיין הכשרה געמאכט אין טשעכנו, אין דער שטאט קאשיצא — א דאנק דעם בין איך גערעטעט געווארן אין גרויסן אומגליק; כ׳בין דערטלאפן קיין אונגארן, און נאך א סך איבערלעבונגען און וואנדערונג האב איך דערגרייכט ישראל.

ב. בעניוווא

פינף יאר בין איך אלט געווען, ווען כ׳האב פארלאזט בעניוווא, און אסך יארן האב איך געבענקט נאך עס; כ׳פלעג עס טאקע שפעטער באזוכן.

ס׳שטעטעלע איז געווען ארומגערינגלט מיט וועלדער. די באן־סטאציע איז געווען אין סיינקי אדער סאקאליקי, 4—5 קילאמעטער פון שטעטעלע. קיין בית־המדרש איז אין בעניוווא נישט געווען; מ׳האט געדאווענט ביי דער משפחה יעקב אפעלדערפער.

יידן אין בעניוווא האבן זיך פארנומען מיט האנדל און מיט לאנד־ווירטשאפט.

מאיר גולדרייך
נתניה

יהודי הוסנה־ויזנה והוסנה־ניזנה

17 בתי אב יהודיים היו בהוסנה־ויזנה והוסנה־ניזנה, לעומת 400 בתי־אב בכל הכ־פר, שרובם ככולם היו נוצרים אוקראינים. 17 משפחות אלו, נוסף על עיסוקיהם השו־נים הרגילים — חקלאים, סנדלרים, בעלי אדמות, תחנות קמח, עגלונים ותנוונים — עסקו גם במסחר, וספקו לכפר את יתרת צרכיו, אשר לא יוצרו במקום.

החיים היהודיים במקום התנהלו בשל־ווה, והטביעו את חותמם על המקום כולו, אותו אשתדל לתאר:

ליל שבת. עת הודלקו הנרות בבתים היהודיים, האירו אלה את כל הכפר ובישרו לכל תושביו, כי יום השבת, יום מנוחה, הגיע. ואמנם, השבת והיהודים המעטים בשטריימלעך ובקפוטות עוררו יראת כבוד כזו, כשבמקרה ועברה עגלה רתומה לסוסים, לשוורים, או איכר רכוב על סוסו — פינו אלה את דרכם לקדושת השבת, וכאילו עברו על קצה אצבעותיהם... רשות הדיבור היה לאלה, אשר פיארו את הכפר בהכניסם אווירה חגיגית על כל הסובבים אותם.

שבת אחרי הצהרים, עת הלכו הורינו אחרי התפילה והטשולנט לישון ולנוח מטרדות כל השבוע, יצאנו, אנו הנוער, לרחוב. שם התאספנו והלכנו אל קצה הכפר. כתחנת ביניים שימש בית פישל זימן, ומשם צועדים לבית פייטל פידלר ואיציק הנס. אורכו של הכפר היה רב, ועברנו בו כאילו אנו השולטים היחידים בו... מי העז להפריענו?... על־יד בית הסולטיס חיכינו לדוור, אשר הביא את הדואר מויסוצקי. כבר ברחוב „פירקנוהו", כי מרבית הדואר היה שייך לנו; לידי הסולטיס מסר תרמיל ריק...

„שלוש הסעודות". טרם שהודלקו המנורות והאורות בבתינו, למרות שהבהיקו כבר מרביתם של בתי הכפר הנוצריים — היה הכפר כאילו מוכה בחשיכה; הוא נשאר חשוך עד הדלקת הנרות והשמעת „הנה אלי ישועתי".

ואין לדבר על „הימים הנוראים". יראת הכבוד היתה מורגשת בכל פינה בסביבה כולה, הציפורים כאילו צייצו בקול נמוך מתמיד, לבַעַן לא להפריע את קדושת היום־טוב.

אכן, הנוצרים, שהיוו כ־95% מאוכלוסיית המקום, היו להם השגות וטענות נגד היהודים החוגגים, כגון: בחג השבועות, עת סיימו את עבודת החריש והזריעה, וכשלאדמה היה דרוש גשם, וימי החג יפים היו דווקא — הרי אנו, היהודים, היינו אשמים בכך, שבתפילותינו מנענו מהגשם מלרדת... או, בראש השנה, כשהאיכרים זקוקים היו למזג אוויר יפה לשם איסוף יתרת תבואותיהם מהשדות — וכשירד גשם — כמובן, היתה זו אשמתם של היהודים, שבתפילותיהם דרבות גררו את הגשם... אך מי התחשב בכך?... — הרי עצם גישתם זו, אם האמינו בה בלב תמים, הגבירה את יחס הכבוד לגבי אלה, שהיה בכוח תפילתם להשפיע על ירידת גשמים או על מניעתם...

ולא רק החגים. גם לימי האבל היתה השפעה על המקום כולו: בצום תשעה־באב השתרר עצב מוהלט, כאילו לא רק היהודים, אלא גם הכפריים כולם צמים... הכול התנהל באיטיות ובעייפות אופיינית לצמים...

באווירה זו התנהלה גם פעילות ציונית ענפה בין קומץ יהודי המקום (בתצלום אחד אנו רואים את הבחירות לאחד הקונגרסים הציוניים. נדמה לי, היה זה בשנת 1933 בבית ב. ה. גולדריך, כשעל 49 קולות, נגד 49 שקלים שנמכרו, התמודדו 3 רשימות: המזרחי, הציונים הכלליים והשומר הצעיר). אך כל החיים הללו כלו עם כיבוש האיזור על־ידי הנאצים, וכל אלה, אשר חיו אתנו במשך דורות בכפיפה אחת, והיו לא רק לשכנים אלא גם לידידים, הפכו בין־לילה את עורם והיו לחיות טורפות.

חברי לספסל הלימודים ושכננו הקרוב ביותר, אשר אביו לימדנו לנגן על כינור, ואשר היינו בני בית זה אצל זה — כיוון מולי את רובהו בהיותו מיליציונר אוקראיני. אכן, בסיוע פעיל של אלה, בתוכם חיינו ואתם יצרנו, חוסלו החיים היהודיים במקום.

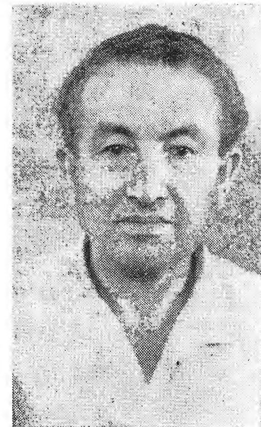
יהיו דברי למצבת זיכרון לאלה, שלא זכו לראות במפלתם של המרצחים ובתקומת ישראל;

יהיו דברי אלה לנר־תמיד להורי היקרים ברוך־הרש ורבקה גולדרייך, לאחותי פסיה ובעלה אברהם רייכמן, לבניהם ולבני אחי, לידידינו ולמכרינו ולכל בני הכפר הוסנה־ויזנה והוסנה־ניזנה.

מנחם רוזן, יחיאל הירט
חיפה

לעבן און אונטערגאנג פון לומנא

יידן און גויים

לומנא — א שטעטל צווישן דריי שטעט: טורקא, ליטעוויסק און סטארי־סאמבאר. צוויי טייכן פליסן ארום דעם שטעטל — דער דניעסטער און די כאשטשיוואניע. פון דער דרום־מערב זייט ציען זיך באוואלדעטע בערג אן א סוף... דאס יידישע פירטל איז באשטאנען פון א צענטער, וואס האט זיך אנגעלענט אויפן טייך כאשטשיוואניע, גע־שיצט פון אים מיט הילצערנע פארענטשעס, וועלכע האבן גלייכצייטיק געדינט פאר לייי־דיגייערס און סתם בעלי־בתים צו כאפן א שמועס, זיך אנלענענדיק אדער רייטנדיק אויף זיי... פונם צענטער ציען זיך דריי וועגן אין פארשידענע ריכטונגען: איין וועג קיין טורקא, דער צווייטער קיין ליטעוויסק און דער דריטער קיין סטארי־סאמבאר.

די הייזער האבן זיך געצויגן פון ביידע זייטן גאס — איין הייזל אריין, דאס צווייטע ארויס... געווען זענען די הייזלעך געבויט פון האלץ מיט געדעקטע שינדל־דעכער. אין צענטער איז געווען א געמויערט הויז פון ציגל, וועלכעס איז אויפגעבויט געווארן דורכן ערשטן נגיד י. מ. ענגעלמאיר. דער פאלאץ האט דערנאך געדינט אלס דירות פאר דער ווייטערדיקער גענעראציע. נעבן דעם דאזיקן הויז איז געווען א גרויס בית־מדרש מיט א שול פאר פרויען, וועלכע האבן אין זיך געקאנט ארייננעמען די גאנצע יידישע באפעלקערונג. נעבן בית־מדרש איז געווען די פאליציי־סטאציע. נאנט צום טייך איז געווען א שעכטהויז; אביסל ווייטער איז געווען א שוויץ־באד מיט א מקווה. דער יידישער ישוב איז, אלזא, געווען מער־ווייניקער קאמפאקט.

פאר דער ערשטער וועלט־מלחמה איז די יידישע באפעלקערונג באשטאנען פון בערך 80 משפחות, ביי א 350 נפשות. ס׳זענען אויך געווען עטלעכע פוילישע משפחות, וועלכע זענען באשטאנען פון באאמטע, שול־לערערס, בעלי־מלאכות און פאליציי. די הויפט באפעלקערונג איז באשטאנען פון אוקראינער און קאצאפעס. זיי האבן געלעבט פון לאנדווירטשאפט און געוווינט אין דער פעריפעריע פונם שטעטל. אין הארץ פונם שטעטל איז געווען א פרויען סעמינאר מיט א קלויסטער, ארומגענומען און באשיצט מיט א הויכן פארקן פון 4 מעטער־הויכדיקע ברעטער; דורך אייניקע שפארעס האט מען קוים געקאנט דורכקוקן. דארט איז געווען אן אפגעשלאסענע מלוכה פון פרויען. דאס פערסאנאל איז באשטאנען פון נאנעס, וועלכע זענען גלייכצייטיק געווען די לערערינס פונם סעמינאר. דער סעמינאר האט אליין באארבעט די לאנדווירטשאפט, א שטח וואס איז באשטאנען פון עטלעכע הונדערט דונאם; די באארבעטונג איז, צו יענער צייט, געווען זער אינטענסיוו.

ר׳ ברוך הירט, לומנה.

די אנטוויקלונג פונם שטעטל

אינם צווייטן טייל פונם 19־טן יארהונדערט האט לומנא און די גאנצע סביבה געהערט צום גראף פארמא, **א פאטער פון דער שפעטערדיקער** קייזערין ציטא, **דעם לעצטן עסטרייכישן** קייזער קארלס **פרוי. דער גראף פארמא האט אין לומנא אויפגעבויט א גרויסע פאפיר פאבריק, וועלכע איז, אין דער דאמאלסדיקער**

צייט, געווען איינע פון די גרעסטע פאפיר־פאבריקן אין גאליציע. דאס רוי מאטעריאל האבן צוגעשטעלט די ארומיקע וועלדער.

אין ווינטער פלעגט דער גראף קומען אויף יאגד מיט זיין גאנצער פאמיליע און דאס פלעגט מיט זיך אריינברענגען אביסל לעבן אין שטעטל. די פאפיר־פאבריק איז ווארשיינלעך געווען דער יסוד פון דער אנטוויקלונג פונם שטעטל. עס האבן איינגעוואנדערט יידישע באאמטע און סוחרים. עס זענען אויפגעשטאנען פארשידענע געשעפטלעך, בעקערייען, קרעטשמעס, וועלכע האבן באדינט די ארבעטער פון דער פאבריק. די פויערן האבן טיילוויז געארבעט אין דער פאבריק און אנדערע פון זיי האבן עס צוגעשטעלט דאס האלץ פון די וועלדער — דאס רוי־מאטעריאל פון פאפיר — און אויך טראנספארטירט דאס פארטיקע פאפיר צו דער נאנטסטער באן־סטאציע סטשילקע.

לויט ווי ס'איז דערציילט געווארן האט דער גראף איינמאל בשעת א ווינטער־יאגד ארויסגעזאגט, דאס אויב עס וועט אים נישט געלונגען צו שיסן א ווילדע חיה, וועט ער אפשטעלן די פאבריק... אזוי ארום איז אין א געוויסן טאג די פאבריק פארלאזט געווארן און מיט דער צייט חרוב געווארן. די פונדאמענטן און די גרויסע מילשטיינער, וואס האבן געדינט צום מאלן דאס האלץ אין דער פאבריק, זענען נאך פארבליבן ביז די שפעטערדיקע יארן. די דאזיקע פונדאמענטן זענען געווען געגאסן פון בליי און א טייל יידן, וואס האבן געוווּסט דעם סוד, זענען טאקע רייך געווארן פונם בליי, וואס איז, אייגנטלעך, געבליבן הפקר...

אויפן דאזיקן פלאץ איז יארן שפעטער אויפגעבויט געווארן א גרויסע דאמף־זעג, וועלכע האט אנגעהאלטן ביזן יאר 1910 — ביז די ארומיקע וועלדער זענען עקספלואטירט געווארן.

דאס בית המדרש און דאס לערנען

דאס שטעטל האט פאר זיך געבילדעט א זעלבסשטענדיקע איינהייט פון א יידישן ישוב; מיט א רב, א שוחט א מוהל, א שוויץ־באד און מקווה, דעסגלייכן א גרויסע שול און שעכטהויז, וועלכע האבן באדינט אויך די ארומיקע סביבה.

דאס יידישע קולטורעלע לעבן האט זיך אין די דאמאלסדיקע צייטן רע־קרוטירט אין בית־המדרש. כמעט יעדער בחור, וועלכער האט געענדיקט דעם

„חדר" און פאלקס־שולע איז אריבער אין בית־מדרש אריין. דא האט ער מיט אייגענע כוחות אנגעהויבן צו לערנען א בלעטל גמרא, און מיט דעם וואס איז אים נישט געווען פארשטענדלעך, איז ער אלעמאל ארויסגעהאלפן געווארן דורך די עלטערע למדנים, וועלכע זענען געשטאנען צו זיין דיספאזיציע. די מתמידים זענען מיט דער צייט געקומען צו דער מדרגה פון תלמידי חכמים, און ווידער צוגעהאלפן די שוואכערע מיט א שיעור אין תלמוד און פוסקים. אזוי, דאס די בחורים פון שטעטל האבן באקומען א שם פון תלמידי חכמים און געזוכט א זיווג אין די גרעסערע שטעט...

א ווינטער אויף דער נאכט, ווען דאס בית־מדרש איז געווען גוט אנגעצונדען — זענען אלע טישן געווען באזעצט מיט סתם בעלי־בתים און בחורים, וועלכע האבן געשמאק געלערנט, און די זיסע גמרא שטימען האבן ווייט ארויסגעקלינגען פונם בית המדרש. די מתמידים פלעגן לערנען צוויי מאל א וואך א גאנצע נאכט. אין מיטן לערנען, אין די ווינטערדיקע גרויסע אוונטן, פלעגט מען צוזאמענעמען געלט און קויפן פירות פונם סעזאן און אנדערע דערקוויקונגען, כדי זיך אביסל אויפצומונטערן.

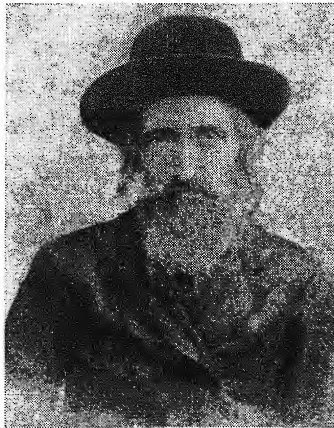

הרב מלומנה

דאס זייטנצימערל פון בית מדרש האט געדינט פאר די בחורים אויף צו מאכן אן אייגן מנין אין שבת און יום־טוב — אזוי, אז דאס האט גלייכצייטיק געדינט אלס „סעמינאר״ פאר קומענדע בעלי־קריאה, בעלי תפילות און חזנים... די, וועלכע האבן זיך אויסגעצייכנט מיט חזנישע שטימען, האבן געדינט אלס אונטערהאלטערס פונם חזן אין די ימים טובים און ימים נוראים.

שבת־שלוש־סעודות פלעגן די בעלי־בתים מייסטנס פראווען ביים רב, מרדכי ענגלמאיר, און דארטן הערן דברי תורה מענייני דיומא; דער רב פלעגט זיך אויסצייכנען מיט גרויסע בקיאות אין תלמוד, רמב״ם און סתם פלפול. די חסידים פלעגן א גאנצע וואך נאכדערציילן די חידושי תורה, וואס ז׳האבן געהערט.

די בחורים נאך 13 יאר אלט — יעדער פלעגט זיך מיטנעמען אין קעשענע אריין א כזית חלה און קומען אין בית מדרש אריין, זיך אוועקזעצן ארום די טישן און זינגען זמירות אין דער טונקל. דאמאלס האט דאס בית־מדרש געהערט צו דער יוגנט. יעדער פון די דערוואקסענע בחורים האט שוין געהאט א חזקה אויף א קאפיטל זמירות און איינער דעם אנדערן האט שוין נישט משיג גבול געווען... די נייע אונטערגעוואקסענע קאנדידאטן האבן שוין געמוזט ווארטן ביז איינער פון די בעלי חזקות האט חתונה געהאט און פארלאזט דאס שטעטל... דער שלוש־סעודות פלעגט זיין איינע פון די חוויות פון דער יוגנט; יעדער האט געהאט די געלעגנהייט אויסצופרווון זיין האלז אין דער פינסטער, אויסמיידנדיק די אימתא דציבורא...

ר׳ משה הירש (בן־יחיאל), לומנה

חברה פלאגערס

די בחורים, וועלכע האבן זיך דערנענטערט צום אלטער פון מיליטער־דינסט, האבן זיך צוזאמענגענומען אין א גרופע, וואס מ'האט זי גערופן „די פלאגערס". זייער אויפגאבע איז געווען אפצוהאלטן א שטרענגע דיעטע, מיט צופאסטן עטלעכע טעג אין דער וואך און מיט שלאפלאזע נעכט. דער ציל איז געווען צו קומען צו אן אונטערגעוויכט, אויסזען ווי א קראנקער און אזוי ארום זיך ארויסדרייען פון מיליטער־דינסט... די לוסטיק־טרויעריקע חברה פלעגן זיך צוזאמענקומען אין בית־מדרש אין די נעכט, זינגען און טאנצן עד כלות הנשמה. און בכדי צו זיין פריילעך האט מען געמוזט זארגן פאר א ביסל משקה און צובייסן הערינג. פלעגן זיי באשטייערן די בעלי־בתים מיט א געוויסן סכום געלט — און ווי צו דעם בעל־הבית, וועלכער האט זיך ווידערגעשטעלט און נישט באצאלט זיין חלק אין „תיקון" (דאס איז געווען דער נאמען פונם פאנד)... די חברה פלעגן די ווידערשפעניקע אפטון א שפיצל אויף פארשידענע וועגן, וואס האט זיי שוין אפגעקאסט פי כמה וכמה.

די חברה פלאגערס פלעגן אין די ווינטער צייטן דינען אלס הויפצושטעלערס פון האלץ צום הייצן פאר די ארעמע. דאס האלץ פלעגן זיי נעמען אין די נעכט ביי די רייכערע בעלי־בתים און צוגעפירט צו די ריכט־קע נויטבאדערפטיקע פלעצער... שוין דאמאלס האבן די פלאגערס געדינט אלץ האלץ־העקערס און וואסער־טרעגערס, וואס אויך געדינט אלס איינע פון די קוועלן צו קויפן משקה. די דאזיקע תקופה פלעגט דינען פאר די חברה פלאגערס און סתם נאכשלעפערס א געלעגנהייט זיך אויסצולאדעווען פון דער דערשטיקטער יוגנט ענערגיע, וועלכע ער האט געמוזט אין נארמאלע צייטן אין זיך אונטערדריקן. עס איז שוין געווען אן אנגענומענער מנהג, דאס די פלאגערס „מעגן" אלץ און מען האט זיי מוחל געווען פארשידענע שטיקלעך, וואס זיי האבן אפגעטון...

ארום די פלאגערס האט זיך געשאפן א מוזיק־קאפעלע פון פרייוויליקע, וועלכע איז באשטאנען פון פידל, באס, פויק און פלייט. פארשטייט זיך, דאס די מוזיקער האבן אין די דאמאלסדיקע צייטן נישט געלערנט קיין נאטן, נאר האבן אזוי לאנג געפידלט ביז זיי האבן מיט אייגענעם פלייס געכאפט דאס פאך... די קאפעלע פלעגט שפילן אין די נעכט אין בית־המדרש און די פלאגערס האבן געטאנצט מיט זייער באגלייטונג. די קאפעלע פלעגט אויך באזוכן הייזער אין פארשידענע געלעגנהייטן, ווי א מוצאי־שבת נאך א פארשפיל; זיי

פלעגן דאן קומען משמח זיין דעם חתן אדער כלה. זיי פלעגן נישט מאכן קיין אויסנאם צווישן ארעם און רייך. דאס זעלבע ביי א ברית־מילה, וואס איז פארגעקומען אין וואכן טעג, און אויך ביי א פדיון הבן. פורים פלעגן זיי ארומגיין פון הויז צו הויז און נאך זיי האט זיך נאכגעשלעפט דאס יונגווארג פונם שטעטל. די הכנסות פון דער קאפעלע זענען געווען באשטימט פאר קויפן ספרים אין בית־מדרש אריין.

ערב־שבתדיקער שוויץ־באד

פרייטיק, מיטאג־צייט, האט מען שוין געשפירט, דאס דער שבת דער־נענטערט זיך. נאכמיטאג האבן די בעלי־בתים מיט זייערע בנים, א בעזעמל און א האנטוך אין האנד, מארשירט אין באד אריין. די באד איז באשטאנען פון א שטיין־שוויץ מיט 7 טרעפן, א מקווה, אווארעמע און א קאלטע; פאר די „אינטעליגענטן" זענען געווען 3 האלץ־וואנעס. דאס שוויצן פלעגט מען איינ־טיילן אין צוויי חלקים. נאכדעם ווי מ'האט זיך גוט אפגעשוויצט אויף טריקן, זיך גוט אפגעקלאפט און אפמאסירט מיטן בעזעמל, זיך אפגעגאסן מיט עמערל קאלטן וואסער — פלעגן זיך די אנגעזעענע בעלי־בתים אוועקזעצן אין פארהויז אפצורוען. דאס איז אייגנטלעך געווען דער ערשטער חלק פון שטעטלדיקן נאקעטן פארלאמענט... דארט האט מען ארומגערעדט אלגעמיינע וועלטלעכע פאליטיק און די ארטיקע געשעענישן. די צווייטע סעסיע האט מען אפגעהאלטן שבת אין דערפרי פארן דאווענען נאך דער ווארעמער מקווה. דאמאלס פלעגט מען ארומרעדן ארטיקע נייעס מיט א ביסל לשון־הרע. דער פאטער האט דאן געקאנט אונדירעקט געוואר ווערן וועגן די „מעשים טובים" פון זיינע בנים, און צוליב דעם אליין שוין געהאט נישט איינמאל א פארשטערטן שבת...

פרייטיק נאכן שוויצבאד פלעגן די רייכערע בעלי־בתים אפטרעטן אין א שענק צו טרינקען א גלאז ביר מיט א טעלער אויסגעזאטענעם ארבעס. פאר די ארעמע, ווידער, האט שוין אין זייער היים אויף זיי געווארט א טעלער מיט לאקשן־יויך. נאכדעם ווי די בעלי־בתים האבן געכאפט א דרימל, האבן זיי זיך אפגעשאקלט פון די וואכעדיקע דאגות און אריין אין א שבתדיקער שטימונג מיט דער נשמה יתרה; זיי האבן זיך אנגעהויבן שפירן אלס שבתדיקע מלכים.

די שבתים און ימים־טובים האבן זיך אויסגעצייכנט מיט א פריילעכע שטימונג. די משפחות און באקאנטע פלעגן באזוכן איינע די אנדערע און זיך אפגערעט פון די הערצער.

פ ר נ ס ה

די הויפט פרנסות פון שטעטל זענען געווען דער האנדל, אָפּט שפּיצערײַ געשעפטן; דאס איז געווען אזא מין כל־בו וואס האט געהאט פון אלעמען אביסל, לויט די דאמאלסדיקע באדערפענישן פונם שטעטל און סביבה. די צווייטע פרנסות זענען געווען קרעטשמעס, טראפיקן, בעקערייען און יאטקעס. א טייל האבן ארויסגעצויגן זייער פרנסה אלס פעדלערס; זיי האבן באזוכט די דערפער אין דער סביבה. פארקויפט און געקויפט אדער אויסגעטוישט סחורות מיט די פויערים. א טייל זענען געווען מעקלערס פון אלעם, וואס איז זיי נאר אונטערגעקומען אונטער האנד. זיי פלעגן באזוכן די ירידים אין ארומיקע שטעטלעך — און אז ס׳איז זיי געלונגען אהיימברענגען א רייניש אדער צוויי אויף שבת, זענען זיי געווען צופרידן... א קלײנער טייל איז געווען בעלי־מלאכות, ווי שניידערס, שוסטערס, מויערערס, בוכבינדערס און בעלי־עגלות. דאס שטעטל האט זיך, אין אלגעמיין, נישט אויסגעצייכנט מיט גרויסע עשירים, אבער פרנסה, לויטן באגריף פון דער דאמאלסדיקער צייט, פלעגט יעדער מער־וועניקער ארויסציען.

געזעלשאפט און בילדונג

עס איז געווען א חברה גמילות חסדים, ביקור־חולים, און הכנסת כלה. יעדער פון די יוגנט האט געמוזט באזוכן די פאלקס־שול, וואס איז באשטאנען פון 4 קלאסן — און מיט דעם האט זיך, מייסטנס, געענדיקט דאס שטודירן פון לימודי חול. אין יאר 1911 האט זיך פארוואלגערט אין שטעטל ארײַן א לערער, א מענש מיט גרויסע אלגעמיינע בילדונג. דער לערער האט געפירט פארשידענע קורסן פאר יונגע און דערוואקסענע אין דער דייטשער שפראך; די קורסן האבן געדויערט צוויי יאר בערך. און אזוי ווי דער לערער איז דערשינען פלוצים, אזוי איז ער פלוצים נעלם געווארן, נישט איבערלאזנדיק נאך זיך קיין שפור... האט זיך טאקע שפעטער ארויסגעוויזן, אז ער איז געווען א שפיאן, רחמנא לצלן. אין משך פון דער צייט האט דער קורס פון דערוואקסענע תלמידים שטארק פארטגעגאנגען אין דער דייטשער און אלגעמיינער ליטעראטור, דערצו נאך מיט א וואזשנעם פרק פון קארל מארקסעס טעאריע; און דאס איז געווען דער יסוד פון דער שפּאגעל־נייער יידישער אינטעליגענץ פונם שטעטל.

אין דער דאמאלסדיקער צייט איז נאך אין שטעטל נישט געווען פאפולער קיין יוגנט באוועגונגען, פאריינען א.א.וו. דאקעגן, דער ספארט, לויטן סעזאן, איז געפלעגט געווארן דורך דער יוגנט. זומער איז מען אפגעזעסן אין די טייכן; כמעט יעדער האט געקאנט שווימען. מ׳האט געמאכט אויספלוגן אין די ארומיקע בערג, וועטן אין לויפן, כאפן פיש אין די טייכן, און מ׳פלעגט אויך גייען אין די וועלדער קלויבן מאלינעס, יאגדעס, און — נאך די רעגנס — קלויבן שוועמלעך. אין ווינטער צייטן פלעגט מען פארברענגען מיט גליטשן זיך אויפן אייז, און מיט שליטעלעך זיך אראפלאזן פון די הויכע בערג, וואס איז א סך מאל געווען פארבונדן מיט סכנת נפשות.

נייע צייטן

אין די צייטן פון דער ערשטער וועלט מלחמה, נאך דער ערשטער רוסישער אינוואזיע, זענען די מיינסטן פון דער יידישער באפעלקערונג אויס־געוואנדערט קיין אונגארן, טשעכן און עסטרייך. נאכדעם ווי גאליציע איז באפרייט געווארן דורך דער עסטרייכישער ארמיי, איז א גרויסער טייל פונם שטעטל צוריקגעקומען אהיים. זיי האבן פאראכטן זייערע חרובדיקע הייזלעך און א טייל האבן אויך אויפגעבויט נייע.

די צוריקגעקומענע „וועלט־מענטשן" האבן שוין מיט זיך מיטגעברענגט א ביסל קולטור און ציוויליזאציע. א גרויסער טייל פון די יוגנט האט שוין געליינט קלאסיקער און אלגעמיינע וועלט ליטעראטור. א טייל האבן שוין אנגעהויבן לערנען עברית — און דאס זענען געווען די ערשטע שפראצן פון דער ציוניסטישער באוועגונג אין שטעטל. דאס בית־המדרש האט מען שוין זעלטענער באזוכט און פרייע צייט אויסגענוצט פאר געזעלשאפטלעכע באגע־גענישן און צוזאמענלעבן.

די אונטערגעוואקסענע זענען נישט מער געווען אנגעלענט ביי די עלטערנס טישן. זיי האבן אנגעהויבן אליין צו האנדלען אין די דערפער און צוגעהאלפן דער משפחה מיט פרנסה. דאמיט האבן זיי דערגרייכט זייער זעלבסטשטענדיקייט און זיי האבן באקומען א שם פון וועלטלעכע אויטגעאיבטע יוגנט. דאס איז אבער דאך געווען א לעבן פון איין טאג אויפן אנדערן, און א צוקונפט, וואס האט א גרויסן טייל פון דער יוגנט נישט איינמאל געבראנגט צו פארצווייפלונג. האבן טאקע א טייל אויסגעוואנדערט אין די גרויסע שטעט אריין, א טייל קיין אמעריקע און קיין ישראל.

אונטערגאנג

אין יאר 1940 האבן די דייטשן י״ש ארײנמארשירט אין שטעטל ארײן אנקומענדיק פון אושטשיקי דאלנע און פון ליטעוויסק. זיי האבן אין דער לומנער פאליציי סטאציע ארײנגעזעצט א דייטשישן קאמענדאנט — און די פאליציי אליין איז באשטאנען פון „פאלקס דייטשן״ (די אזויגערופענע שוואבן פון וואלטשע) און אוקראינער. זיי האבן געוווּסט, דאס זיי האבן זיך אויף וועמען צו פארלאזן...

דער ערשטער אנהויב איז געווען: א לאסט אויטא מיט אמוניציע איז געבליבן שטעקן אין טייך דניעסטער. האבן זיי ארויסגעשלעפט אלע יידן פון שטעטל, געשלאגן זיי מיט בייטשן און שטעקענעס ביז די יידן האבן ארויסגעשלעפט דעם לאסטוואגן פון וואסער... דערנאך האבן זיי פארלאנגט אריבערצוטראגן אויף די פלייצעס די אמוניציע א מרחק פון א 4 קילאמעטער. די יידן האבן געברענגט א פערד־און־וואגן צו מאכן דעם טראנספארט — האבן זיי, י״ש. געענטפערט, אז ס'איז א שאד דאס פערד... דאס איז געווען די ערשטע לעקציע פון צוואנגסארבעט.

א צייט שפעטער איז געקומען די פאראָרדנונג וועגן מגן־דוד צייכן. זיי האבן מאביליזירט אלע מענער און זיי אריבערגעפירט קיין באבערקא. א טייל האבן געארבעט אין טארטאק און א טייל אין די וועלדער ביי נישט־מענטשלעכע באדינגונגען. פרויען און קינדער זענען דערווייל געבליבן אין שטעטל. זיי האבן אויסגעפלינדערט די הייזלעך און די אוקראינער האבן איבערגעלאזט ליידיקע ווענט...

אזוי האט מען געפלאגט און געמארדעוועט ביז 1942. דערנאך איז געקומען א באפעל, דאס אלע יידן, קינד און קייט, זאלן אריבער אין טורקער געטא ביים סטריער טארטאק; דארט האט מען זיי צוזאמענגעטריבן אין די באראקן ארײן. אין שטעטל זענען דאן נאר געבליבן 40־50 מענער מיט ארבעטס־קארטן פונם טארטאק. די עלטערע קראנקע מענער, ווי אויך פרויען און קינדער האבן זיי אויסגעשאסן אין געטא און די איבערגעבליבענע האט מען געטריבן צו דער באן־סטאציע פארלאדן אין לאסטוואגאנען און אפגע־טראנספארטירט קיין בעלזעץ, פון וואנען ס'איז קיינער שוין נישט צוריקגעקומען...

אין ליטעווישק

אין שטעטל ליטעווישק, ווו ס׳איז נישט געווען קיין ארבעטס־פלעצער, האבן זיי נאך אין יאר 1941 ארויסגעטריבן דאס גאנצע יידישע שטעטל אויף די פעלדער פון דער משפחה ראנד. די אומגליקליכע יידן האבן זיך דארט אליין אויסגעגראבן מאסן־גריבער; בערך טויזנט פינפהונדערט נפשות זענען אזוי ליקווידירט געווארן דורך דערשיסן.

אין יאר 1942 איז ארויס א פאראָרדנונג, דאס אלע באזיצער פון ארבעטס־קארטן ווערן טראנספארטירט קיין סאמבאר אין געטא אריין. יידן האבן שוין דאמאלס געוווסט מיט וואס דאס שמעקט — האבן זיי אלע באשלאסן צו אנטלויפן אין די קארפאטן אריין. זיי האבן זך ארגאניזירט און אריבערגעשיקט פאכלייט אין די קארפאטן, נעבן גורנע איסטריק און דארט אויסגעבויט בונקערס. דערנאך האבן זיי אנגעהויבן אריבערצוטראגן גרופנווייז טריקענעם פראוויאנט. ס׳פלעגן ארויסגיין 5—6 מאן, אנגעלאדן זיך מיט וויפל זיי האבן נאר געקאנט און געוואנדערט אין די נעכט. דאס איז געווען א מרחק פון 60—70 קילאמעטער. די אונטערנעמונג האט געדויערט חדשים לאנג. עס איז זיי טאקע געלונגען, קורץ פאר דער לעצטער אקציע, צו אנטלויפן אין די בונקערס אריין, וועלכע זענען אנגעגרייט געווארן מיט אזוי פיל איבערמענטשלעכער אנשטרענגונג.

אבער צו זייער שלימזל האט זיך ביי די בונקערס פארוואלגערט א יונגערמאן פון קריווקע און איז אוועק ברענגען זיין משפחה. אויפן וועג האט מען אים געכאפט און אונטער גרויסע מאַטערנישן האט ער זיי צוגעפירט צום בונקער... עס איז שוין פון זיי קיינער נישט געבליבן.

די פרטים פון דער דאזיקער ליקווידאציע זענען דערציילט געווארן דורך יאשע וואלף פון בערעזשאק, דער איינציקער פליט, וואס איז דאן געבליבן לעבן.

משה שינדלר
קרית טבעון

קראסנה - חיים וכיליון

הכפר

הכפר קראסנה נמצא במרחק של כ־30 ק"מ מעיירת טורקה, ואליה היה שייך. שטחו של הכפר גדול באופן יחסי לאוכלוסייה, שמנתה כ־1200 נפש; מתוך אלה 15 משפחות יהודיות, שמנו ס"ה כ־70 נפש. למזלו שכן הכפר סמוך לעיירה הקטנה סמוזה, שבה התקיים מדי שבוע, ביום שני, יריד גדול. ביום זה היו מביאים כל איכרי הסביבה את תוצרתם, וכמובן, יהודים היו באים לקנות ולמכור כל מיני סחורות, כן גם סוסים ובהמות למיניהם.

העיירה סמוזה, רוב תושביה היו יהודים, ובראשם עמד הרב. רובם היו מתפרנסים מהירידים. זאת היתה עיירה יהודית טיפוסית. בימי שבת וחגים שרר שקט בכול... ובשמחת תורה היו יוצאים היהודים עם ספרי התורה לאמצע העיירה רוקדים ושרים שירים חסידיים ועושים כל מיני תעלולים, והגויים היו עומדים מסביב, מי מתוך כבוד ומי סתם מסקרנות; והיו גם כאלה, אשר עמדו מתוך בוז, אך איש מהם לא העז לפצות פה.

בית התפילה

בקראסנה, למרות היות הכפר מחולק לשלושה חלקים, והיו מקומות מרוחקים כ־4 ק"מ מהמרכז היו היהודים מתאספים מדי שבת בשבתו בביתו של דודי, ר' איזיק גיסינגר למניין. כמעט כל הבאים ידעו לעבור לפני התיבה ולהתפלל בנוסח חסידי מסורתי. אחי אברהם ואני היינו מקדימים לפעמים לבוא עם אבינו, אך אף פעם לא הצלחנו להקדים את ר' וולף... ר' וולף היה יהודי בא בשנים ולמרות היותו גר בקצה השני של הכפר תמיד היה הראשון. ותכונה

היתה לו לר׳ וולף — הוא אהב מאוד לעבור לפני התיבה... לא הקור ולא הגשם לא יכלו למנעו מלבוא ראשון: שמא יפסיד, חס־וחלילה, את ההזדמנות הגדולה להשמיע את קולו המסולסל והיפה. בבית רבי אייזיק היה מתכבד בקפה חם ע״י הדודה חוה, שהיתה אישה צנועה, בת תלמיד־החכם הגדול, ר׳ למל זדילסקר.

אנו, הנוער, שמחנו בהזדמנות זו להיפגש, ובין התפילות נהגנו קצת להתלוצץ בסתר, אבל בפני המבוגרים התנהגנו בדרך ארץ. בספר התורה היה קורא יהודי תלמיד־חכם, ר׳ דוד הירט. בזמן הקריאה היינו משוחחים ומספרים על המורים. המורה טייכמן, שלא היה מצטיין כל־כך בשמירת מצוות, ישב שנים מספר בביתנו ולימד אותנו, בין היתר, גם תנ״ך; לרוב הדברים היה נותן פרושים מעשיים.. על־כן לא היו מכבדים אותו במיוחד, והיו אומרים, שאצל בריש שניצלר יש מלמד, „שחבל על היין, שהוא בחבית הזאת״ — ממש „א דייטש״... אף אחד מהם לא רצה להיכנס עמו בוויכוח, הואיל והיו לאיש הזה תשובות מבוססות לכל דבר והוא ידע על מה להסתמך. בעלי ההשכלה היו אומרים עליו, שלו היה ישראל טייכמן רוכש את השכלתו בצינורות מקובלים, היה פרופסור גדול; אך הוא רכש ידיעותיו בכוח עצמו. הוא ארגן אחרי כן, ביחד עם אחיו לייב, את האגודה הציונית „אחווה״, שאליה היה משתייך רוב הנוער של הסביבה.

נוער ציוני

אני ואחי נרשמנו לסניף הקרוב אשר בסמוזה. הכול היו מלאי התפעלות — מאין אנו יודעים כבר שירים עבריים? והם לא הספיקו ללמוד אפילו שירים ציוניים אלה באידיש. אצלנו גם העוזרת הגויה כבר ידעה לשיר: מדי יום ביומו היתה שומעת כיצד אנו לומדים לשיר; והיות שעבדה אצלנו שנים רבות, ידעה אידיש וגם שירים באידיש. אחד מהם אני זוכר: היתה שרה „פריי פריי, פלסטינה פריי...״ אכן, זאת היתה תקופת התעוררות ציונית בפולין. התארגננו היטב וכינסנו אסיפות; רבים אף יצאו להכשרה.

פעם אירגננו פגישה עם הנוער היהודי־סלובקי, מעבר לגבול פולין. הלכנו כמה עשרות ק״מ ברגל ולנו בויסוצקי. שם חילקו אותנו לבתים ללינת לילה. למחרת, השכם בבוקר, יצאנו לדרך אל הר פיקו. בדרך הכרתי ילדה כבת 15, בלונדינית, רזה, אך מאוד נחמדה; סיפרה, שלומדת בגימנסיה בטורקה. היתה זאת אלה גיסטינגר. בשעה 10, לערך, הגענו לפסגת ההר, שהיה הגבוה ביותר בהרי הקרפטים. שם בילינו, כמה מאות איש, יומיים. וכמובן, רוב הזמן דננו על העלייה לארץ ישראל.

היו לנו גם בעיות משפחתיות — בשיכנוע ההורים, להרשות לנו לעלות. בשבתות הלכנו, ברגיל, לבית התפילה, ושם היו שלעגו לנו ושאלו: „מה תעשו בפלסטינה? אין שם כלום מלבד חול וערבים". כבר באותה שבת לא הלכנו לתפילת מנחה, אלא להיפגש עם הנוער; שם נוכחנו לדעת, שנערים אחרים, מבוגרים יותר, החליטו לעלות ארצה.

חגים בכפר

החגים בקראסנה לא היו עוברים סתם ככה... אפילו פורים היה חג. היו קוראים במגילה, מתחפשים ועושים שמח...היו עורכים נשפים שמחים ומתחפשים. אך בעיקר היה חג הפסח אהוב ביותר על כל יהודי, עני כעשיר; התכוננו לו כל השנה. הכינו שומן מברווז ותרנגולת הודו. בכל בית ובית היו מכינים יין מתוצרת עצמית. שבועיים או יותר היו אופים מצות וגם היו מביאים מוכנות מטורקה. אך מצה שמורה — זה עניין לחוד, ובמלאכה זו היו הכול משתתפים. אחד היה מכין את הבצק, נשים היו עושות את המצות, ושניים מהגברים עמדו ליד התנור ופקדו: „א מצה אין אויוון אריין!"... הכול היו מלובשים נקי ומאחלים איש לרעהו, שיזכה בשנה הבאה עם משפחתו, לאפות שנית.

ערב פסח היה יום שמח. קודם כל היו עוזרים לאבא לסנן את היין —ופה תמיד היה „רווח"; כאשר עוסקים ביין אז גם טועמים ממנו. אחרי־כן נכנסים למטבח ופה אווירת פסח, הכל חדש, נקי ומשופשף. אמא, בסינור חדש, עומדת ע"י התנור ומכינה לביבות מתפוחי אדמה בשומן תרנגול הודו. ולביבות אלה לא היו סתם לביבות, היה להם טעם מיוחד וריח מיוחד, שונה לגמרי מלביבות אחרות של כל השנה... הסדר של פסח, בכל משפחה, לא נגמר לפני 12 בלילה. אחרי ארבע הקושיות היו קוראים בהגדה עם הפסקות של אכילה. בין מאכל למאכל היו שרים ומארבע הכוסות היו מגיעים להרבה יותר, והיה שמח...

מלחמה

בשנת 1939, כשהגרמנים התנפלו על פולין, לא ברור היה לנו, מי המה „הבאים" אלינו — הרוסים או הגרמנים. כשגברה השמועה, שהגרמנים באים, התאספנו על ההר ותיכננו בריחה. הלכנו דרך ההרים, הגענו לטוכולקא. פה נודע לנו, שהרוסים באים... פיזרנו, לכן, את הקבוצה, שהתארגנה בצורה של

קומונה. מאחר ולא לכל הבחורים היה מצב כספי טוב; עשינו לכן הכול במשותף. כעת החזרנו לכל אחד את שלו ושבנו הביתה.

אחרי כשלושה ימים באו הרוסים. בהתחלה פחדנו, אך במהרה כל אחד הסתדר איכשהו בעבודה. בני דודינו, יצחק ואברהם (שלמה לא חזר מהצבא הפולני), המשיכו במשקם החקלאי, שבו היו מבוססים היטב והדודה רחל עזרה להם. אני עבדתי זמן־מה כמזכיר הכפר, אחרי־כן הועברתי ע״י השלטונות לבורוניה ומשם לסלבסקי שעל־יד סקולה. לזה ציפיתי, היות ואחי אברהם עבד שם באותו זמן, אך לצערי לא היתה השמחה ממושכת. אחרי חודש ימים החלו הרוסים לצאת מן המחוז ולפנות מקומם לגרמנים. את אחי גייסו לצבא, ואותי — לעבודה. יצאתי, לפי פקודתם בעגלה למקום הריכוז עם עוד שש בחורות יהודיות. פתאום נשברה העגלה ונעצרנו בדרך ואיש לא רצה לקחת על רכבו את הבחורות. ביקשתי מהן שתברחנה, וכן אעשה גם אני על הסוס, כי הגרמנים כבר היו מאחורינו. אך הבחורות לא רצו ודיברו על לבי, שלא אעזוב אותן. בסוף השגתי עגלה וניצלנו.

הגרמנים בקראסנה

באותם הימים כבר היו הגרמנים בכפר. האוקראינים אספו את כל היהודים למועצה המקומית, שבראשה היה מצ׳קו מיכאל, שונא־ישראל נודע. הוא פנה ליהודים ואמר: „יש לי נייר ועליו כתוב, שאתם מרגלים; לכן עליכם לתת את הדין על־כך״. כמובן, כולם נבהלו עד מאוד והתחילו להישבע, שאין להם כל מושג על מה מדובר. הלא ידוע ידע הגוי, שאף אחד מאתנו לבד מהעבודה החקלאית לא התעניין בשום דבר. על יד חדר המועצה הסתובבו כמה צעירים אוקראינים עם רובים דרוכים והיה נראה שמצפים הם רק לפקודה... לפתע פתאום הופיע ברוך־אהרן מטורקה, אשר היה סוחר ידוע שם, עם קצין גרמני; ברוך־אהרן היה העגלון של הגרמני. אחרי כמה מלים פנה אלינו ונתננו לו דברי זהב או כסף והוא מסר אותם לגרמני. לאחר מכן ניתנה הוראה ע״י גרמני זה לשחרר את כולם מיד.

אחרי מקרה זה השתדלנו בכל כוחותינו להיכנס לעבוד עבודות ציבוריות. בקושי רב הצלחנו להיכנס לעבודה ביער להכנת עצים. העבודה היתה קשה מאוד. עבדנו לפי „נורמות״. אני ואחי אברהם ומלכה הירט היינו מצליחים לעשות את הכמות ואפילו למעלה מזה. אך אסתר ליבה שינדלר ועוד כמה נשים לא

יכלו בשום אופן ופנים לעשות את הכמות הנדרשת, „הנורמה". לכן היינו עוזרים להן לצאת ידי חובה. כשנגמרו העבודות הללו התפזרו כולם, כי התחילו הגרמנים לעשות „אקציות". כל אחד הסתתר כפי שהיה יכול. אותי לקח מצ׳קו אליו בתור עובד משק ז"א משרת, עבד. עבדתי בכל כוחי, אך זה לא עזר. אחרי כמה ימים בלבד הודיע לי בעל־הבית, שהוא לא יכול להעסיק אותי עוד, היות וצריכה להיות „אקציה" — ומי יודע איך זה יהיה. לכן החלטנו אני ואחי אברהם לברוח ליער. בלילה היינו ביערות ובערב רדנו לכפר לגנוב תפוחי אדמה.

במיצר

כל הרכוש היהודי נעשה להפקר. ידענו, בערך, מי שדד את רכושנו. מדי פעם פנינו לשכנינו הקודמים, שלהם מסרנו חלק של רכושנו, וביקשנום שיחזירו לנו דברים כלשהם. בהתחלה היינו עוד מקבלים משהו, אך מאוחר יותר, כשפנה הלל פיש למצ׳קו, שלו מסר כל דברי ערך, והלבשה, וביקש חולצה אחת, ענה לו, לפיש: „לשם מה אתה צריך את זה, בין כך־וכך לא תחיה, אז בשביל מה אתה צריך חולצה?" כאלו תשובות היו מקבלים כל אלה, שהסתירו דברים אצל שכיניהם הגויים. המצב הלך ורע. אי אפשר היה בכלל לגשת למישהו מהתושבים, כי היתה סכנה להיות מוסגר לגרמנים או לידי אלה האוקראינים, שהשתדלו להיות רוצחים אכזריים יותר מאשר הגרמנים עצמם.

החורף היה קשה מאוד, לכן נאלצנו לשבת בבונקר שביער ללא אוכל. היינו רעבים מאוד. הפסדנו את כוחותינו ולא יכולנו עוד ללכת בלילות, וגם השלג הפריע. במצב קשה זה החלטנו לגשת לתושב אחד, שמו היה רומן (הרצנדשן) מקריב, אתו היינו תמיד ביחסים מצוינים. כשנכנסנו אליו לא היינו כבר דומים לבני אדם. הוא קבל אותנו יפה, נתן לנו קצת אוכל והציע שנבוא עוד פעם. ככה עשינו, אם כי פחדנו מאוד מהאיש, שיסגיר אותנו, והוא לא עשה כך. הוא פינה לנו מקום והסכים, שנעשה לו בור ברפת ושם ישבנו כל הימים, ובלילה נשלחנו על־ידי הגוי הזה להביא לו מה שהוא ראה, שאפשרי לגנוב בשבילו... בעבור זה היינו מקבלים פעם ביום אוכל וגם ידיעות מהנעשה בסביבה.

כיליון

פעם, בחג נוצרי אחד, חזר הגוי מהכנסיה וראינו, שהוא מעוצבן מאוד. הוא שמע מהכומר מרהלוד פיטר, כי היודע אפילו על יהודי אחד ולא יגלה —

כל הכפרים מהסביבה ייהרסו על־ידי השילטונות. בין היתר גם סיפר, שהרש מנדל וולף נמצא ביער מת וקפוא; הלל פיש ברח לדולזק, ושם הרגוהו יחד עם אשתו. את יהודה וולף הרג גרמני על־יד נהר קטן בשיח ומיד התנפלו תושבים ממוחנחה על השלל ופשטו את בגדיו... יוסף וולף, שעשה לו בונקר ביער טשרענה, הביאו עליו האוקראינים גרמנים, ואחרי צעקות מבוהלות יצא יוסף מהבונקר עם אשתו ושלושת ילדיו, שהיו כולם יפים מאוד. כשראה יוסף, שהוא מוקף, זינק על גרמני בידיים ריקות ורצה לחסל אותו, אך באותו רגע קיבל כדור מרוצח אחר, שעמד מאחורי גבו של יוסף, ואז יכלו כבר לבצע הרוצחים, אשר היה ברצונם. קודם הרגו את הילדים, אחר־כך את אמם. כשירדו לבונקר היה בו מזון לקיום משפחה לשלוש שנים. באותו זמן חיסלו המרצחים גם את משפחת הירש. קודם חיסלו את הבן יצחק ובסוף ירו באם.

יהודה גיססינגר היה מוסתר אצל מלטש לורציו; משום מה מסר על כך לשילטונות קרובקי וסל, שהיה שכנם הקרוב של משפחת גיססינגר ישראל יוסף. משם הביאוהו לסמוזה. בדרך עינו אותו והרביצו בו מכות בלי סוף, וכשהביאו אותו לשוטרים האוקראינים הוא כבר ביקש שיהרגוהו, כי לא יכול לסבול עוד את היסורים. צעק ושאל מה הוא אשם בכך, שהוא נולד כיהודי. בני משפחת ר׳ אייזיק גיססינגר, תלמיד־חכם ושומר מצוות, היו מוסתרים בזמן האחרון אצל מלטש לונגין. יום אחד באו מרצחים אוקראינים, אנדריסשן יסן עם חבריו (בראש המיבצע עמד מזכיר המועצה בקראסנה זובקוביץ יוסף), הוציאו את כולם: את אייזיק, את אשתו חוה, את הבנות פייגה ואטיל ואת הבן משה־יוסף — הביאו אותם לתוך חורשת זדבורשטשה ושם התחילו בעינויים. קודם הבנות, הורידו להן את השדיים. ואחר־כך עינו את משה־יוסף, את הדוד אייזיק ואת הדודה חוה. בשעת מעשה צעקו המעונים כל־כך, עד ששמעו אותם בעיירה הסמוכה סמוז׳ה. אחר־כך הרגו אותם במכות על הראש, מכיוון שלא היה להם נשק; רק במקלות היו יכולים לבצע את הרצח הברברי והמזעזע. והיות וזה נמשך הרבה זמן והקרבנות צעקו וצעקו, עמד על־ידם הרוצח זובקוביץ וצעק: שתקו, יהודים, אני אומר לכם, שתקו...

למחרת היום בא לקראסנה הפולקסדויטש לורנץ גינטר מסמוזה, ששמע הצעקות. התחיל לשאול אנשים מה קרה. כשסופר לו, הלך לגסטפו. שם שאל: „מדוע זה השילטונות מרשים הריגות רצחניות באזרחים על־ידי האוקראינים. אם כבר, אז השילטונות בעצמם יכולים לתת הוראות ולא לעשות הפקר; הלא האוק־ראינים עלולים לעשות אותו דבר לפולקסדויטשים שבסביבה..." מיד שלחה הגיסטפו

אנשיה, באו לכפר קראסנה ולקחו אתם את המזכיר זופקוביץ ותלו אותו בעיר דרוהוביץ. בקראסנה עצמה רמזו השילטונות, כי אם להרוג, אז רק בהסכמתם... בינתיים, מענס שטיינינגר, שסבל עם משפחתו רעב, כמו יתר היהודים, הלך ומצא או קנה נבלה. כשבישל אותה ואכל ממנה, חלה ומת. הילדים מוניק ואברהמלה ברחו להרים, וכנראה, שם מצאו את סופם. את אשתו ובתו הקטנה לקחו לגיטו.

את אבי, ר' בריש שינדלר, יחד עם הדודה רחל שינדלר, לקחו, כביכול, לגיטו סקולה. לא הועילו הוכחותיו והסבריו בשפה הגרמנית, שאותה ידע על בוריה, כי הוא שירת בשעתו שבע שנים בצבא האוסטרי והיה בעל דרגה. הביאו אותם עד להר טולסט, שהוא בדרך לסקולה, ושם הרגו אותם אחד אחד.

יצחק ואברהם, בני דודי, ממשיכים ומספרים:

מאחר והגוי, שאצלו הסתתרנו, אמר לעזוב את המקום, הלכנו ממנו. שמענו, כי יש פולקסדויטש בסמוזה, גינטר לורנץ, שהוא, בעד כסף, עוזר לעבור את גבול הונגריה. כשנכנסנו לבית האיש, למרות שידע אותנו טוב מאד, הכיר אותנו בקושי. היינו מזוקנים, מלאי כינים ומלוכלכים. הוא נתן לנו אוכל הרבה והבטיח לעשות משהו למעננו. נתן לדרך עוד חצי לחם. אצלו גם נודע לנו על יהודים אחרים, כי הם עדיין חיים: שמואל פריילך ז"ל עם משפחתו, משה אייזנשטיין מטוכולקה ועוד. כשיצאנו מהבית התחלנו לחפש את הדרך על ההר בכיוון היער. היה חשוך מאוד וכל ציפור הבהילה אותנו... אף־על־פי שאכלנו אצל גינטר די הרבה, התחלנו לכרסם ממחצית הלחם, שהיה ברשותו של אברהם. כשעלינו שאלתי את אברהם, אם יש עוד מהלחם. כשענני בשלילה, לא האמנתי לו וחיפשתי בכיסיו (על כך אני מצטער עד היום)... אחרי זמן קצר התחלנו בבריחה לעבר הגבול יחד עם משפחת פריילך. בלילות הלכנו וביום ישבנו ביערות. לא פעם תעינו והלכנו שעות על גבי שעות וחזרנו לאותו מקום ממנו יצאנו... כשהגענו לנהר והיינו צריכים לחצותו סחבנו החזק את החלש. אני, כמובן, סחבתי את אחי אברהם. המים היו קרים מאוד ולא פעם נפלנו יחדיו למים. בקושי קמנו רטובים ורצוצים, אך המשכנו...

אהרן שפר
חיפה

טרנווה ניז׳נה

טרנווה ניז׳נה — כפר במחוז טורקה; הוא נמשך לאורך הנהר סאן. מצד מזרח גובל הוא עם הכפר טרנווה ויז׳נה ומצד מערב עם הכפר דזבינאץ׳ גורני; מצד צפון הרים ומצד דרום הרים גבוהים בשם פולוניני, שהיוו גבול טבעי עם צ׳כוסלובקיה. האוכלוסייה היתה ברובה אוקראינית ובמיעוטה יהודית ופולנית. כל תושביה היו עובדי אדמה; היהודים עסקו, נוסף על החקלאות, גם במסחר ואילו הפולנים גם במשרות ממשלתיות, כגון, משטרה, דואר והוראה בבית הספר.

בבית הספר היו בסך־הכול ארבע כיתות, בהן למדו כל ילדי הכפר. ניהלה את בית הספר המורה הוותיקה גב׳ טורובסקה. שפת ההוראה היתה פולנית ומשנת הלימודים השנייה גם אוקראינית. הילדים היהודים למדו גם ב„חדר״. כאן למדו חומש עם רש״י, כתיבה באידיש ובגרמנית; וכך יצא, שילד יהודי בגיל שמונה למד כבר בבת אחת קריאה וכתיבה בחמש לשונות... אולם תקופת הלימודים נסתיימה בגיל 11—12, ומכאן ואילך היה על הילדים לעזור להוריהם במשק החקלאי ובעבודות הבית.

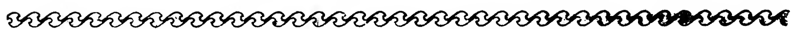
היהודים היו דתיים ואדוקים. כל ימות השבוע התפללו בבית ואילו בשבת התפללו בציבור. בית כנסת כללי לא היה, על־כן התפללו בשני „מניינים״ בבתים פרטיים, שחדר אחד בו הוקדש לתפילה בציבור. מניין אחד היה בקצה הכפר, אצל שלמה ברייאר. יהודי טוב, איכר בעל אדמות, אך עיקר גאוותו היה על ספר־התורה הגדול והיפה, אשר רכש בכספו הוא ואשר שימש לקריאה בו במניין אשר בביתו. כאן התפללו מרבית היהודים מהסביבה הקרובה וכן גם חלק מיהודי הכפר דזבינאץ׳. בנו, יוסף, היה בעל־קריאה ואילו הגבאי היה פנחס נוימן.

בצידו המזרחי של הכפר היה המניין בביתו של בנימין ברייאר, יהודי אמיד, בעל הדרת פנים ובעצמו בעל־קריאה. שכנו הקרוב היה לייבלה שרייבר, למדן גדול, ירא שמים. התיישב בכפר כחתנו של ישראל־דב פראם ועסק כל ימיו בלימוד תורה ובהרבצת תורה לילדי הכפר.

בימים הנוראים התאחדו שני המניינים יחד ו„שכרו" בעל־תפילה מהעיר או מהסביבה הקרובה. שמחה אמיתית היתה ליהודים בשמחת תורה. לאחר התפילה וההקפות בבית הכנסת עברו יהודים בשירה ובריקודים מבית יהודי אחד למשנהו, הוציאו את הטשולנט ואת היי"ש — והיה ליהודים...

גם תנועה ציונית היתה בכפר. כל בני הנעורים השתייכו לתנועת „הפועל־המזרחי". בשבתות ובחגים אחר הצהרים התאספו ושמעו הרצאה על הציונות מפי הרש"ל רנד, שהיה הפטרון של כל התנועות הציוניות בסביבה, הן משמאל והן מימין. הכול שאפו לעלות לארץ־ישראל, אך מעטים מאוד הצליחו להגיע למטרתם.

פעדערן פליקן

א לוסטיקער אוונט אין דארף איז געווען דאס פעדערן פליקן. יעדער איד האט געהאט אסך גענז און קאטשקעס. אנהויב ווינטער פלעגט מען שעכטן די גענז — ס'פלייש געגעסן יעדן טאג און דאס שמאלץ אויסגעלאזט אויף פסח. אבער די פעדערן (און יעדער קינד, וואס האט פארלאזט די היים האט באקומען צוויי קישנס און א איבערבעט...) האט מען געדארפן פליקן, און דאס איז געווען א לאנגווייליקע ארבעט... וואס־זשע האט מען געטון? —

האט מען ארגאניזירט אן אוונט פון פעדערן פליקן. מ'האט איינגעשפאנט א פאר פערד מיט א גרויסן שליטן און דורכגעפארן לענג־אויס פונם דארף, כדי צונויפצונעמען די מיידלעך צום פעדערן פליקן. קיינער האט זיך נישט געפוילט, ווייל מ'האט שוין געוואוסט, אז ס'וועט זיין א פרייליכער אוונט... מיט די מיידלעך זענען אויך מיטגעקומען בחורים...

האבן זיך די מיידלעך אויסגעזעצט אין א רונדא; די בעל־הביתטע האט געפרעגלט לאטקעס און מכבד געווען, און די בחורים האבן געזינגען און דערציילט וויצן — און ס'איז געווען א פריילעכער אוונט. יא, נישט איין שידוך האט זיך אויסגעפירט אדאנק די דאזיקע פעדערן פליקן...

א. ש.

חורבן וכיליון

חורבן און אומקום

חיים פעלעד

דאס רוסישע קאפיטל אין טורקא אין צווייטן וועלטקריג

ערשטע פאניק

ווען די יידן אין טורקא האבן געפירט דיסקוסיעס: „יא קריג", „נישט קריג" — איז מען אויפגעשטאנען דעם ערשטן סעפטעמבער 1939 אינדערפרי, און דער קריג איז שוין געווען... ווער ס'האט געהאט אביסל געלט איז געלאפן קויפן פארשידענע עסנווארג. מען האט נישט געקלערט און מען האט נישט געוווּסט און מען האט נישט פאראויסגעזען וואס פאר אן אומגליק די צייט ברענגט אונז, יידן, כאטש ס'איז געווען אין שטאט גענוג שווארצזעער, וועלכע האבן געקרעכצט און געזאגט „גאט זאל העלפן..."

און באלד איז געווען די אלגעמיינע מאביליזאציע. אסך יידן זענען אוועק אין דער פוילישע ארמיי. דעם זעלבן טאג, עלף אזייגער, האט א דייטשער עראָ־פלאן באמבארדירט דעם טארטאק אויפן סטרי, און ס'זענען שוין געווען 2 יידישע קרבנות; 2 אנדערע יידישע ארבעטער זענען פארוואונדעט געווארן — און ס'איז אנטשטאנען די ערשטע פאניק אין שטאט. א טרויער האט ארומגענומען אלעמען. אין א פאר טאג שפעטער זענען אנגעקומען אפטיילונגען פון דער פוילישער ארמיי און אנגעהויבן ווייזן, ווער זיי זענען: געשלאגן די יידישע דורכגייער מיט ריטער און שטעקעלעך.

צום גליק זענען זיי נישט לאנג געווען אין שטאט, אבער די נערוועזיטעט פון דער יידישע באפעלקערונג איז שוין געוואקסן פון טאג צו טאג, ווייל די דייטשע עראפלאנען זענען געפלויגן דורך טורקא פון דער סלאוואקיי יעדע מינוט. און אין יעדער מינוט זענען געווען סיגנאל אלארמען, אז זיי פליען אן — איז מען געלאפן זיך באהאלטן און די קעלערס. די נייעסן אין שטאט זענען געגאנגען פון מויל צו מויל, אז ס'איז שלעכט, אז די דייטשן דערנענטערן זיך צו אונז מיט שנעלע טריט, און אז די פוילישע ארמיי הויבט אן צו פארלאזן טורקא. שוין אין איין טאג שפעטער גייט די פוילישע ארמיי אינגאנצן אוועק פון טורקא צוזאמען מיט א טייל פון דער פוילישע באפעלקערונג פון דעם באאמטן־שטאנד — און טורקא בלייבט אן א פארוואלטונג. דערווייל

דערוווּסט מען זיך, דאָס אַ געוויסע אָפּטיילונג פון דער פּוילישער אַרמיי האָט דערהרגעט צוויי יידן אונטער דער שטאָט — אַ ייד פון רימאַנאָוו און אַ יינגל פון ניזשני־וויסיצק, אַ געוויסער פיילער, וועלכער איז געגאַנגען פון דער ישיבה.

שווערע טעג האָבן דאַמאָלס איבערגעלעבט די יידן אין טורקאַ. אין יעדער שטוב און אין יעדען הויז איז מען נישט געשלאָפן, נאָר געהיטן די שטיבער מיט העק אין די הענט, ווייל מ׳האָט מורא געהאַט פאַר די אוקראַאינער, זיי זאָלן נישט איבערפאַלן די יידישע באַפעלקערונג. ווי עס ווייזט זיך אויס, האָבן זיי שוין געהערט, אַז קיין טורקאַ קומען די רוסן, האָבן זיי זיך אַביסל צוריקגעהאַלטן.

ערב יום־כיפור זענען פּלוצלינג אַריינגעקומען אין שטאָט אַריין די דייטשן און זענען געווען אין טורקאַ בסך־הכול 26 שעה; דער יידישער באַפעלקערונג האָבן זיי גאָרנישט געטון. ווען זיי זענען אַוועק האָבן זיך די יידן אין טורקאַ שטאַרק געפרייט און געוואַרט מיט אומגעדולט, אַז די רוסן זאָל שוין קומען וואָס שנעלער.

די רוסן קומען

אין אַ פּאָר טאָג שפּעטער זענען טאַקע אָנגעקומען די רוסן, און די יידישע באַפעלקערונג האָט זיך צוביסלעך באַרואיגט. אין זעלבן טאָג, פאַרנאַכט, איז אָנגעקומען די רוסישע קאָמאַנדאַ, און אינם צווייטן טאָג, אינדערפרי, זענען שוין אַרויסגעהאַנגען געוואָרן באַפעלן אין פאַרשידענע אָנגעלעגנהייטן: איין באַפעל איז געווען, אַז מ׳זאָל עפענען די געשעפטן, און אַז מ׳טאָר נישט נעמען קיין טייערע פּרייזן ווי אין דער פּוילישער צייט. האָבן זיך טאַקע די רוסישע סאָלדאַטן און אָפיצירן געוואָרפן אויף די געשעפטן ווי הונגעריקע וועלף און האָבן געקויפט אַלץ וואָס ס׳איז געקומען אונטער די האַנד. אין פאַרלויף פון 14 טעג האָבן זיי פּאַלשטענדיק אויסגעליידיקט די געשעפטן אויף די אַלטע פּרייזן, אין דער צייט, וואָס די זעלבע אַרטיקלען האָבן געקאָסט אין רוסלאַנד 40—60 מאָל אַזוי־פיל. אַזוי אַרום האָבן די רויטע באַפרייערס דורכגעפירט אַ לעגאַלן רויב איבער די גרעסטע מערהייט פון די טורקער יידן, און אַזוי אַרום איז די יידישע באַפעלקערונג אין טורקע שטאַרק פאַראָרעמט געוואָרן און פאַרבליבן אָן פּרנסה. האַנדלען האָט מען שוין נישט געטאָרט און אַרבעטן איז אין טורקאַ נישט געווען ווו: קיין פאַבריקן זענען אין טורקאַ נישט געוועזן.

נויט און שרעק

און ווידער האבן זיך אנגערוקט אויף דער יידישער באפעלקערונג שווערע און שווארצע כמארעס. יעדער איז ארומגעגאנגען שטארק באזארגט: וואס וועט זיין?... ווו נעמט מען פרנסה?... וואס הויבט מען אן צו טון?... מען פארקויפט שוין זאכן פון דער שטוב, כדי זיך צו קאנען קויפן א שטיקל ברויט. די וויכטיקסטע לעבנסמיטלען האבן שוין סיי־ווי־סיי געפעלט: נישטא קיין צוקער, נישטא קיין מעל, קיין רייז און אנדערע לעבענסמיטלען. נאר ברויט ווערט פארקויפט, און דאס איז אויך שווער צו באקומען. מ׳מוז אויפשטיין 5 אין דער פרי אוןווארטן ביז 8 אין דער ריי, כדי צו באקומען איין קילא ברויט.

און דערווייל הויבן זיך אן ארעסטן; מען ארעסטירט יידן — קיינער ווייסט נישט פאר וואס. מען מסר׳ט, און מ׳קומט ביינאכט און מען נעמט אוועק מענטשן. אין דער קורצער צייט וואס די רויטע זענען אין טורקא האט מען שוין איינגעזעצט אזוי פיל יידן, דאס זייט טורקא שטייט זענען אזוי פיל יידן אין קרימינאל נישט געזעסן. און דערצו קומט נאך צו א זאך, וואס מען האט קיינמאל נישט געוווסט דאפון: מען שרעקט זיך... יעדער האט מורא. מ׳רעדט אין שטאט, אז מ׳טאר גארנישט רעדן... און מען שושקעט זיך יעדער אין זיין באקאנטן־קרייז, און איינער הויבט אן צו אנטלויפן פון אנדערן... און דאס איז טאקע נישט אומזיסט: ס׳האט זיך ארויסגעוויזן, דאס די ענקאוועדע פירט צווישן יידן אין שטאט א ברייטע אויספארשונג וועגן יעדן מענש באזונדער און שלעפט יעדע נאכט אויף אויספארשונגען אסך מענטשן. זיי פארשרייבן יעדן איינציקן אין אזא קארטאטעקע: ווי רייך איז ער, מיט וואס האט ער זיך באשעפטיקט, צו וועלכער פארטיי האט ער געהערט, און ווער האט אנגעפירט מיט די פארטייען אין שטאט — אלעס פרעגן זיי און פארשרייבן. מען קאן זיך שוין פארשטעלן וואס פאר א שרעק דאס האט ארויסגערופן ביי דער יידישער באפעלקערונג. דערצו האבן זיך אין שטאט אנגעהויבן עפנטלעכע פראצעסן, און אז מ׳האט זיך צו זיי צוגעקוקט, איז געווארן שווארץ אין די אויגן.

א קליינע צאל יידן האט יא געארבעט, נאר דער געהאלט איז געווען זער א קליינער, און בשום־אופן האט מען פון אים נישט געקאנט לעבן. דאס זענען געווען בעיקר די האנדווערקער, וועלכע האבן אויפגעגעבן זייערע ווערק־שטובן און געגאנגען ארבעטן אין די ארטעלן. אבער, ווי שוין געזאגט, דאס געהאלט, וואס אן ארבעטער האט באקומען פאר א מאנאט ארבעט, איז געווען

געוועזן נאר פאר א וואך לעבן. קאנט איר אייך שוין פארשטעלען, ווי די ארבעטער און האנדווערקער האבן געלעבט אין דער צייט פון דער רויטער הערשאפט.

און דערווייל האט מען געלעבט און געקרעכצט און צוגעזעהן, ווי אין א שענער נאכט האט מען צוגענומען אהיבש ביסל יידן און אוועקגעשיקט קיין סיביר. פאר וואס? — ווייל זיי זענען געווען אין דער פוילישער צייט „רייך". אלא וואס, אין טורקא איז דאך איבערהויפט נישט געווען קיין רייכע יידן; טורקא איז געווען פון די ארימסטע שטעטלעך אין פוילן; קיין איין איינציקער „רייכער" ייד אין טורקא האט זיך נישט געקאנט אויפשטעלן אפילו דאס קלענסטע פאבריקל — דאס אלץ האט נישט געשטערט צו נעמען אומשולדיקע מענטשן און ארויספירן זיי קיין סיביר. איז דאס ווייניק — האט מען אין שטאט גערעט, אז מ'וועט נאך ארויסשיקן זער אסך יידן. האבן יידן זיך איינגעפאקט קליינע פעקעלעך און אנטלאפן פון טורקא און אומגעוואלגערט זיך אין די גרעסערע שטעט. אויך די פארטיי פירער זענען אנטלאפן פון טורקא, ווייל זיי זענען געווען די ערשטע, וועלכע מ'האט געזוכט צו ארעסטירן. פון אנדערע שטעטלעך האט מען שוין צוויסן געגעבן, אז ביי זיי האט מען שוין איינגעזעצט אלע פארטיי פירער, און איבערהויפט די ציוניסטישע.

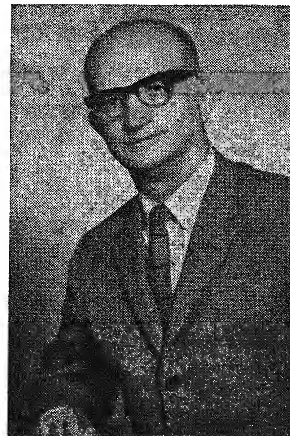
דאס אלץ האט צובראכן די יידישע באפעלקערונג און מען איז ארומגעגאנגען ווי שאטנס. יעדער האט זיך געוווּנשן, דאס ער זאל איבערלעבן די נאכט רואיק, ווייל מ'האט אין טורקא מורא געהאט נאר פאר די נאכט: די רוסן ארעסטירן ביינאכט, פארשן ביינאכט, און טוען אן מוראדיקע צרות ביים פארשן — אלץ ביינאכט. נאר, ווי געזאגט, האט מען שוין געדאנקט גאט, אז מ'איז נישט ביי די דייטשן.

אבער ווען די יידישע באפעלקערונג אין טורקא איז ארומגעגאנגען „אן קעפ" און האט זיך געפרעגט „וואס וועט זיין שפעטער" — האט זי נאך נישט געפילט און נישט פאראויסגעזעהן, וואס פאר אן אומגליק גרייט צו די דייטשע בעסטיע פארן יידישן פאלק און פאר די יידן אין טורקא.

אין יוני 1941 האט אויסגעבראכן דער קריג צווישן רוסלאנד און דייטשלאנד — און דאס יידישע אומגליק האט זיך ערשט אנגעהויבן.

י. מ. זייפערט
לאס־אנזשעלעס

דערציילונגען פונם גרויסן אומגליק

דאס יאר 1939 איז פאר יידן בכלל שוין געווען זער אונערטרעגליך. דאס דערקוטשן און סעקירן דעם ייד אויף יעדן שריט און טריט איז געווען אין טעגליכן פראגראם פון די רעגירונגס בעאמטע, פון די גרעסטע ביז די קלענסטע, און דער אנטיסעמיטיזם איז שוין געווען אזוי גרויס, אז עס האט געקאנט פילן און פארשטיין אפילו דער נישט גרויסער פאליטיקער, נאר יעדער געוויינלעכער בשר־ודם, וואס איז נאר א ייד, דאס עס איז די העכסטע צייט צו פארלאזן דאס פארשאלטענע פוילן בכלל און גאליציען, מיט די פארגרעבטע אוקראינער, בפרט. איך אליין האב שוין אלע פארברייטונגען געמאכט אוועקצופארן קיין ארץ־ישראל, נאר צום באדויערן האט א גרויס פערזענליך אומגליק — דער פלוצימדיקער טויט פון מיין פרוי — צעשטערט מיין פלאן.

דער פויליש דייטשער קריג איז אויסגעבראכן. די דייטשע עראפלאנען זענען געפלויגן יעדן טאג איבער דעם שטעטל און געזייעט צעשטערונג און טויט. די פאניק איז געווען גרויס. אלע שעה זענען געווען פרישע אלארמען. איך פערזענליך האב זיך נישט געשראקן. נישט איינמאל האב איך געטראכט, אז א באמבע וואלט געווען אן ערלעזונג פאר מיינע ליידן; דער טויט קומט אבער נישט דאמאלס, ווען מ׳ווינשט זיך אים, און איך בין געבליבן לעבן, כדי אויסצושטייען וואס אמאל מער גרעסערע צרות און ליידן.

דער ריקצוג

נישט לאנג האט געדויערט און די פוילישע ארמיי האט זיך גענומען צו־ריקציען און אנטלויפן; א טייל פון איר איז דורכגעגאנגען אונזער שטעטל

אויפן וועג קיין אונגארן. „אונזערע״ אוקראינער האבן פון דעם, פארשטייט זיך, קיין עגמת־נפש נישט געהאט און האבן זיך אין געהיים געגרייט. און טאקע — אזוי ווי די פאלאקן האבן ארויסגעשטעלט א פוס, האבן די אוקראינער באלד ארויסגעהאנגען זייער נאציאנאלן פאן אויף דעם ראטהויז. דערווייל, אבער, האבן זיך אומגעקערט א פופצען מאן פונם פוילישן ק.א.פ., אראפגעריסן דעם פאן און געשלאגן יעדן ווער ס׳איז געקומען אונטער די הענד מכות־רצח. ס׳זענען געווען אויך טויטע, צווישן זיי אויך דריי פרעמדע יידן. דעם אנדערען טאג זענען שוין אויך די לעצטע פאלאקן אוועק און עס האט זיך גלייך געגרינדעט א קאמיטעט פון איינהאלטן די ארדנונג, מיט וועלכן די היציגע יונגע אוקראינער האבן זיך וועניג־וואס גערעכנט. און יידן האבן איבערגעלעבט טעג פון גרויס פחד.

ערב יום־כיפור איז אריין אין שטעטל דער ערשטער דייטשער פאטראל און מיט צוויי שעה שפעטער — אן אפטיילונג פון דער דייטשער ארמיי. ביי יידן איז גלייך געווארן א דאפלטער יום־כיפור... די געוויינען זענען געווען דאפלטע... מען האט מורא געהאט צו גייען צו „כל נדרי״. דער עולם וועלכער איז יא געקומען (איך אליין בין געקומען, ווייל כ׳האב געוווינט נאנט צו דער שול) האט אין שרעק שנעל אפגעדאוונט.

אויך צומארגנס אין דער פרי, יום־כיפור, איז די שול געווען האלב־ליידיק. יונגע־לייט זענען געווען אין מיליטער און עלטערע האבן זיך צוריק־געהאלטן און געדאוונט אין פריוואטע מנינים. ביים אויסנעמען, נאך שחרית, הערנדיק, אז אין שטעטל איז רואיק, האט מען זיך דערלויבט ארויסכאפן זיך אויף דער גאס און קוק טון אויפן דייטשן מיליטער, וואס איז געשטאנען נישט ווייט פון רינגפלאץ.

דערווייל האט עולם שוין געהאט נאכצודערציילן „זאגעכצן״ פון דייטשע סאלדאטן. איין סאלדאט האט געזאלט זאגן, אז ביז איין יאר וועט זיך שוין דא נישט געפונען קיין איין ייד... אן אנדערער איז אריין אין פריזורע און דארט געטראפן זיין קאלעגע דארט זיך ראזירן. דערהערנדיק, אז דער פריזירער איז א ייד, האט ער זיך אפגעזאגט פון זיין באדינונג, זאגנדיק, אז ר׳וויל זיין האלז נישט איינשטעלן פונם יידישן ראזירמעסער... דער דייטש, וואס האט זיך יא ראזירט, זאל האבן געזאגט, אז נישט אלע דייטשן זענען אין דער זעלבער מיינונג... און די זאגעכצן זענען געווען אסך.

דערווייל האבן זיך אנגעהויבן צו פארשפרייטן עקשנותדיקע קלאנגען, אז די דייטשן גייען אוועק און אויף זייער ארט וועלן קומען די רוסן. עס האט טאקע לאנג נישט געדויערט און מען האט געזען, ווי די דייטשן קלויבן זיך אין וועג אריין. יידן האבן שוין תפילת נעילה געדאוונט לוסטיקער — צו יענער צייט זענען זיי שוין געווען אין דרויסן.

קריסטן און אוקראינער האבן ווידער זיך צוזאמענגענומען וועגן היטן די ארדנונג. יידישע קאמוניסטן ווידער האבן אויפגעהויבן דעם קאפ און שטילערהייט געמאכט הכנות אויפצונעמען די רויטע ארמיי. צו מיר, אלס שריפטמאלער, איז מען געקומען מיט רויטע לייוונטן און איך האב אין איילעניש אויפגעשריבן לאזונגען מיט גאלדענע אותיות אין פארשידענע שפראכן. „זאל לעבן די רויטע ארמיי", „זאל לעבן דער ראטנפארבאנד, דער באפרייער, דער אויסלייזער" א.א.וו. די אלע לאזונגען האט מען שפעטער אויפגעהאנגען אויף ספעציעל אויפגעשטעלטע טורעמס אין די הויפט־גאסן. פון קיין צאלן פאר מיין ארבעט איז קיין רייד נישט געווען — איך בין דאך אויך עפעס אן ארבעטער און דארף זיין אקטיוו באטייליקט אין דער גרויסער שמחה. און למען האמת — איך האב זיך טאקע געפרייט; אויך אלע יידן אין שטעטל.

אריינמארש פון דער רויטער ארמיי

ס'איז נישט צו באשרייבן מיט וואס פאר א שמחה מען האט אויפגענומען דעם ערשטן אויטא מיט זעלנער פון דער רויטער ארמיי! דער אויסערלעכער אויסזען איז געווען א נעבעכדיקער. דאס זענען, ווייזט אויס, געווען געשולטע אגיטאטארן, ווייל אראפשפרינגנדיק פון אויטאס האבן זיי זיך באלד געשאפן רעדלעך ארום זיך און דערציילט ווי אזוי עס איז און וועט זיין ביי זיי: מיר וועלן פשוט זיין אין א גן־עדן. אין איינעקע טעג שפעטער האבן מיר שוין געהאט מיטינגען און פראפאגאנדע פילמען פון די נייע מאכט־האבער. עס האט זיך אין שטעטל געקאכט ווי אין א קעסל. אסך געוועזענע קאמוניסטן זענען יעצט געווארן מיליציאנטן מיט געווער, וואס זיי האבן באקומען צוגעטיילט. אנדערע האבן באקומען מער פירנדע ראלן.

די געוועלבער האבן אנגעהויבן צו לייזן אסך געלט. די קונים זענען געווען אממייסטן די רוסישע סאלדאטן. ס'איז פאר זיי נישט געווען קיין שלעכטע סחורה... אויך זענען זיי נישט געשטאנען אויפן מקח... און ס'האט, טאקע, נישט געדויערט קיין לאנגע צייט און די פאליצעס פון די געשעפטן זענען געווארן

ליידיק... אונזערע מענטשן, זעענדיק וואס טוט זיך און הערענדיק אז די זלאטעס וועלן אריסגעטוישט ווערן אויף רובעלס, האבן געוואלט פארווערטן דאס געלט — האבן פארשפעטיקט...

מען האט אנגעהויבן שטייען אין די רייען... ס'האט געפעלט ברויט. שפעטער אביסל האט זיך די לאגע פארבעסערט. ס'זענען ארגאניזירט געווארן ציוויל־מלוכהישע אינסטיטוציעס ווי קאאפעראטיוון פון לעבנסמיטל א. א. וו. מענטשן האבן אויך אנגעהויבן באקומען מלוכהישע אמטן. א פארגנ׳גן איז געווען ווען מ'איז אריינגעקומען אין די מלוכה־באנק. דארט זענען געזעסן 90% יידישע מיידלעך, מייסטנס פון ארימע היימען, וועלכע מ'האט קודם געשולט אין אזעלכע פארברייטונגס־קורסן. די היימישע מיליציאנטן האט מען צוביסלעך אפגעשאפט און זייער ארט האבן פארנומען רוסן. אנדערע מענטשן האבן אויך באקומען ארבעט לויט זייער בארוף און פעאיקייט. נאר געציילטע נגידים האט מען ארויסגעשיקט קיין רוסלאנד און זייער פארמעגן קאנפעסקירט. דאמאלס איז דאס געווען שרעקלעך — דערנאך האט מען זיי מקנא געווען. געשעפטן זענען געבליבן געציילטע, אויך זיי נאר ארימע שפייז געוועלבלעך. זיי האבן געקאנט קוים עקזעסטירן, ווייל מ'האט אויף זיי ארויפגעלייגט אסך שטייערן. אויך אויף האנדווערקער האט מען געלייגט אסך שטייערן, טרייבנדיק זיי אזויארום צו ארגאניזירן זיך אין ארטעלן. פארשידענע יידן האבן פארזוכט האנדלען, פארן אין דער פרעמד און ברענגען עפעס צום פארקויפן. ס'איז זיי נישט שלעכט געגאנגען אין אנהויב — נאר איינציקווייז זענען זיי אריינ־געפאלן אין קרימינאל אריין.

דאס לעבן האט זיך שפעטער נאך מער נארמאליזירט און לעבנס־מיטלען ביליקער געווארן; מ'האט אלץ געקאנט קריגן אין די קאאפעראטיוון. די סאוויעטן האבן געזארגט פאר די יוגנט און פאר די קינדער. ס'זענען געעפנט געווארן אסך קינדער גארטנס, ווו קינדער האבן זיך אויפגעהאלטן פון 8 ביז 4 נאכמיטאג. די עלטערן האבן דאדורך געקאנט רואיק ארבעטן אן שטערונג פון קינדער זארגן. אויך עלטערע האבן באקומען „פאליטישע ערציאונג", אבער פריי לעבן, יעדער איינער ווי ר'האט געוואלט, האט מען נישט געקאנט. דאס האט ארויס־גערופן א געוויסע אומצופרידנהייט פונם רעזשים. אזוי זענען דורך מער ווי אנדערטהאלבן יאר.

דער דייטשער איבערפאל

פלוצים, אזוי ווי פון הימל אראפגעפאלן איז געקומען דער איבערפאל פונם

דייטשישן מיליטער אין יוני 1941. דעם ערשטן טאג האבן זיך נאך די רוסן בארימט, אז זיי שרעקן זיך נישט, און אז זיי האבן גענוג כח אנטקעגנצושטעלן זיך דייטשלאנד, און שוין דעם צווייטן טאג איז מען שוין אין איילעניש און צוטומלונג אנטלאפן, איבערלאזנדיק שווערע פארמעגנס און סחורות אין די ציווילע און מיליטערישע מאגאזינען. גאנצע וואגאנען מיט לייוונט, מונדירן, לעבנסמיטלען און אפילו אמוניציע — זענען פארבליבן. אסך מענטשן, דארונטער אייניקע יידן, זענען ארעסטירט געווארן; די יוגנט וועלכע איז געווען אמייסטן מיליטערפליכטיק, איז איינגעצויגן געווארן שנעל אין דער ארמיי; אסך זענען אויך גלייך מיטגעלאפן מיט די רוסן — און דאס שטעטל איז געבליבן ליידיק און פוסט. אבער פאר די איבערגעבליבענע יידן האט זיך ערשט יעצט אנגעהויבן דער אמתער גיהינום.

די אוקראַאינער בושעווען

דאסמאל האבן זיך שוין די אוקראינער נישט געפרייט אומזיסט. זעענדיק אין וואס פאר איילעניש די רוסן האבן פארלאזט דאס שטעטל, האבן זיי זיך גלייך אריינגעריסן אין די געווער מאגאזינען און אנגענומען זיך געווער וויפיל ווער האט געוואלט. באלד האבן זיי געשאפן א מיליץ און אנגעהויבן געוועלטיקן.

געווען איז דאס אין א שבת טאג. ס'האבן זיך אנגעהויבן שיסערייען און יידן זענען שוין נישט ארויס אין גאס נאר פארמאכט זיך אין די הייזער. ס'האט זיך ארויסגעוויזן דערנאך אז דאס זענען געווען שמחה־שיסערייען און ס'איז געווארן אביסל לייכטער... אבער אויף איינמאל איז געווארן א געלויף. אויך עטלעכע יידישע יינגלעך זענען געלאפן, נייגעריק צו וויסן וואס ס'איז געשען. זיי זענען אבער באלד צוריקגעקומען און מיט דערשראקענע פנימער דערציילט, אז דאס שמעקט מיט א פאגראם אויף יידן. די אוקראינער, זוכנדיק אין די קעלערס פון די רוסישע מיליץ, האבן געפונען עטלעכע טויטע — און באלד האבן זיי פארשפרייט א קלאנג, אז דער מיליץ קעלער איז פול מיט טויטע אוקראינער, וועלכע זענען גרויזאם דערמארדעט געווארן דורך יידן. די העצע איז געוואקסן פון מינוט צו מינוט. יידן זענען געלאפן צו באקאנטע קריסטן און געבעטן זיי אריינצומישן זיך און בארואיקן די צוהיצטע אוקראינער טייל האבן זיך יא אריינגעמישט, אבער ס'האט גאנץ קנאפ געהאלפן. ס'וואלט דאן פארגעקומען א גרויסער פאגראם, ווען נישט עפעס א נס: עמיצער האט פון א בארג אראפ געגעבן עטלעכע שאסן; אין המון האט זיך פארשפרייט באלד א קלאנג, אז די רוסן גייען צוריק... באלד זענען זיי זיך צעלאפן צוריק

אין די ארומיקע דערפער; אויך די פאגראמטשיקעס, וואס זענען געווען אויפן וועג אין שטאט אריין, האבן זיך צוריק אויסגעדרייט.

די מיליץ איז ארויף מיט גרויס העלדישקייט אויפן בערגל און געוואר געווארן, אז סך־הכול האט עפעס א קליין פאסטוכל, וועלכער האט געהאט געווער, אויסגעשאסן עטלעכע מאל פאר גרויס שמחה...

דערווייל האט מען ארויסגעשלעפט די טויטע קערפערס פון קעלער. סך־הכול זענען דאס געווען פיר טויטע: בלויז איין אוקראינער, איין פאלאק, איין ייד און איין סאוויעט; טויטערהייט האבן די מתים אפגעראטעוועט דאס שטעטל פון א שרעקליכן פאגראם, וואס האט געשוועבט איבער יידנס קעפ. אויך די מאגאזינען, וואס די ערלים האבן דערווייל געראבעוועט, האבן אפגעווענדעט די אויפמערקזאמקייט אויף יידן. א גאנצן טאג זענען זיי געווען פארנומען אין די רויבערייען און כדי יידן זאלן זיך נישט ווייזן אין די גאסן, האט מען געהאלטן אין איין שיסן.

ביינאכט זענען פארגעקומען איינצלנע איבערפאלן אויף יידן, אבער מ'איז נאר אפגעקומען מיט שרעק און שאדענס; קיין קרבנות זענען נישט געווען.

ביז די דייטשן זענען אנגעקומען ממש אין שטעטל אריין, האבן אונז באזוכט פארשידענע פאטרולען. אמאל א מאדיארישער (מיט וועלכען די אוקראינער האבן זיך גאנץ קנאפ געפרייט) און אויך דייטשישע. זייער ארבעט איז באשטאנען אין פארזיגלען די רעשט איבערגעבליבענע מאגאזינען.

דערווייל האבן אנגעהויבן צוביסלעך אהיימקומען יוגנטלעכע וועלכע זענען „פארלוירן געגאנגען" פון רוסישן מיליטער, אין וועלכן זיי זענען געווען רעקרוטירט. מיט מסירות־נפש האבן זיי דאס געמאכט, ווייל גאנץ שווער איז זיי אנגעקומען צוריקצוקומען אהיים. טייל זענען שוין אנגעקומען הארט פון דער רוסישער גרענעץ. אסך זענען דורך די אוקראינער אויפן וועג דערשאסן געווארן. קומענדיק אין שטעטל אריין האבן די יונגעלייט געמיינט, אז זיי זענען שוין געראטעוועט געווארן... אלע האבן זיך שפעטער ביטער אנטוישט.

ד י י ט ש ן

און די דייטשן האבן זיך ביסלעכווייז באזעצט אין טורקא. דער צאלגרע־ניצשוץ קאמיסאריאט אין טורקא האט אנגעהויבן וואס מער אכטונג געבן אויף

די מאגאזינען און די אוקראינער האבן זיך גענומען — צו די יידן. קודם־כל האט מען אנגעהויבן צו כאפן צו דער ארבעט, ווי קערן גאסן, רייניקן קלאזעטן און אנדערע מיאוסע און להכעיס ארבעטן, נישט זשאלעוונדיק דאביי קלעפ. אממייסטן האבן זיי געשלאגן יונגעלייט, וועלכע זענען צוריקגעקומען פון דער דייטשישער זייט, וווהין זיי זענען אין זייער צייט אנטלאפן פון די סאוויעטן. דער ערגסטער שלעגער איז געווען איינער א סאבאל, א נעפע פון טורקער גלה, וועלכער איז געווארן פאוויאטאווער קאמענדאנט פון דער אוקראינישער מיליץ. מ׳האט אויך ארעסטירט יונגעלייט, נישט וויסנדיק פארוואס און פארוועו.

נאך שרעקליכערע ידיעות זענען אנגעקומען פון אנדערע מקומות און היימישע דערפער. גאנצע משפחות — אין איינציקע דערפער נישט איבערגעלאזט קיין איין ייד — זענען דורך די אוקראינער אויסגעהרגעט געווארן אויף ברוטאלן אופן. אין טורקא גופא איז צו יענער צייט געווען א קאמענדאנט פון דער גרעניץ שוץ מיטן נאמען פידלער — און ער האט אין געוויסע פאלן אפגע־ראטעוועט יידן. די אוקראינער אין טורקא האבן, ווי אין אנדערע שטעט, פאר־אנשטאלטעט א „לויה" אויף צו „באגראבן" סטאלינען. די יידן האט מען געגעבן בילדער פיגורן און ביכער פון סטאלין זיי זאלן זיי טראגן ווי טראנס־פאראנטן. יידן מיט בערד האבן זיי צוגעבונדן רויטע מאשען און געטריבן זיי צום בית־הקברות, ווו זיי האבן געוואלט באגראבן סטאלינען צוזאמען מיט די מענטשן פון דער לויה. ס׳איז געווארן א גרויסער געוויין; ווייבער האבן געחלשט און מענער האבן געזאגט וידוי, ווייל מ׳האט שוין געהאט אזא פאל אין סטארי סאמבור. און נאר די אינטערווענץ פון דעם פידלער האט אפגעראטעוועט די יידן פון א זיכערן טויט.

אין יענער צייט איז צו מיר קיין טורקא געקומען מיין ברודער מיט פרוי, וועלכער איז ניצל געווארן פון א פאגראם אין באריסלאוו, אין וועלכן ס׳זענען אומגעקומען 500 יידישע נפשות.

גרינדונג פון יידנראט

א פאר וואכן נאכן אנקומען פון די דייטשן האט זיך געשאפן דער יידנראט. עס האט זיי, חלילה, קיינער נישט אויסגעוויילט — נאר אזוי ווי דאס איז א קהל־אינסטיטוציע, האט זיך דער ערשטער אליין ארויסגעשטופט

דער קהלניק שוע־נחמן מיינער. ער האט צוגעצויגן זיינס א שוועסטערקינד, אויך א שוע־נחמן (ערדמאן) ווי אויך מלך וויזנער; דאס איז געווען די טראיקע, וועלכע האט באדארפן זיין די הויפטפארזארגער און פארטרעטער פונם גאנצן ביסל יידן אין טורקא. אין אלע ענינים זענען יידן געקומען אין באריירונג מיטן יידנראט. די דאזיקע טראיקע, ווי אויך דער סעקרעטאר בעריש לארבערבוים, האבן באקומען געלע ארעמבענדער מיטן אויפשריפט „יידנראט". אלס קאסירער און בוכהאלטער איז אויפגענומען געווארן ליבוש מאטעס.

די ערשטע אויפגאבע זייערע איז געווען צו נעמען געלט ביי מענטשן וויפיל ס'האט זיך נאר געלאזט, און נאכדעם האבן זיי געדארפן צושטעלן ארבעטער פאר די דייטשן און פאר די אוקראינער. און אזוי ווי ארבעטן איז א זאך וואס נישט יעדער האט דאס ליב, האבן זיך אנגעהויבן צו שטופן אין יודנראט דער גאנצער פני פונם שטעטל, און אנשטאט 5 איז די צאל אנגע־שטעלטע געוואקסן ביז 50: סעקרעטאריאט, געריכט, שטייעראמט און עקזעקוציע. שפעטער איז נאך צוגעקומען די יידישע מיליץ און פאסט. די הויפטראלען האבן אבער געשפילט די ערשטע פינף: זיי זענען געווען די געלטנעמערס, די אויסמעסטערס און די פארזארגערס. פאקטיש האבן זיי זיך קודם־כל אליין פארזארגט מיט פארמעגנס. אמת, זייער אויפגאבע איז געווארן וואס אמאל אלץ שווערער און גארנישט אנגענעם — נאר אויף דערוויל האט זיך זיי דאס גאנץ גוט געלוינט.

מיטן אנקומען פון דער דייטשער זשאנדארמעריע קיין טורקא האבן זיך פארגרעסערט די יידישע צרות און יידישע אויסגאבן. דער יידנראט איז געווען דער פאקטישער פארזארגער פון אלע דייטשן און זייערע אינסטיטוציעס. מיט דער מינדסטער קלייניגקייט איז מען געקומען צום יידנראט און ער האט געמוזט פאר זיין געלט אלץ פארזארגן. ארבעטער האט די זשאנדאמעריע אליין בא־שעפטיקט טעגליך 20 — מויערס, סטאלארעס, בלעכערס, מאלער און שווארצ־ארבעטער. דער יידנראט האט עס געדארפן צאלן, נאר ער האט עס נישט געטון. אויב ס'האט זיך ווער ארויסגעשטעלט און נישט געוואלט ארבעטן אן געלט — האט מען אים פשוט פארמסרט און ער האט שוין באקומען זיינע 25 שמיץ אויפן נאקעטן קערפער. ווער שמועסט, אז ס'זענען געקומען צו גאסט די געסטאפא — האט מען געצאפט געלט און גאלד ביים עולם. אין די גרעסטע הונגערצייטן האט מען באשטייערט יעדן צו 2—3 קילאגראם ברויט א חודש. צוקער האט מען איבערהויפט נישט געטיילט, נאר פארקויפט פאר טייער געלט,

מיטן אויסרייד, אז דער יידנראט באדארף געלט. דער סוף פון די אלע יידנראטלער מיט זייערע פארמעגנס איז אבער נישט געווען קיין אנדערער ווי פון אלע יידן.

ראש השנה איז דאס געווען ווען די ערשטע זשאנדאמעריע איז אנגעקומען רייטנדיק קיין טורקא. שוין צומארגנס האבן זיי אומעטום געמאכט רעוויזיעס און איבערגעדרייט די בוידעמס מיט די קעלערס. און אסך פאלן האבן זיי טאקע מצליח געווען. זיי האבן אוועק גענומען פארשידענע סחורות, קליידער, לעבנסמיטל — פאר זיי האט נישט עקזעסטירט קיין כשרע זאך; אלץ איז געווען טריפה.

עס הויבן זיך אן פארשידענע גזירות; אלץ ווערט פארבאטן פאר יידן: פלייש, פוטער, תבואה. דאן די גזירה וועגן טראגן די פארשריפטליכע ארמבענדער פון ווייסע לייוואנד מיט בלויע מגן־דודס. די אוקראינישע מיליץ האט זיך דאביי שטארק אויסגעצייכנט ביים אפהיטן די גזירה. נישט איינמאל האט מען ארעסטירט א ייד אן אן ארעמבאנד, שטייענדיק ביי זיין אייגענער טיר.

דאס ארבעטסאמט, וואס האט זיך באלד געגרינדעט, האט געהאט אן אויסנשטעלע ביים יידנראט. ער האט יעדן פארזארגט מיט סטאבילע ארבעט אן לוין. וועגן ברויט איז געווארן וואס אמאל ערגער, ווייל די זשאנדאמעריע האט אנגעהויבן שטארק צוהיטן, דאס די קריסטן זאלן נישט ברענגען אין שטאט אריין קיין צופיר; וועמען מ'האט געטראפן — האט מען עס אים גלייך אוועקגענומען. מען האט אין גאס — שפעטער אויך אין שטובן — רעווידירט דאס קלענסטע פעקל און צוגענומען אפילו 2—3 קילא קארטאפל אדער האבער — די הויפטערנערונג אין שטעטל.

דער הונגער איז געווארן וואס אמאל גרעסער. מענטשן האבן אנגעהויבן געשוואלן ווערן און שטארבן. בעלי־בתישע מענטשן פלעגן זיך לאזן באין־ברירה און די הייזער און בעטן עפעס צו עסן. א ביסל קלייען איז געווען די בעסטע אונטערשטיצונג, וואס א מענטש האט געקאנט בעטן. די פאלקס־קיך, וועלכע דער יידנראט האט געגרינדעט האט אפילו אויסגעטיילט פאר 200 מענטשן טעגליך אביסל זופ — פאקטיש אביסל שמוציק וואסער — וואס האט נאר פארלענגערט דיליידן פון די הונגעריקע אויף נאך אפאר טעג.

און דער זעלבער צייט האבן זיך באוויזן מודעות אין יידנראט, דאס בויאונטערנעמונגען זוכן ארבעטער, וועלכע וועלן באקומען באצאלט און אויך

א האלב ברויט טעגליך — מענטשן, וועלכע האבן זיך געפילט אין כוח, אדער קוים געפילט זיך אין כוח, האבן זיך געווענדעט צו דער ארבעט פון ווידעראויפבוי פון צעשטערטע באנבריקן א.א.וו. עס איז פונקט אויסגעקומען אום ווינטערצייט און מענטשן האבן מייסטנס נישט געהאט קיין ווארעמע בגדים, ווייל זיי האבן שוין לאנג געהאט אויסגעביטן אויף א ביסל האבערמעל. זענען זיי געגאנגען צו דער ארבעט אין לייכטע זומער בגדים. און שווער איז געווען די ארבעט און געדויערט טעגליך 12 שעה. די ערשטע פאר טאג האט מען באקומען צו האלבע ברייטלעך, נאר זעענדיק, אז ס׳מעלדן זיך וואס מער מענטשן, האט מען די העלפט ברויט אפגעריסן...

געארבעט האט מען זער שווער; געטראגן אייזערנע ליניעס, די גרעסטע בעלקעס און זעקלעך צעמענט, אנגעשטרענקט דאס לעצטע ביסל כוח — און וואס אמאל ווערן די מענטשן אלץ שוואכער און שוואכער ביי דער ארבעט און פאלן אונטער די שווערע משאות. די משגיחים גלויבן נישט, אז מ׳האט נישט קיין כוח און שרייען, אז מ׳וויל נישט ארבעטן... יעדן טאג גייען אנדערע אהיים צושלאגענע. איבערלאזן די ארבעט האט מען שוין נישט געקאנט, ווייל די אוקראינישע מיליץ האט שוין געוווסט ווי אזוי צו צווינגען צוריקצוקומען צו דער ארבעט. מען האט אויך געדראט מיט געסטאפא.

און אין שטעטל גופא האט מען זיך אויך אנגענומען געגנוג שרעק. אלע טאג זענען געקומען אנדערע מלאכי־חבלה: אמאל די ס.ס., אמאל די א.ס. און אמאל סתם ציווילע דייטשן, וועלכע זענען געגאנגען פון שטוב צו שטוב צונעמענדיק אלץ, וואס זיי געפעלט.

יידן האבן נאך אלץ געלעבט אין האפנונג, דאס די ישועה וועט קומען. מען האט עפעס גערעדט וועגן א באזונדערע הילף פאר אונזער שטעטל, דאמיט וואס דאס וועט איבערגעגעבן ווערן די מאדיארן; אבער ס׳איז גארנישט ארויסגעקומען.

די גרויסע בהלה אדער די ערשטע אקציע

דעם 6טן יאנואר 1942, זיבצען טאג אין חודש טבת איז געשען דאס, וואס מ׳האט ביז איצט נאר געהערט פון אנדערע שטעט. מיטאגצייט זענען אנגעקומען 4 געסטאפא־לייט און שוין ארום 3 אזייגער איז געווארן א בהלה און א געלויף פון די אוקראינישע מיליציאנטן, וועלכע האבן זיך ווי ווילדע

חיות געווארפן אויף זייערע קרבנות. און אנגעהויבן האט זיך דאס פון אלע עקן שטאט צוזאמען — צו כאפן מענטשן פון די גאסן און פון די הייזער און צוזאמענגעטריבן זיי אין דער מיליץ, ווו מ'האט זיי געשלאגן און געהרגעט. ס'איז נישט געווען קיין משפחה, וועמען דאס אומגליק האט נישט געטראפן. דאס כאפן האט געדויערט אויך צומארגנס.

אייניקע יונגעלייט האבן זיך ביינאכט געראטעוועט אראפשפרינגנדיק פונם ערשטן שטאק אויפן אייז פונם טייכל, וואס פליסט נעבן דער מיליצגעביידע. עס וואלטן זיך געראטעוועט פיל מער, נאר דער יידנראט האט פארפירט. גראד דאמאלס איז אנגעקומען מלך וויזנער און האט פארזיכערט, דאס יונגע מענטשן וועט מען באשטימט ארויסלאזן און זיי האבן נישט וואס מורא צו האבן...

ר׳ אברהם, דער גבאי פון וואניוויטשער רבי׳ן.
הגבאי של הרבי מוואניוביץ.

און אזוי זענען זיי געבליבןביים צוזאג — און געשטארבן גלייך מיט די אנדערע. פון די גערעטעוועטע איז מען געוואר געווארן וויאזוי מען האט יעדן מערדערלעך געשלאגן און וואס פאר עינויים קשים זענען אויסגעשטאנען די פרומע יידן און איבערהויפט דעם וואניוויטשער רבי. מען האט דערציילט, דאס בשעת די רוצחים האבן אים מערדערלעך געשלאגן האט ער זיך קיין קרום נישט געטון, נאר געהאלטן אין איין זאגן און זאגן. זיי האבן זיך מיט אים גערייצט, אז אויב ער איז א געטליכער מאן, טא זאל ער זיך העלפן...

דעם אנדערן טאג זענען געווען אין באטריב אלע לאסט וואגנס וואס זענען נאר געווען אין טורקא. זיי האבן אוועקגעפירט די אומגליקליכע פון דער מיליץ־געביידע ווייט ארויס אונטער דער שטאט נאך דער צעגעלניע, ווו ס'זענען שוין מיט אפאר טאג פריער געווען צוגעגרייט גרויסע קברים. און נאכדעם ווי מ'האט פון די קרבנות אראפגעצויגן די בגדים האט מען זיי מיט א מאשין געווער אויסגעשאסן, אריינגעווארפנדיק איינעם אויפן אנדערן, טייל נאך אין לעבעדיקן צושטאנד — און אזוי פארשיט. די מענטשן, מיט וועלכע מ'האט זיך דעם טאג נישט אפגעפערטיגט, האט מען מיט די אויטאס צוריקגעפירט אין ארעסט און ערשט פרייטיק זיי דערשאסן. פון מיין מאמען האבן מיר אפגענומען א גרוס אז זי האט נאך פרייטיק געלעבט. דעם גרוס האט אונז אפגעגעבן דער מאמעס ברודערס א שנור שרה־ניסטל, וועלכער איז געלונגען, שוין אן אויסגעטוענע, נישט ווייט פונם קבר צו אנטלויפן.

און א באפעל איז געגעבן געווארן, דאס קיינער טאר זיך ניט וואגן צו גייען צו די מאסן קברים, ווו די קדושים ליגן. און מען האט אנגעהויבן האפן, אז מיט דעם אומגליק האט זיך געענדיקט און די שטאט וועט שוין האבן אפגעקומען... אבער, צום באדויערן, איז דאס נאר געווען אן אנפאנג.

יעדעס מאל ווי דער קרייזהויפטמאן איז געקומען קיין טורקא האט ער מיט זיך מיטגעברענגט א נייע גזירה. אויך פאר דער בהלה האט ער אונז באערט מיט א באזוך און יידן, הערנדיק אז דער קרייזהויפטמאן איז דא, האבן זיי זיך שוין צוריקגעהאלטן פון באווייזן זיך אין גאס און שוין ערווארט א נייע צרה. אויב זי איז צופעליק נישט געקומען, איז מען געווען גליקליך אבער זיינע באזוכן זענען געווען גאנץ אפטע — און אט איז ער שוין ווידער דא! יעצט דארפן זיך יידן ווידער רעגיסטרירן, און אין אפאר טאג שפעטער די גזירה — אן אונטערשיד פון געשלעכט דארף זיך יעדער ייד אפשערן גאנץ קורץ דעם קאפ און בערד און פיאות. מענטשן הויבן זיך אן צו באגעגנען אין גאס און מען דערקאנט זיך נישט איינער דעם צווייטן...

אין צוויי־דריי חדשים ארום — א נייע גזירה: מענטשן, וועלכע האבן נישט קיין סטאבילע ארבעטס לעגיטימאציעס, פון 17 יאר אן, מוזן זיך מעלדן צו א ספעציעלער קאמיסיע, וועלכע וועט נאכקאנטראלירן דעם געזונד־צושטאנד פון יעדן וועגן ארבעטס צוועקן. מענטשן האבן זיך געמאלדן און 50 פון זיי האט מען גלייך אוועקגעשיקט קיין סינאוויצק. דארט האבן זיי געארבעט ביי באנבריקנבוי. עס הויבן אן צו קומען בריוו פון דארט אין וועלכע זיי שילדערן זייער שרעקליכן מצב אין וועלכן זיי געפונען זיך. די ארבעט איז זער א שווערע, אונטער מערדערלעכע אויפזעער און די הויפטזאך: מען קריגט נישט צו עסן. זייער לאגע איז פארצווייפלט און זיי בעטן הילף פון יידנראט. ס׳איז געגרינדעט געווארן א קאמיסיע וואס האט פאר געזאמלטן געלט אוועקגעפירט זיי פון צייט־צו־צייט ברויט. ס׳האט זיך דערנאך ארויסגעוויזן, אז נאר א טייל ברויט איז איבערגעגעבן געווארן. טייל זענען מיט מסירות־נפש דערטלאפן פון דארט און צוריקגעקומען קיין טורקא, אנדערע זענען דארט געשוואלן געווארן פון הונגער און דארט געשטארבן; א טייל זענען פון מערדער אויפזעער דערמארדעט געווארן. א דערטלאפענער פון דארט האט דערציילט, אז אן אויפזעער האט אראפגעווארפן פון א בריק אין וואסער אריין דעם סטאלער שלמה־בינדער; זעענדיק, אז ער ראטשקעט זיך נאך צום ברעג איז דער אויפזעער ארונטער און האט צום רעשט דערשלאגן צום טויט.

די זונטיקדיקע אקציע

אן ערך 6 חדשים זענען אוועק פון צייט דער ערשטער בהלה ביז ס׳זענען אין א שענעם זומערדיקן זונטיק אומגערעכט א קום געטון צוויי אויטאס מיט געסטאפאס און באלד אנגעהויבן כאפן מענטשן פון די גאסן און הויזער — יונגע און אלטע און קינדער — 150 צוזאמען. די איינצלנע פאקטן זענען שוידערהאפטע. יוסף בירנבערג, א פריזער, איז ארויסגעגאנגען פון דער מיליץ, ווו ער האט באדינט עטלעכע אוקראינישע מערדער פאליציאנטן. אויף דער שוועל האט מען אים דערלאנגט מיט א שווערן געגנשטאנד אין קאפ און א פארטויבטן אריינגעווארפן אין לאסטאויטא, ווו ס׳זענען שוין געליגן נאך אנדערע קרבנות. אויפן זעלבן אופן זענען כמעט אלע קרבנות פון דער דאזיקער אקציע געכאפט געווארן. ביי דער דאזיקער אקציע האט מען אויך געכאפט בעריש לארבערבוים, דעם סעקרעטאר פון יידנראט און אנשל גאלדבערג, א מיליציאנט, און דאס ערשטע מאל — אויך קליינע קינדער.

כ׳וואלט זיך קיינמאל נישט געקאנט פארשטעלן וויפל צער האט פאר־שאפן דער פארבאט נישט צו דאווענען אין די בתי מדרשים אויך אויף נישט־רעליגיעזע מענטשן, אויף אזעלכע, וועלכע האבן קיינמאל נישט געדאוונט. אפשר איז דאס געווען דערפאר, וואס מיט איינמאל זענען פאריתומט געווארן אזוי פיל יידישע קינדער און ס׳איז נישט געווען קיין ארט, ווו צו זאגן קדיש? שפעטער איז געקומען דער באפעל אויסצולײדיקן דאס מעבל פון די בתי מדרשים. וועגן דעם האט מען פארשידענס גערעדט: מ׳האט אנגעוויזן, אז אין א געוויסע שטאט האט מען צונויפגענומען דאס ביסל יידן אין בתי מדרשים און זיי פארברענט.

און ווידער און ווידער קומט דער קרייזהויפטמאן — און יעדעס מאל נייע גזירות. פון דער ערשטער אקציע ביז דער צווייטער האט געדויערט 6 מאנאטן, אבער יעצט גייען גזירות נאך גזירות. מענטשן האבן אנגעהויבן אנטלויפן וואלגערן זיך אין קעלערס, בוידעמער און פוסטע פלעצער. מעט האט געבויט סכראנעס, וועלכע זענען אממייסטנס אנדעקט געווארן און טיילמאל זענען דאך דורך זיי יידן אפגעראטעוועט געווארן אויף דערווייל.

און אט קלעבט מען שוין פלאקאטן, אין וועלכע מ׳איז גוזר, אז אלע יידן, וועלכע וווינען אין די דערפער מוזן גלייך פארלאזן זיי און אריבערגייען אין שטאט. און עס הויבן אן אנקומען די דארפסלייט. ווייבער, קינדער און אלטע — די יונגערע, וועלכע זענען געווען באזארגט מיט ארבעטס לעגיטימאציעס אויף סטאבילע ארבעט, האט מען דערווייל געלאזט צורו. די וואנדערונג האט געדויערט אייניקע טעג. אסך מענטשן האבן איצט באלאגערט דעם ארבעטסאמט פון יידנראט, כדי ארויסצובאקומען ארבעטס לעגיטימאציעס; זיי האבן זיך אבער גאנץ שנעל ארויסגעוויזן פאר ווערטלאז.

די גרויסע אקציע

4־טער אויגוסט 1942. דאס כאפעריי האט זיך אנגעהויבן באלד אין דערפרי. דערוואקסענע זענען שוין געווען וואך. דערהערענדיק דאס אומגליק האבן זיך אויך די קינדער אויפגעכאפט און אלע, כמעט נישט אנגעטון, זענען מיר אין גרויס איילעניש ארויף אויפן בוידעם, ווו כ׳האב געהאט צוגעגרייט א שטיקל סכראנע; באוויזן צו פארשליסן. אין א פאר מינוט ארום הערן מיר די שטימען פון יידישע מיליציאנטן, וועלכע שרייען אריין אין אלע הייזער: אלע יידן

מוזן ביז א שעה זיין ביים צוג; יעדער מעג מיטנעמען 25 קילאגראם; עס איז אן אלגעמיינע איבערזידלונג. אין א פאר מינוט שפעטער הער איך די מיר גוט באקאנטע שטים פונם זשאנדארם שלאמילך, שטעלפארטרעטענדער פאסטנפירער, באקאנט מיט זיין אומבארחמנותדיקן שלאגן. ער שרייט: אלע יידן מוזן אין פארלויף א האלבע שטונדע גייען צום צוג; ווער ס׳וועט נישט גייען וועט גלייך דערשאסן ווערן. עס הויבט זיך אן א גערודער אין אונזער געסל... איך קוק דורך א שפארע און זע, אז מ׳גייט... גרויס און קליין, אלט און יונג... גאנצע משפחות...

כ׳פארשטיי אז ס׳זענען דאך געבליבן עטלעכע שכנים. ס׳דערהערן זיך ווידער געשרייען פון יידישע מיליציאנטן אין דער באגלייטונג פון געסטאפא. ס׳הערן זיך אלץ איבערחזרנדע שאסן און די באוועגונג ווערט גרעסער... ס׳געדויערט אזוי א דריי־פיר שעה און נאכדעם ווערט יעדעס מאל רוהיקער און רוהיקער... אויפן בוידעם איז הייס און מ׳שוויצט פון היץ און פון פחד. מיין שוועגערין, הערנדיק אז ס׳איז געווארן שטיל, הויבט זי אן מורא צו האבן. זי טענהט, אז זי וויל נאך יעצט אויך גייען צום צוג און וויל נישט דא דערשאסן ווערן. נאר איך בין ענטשידן צו שטארבן דא אויפן בוידעם פון הונגער איידער ערגעץ אין א לאגער.

ארום צוויי א זייגער זעען מיר שוין פון בוידעם, ווי יידנראטער און אנדערע אנגעשטעלטע הויבן שוין אן צו פירן דאס יידישע פארמעגנס און מען לאדעט דאס אפ אין די בתי מדרשים און שול. מעבל, בעטגעוואנד און בגדים. זייגער דריי הערן מיר דעם צוג אפפארן. באלד הערן מיר ווי די פורן פארן צו אין אונזער גאס און זעען שוין, ווי מ׳לאדעט זיי אן מיטן גאנצן ביסל ארעמקייט פון די שכנותדיקע הייזער. אזוי רייסט מען אויף איין הויז נאכן אנדערן און מ׳שטייט שוין נעבן אונז. ביי מיר איז נאך אלץ געווען פארהאקט דער טויער, נאר די יידן וועלכע האבן געהאלפן אויפלאדן האבן שוין געוווסט, אז מיר זענען דא: איך האב אפגעפאסט א מאמענט ווען די גויעשע בעל־עגלהס זענען נישט געווען און זיי צוויסן געטון. די יידן האבן דערוו־ייל, ווי ווייט מעגלעך, אויסגעמיטן מיין הויז — אבער מער איז עס נישט געגאנגען. איך מיט מיין ברודער יהודה האבן מיר געעפנט דעם טויער און מיר זענען כלומרשט די העלפער אויפצולאדן דאס מעבל. ביי די געלעגנהייט זענען מיר ארויף אין אונזער וווינונג, זיך אנגעטון און גענומען פאר די קינדער עפעס צום אנטון. אזוי ווי מיר האבן געעפנט די וווינונג, זענען

אונז נאכגעלאפן דריי שקצים און ביי אונז אוועקגערויבט 2 אנצוגן, א פאר שטיװל און א פאר שיך.

א גאנצן טאג און א גאנצע נאכט האבן מיר פארברענגט זיצנדיק אין באהאלטעניש. צומארגנס זענען מיר געוואר געווארן, דאס ס׳זענען דא אסך געשאסענע מענטשן. די וועלכע האבן געהאט לעגיטימאציעס פון דער שטיינברוך זשאנדאמעריע האט מען באפרייט פונם צוג און זיי האבן עס דערציילט די שרעקלעכע סצענעס, וואס האבן זיך אפגעטון ביים צוג, וואס זייערע אויגן האבן דאס צוגעזען.

שוין גייענדיק צום צוג האט מען אן ערך הונדערט מענטשן, עלטערע און קינדער, אויפן וועג דערשאסן. ביי דער סטאציע האט מען יעדן צוגעקומען די פעקלעך און דאביי געשלאגן מכות־רצח. געסטאפאס און מיליטער זענען געפארן אין אויטאס און אויך די גאנצע זשאנדאמעריע און אוקראאינישע מיליץ האט אנטיילגענומען אין דער אקציע.

אויך צומארגנס מיטוואך און אויך דאנערשטיק זענען אונטערגעשיקט געווארן קלענערע טראנספארטן מיט מענטשן. אלס גוטער מערדער האט זיך אויסגעצייכנט דער זשאנדארם יעסקי, וועלכער האט אליין געשאסן 50 מענטשן. צוריק קומענדיק אויפן פאסטן האט ער געזאגט צו אברהם קלייסט, וועלכער האט סטאביל געארבעט ביי די זשאנדאמעריע פערד און האט אים גוט געקאנט: „גיי אהיים, איך האב געשאסן דיין פרוי און קינד און אויך די אנדערע, וועלכע זענען מיט זיי געווען באהאלטן". אהייקומענדיק האט ער זיך איבערצייגט, דאס דער מערדער האט אים נישט אפגענארט... אויך דער זשאנדארם שלאמילך האט זיך אפגעדאנקט זיין פריזער ווילויש, ווי אויך דעם אייגנטימער פון די פריזורע און די שטענדיקע מאניקוריסטן פריידע ווייכער — פאר זייער גוטער באדינונג; ער אליין האט זיי אפגעפירט צום צווייטן טראנספארט...

ביי דער דאזיקער אקציע האט מען אוועקגענומען צוויי טויזנט נפשות.

אין א פאר וואכן ארום האט מען גענומען פונאנדערטיילן די זאכן און מעבל וואס זענען אנגעזאמלט געווארן אין די בתי מדרשים. קודם האט מען אויסגעקליבן די בעסטע זאכן און אוועקגעגעבן די רייכסדייטשן. נאכהער האט מען געטיילט די פאלקסדייטשן און צום לעצט האט מען געמאכט ליציטאציעס. ס׳זענען זיך אנגעלאפן טויזנטער גויים פון שטאט און דארף און גענומען אלץ פאסט אומזיסט.

דער קאנטיגענט

צוויי וואכן נאך דער גרויסער אקציע איז געקומען א בעפעל פון נייער רעגיסטראציע; באלד נאכדעם א נייע גזירה — צוצושטעלן 100 מענטשן. דאס מאל האט מען זיך באדינט בלויז מיט יידישע מיליציאנטן. מען קאן זיך פארשטעלן, וואס פאר א טעם דאס איז, ווען איין ייד באדארף דעם אנדערן אויסליפערן צום שונא צו א זיכערן טויט. יידישע מיליציאנטן האבן זיך דאך נישט אפגעזאגט פון דער דאזיקער ארבעט און געכאפט מענטשן און איבער־געשיקט קיין סאמבאר.

דער קאנטיגענט איז צוגעשטעלט געווארן און דאס סיסטעמאטישע אויסראטן די יידן הערט נישט אויף. אין א פאר טאג שפעטער, פרייטיק 12 אזייגער ביינאכט, קלאפט מען ווייטער אין דער טיר. איך הער, מען רעדט יידיש. איך הער א פרויענשטימע ווי זי בעט זיך רחמים מ׳זאל איר אפלאזן. דאס וויינען הערט אויף און כ׳הער, אז מ׳קלאפט ביי אנדערע שכנים... אין דערפרי ווער איך געוואר, אז ביינאכט איז געווען א „קליינע" אקציע — מ׳האט בלויז געכאפט עטלעכע און זעכציק מענטשן. דאסמאל האבן עס געמאכט די פוילישע קרימינאל־פאליציי, וועלכע זענען געגאנגען לויט א ליסטע אויסגע־שטעלט פונם יידנראט און נאר צוהילפגענומען יידישע מיליציאנטן. מען האט נאכדעם דערציילט, דאס איין פוילישער קרימינאל פאליציסט, וועלכער האט ווייזט אויס, נישט גערן אויסגעפירט די פונקציע פון צוזאמענכאפן אומשולדיקע מענטשן צום דערשיסן — זאל זיך האבן אויסגעדריקט: „פארוואס זאל מען אייך יידן נישט הרגנען, אז איר לאזט זיך אויסקוילן ווי שעפעלעך, אן יעדן ווידערשטאנד".

נייע גזירות: מ׳זאל מאכן אבאזונדערע דזשעלניצע (קווארטאל) פאר יידן. אבער אין צווישן שמועסט מען שוין ווייטער: מ׳פערלאנגט שוין ווידער פון יידנראט צוצושטעלן קיין סאמבאר א פאר הונדערט מענטשן, וועלכע האבן נישט קיין ארבעטסלעגיטימאציע. און דאס איז, בעיקר, א גזירה פאר פרויען און קינדער... און איין גזירה יאגט די אנדערע: מ׳שמועסט שוין וועגן „יודן־ריין".

די שבתדיקע אקציע

האלב זעקס אין דער פרי איז מיין ברודער אוועק צו דער ארבעט אין שטיינברוך, ווו ס׳איז לעצטנס געווען פאר יידן א גיהינום. ס׳איז דארט געווען

אן אינזשינער א סאדיסט, וועלכער האט אן ברחמנותדיק געשלאגן ביי דער ארבעט יידן מיט א בייטש. איך האב זיך אויך געקליבן צו גייען צו דער ארבעט און האב זיך געלאזט אראפגייען. קומט מיר אויף די טרעפ אקעגן מרים ראנד און ווארנט מיך כ׳זאל נישט גייען, ווייל נאר־וואס האבן 2 אוקראינישע מיליציאנטן אוועקגעפירט פון שטוב ארויס בערטשע מלכה ביילים (הויפטמאן) מיט זיין פרוי, וועלכע וווינט איין וואנד מיט איר. זי מיט אירע קינדער זענען זיך צעלאפן פון די שטוב איבערלאזנדיק אלץ הפקר.

כ׳האב באלד פארקלאפט דעם טויער, די שווענערין און די קינדער האבן זיך שנעל אנגעטון און צוזאמען מיט דעם ווייבל ארויף אין סכראן. איך אליין בין געבליבן אין שטוב. באלד הער איך שוין קלאפן אין די טויערן פון די שכנות׳דיקע הייזער. כ׳קוק אראפ און זע ווי די אוקראינישע מיליציאנטן פירן שוין מענטשן. ערשט 2 אזייגער זענען די מערדער צו צו מיין טויער און מיט העק אויפגעהאקט אים. איך הער ווי מ׳גייט ארויף אויף די טרעפ און דא דערזען זיי ווי דער צווייטער טויער איז פארמאכט אינוועניג; יעצט ווייסן זיי שוין זיכער, אז ס׳זענען נאך פארהאן מענטשן. און אזוי ווי כ׳בין שוין זיכער, אז ז׳וועלן אים סיי־ווי אויפרייסן, שריי איך צו זיי, אז כ׳גיי אויפמאכן. ארויס־גייענדיק באקום איך גלייך א קויל — זי פליט דורך נעבן מיין אויער. און ווי נאר כ׳עפן אויף — פאלן גלייך אריין צוויי מיליציאנטן, און פון איינעם באקום איך גלייך א פאטש, פון וועלכן די אויערן הויבן מיר אן צו קלינגען. „גיב אהער וואס דו האסט" — זאגט דער צווייטער מיליציאנט. כ׳האב געמיינט, אז כ׳וועל זיך קאנען אפקויפן — גיב אים עטלעכע הונדערט זלאטעס זיי נעמען דאס צו און הויבן יעצט אן רעכט זוכן און איבערקערן די שטוב. נאך זיי איז ארויפגעקומען א שגץ, וואס האט זיי צו מיר אונטערגעשיקט, און זיי גיבן אים דערפאר מיינס א פאר מעשטן און הויזן און אליין נעמען זיי זיך, וואס זיי געפעלט. דערנאך פרעגן זיי מיר ערשט ווו די פאמיליע. כ׳ענטפער, אז כ׳בין אליין, די אנדערע ביי דער ארבעט. אבער זיי הויבן אן צו זוכן, גייען ארויף אויפן בוידעם, דארט ווו דער סכראן איז; אבער זיי ענדעקן אים נישט.

פיר מיליציאנטן פירן מיך אפ. איך פרוביר זיך בעטן און ווייז זיי מיין ארבעטס־לעגיטימאציע; זיי נעמען איר צו און לייגן אריין אין קעשענע... דריי מיליציאנטן זענען אוועק פון מיר און דעם לעצטן האב איך געבעטן, ער זאל מיך אפלאזן. כ׳האב אים צוגעזאגט לעדער. ער איז מסכים, נאר ווייל דאס

לעדער שוין באלד; און אז שוין, ווייס איך שוין, אז ס׳איז ארויסגעווארפן, ווייל ס׳וועט זיין דאס זעלבע ווי מיטן געלט וואס כ׳האב זיי געגעבן.

ער האט מיך אפגעפירט צום מיליץ־פאסטן. און ס׳קומט אריין דער קאמענדאנט. ער דערקאנט מיך, ווייל כ׳האב פאר אים שוין נישט איינמאל געארבעט און ער איז אלעמאל געווען צופרידן. „דעם מענטש לאז אויס!" — זאגט ער צום מיליציאנט, און צו מיר זאגט ער: „אנטלויף אהיים!" איך לויף ארויס, און בין שוין א שטיק וועגס אפגעלאפן, און דער זעלבער מיליציאנט שרייט מיך נאך, אז כ׳זאל שטיין בלייבן. ער נעמט מיך ווידער און פירט מיך אוועק צו דער סטאציע, צום טראנספארט. שוין הארט ביים וואגאן טרעף איך דעם פאסטנפירער פון דער זשאנדאמעריע; איך בעט אים ווידער — ער קאן מיך אויך. באלד גיט ער א באפעל דעם מיליציאנט פרייצולאזן מיך; איך גיי אהיים.

איך גיב ארויף צו וויסן, אז כ׳בין געבליבן לעבן; מיר הערן אפגייען דעם צוג.

מיר זענען ווידער דערוויייל געראטעוועט געווארן. מיר הויבן זיך אן גרייטן פארלאזן די שטאט און געפונען א באהעלטעניש ביי א פויער אין א דערנעבנדיקן דארף.

אסתר רוטר (שיין)
ירושלים

ילדה בסער

רק כעת, בראשית שנת 1947, מנסה אני להעלות על גבי הנייר את קורות העבר עד בואי ארצה. וקשים היו ימים אלה, ועל־כן נחרתו כה עמוק בזיכרוני. נראה לי, כי הדברים קרו רק תמול־שלשום, למרות שחלפו כבר מאז כחמש שנים. ימי ילדותי המאושרים (לפני פרוץ המלחמה), בהם הייתי עם הורי ומשפחתי היקרה — אתם נראים לי כיום כחלום טוב ומתוק, אשר חלף ואיננו עוד, ואולי גם לא היה במציאות... כל הימים האלה נראים לי כמבעד לצעיף מעורפלים ובלתי גשמיים...

לפני פרוץ המלחמה

ימי החופש התקרבו לקיצם, ואתם החלה הציפייה להתחלת הלימודים. את כיתה א׳ סיימתי בטוב. בכיתה זו למדנו רק אידיש, ואילו בכיתה ב׳ היה עלינו להתחיל ללמוד גם רוסית. בבית נמצאו כבר הספרים החדשים באידיש וברוסית, הם היו יפים ועליזים בתמונותיהם הצבעוניות. מדי פעם הייתי ניגשת אליהם, מציצה בהם, כאומרת: בעוד כך־וכך ימים נתחיל... ופחד מסוים נדבק עלי בציפייה לאותו יום מאושר ונכסף, בו אוכל להכניס ספרים אלה סופית לילקוטי וללכת עמם לבית הספר. אכן, איך לפרש הרגשת פחד זו, שחשתי כבר אז, כי לא אזכה לכך, וכי ימים קשים ונוראים טומן לי הגורל בחובו,

והמלחמה פרצה

ב־22 ביוני 1941 פרצה המלחמה. בהשכמת היום הופצצה העיר. הדי ההתפוצצות העירו את הורי. הם קפצו ויצאו החוצה. לעיניהם נתגלה מחזה מדהים: הצבא הרוסי נראה עוזב את העיר בחיפזון. נראה, כי היה זה כבר המאסף של הצבא הרוסי הנסוג, וכבר היה מאוחר מדי בשביל הורי ובשביל

אחרים כמוהם לעזוב את העיר ביחד עם הצבא. לו ידעו לפני כן את המצב לאשורו — ייתכן, שהיו בכל זאת נלווים אל הצבא הנסוג.

אני המשכתי לישון, ההפצצה לא העירה אותי. אני התעוררתי, ברגיל, מקרני השמש החמות של חודש יוני. ורק בהתעוררי נודע לי דבר הפצצת העיר ועזיבת הצבא הרוסי בחיפזון. התלבשתי במהירות. קשרתי לאחור את תלתלי הסוררים ורצתי החוצה. באותה תקופה גרנו בבית סבא במרכז העיר ליד השוק; הסביבה היתה יהודית בעיקרה. בחוץ ראיתי יהודים רבים המתגודדים לחבורות קטנות ומשוחחים על הנעשה. על הכביש נראו אחרוני החיילים, אשר נותרו, כדי לחסל את המיסמכים במשרדים. הורי, כמרבית יהודי העיירה לא עזבו, היה עליהם לדאוג לסבא, לסבתא ולי. לברוח עם שרידי הצבא הרוסי נראה מסוכן מדי. ולהישאר?... — נראה, כי קשה היה להעלות על הדעת, מה עומד לקרות.

הגרמנים הגיעו העירה

יום כניסת הגרמנים לטורקה זכור לי היטב. היה זה ממש במרכז העיר, ומביתו של סבא אפשר היה לצפות ולראות היטב את הנעשה בעיר כולה. כניסתם נעשתה ברוב פאר והדר. האוקראינים קיבלו פניהם בשמחה ובפרחים; הפולנים נראו פחות עליזים. והיהודים נחבאו לבתיהם בציפייה לבאות. רחובותיה של העיר קושטו בדגלים גרמניים ובדגלם הצהוב של האוקראינים.

ולא זמן רב ניתן ליהודים לחיות באשליה באשר לעתיד; הגזירות לא איחרו לבוא. וכאשר נפתחה הרעה היא פרצה ללא הפוגה וללא אפשרות לנשום ולהתעודד. עודנו נאנקים מגזירה אחת — והנה השנייה באה, והיא קשה ואכזרית מהראשונה. תחילה פקדו על היהודים להביא את פרוותיהם, כדי לתרום למאמץ המלחמתי של הרייך. אחר־כך בא האיסור על ילדים יהודיים לבקר בבתי־הספר. כל הילדים, החל בגיל 12, אולצו לענוד את „המגן־דוד הכחול" לאות יהדותם. נאסר על היהודים למכור לגויים, ועל הגויים אסור לספק צורכי מזון ליהודים. וכך החלה המתת היהודים האיטית עוד בטרם האקציות.

בתחילה ניסו היהודים לעקוף את החוקים ככל יכולתם: עם הגויים המשיכו לנהל עסקי חליפין, כדי להשיג מעט מזון; גם אנו, הילדים, המשכנו ללמוד. אחת המורות, אשר בעבר לימדה בבית־ספרנו, אירגנה קבוצה קטנה של ילדים והמשיכה ללמדם בסתר. למדנו פולנית ואוקראינית. ותנאי הלימוד לא היו קלים: מדי שבוע החלפנו את מקום הלימוד. בשעת הלימוד עמד תמיד מישהו בחוץ ושמר עלינו. אני הייתי בין הילדים המעטים, אשר המשיכו ללמוד כך

במאורגן, אך דבר זה לא ארך זמן רב. הסכנה הלכה וגדלה. וכאשר באה האקציה הגדולה, ומורתנו נלקחה בה — נפסקו הלימודים לגמרי.

תקופת הזוועה והפחד

וימי הקיץ הלכו ונסתיימו. לא היו אלה ימים קלים. הוסרה מאתנו לאט־לאט דמות האדם. גזה האמונה באדם. הרעב הציק, ברחוב הופיעו פושטי יד למכביר. פה־ושם נראו אנשים נפוחי רעב, אך לגבי רובנו היתה זו עדיין תקופה, שבה אפשר היה לחיות איכשהו; וכי איזה יהודי אינו למוד סבל ואסונות? בתקופה זו עדיין לא נשללו חיינו בכוח הזרוע, בפתאומיות, כי אם בתהליך איטי... ברם, הקצב הזה לא סיפק את החיה הנאצית והתחילה תקופת ההמתות ההמוניות — האקציות.

האקציה הראשונה

האקציה הראשונה היתה בראשית החורף. היה זה יום רביעי בשבת, בשעות אחר הצהריים. ישבתי אצל שכנה שעה שנכנסה לחדר שכנה אחרת וסיפרה, כי ראתה שוטרים אוקראינים סוחבים יהודיה אחת. לא רצינו להאמין, אך בכל־זאת יצאנו, כדי לראות את הנעשה. אחרי שהדבר נראה משהו חשוד, ברחו כולם לדירתה של סבתי. אותי שלחו לקרוא לשכנה אחרת, אשר גרה בסביבת ביתנו. אני הלכתי — אך לביתה לא הגעתי. עמדתי רגעים מספר מתבוננת בנעשה ולא תפסתי את אשר ראו עיני. שוטרים אוקראינים נראו מסביב, כשהם סוחבים אחריהם גברים ונשים, צעירים וזקנים. נעמדתי רגע ופתאום הבנתי, כי משהו איום מתרחש לעיני. פחד איום תקפני ומתוך החלטת פתאום אינסטנקטיבית שבתי על עקבותי ורצתי לאמא. וכאשר הגעתי לדלת כבר מצאתיה לצאת לקראתי ולחפש אחרי; הכול דאגו לי כבר. ישבנו כולנו בדירת סבתי, ששכנה בקומה השנייה של הבניין, וחיכינו. ישבנו כך כל הלילה, כשאיננו מעלים כל אור, ואיננו עוצמים עין. אבי וסבי לא היו בבית ופחדנו שמא כבר נלקחו. כך ישבנו עד שעה ארבע לפנות בוקר. אז הוחלט לרדת לחדר קטן אחורי שבקומה א׳, שנראה היה כבטוח יותר באותו רגע. כמחצית השעה אחרי רדתנו לחדר שמענו צעדים, שהתקדמו לדירה אותה עזבנו. נשמעו נקישות חזקות על הדלת ואחר־כך קול פריצה. הלבבות הלמו. לא האמנו, כי אכן ניצלנו.

בשעה חמש בבוקר נשמעו דפיקות קלות על דלת החדר, בו ישבנו; היה זה סבי. הוא הצטרף אלינו ומדבריו התבררו קרורותיו: הוא היה כל אותה

עת בבית שכנה, כשלפתע נשמעו צעדים ודפיקות בדלת. כל הגברים שהיו בחדר ירדו למרתף. משם שמעו כיצד הנשים, שנשארו בבית, נלקחו כולן. הגברים לא יכלו לעזור וכך המשיכו לשכב במרתף ולקפוא. לפנות בוקר יצא סבי, כדי להגיע לבית. בדרך ראה היבהוב אור, שנדלק לרגע וכבה, בחדר הקטן בו היינו; ואור זה הוביל אותו אלינו. הוא סיים סיפורו בעצב: „האמת היא, שחשבתי, שאין לי עוד אף אחד, ולכן החלטתי להסתכן ולצאת". הוא היה מבולבל מאוד ושמיעתו לקתה מאז מאוד.

האקציה הזאת הסתיימה ביום ה׳ בשעה עשר בבוקר. אז הופיע גם אבי: התברר, כי גם הוא ברח עם תחילת האקציה לבית אחד והסתתר שם.

כאשר שבנו לדירת סבתי מצאנוה פרוצה; החדרים היו שוממים והקור היה איום. היינו רעבים, צמאים ומיואשים. הידיעות על מה שקרה הגיעו רק מאוחר יותר, כאשר העיזו כבר האנשים לצאת מבתיהם. התברר, כי באקציה נלקחו כחמש מאות יהודים. ילדים לא נלקחו באקציה זו, וכן ניצלו אמהות, אשר החזיקו את הילדים על־ידן. סיפורי הזוועה באו בזה אחר זה. החמש מאות נרצחו על־ידי הגרמנים בקירבת העיר, במקום הנקרא ציגלניה. היהודים נורו לקבר אחים פתוח.

היינו מזועזעים. כעת נופצו כל האשליות. הבנו מה מצפה לנו. אך כבר הצליחו ל„אלף" אותנו. נכנסנו כבר לאותו מצב של קהות חושים וחוסר אונים של „שב־ואל־תעשה".

האקציה עברה, והחיים — הן זה טבעם — חזרו לאט־לאט ל„מסלולם". הסיפור על הינצלותנו נראה היה מגוחך ובלתי הגיוני, כי־על־כן נתגלו ונתפסו באותה אקציה אנשים ממקומות בטוחים ביותר. העילה לאקציה זו, לדברי הגרמנים, היתה היתפסותם של יהודים מספר על הגבול עם פרוות. אבל — וזה הוברר, כמובן, לאחר זמן ובמאוחר — כי עצם מציאת עילה לאקציה היה חלק של מדיניות זידונית מחושבת מראש, שמתפקידה היה להטעות, להשקיט ולהרדים, וכן לשכנע, כביכול, כי בעצם היתה אקציה זו תופעה חד־פעמית בגלל מעשה חד־פעמי; וכי אין צורך לפחוד ולחשוש, אם רק יישמעו לפקודות וימלאום בדייקנות. אכן, היה זה רק חלק מאותו אופיום, שהיהודים הושקו בו, ושתכליתו היתה להחזיק אותם באשליה איומה... והזמן — רק ראשית שנת 1942.

האקציה השנייה

והאקציה השנייה לא בוששה לבוא. והיה הדבר בראשית הקיץ, ביום א׳ בשבוע. היא התחילה בפתאומיות גמורה. אמי ואני היינו בעיר בדרכנו

לחברה שלי, כשפתאום ראינו שוטר אוקראיני רץ. אמי ברחה ואני אחריה. דרכינו נפרדו. אנשים יהודים הכניסו אותי בחיפזון לביתם. אבי עם עוד יהודים מספר ברחו לבית הקברות היהודי, בו הם הסתתרו עד גמר האקציה. כעבור זמן קצר הצליחה אמי למצוא אותי ונשארנו בחדר מוסתר אצל משפחה יהודית. בערב חזרנו הביתה.

אקציה זו, אשר נמשכה זמן קצר ביחס, היתה אכזרית מאוד. נלקחו בה כל מי שנזדמן בדרכם של המרצחים, זקנים וצעירים, ילדים ואמהות — ואף על אנשי הקהילה לא פסחו הפעם. גם באקציה זו נלקחו היהודים אל מחוץ לעיר והוצאו להורג בין רוזלוץ׳ ובולושנקי.

עברה האקציה והנשארים חזרו להתענות. הרעב הלך והשתלט על העיירה. רבו פושטי היד. קליפות תפוחי אדמה הפכו למצרך מבוקש. מרבית היהודים כבר הספיקו להמיר רכושם תמורת חתיכת לחם או תפוחי אדמה אחדים. הרהיטים היפים הוצאו, וישנים ושבורים הוכנסו במקומם. הבגדים התמעטו עד למינימום. הסיפורים על התעללות הגרמנים ביהודים נעשו סיפורים שביום־יום.

גם בביתנו נעשה המצב קשה יותר ויותר. לא פעם הרגשתי מצוקת רעב, וזאת למרות העובדה, שכל המבוגרים, ארבעה במספרם, חסכו אוכל מפיהם, כדי להרבות לי, לבתם היחידה. כמובן, בשעת מעשה לא ידעתי זאת, ורק אחר כך נודע לי, כי הנוהג לשכב לישון בשעה 6 בערב בא, פשוט, כדי לחסוך בארוחת הערב, אותה היו תורמים לי.

אמי וסבתי מכרו הכול, כדי לקנות מזון. באותו זמן החליטו הורי לעבור לדירה, בה גרנו לפני בוא הרוסים. היה זה בית בעברו השני של הגשר, קרוב לבית הקברות היהודי. בתקופה זו החלו היהודים להבין יותר־ויותר את אשר מצפה להם. בכל בית התכוננו, בכל בית סידרו מקומות מחבוא, כדי לא לעמוד חסרי ישע גמורים כבאקציה הראשונה והשנייה. תכניתנו אנו היתה לברוח למחסה אצל סבי. בינתיים החליטו גם דיירי הבית, בו גרנו עתה, להכין מקום מחבוא לעצמם, וגם אנו השתתפנו. הוחלט לפרוץ את הרצפה בקומה הראשונה ולעשות כניסה למרתף; את דלת המרתף התכוננו להסוות, אך הגרמנים לא המתינו עד גמר ההכנות... למחרת התחלת העבודה בהכנת המחבוא התחילה האקציה השלישית, שכונתה לאחר־מכן ה ג ד ו ל ה .

האקציה הגדולה

השעה היתה שעת בוקר מוקדמת. התעוררנו לקול קריאתה של השכנה, אשר העירה את אמי וסיפרה לה, כי ראתה בשכנות אישה דופקת בדלת, ולאחר שהודיעה מה־שהודיעה, קמו כל האנשים וברחו מהבית. התלבשנו מהר ואבי רץ לבית הקהילה לשמוע מה קרה. וכשנשתהה אבי, שלחה אמי גם אותי לקהילה לקרוא אותו. רצתי וחזרתי במהירות, כדי להודיע, ששוב לא מצאתיו שם. וכאשר חזרתי כבר עמדו הורי וכן דיירי הבית האחרים, משפחה אחת גדולה, כשהם מוכנים עם צידה מעטה שהיתה לנו. המזון היה ארוז, כי באותו יום עמדנו לברוח לסבא שלנו, משום שהמחבוא, שעמדו להתקינו בביתנו, עדיין לא היה מוכן.

לפתע־פתאום נשמעו יריות מכל העברים. עמדנו חסרי אונים. רועדים כארנבות לכודות ומוקפות ציידים. בלית־ברירה ירדנו לאותו „מקום־סתר" הבלתי גמור, שלמרות חסרונותיו הברורים, נראה לנו כמקום הצלה אחרון. הסתתרנו שם ביחד עם המשפחה בת שמונה הנפשות וכן ביחד עם חברתי הטובה, בת גילי. אבי החליט בכל־זאת לנסות להגיע לסבא וסבתא, ויהי מה. והוא, אמנם, הצליח להגיע לביתם, אך אותם לא מצא עוד. מקום המחסה הטוב, שהוכן שם, היה פרוץ וריק... הוא חזר מיואש והצטרף אלינו.

הצטופפנו כולנו במרתף. אני ואמי תפסנו את המקום הסמוך לדלת. ישבנו כולנו, כשאנו רועדים מקור ומפחד. אחרי ישיבה של כרבע שעה נשמעו קריאות של שוטרים יהודים, אשר הכריזו, כי על כל היהודים להתייצב על־יד תחנת הרכבת כשבידם מטען של 15 ק"ג. אני אהבתי מאוד את הנסיעה ברכבת, ורציתי, שנעלה הביתה ונתחיל לארוז את חפצינו — אך אמי גילתה קור־רוח למופת... היא אמרה, כי לדעתה לא נאחר את הרכבת — הן זה בלתי אפשרי להעלות את כל היהודים, מהעיר ומהסביבה (לקראת אקציה זו רוכזו יהודים גם מן הסביבה) על רכבת אחת. המשכנו, איפוא, לשבת כך מתוך החלטה לחכות למה שמינה לנו הגורל.

ישבנו בשקט. ההכרזות פסקו. פה ושם נשמעו יריות בודדות. על־ידנו היתה רפת וקול געיית הפרות נשמע למרחוק. היריות הבודדות שנשמעו מדי פעם הוכיחו לנו, כי ישנם יהודים נוספים, אשר כמונו לא הלכו לרכבת. וההרגשה, כי אין אנו בודדים, חיזקה אותנו — והמשכנו לשבת בחושך בצפיפות וברעב־וצמא.

אקציה זו נמשכה כארבעה ימים ומעט האוכל אזל, והצמא הציק לנו במיוחד. ישבנו בשקט — ופתאום שמענו קולו של גבר דובר אוקראינית עם שכנתנו — נערה אוקראינית. היא פתחה את דלת התא שלה במרתף. את יתר התאים הם פרצו בזה אחר־זה. הם הלכו הלוך והתקרב למקום מחבואנו — התא האחרון במרתף. התא שעל־ידנו נפרץ. הדפיקות של השוטרים האוקראינים הלכו והתקרבו, הלכו וגברו קולותיהם. לבי פסק מלדפוק מפחד. נצמדתי בכל כוחי לאמי, כדי להשתיק את נקישות שיני ולשאוב ממנה את מלוא החום והבטחון, שהיה בכוחה לתת לי. חיכינו — והנה הגיע הרגע. הם הגיעו לדלת התא, בו ישבנו. נשמעו דפיקות על דלת תאנו. ברור היה לכולנו, כי זהו הסוף, ממנו ניסינו לברוח. מתוך פחד המשכנו לשבת מאובנים ושותקים. פתאום... נפסקו הדפיקות, ובשקט שהשתרר נשמע קולו של אחד האוקראינים: „אין כאן איש, חבל על הכוח...".

והם עזבו את המרתף... חזרנו לנשום. קשה היה להאמין, כי ניצלנו גם הפעם. זה היה ביום הראשון של האקציה. המשכנו לשבת כשכל איש מנסה להעביר לרעהו את הרגשותיו ומחשבותיו באותו רגע, כשנשמעו הדפיקות על הדלת — ואנו כולנו מתחילים להאמין באיזה כוח חזק, השומר עלינו ומכוון צעדינו. וכך המשכנו לשבת יום או יומיים (בדיוק לא אדע, כי בגלל החושך המוחלט, ששרר שם, איבדנו את תחושת הזמן) עד — ששוב שמענו, שנכנסים למרתף. דלת התא של הנערה האוקראינית נפרץ. כך הגיעו גם עד דלת התא שלנו. הפעם היו אלה גרמנים, אך גם הם הסתפקו בנקישות מספר על דלת תאנו — והסתלקו. ושוב, בדרך נס חדש, ניצלנו. קשה להבין למה פסחו על התא הזה. הן לא נבדל הוא במאומה מארבעת התאים האחרים, אשר אותם פרצו לפני־כן. אולם, כפי שראינו, קרו מקרים משונים, אשר אין להבינם או להסבירם בדרך של השכל הישר. אחרי הביקור השני הבננו, שיש עדיין יהודים המתחבאים וכי אנו הננו חלק מרבים; מיותר לציין, כי הרגשה זו הפיחה בנו אומץ מסוים.

והאקציה האיומה הזאת נמשכה ארבע יממות. בתום האקציה עלינו לדירתנו, היא לא נפגעה ולא נשדדה באקציה זו. אמי נתנה לנערה האוקראינית מתנות רבות. הנערה סיפרה, כי היא אמרה לגרמנים, שכולנו כבר הלכנו לרכבת. אמנם, לא היינו בטוחים בכנות דבריה, אך השתדלנו לשמור על יחסים טובים עם שכנתנו האוקראינית.

באקציה זו איבדה כל משפחה כמעט חלק קרוביה; כן גם משפחתנו. הפעם נלקחה סבתי מצד אמי, דודתי ודודי (הוא קפץ אחר־כך מהרכבת —

וניצל). מצד אבי נלקחו הסבא והסבתא; הם היו אהובים עלי במיוחד, ואצלם, בעצם, גדלתי והתחנכתי. הסיפור בדבר לקיחתם נודע לנו אחר־כך: הסבתא, בשמעה את ההכרזות מיהרה לארוז שתי חבילות, לה ולסבא, ואחר שקראה לעוד שכנות אחדות, פנו כולם לכיוון הרכבת. בדרך, על־יד ביתנו, ניסתה סבתי להתחמק, כדי להיווכח, אם גם אנו הלכנו וכאשר ניסתה לסור אלינו, היא הוכתה על־ידי שוטר אוקראיני — ורק אז הבינו, שמשהו אינו בסדר, אך היה כבר מאוחר מדי.

אבדן הסבא והסבתא זיעזע אותי קשה. מאז אותה אקציה הייתי יושבת ובוכה הרבה. לא יכולתי לעבור על יד הבית, בו גרו, מבלי לפרוץ בבכי. לאחר זמן העזתי ועליתי פעם לדירתם. היה כאן מראה איום. הבית, שבו גדלתי, שבו רצתי, רקדתי, שמחתי ושיחקתי, עמד לפני ריק והרוס. על הרצפה היו מפוזרים מכתבים מדודי שבארץ־ישראל. היה זה רגע איום, ואין מילים בפי לתאר את מה שהתחולל בנפשי. רק אז הבנתי, כי כל מה שקורה מסביב נוגע בי ישירות. וכן: כל מה שקרה בא כדי להרגיל אותי למחשבה, שהמוות מצפה לי ובקרוב יגיע עדי. בריצה עזבתי את המקום עד הגיעי, בשארית כוחותי, הביתה; נפלתי על מיטתי ושכבתי כמאובנת. לבי עמד להתפוצץ מרוב כאב עצור, שהצטבר בו. כעבור זמן מה הצלחתי לפרוץ בבכי, והדמעות הקלו על כאבי...

באותו ערב דיברתי ארוכות עם אבי. אמרתי לו, כי מפחדת אני מהמוות, כי רוצה אני לחיות... אבי ניסה להרגיעני, אך נכון יותר, להביאני לידי השלמה עם מה שצפוי לנו. הוא הסביר לי, כי כל הנרצחים עולים הישר השמימה ושם טוב להם. שם מקבלים הם פיצוי בעבור אותו רגש של כאב המוות. כן הוא הבטיחני, כי שם אפגוש בסבי ובסבתי וגם הורי יהיו שם. כל זה הרגיע אותי. ואכן, מאותו זמן הפסקתי לפחד כל־כך מהמוות. אמנם, עשיתי הכול, כדי לשמור על חיי, אך המוות נראה לי קרוב יותר. שוב היה בו משהו מן הטוב והמוכר; ואותו פחד, ששלט עלי קודם, פג...

האקציה הרביעית

היה זה יום שבת וכולנו שכבנו עדיין במיטות (באותו זמן התגוררה בדירתנו משפחה נוספת, משפחת ריכטר, ידידי הורי). פתאום נשמעו דפיקות חזקות על הדלת וכן נשמעו צעקות מעברו השני של הבית. לא היה לאן לברוח

הפעם... אינסטנקטיבית חיפש כל אחד מקום מחסה כלשהו. אמי קפצה מתחת למיטה הזוגית; חברתה של אמי, חנצ׳ה ריכטר, שישנה עם אמי אותו לילה, קפצה לארון; אני רצתי אל מתחת למיטת ברזל שלישית, שעמדה בחדר בלי מזרון ואיש לא ישן עליה. ורק אבי היה היחיד, שהתיישב בשקט על המיטה והתחיל להתלבש. שוטר פרץ בינתיים את דלת המטבח ואף פרץ אל חדרנו. הוא ניגש ישר אל אבי בצעקות „היכן היתר״?! השוטר לא חיכה לתשובת אבי, התכופף והתחיל מכה את אמי, ששכבה מתחת למיטה. ראיתי דם פורץ מרגלה ולא עצרתי כוח להישאר בשקט במקום מחבואי. התרוממתי מתחת למיטה ושיפעתי על השוטר רוב תחנונים, שלא יכה עוד את אמי. כן אמרתי לו, כי גם אני כבר מתלבשת והולכת. הוא הסתכל בי, וכחסד אחרון הפסיק להכות את אמי לעיני. הוא ציווה להתלבש מהר ועזב במהירות את החדר. כל זה ארך דקות ספורות. אבי הספיק להתלבש ויצא. אמי יצאה למרפסת הקדמית, כדי לראות מה אפשר לעשות, וחזרה מיד. בדרכה לחדר המדרגות, מקום שם כונסו כל דיירי הבית, הספיקה לומר לי, שלא אצא החוצה אתה בשום אופן, אלא להתחבא מתחת למיטה. אני הצעתי להתחבא מתחת לכסת. הוויכוח נמשך בינינו במקצת. פתאום יצאה אמי בריצה מהחדר ואני בחרתי לי במקום — אשר מתחת לכסת. משום מה חשבתי, כי שם בוודאי לא יחפשוני.

שכבתי בשקט מבלי לזוז. לחדר נכנס שוטר, כדי לבדוק, אם כולם הלכו; אני המשכתי לשכב בשקט. בחוץ התחיל יורד גשם. שמעתי יריות ונביחות כלבים. שכבתי כולי רועדת מפחד. פחדתי במיוחד מהכלבים. בעיני רוחי ראיתי כלב־ענק מתנפל עלי ומשסעני בשיניו. ריחמתי על עצמי. הבנתי, כי לא אוכל להצליח להטעות כלב. נזכרתי בכל אותם הסיפורים על־אודות מחבואים טובים, שנתגלו בעזרת כלביהם של הגרמנים. בינתיים הכול נשתתק מסביב; גם נביחות הכלבים נשמעה רחוק יותר. המשכתי לשכב בשקט ופחדתי להזיז יד או רגל. כך עברו שעות. בשעת הצהריים ירדתי מהמיטה, הסתובבתי בחדר. פתאום הבינותי, כי נותרתי לבדי... התחלתי לבכות בשקט. ידעתי כעת, כי במקום למות על־יד אבי, יהיה עלי למות בודדה.

פתאום — שמעתי, שקוראים בשמי. דלת הארון נפתחה ומשם יצאה... חנצ׳ה, חברתה של אמי. הוקל לי. לא עוד בודדה הייתי, היהודייה היחידה בכל העיר, כפי שחשבתי. בלבי גמרתי אומר, כי לא אעזוב אותה, אם היא רק תסכים ללכת אתי ביחד. ביקשתי אותה, שתיקח אותי אתה (כמובן, הבנתי כבר אז, כי אנו הילדים הננו לא פעם למיכשול בדרך בריחתם של הגדולים). יחד ניסינו לצאת מן הדירה, כדי להתחבא במרתף או בעליית הגג. ניסינו לפתוח

את הדלת, אך לצערנו היתה הדלת נעולה מבחוץ, ע״י מנעול תלוי. היינו מיואשות. בלית־ברירה חזרנו למקומות המחבוא שלנו. כעבור זמן קצר שמענו שוב דפיקות חזקות על הדלת. הדלת נפרצה בכוח. בחדר נשמעו קולות רמים של שוטרים אוקראינים, ביניהם קולו של וולצ׳וק, הנודע לשמצה (כידוע, לפני כל אקציה היו מביאים שוטרים אוקראינים מסטרה־סמבור, כדי שהם יבצעוה). דלת הארון נפתחה, ושמעתי כיצד תפשו את חנצ׳ה. הם דרשו ממנה כסף וזהב, אך היא טענה, שאין לה מה לתת להם. הם המשיכו לחפש בחדר אחר מתחבאים ואחר כסף. אני המשכתי לשכב בשקט כשאינני מעיזה להזיז אבר. במיטה הסמוכה למיטתי הרימו השוטרים את הכסת, שכיסתה את המיטה וזרקו אותה על מעקה המיטה. אז התקרבו למיטה, בה שכבתי אני. הם משׁשו את הכסת (ולא הרימוה, כפי שעשו במיטה הקודמת), הרימו כר, שהיה מונח בקצה המיטה, וזרקוהו לאמצע, מקום שם שכבתי. הם הוציאו מתחת למיטה קופסאות עם דברים שונים והניחו על מיטתי, כלומר עלי, וחיפשו שם כסף וזהב, כפי שאמרו לחנצ׳ה. אחר כך לקחו אותה ויצאו. נשארתי במקומי עוד זמן־מה בשקט, כשאינני מעיזה לזוז. אחרי־כן הוצאתי קצת את הראש, כדי לנשום. שוב לא נלקחתי. שוב נשארתי לבדי, כשאני מנסה להגן על חיי, בני שמונה השנים. גם כיום, בהיותי בת ארבע־עשרה, אין אני מסוגלת להבין את התנהגותי אז. היה זה, כנראה, יצר החיים, אינסטינקט של הגנה עצמית, רגש של חיה נרדפת — שהנחו אותי: להמשיך ולחפש הצלה.

ואחרי זמן קצר שוב נשמעו קולות בחדר — והפעם בשקט. שכחתי, משום־מה, זהירותי והרמתי ראש; והרמת הראש עוררה תשומת־לבם של שני שוטרים אוקראינים, שהתקרבו למיטה. שכבתי בשקט, אך חלק משערותי נשאר, כנראה, גלוי. שמעתי שיחתם, כשהם קרובים למיטתי. שוטר אחד אמר למשנהו: „הנה יהודייה קטנה — הכדאי לירות בה?״. אני לא חיכיתי לתשובה. הוברר לי, כי אם אביט בו ישר, יקשה עליו להרגני סתם־כך. קפצתי מהמיטה והבטתי ישר לעיניו של השוטר הנשאל. הוא צעק עלי, שאשכב בשקט. שמעתיו עונה: „הנח לה, אין עוד טעם״. התרוממתי שוב וביקשתי מהם להציל את הורי. אמרתי להם, כי אשיג להם כסף תמורת זאת, אך הם צחקו לי. פחדתי לשכב והחלטתי לצאת החוצה.

נעלתי במהירות את נעלי ויצאתי בחיפזון מהבית, כשאני משאירה את שני השוטרים שודדים מכל הבא ליד. ירדתי במדרגות. ואחרי הירהור קל הלכתי לשכנים הפולנים, שגרו בבית הסמוך. נכנסתי, סיפרתי להם מה קרה להורי. שאלתי אותם, אם ידוע להם משהו על הורי ואולי יכולים הם להשאירני

אצלם עד גמר האקציה; אחר־כך אנסה לבדוק מי נשאר מכל משפחתי ומה עלי לעשות. הכרתי היטב את המשפחה הזאת: היתה להם בת בגילי, איתה הרביתי לשחק ולא אחת ביקרתי בביתם. אך הפעם הם גרשוני ממש: „יהודייה את ונוכחותך פה תסכן את כולנו; לכי, לכי־לך". עמדתי עוד שנייה, מנסה להחניק את הדמעות המתפרצות. הרגשתי פתאום מה עלובה אני: חסרת הורים, חסרת מגן, בשמלה קצרה, בנעליים ישנות ורטובות (בחוץ ירד גשם). שוב איבדתי את הרצון לחיות. יצאתי והתחלתי להלך ברחובות, מחפשת את הורי, מחכה לרגע, שיקחו גם אותי, כי מה שצפוי לי גרוע מהמוות עצמו. ברחוב פגשתי בנערה האוקראינית, שהיתה מתגוררת בבית שלנו, ובינתיים עברה לגור במקום אחר, בסביבה יהודית פחות. הנערה הציעה לי לבוא יחד אתה לדירתה. ידעתי, כי קיימת סכנה, שהיא תוביל אותי ישר לגרמנים (היא היתה בידידות רבה עם השוטרים האוקראינים, שהיו באים העירה. למרות זאת טענה תכופות, כי היא רוצה לעזור ליהודים. לא היה ברור לנו כיצד לנהוג בה; היחס אשר נקבע כלפיה היה „כבדהו וחשדהו" — והסכמתי להצעתה. התחלתי ללכת אתה, או ליתר דיוק, ללכת אחריה, כדי שלא יראונו הולכות ביחד. כאשר הגענו קרוב לביתה, שמעתי קול, הקורא בשמי: היה זה ברונר, ידיד משפחה ולקוח בחנותו של סבא. אז הודיתי לנערה על נכונותה להכניסני לביתה. הסברתי לה, כי כרגע אחת היא לי מה שיקרה לי, ואני מעדיפה על־כל־פנים להישאר ביחד עם יהודים. נכנסתי לביתו של ברונר, סיפרתי לו הכול מה שידעתי, ושאלתי אותו על המצב. הוא הסביר לי, כי כרגע נפסקו החטיפות. הרכבת כבר יצאה את העיר, אך השוטרים עדיין נמצאים בה, ולא ברור, אם זהו הסוף או הפסקה קצרה בלבד; אולי תגיע רכבת נוספת והאקציה תימשך...

הייתי שם זמן מועט והרגשתי את אווירת הפחד והחנק. הרגשתי, שאין עוד בכוחי לשבת בתוך בית יהודי סגור ולברוח כל־אימת שנראה ברחוב פרצוף של גרמני או של שוטר אוקראיני — והחלטתי להמשיך בשוטטות בעיר. בחוץ פסק הגשם; האוויר היה צח ורענן. שוטטתי ברחובות העיר, כשאיני פוסחת על אף שלולית מים אחת. לפני שנכנסתי לשלולית מים כזאת נעצרתי לרגע, נזכרתי באזהרת אמי, שלא להיכנס לשלוליות — ובמשנה החלטיות נכנסתי לתוכה, כאומרת, אעשה כל מה שעולי על רוחי... הן אין לי אמא ולא אבא שיכעסו, ועלי ליהנות ממעט החופש, שעדיין נותר לי, לפני שיקחו גם אותי. כן, זוכרת אני את השוטטות המופקרת הזאת ברחובות, ללא תכלית, כשאני נהנית מהחופש אחרי החנק של המחבוא. טיילתי וביקרתי בכל אותם המקומות האהובים עלי, כנפרדת מהם... בפעם האחרונה נהניתי מהאוויר הזך, שאחר הגשם ומתעלמת

לחלוטין מהרטיבות שבנעלי ומן ההצבעות המורות עלי: „הנה יהודייה שנשארה!...” פה־ושם נשמעו גם קריאות גנאי על היהודייה הקטנה; אני הייתי כבר משוריינת מפני ההערות האלה. הייתי מכונסת כולי בעולמי הפנימי, מעלה את זיכרונות ילדותי הקצרה ואת חלומותי שלא יתמלאו עוד לעולם.

בדרך טיולי המשונה עברתי ליד ביתו של איש קהילה אחד. מתנערת ממחשבותי, החלטתי לעלות ולשמוע, אולי ידוע להם משהו על הורי וקרובי משפחתי. עליתי אליהם. הם שמעו בצער את סיפורי, ואמרו לי, כי להם לא ידוע דבר על־אודות הורי. הוסיפו, כי המצב עדיין איננו ברור, והם מציעים לי להישאר אצלם, עד שאפשר יהיה לברר משהו. שם חלצתי את נעלי הרטובות והם נתנו לי מגפיים גדולים וחמים, עד שיתייבשו נעלי. ישבנו כולנו במיטבח, כשאחד מהם צופה דרך החלון לראות, אם גרמנים או אוקראינים אינם מתקרבים. פעם נראו שני שוטרים אוקראינים הולכים בכיוון הבית; כולם ברחו למחבואם. אותי השאירו; הם אמרו לי, כי קטנה אני ויכולה להסתתר מאחורי המיטה. עשיתי זאת. לא נעם לי להישאר שוב לבד, אך לא היתה לי ברירה. כנראה, לא רצו להכניסני למחבואם ולגלות לי על־ידי כך את מקומו. ייתכן גם, שהם לא חיפשו אדם נוסף שיצטרכו להאכילו (הם לא היו אנשים רעים; בשום אופן לא היו גרועים מאחרים, אך כזה היה המצב: כל אחד דאג רק לעצמו ולקרובים לו ביותר. הם דאגו למחבוא ולמזון, ולא היו מוכנים להוסיף דאגה על דאגתם).

אחרי שנתברר, כי בהלת השוטרים היתה בהלת־שווא, חזרו לחדר וכולנו ישבנו יחד עד לשעות הלילה. כולם אכלו משהו; גם לי נתנו משהו ואמרו לי ללכת לישון בחדר השני. קשה היה לי להירדם, ורק אחרי בכי ממושך נרדמתי, כשאני מתעוררת מדי פעם מחלום־בלהות. בשעה מוקדמת מאוד קמתי ונכנסתי למיטבח, משם בקעו קולות. נכנסתי — ושם חיכתה לי בשורה טובה, שהם מיהרו לבשר לי: אבי נשאר בחיים! הוא הגיע אליהם בשעה 12 בלילה. שם נודע לו, כי אני נמצאת שם. הוא הסתכל עלי ולא רצה להעיר אותי. הוחלט, כי למחרת הוא יבוא לקחתני הביתה. לי לא היתה סבלנות להמתין. הם עטפוני במטפחת גדולה, נתנו לי מגפיים גדולים פי כמה ממידתי — והלכתי הביתה. בחוץ עדיין היה חשוך. מעודדת מהידיעה על אבי מיהרתי הביתה. הייתי רצה ממש, לולא המגפיים הגדולים שעצרו בעדי. סוף־סוף הגעתי לשער הבית. דפקתי וקראתי „אבא”. הוא שמע קריאתי ובא לקראתי לפתוח את השער. השער נפתח ואבי, האהוב עלי, עמד ממולי בריא ושלם. נפלתי בזרועותיו בוכה ושואלת לשלום אמא. הוא סיפר, כי גם אמא ניצלה. לאחר ידיעה זו עלינו לדירתנו.

כאן נראה היה, כי לא ישנו כל הלילה. במטבח דלק אור; אמי הכינה קפה. בבית נמצא גם חברו של אבא, אלישע ריכטר, שללקיחת אשתו חנצ׳ה הייתי עדת ראייה. סיפרתי לו כל מה שידעתי ושמעתי על אשתו לפני שנלקחה. גם המשפחה, שגרה בשכנותנו, שאיתה היינו באקציה הקודמת, נלקחה הפעם. הבית היה כמעט ריק. ביתנו נשדד. נשארו דברים מעטים וישנים, שהשודדים לא הספיקו לקחתם.

ישבנו כולנו יחד וכל אחד סיפר סיפורו.

סיפורו של אבי

אבי, כפי שכבר סיפרתי, יצא מהדירה לחדר המדרגות, לשם אספו השוטרים את כל דיירי הבית. הוא ירד יחד עם כולם לחצר ושם היו עוד יהודים רבים מהבתים הסמוכים. בנצלו את האנדרלמוסיה, את הצעקות ואת הבכיות, התחיל אבא לרוץ; השוטרים ירו אחריו. כדור אחד נקב את שרוולו; הוא המשיך לרוץ ולא נעצר. הוא הצליח להגיע לבית סמוך ושם הסתתר במרתף. אחרי שהשתרר שקט, יצא אבי מהמרתף ועלה לדירתנו לראות מה קרה. נדמה היה לו, שהדירה ריקה מאדם, על־כן החליט לנעול את הדלת. משם ברח לבית הקברות ולשדות והסתתר שם עד הלילה. אחרי ששמע על גמר האקציה ועל הינצלי חזר הביתה. ובהגיעו הביתה ודפק בשער, פתחה לו אמא, כשהיא בוכה עלי. מפיו נודע לה, כי גם אני ניצלתי.

סיפורה של אמא

אחרי עזבה אותי בחדר יצאה לחדר המדרגות. שם ראתה, כי השוטרים מוקפים על־ידי יהודים, המנסים להציע להם הכול תמורת חייהם, והיתה מהומה גדולה. אמא החליטה לנסות ולנצל את המהומה להצלת חייה. היא הסירה במהירות את הטלאי עם המגן־דוד מידה, פתחה את דלת המרפסת הגדולה, המשותפת לכל הבית, ויצאה למרפסת ב„ביטחון״, כשהיא עושה עצמה מנקה את המעקה של המרפסת. מלמטה נשמעו קולותיהם של אוקראינים ופולנים מקומיים, שהצביעו לעברה: „הנה יהודייה״. אמא ענתה להם ב„ביטחון״: „הפסיקו להתלוצץ, הן יודעים אתם, שאינני יהודייה״. וכך המשיכה לנקות את המרפסת עד הגיעה לצד המרפסת המוסתר מהחצר, בה היו האוקראינים. שם אמרה תחילה לקפוץ למטה, אך הבינה, כי אין לה סיכויים לנחות מגובה כזה שלמה. באותה פינת מרפסת היה זרוק מזרן ישן ומתפורר. אמי נשכבה על

המרפסת, כשהיא מכסה עצמה במזרון הישן, וכך שכבה בשקט. בחלק מרפסת זה היה חלון, אשר הוביל למעבר בחדר המדרגות, בין חלק אחד של המדרגות למשנהו. אמי שמעה שם, כיצד כולם יורדים במדרגות. היא שכבה בשקט. כאשר שקטה הסביבה במקצת, פתחה את החלון וקפצה אל המדרגות. בריצה הגיעה עד לדלת דירתנו, שם היא השאירה אותי, אך היא מצאה כבר את הדלת נעולה מבחוץ. חיש עלתה אל העלייה והתחבאה שם. בעלייה זו התחבאה גם שכנה נוספת עם תינוקה. בערב בא בעלה של השכנה להודיע על גמר האקציה. אמי ירדה לשכנה זו והיתה שם עד בואו של אבי.

אקציה זו נערכה בשבת ונמשכה כמחצית היום. היא נערכה במפתיע מאוד, וכך נתפסו רוב האנשים בבתיהם, מבלי יכולת לברוח למחבואים או לשדות. זאת היתה האקציה האחרונה לפני הליקווידציה. אחרי אקציה זו היתה אמנם עוד אקציה, אך היא בוצעה על־ידי שוטרים יהודים מסמבור ונמשכה לילה ומחצית היום שלאחריו.

ללא מוצא

חורף 1942. ברור כבר, כי מתחיל הסוף. דובר בבירור על הליקווידציה, על העברת היהודים מהעיירה ועל ריכוזם בגיטו סמבור. בעיר נשארו כבר יהודים מעטים והם ניסו להציל חייהם ככל שיכלו. חלק גדול ניסה לברוח להונגריה; שם היה עדיין מצב היהודים בטוח. אך להגיע להונגריה לא היה אז מן הדברים הקלים. החורף היה בעיצומו, והברחת הגבול מסוכנת היתה, בשל העיקבות בעיקר. חלק מהמעבירים עבדו בשיתוף־פעולה עם הגרמנים ולא פעם קרה, שאחרי שקיבלו כספים רבים מיהודים, הם הובילום ישר לידי הגרמנים.

חלק מיהודי העיר ניסה להתחבא אצל גויים, בעיר ובסביבה. חלק אחר, הצעירים בעיקר, בנו בונקרים ביערות הסביבה והסתתרו שם, כשבידיהם נשק דל, שהצליחו להשיגו. אולם מרבית הפליטה ישבה וחיכתה באפס מעשה לליקווידציה, שבוצעה אמנם בדצמבר 1942.

חלק אחר מיהודי העיר בחר להתאבד מלנפול חי בידי הגרמנים. הצורה הנפוצה של ההתאבדויות היתה להירעל על־ידי רעלי פחמים. בצורה זו לא סבלו הקרבנות הרבה. על אפשרות זו שמעתי את אבי משוחח עם אמי. היה

זה בלילה, והורי חשבו, כנראה, שאני ישנה — אך הייתי ערה ושמעתי את השיחה. מאותו זמן פחדתי מאוד לישון. פחדתי גם להשאיר את הורי לבדם. יום אחד סיפרתי לאמי על פחדי וכן על חששותי, שהם עשויים לברוח להונגריה ולעזוב אותי לנפשי במקום מחבוא אחר. אמי הבטיחתני, כי בשום אופן לא יעזבוני בניגוד לרצוני. דברי אמי אלה הרגיעוני קמעה. באותו פרק זמן הרבתה אמי להתרוצץ בין ידידה פולנית או אוקראינית אחת למשנה, בנסותה למצוא מקום מחבוא בשביל כולנו, בעבור חלק מאתנו, או לפחות בעבורי. אכן, הורים רבים ניסו אז להחביא את בנותיהם, בעיקר, אצל איכרי הסביבה. אמי הכינה לכל אחד מאתנו תרמיל, ובו הדברים ההכרחיים, כן תפרה שלושה שקיקים, שקיק לכל אחד מאתנו, ושם שמנו את מעט הכסף, שנותר לנו.

לאחר חיפושים מרובים הצליחה אמי למצוא מקום בעבורי אצל משפחה אוקראינית. לא ששתי לעזוב את הורי ולהיוותר שוב לבדי, כפי שקרה באותה אקציה. אך יחד עם זאת הבנתי, כי הורי מצאו בעבורי מקום טוב, ורק כך אוכל להישאר בחיים. ושוב הדריך אותי אותו יצר־החיים והסכמתי להצעת הורי. אבי הסביר לי, כי בלעדי יהיו חופשיים יותר וינסו למצוא איזו דרך, כדי לברוח ולהינצל. וכה אמר לי אבא: „עליך להישאר בחיים; את ראית והבנת כל מה שקרה; משפחתנו, ברובה, הושמדה כבר; מישהו מוכרח להישאר ולחיות, למען יספר את אשר קרה. ולך, בתור ילדה, ישנם סיכויים רבים לכך". הם שיננו לי את כתובתו של דודי בארץ־ישראל, וציוו עלי, כי אם אישאר בחיים, עלי לכתוב מיד אליו. לקרובים בארץ עלי לספר את הכול, והם כבר ידאגו לי (לאבי היו בארץ־ישראל שני אחים, ולאמי — אח). מצוידת בברכת הורי ובצוואתם להמשיך לחיות, למען ספר לאנשים את מה שקרה למשפחתנו כלמשפחות יהודיות רבות בעיר, נפרדתי מהורי.

ובימים האחרונים, לפני עזבי את הבית, ראיתי את אמי כשהיא עומדת כל הזמן על יד התנור ובוכה; מסתכלת בי מדי פעם ובוכה שוב. יום יציאתי קרב ובא. היה זה יום שלג קר. אבי קבע פגישה עם הגוי מחוץ לעיר. ניגשתי לאמי להיפרד ממנה. היא עמדה, כדרכה בזמן האחרון, על־יד התנור ובכתה. היא חיבקה ונישקה אותי, איחלה לי ולה להישאר בחיים ולהיפגש ביחד. ניתקתי ממנה, מנסה לא לחשוב מה עתיד לקרות. אבא ליווני עד מחוץ לעיר. שם חיכתה לנו העגלה של הגוי, אשר צריך היה להעבירני לגוי האחר, אצלו צריכה הייתי להיות. אבא הלך לפני מחזיק בידו שמיכה ואני הלכתי אחריו, כדי לא לעורר

תשומת לב. אבי העלה אותי על העגלה, עטף אותי היטב בשמיכה, ואמר לי: „הצליחי ילדתי" — והלך. העגלה זזה במהירות כשהיא מחליקה על השלג הלבן. ראיתי מבעד דמעות, שירדו מעיני, את דמותו היקרה של אבא, כשהיא הולכת וקטנה. הוא לא הפנה ראשו אלי והמשיך ללכת ישר. דמותו נעלמה במרחקים; זו היתה הפעם האחרונה שראיתיו.

אני הלכתי אצל משפחה אוקראינית בכפר קומרניק, והורי הלכו לגיטו סמבור ביחד עם שרידי היהודים של העיירה.

אצל משפחה אוקראינית בקומרניק

תחנתי הראשונה היתה בכפר בוריניה, שם התאכסנתי אצל גוי מכר, ומשם הועברתי למשפחה האוקראינית בכפר קומרניק. משפחה זו לא היתה מוכרת להורי. העביר אותי למשפחה זו הבן הבכור של המשפחה, פטר, שבא למחרת בשעה שתיים בצהריים לקבלני. פטר זה לא התגורר יחד עם אביו, כי אם בכפר בוריניה. הוא רצה להגיע לבית הוריו בקומרניק בחשכה, כדי לא למשוך את תשומת לבם של השכנים. הדרך מבוריניה לקומרניק נמשכה בעיני בלי־סוף. שכבתי בעגלה מקופלת וקפואה וכל רגע שאלתי, מתי כבר נגיע; ועם חשכה הגענו. שמעתי נביחת כלב — ופטר בישרני, כי כלבם הוא. סיימנו נסיעתנו.

בהגיענו יצאו כל בני הבית לקבל את פטר. הוא ירד מהעגלה, קרא את הוריו הצידה, ואחרי שיחה קצרה איתם פנו כולם אלי. הם הורידוני מהעגלה הובילו אותי הביתה והושיבוני על־יד התנור, כדי שאתחמם מעט. הם קיבלוני בסבר פנים יפות. אחרי שהתחממתי מעט, הם נתנו לי אוכל ואחר־כך הלכנו לישון. הוקצה לי מקום במיטה המשותפת, בה ישנו ארבעה ילדים מלבדי. הייתי עייפה מאוד ונרדמתי מהר.

הבית — היתה זו ביקתה קטנה, שכללה שלושה מדורים: אחד — חדר מגורים בינוני; שני — אוסם לתבואות; ושלישי — רפת. החדר היה נמוך, עשוי קורות עץ; על הרצפה היה מעט בטון יצוק. שני אשנבים קטנים כך כשאדם עבר בחוץ, נראה אמצע גופו בלבד. ריהוט החדר היה פשוט ואופייני לאיכרים עניים. את חלקו הארי של החדר תפס התנור. בחדר היו גם שתי מיטות, שידה לכלים, שולחן גדול ושני ספסלים משני צדדיו. על הקיר תלוי היה „ארון", שגודלו היה כארגז גדול. זה היה כל הריהוט של הבית. החדר היה נקי ומסודר. בחדר גרה המשפחה, שכללה שבע נפשות. מלבדיהן השתייכו למשפחה: פטר,

הגר בבוריניה, ואשר העביר אותי לכאן; בן אחר, שנלקח לעבודה בגרמניה, וכן שתי בנות בוגרות, שהתגוררו בדרוהוביץ; שם היו עסוקות כעוזרות בית.

המשבר הראשון

וכבר למחרת התחיל משבר נפשי. פתאום מצאתי את עצמי בקרב סביבה זרה ובלתי מוכרת. ברוב ייאושי התחלתי לבכות ולבקשם, שיחזירו אותי הביתה. די, לא חיפשתי מקומות מחבוא, כדי להינצל; רציתי את אמא ואבא, וכל מה שעתיד לקרות אותם — שיקרה גם אותי. הגויים היו טובים אלי, הם ניסו לנחמני. פטר הצליח לשכנע אותי, בהבטיחו לי לנסוע להורי ולהביא משם גם את אמי. רעיון זה הרגיעני — והחלטתי להיות טובה באמת, כדי שהגויים יסכימו להחזיק אותנו.

בתחילת שהותי שם הייתי מתהלכת חופשייה בחדר, ורק כאשר נשמעה נביחת הכלב, הייתי בורחת ומתחבאת על התנור, או מתחתיו או במקום אחר. אך לפעמים קרה, שהכלב לא נבח ועל־כן לא הצלחתי להתחבא מהר. אז הייתי בורחת למקום כלשהו, והיה כבר חשש, שראה ראני האיש שבא. הם היו נפחדים מאד, ואמרו לי, כי שהותי אצלם רק תביא עליהם אסון. לא עבר זמן רב, והם החליטו, שלא להסתכן עוד ולהחזיר אותי לבנם פטר ברגע שרק יבוא; אך פטר, פשוט, לא בא. חייתי בפחד מתמיד. התחלתי לחשוש, שמא יהרגוני האיכרים בעצמם מרוב פחד (התברר אחר־כך, שלא היה יסוד לפחדי זה). הבנתי כבר, שאין אני צריכה לחכות להבאת אמי. בינתיים הועברו כל היהודים מהעיירה לגיטו סמבור, והעיר טורקה רוקנה רשמית מיהודיה.

והתחילה תקופה חדשה. שמענו דברים איומים, שעלו בגורלם של יהודים, אשר נתפסו על הגבול, בנסותם לברוח להונגריה. כן שמענו על יהודים, שנתפסו ביערות ואף נמצאו אצל גויים. כל הידיעות האלה היו נודעות בימי יום ראשון, עת חזרו האיכרים מהכנסיות בעיירות הסמוכות. בעצם, הכנסייה — היא־היא היתה מקור האינפורמציה העיקרי; שם נודע כל מה שקרה. כך נודע לנו גם מאוחר יותר, על מרד גיטו ורשה — אמנם, לא פרטים מדויקים. זוכרת אני היטב את אשר סיפרו ביום א' מסויים, כי היתה התקוממות גדולה מאוד של יהודים בגיטו ורשה, וכי גרמנים רבים נהרגו. אגב, לדברי הכומר בכנסייה נודעת היתה השפעה גדולה על איכרים אלה, אשר היו ברובם מאמינים. לעיתים, כאשר השמיע הכומר דרשה ,שניתן היה להבין ממנה, שיש לעזור ליהודים — הם חזרו מעודדים מאוד הביתה

בינתיים פירסמו הגרמנים כרוז, הדורש מכל הגויים בסביבה, למסור את היהודים, המתחבאים אצלם, ולא —אחת דתם למות. הגויים אצלם התחבאתי, היו חסרי אונים; הם חששו לחייהם ולחיי ילדיהם. והם שלחו לקרוא בדחיפות את פטר, כדי להיוועץ בו מה לעשות בי; אך פטר הופיע רק כעבור שלושה חודשים. הוא קיבל את צעקותיהם בשקט, והבטיח להם, כי בקרוב מאוד הוא יבוא לקחתני. באותה הזדמנות הוא הביא להם מעט דברים, בגדים, כסף וכו׳. אף אני התחלתי להוציא כסף מהשקיק, שאמי נתנה לי, ונתתי להם מדי פעם קצת כסף; והצלחתי כך להישאר שם. בינתיים למדתי אוקראינית במרץ רב. כן למדתי בשקדנות ובמהירות את תפילותיהם. תוך זמן קצר דיברתי אוקראינית רהוטה וביטאתי כראוי את האותיות ר׳, ל׳, המבוטאות על־ידיהם בהיגוי מיוחד. הם בעצמם היללו אותי והוסיפו, כי לעולם לא יוכל איש לטעון, כי אינני אוקראינית מבטן ומלידה — לפי הלשון והתפילות השגורות על פי. אך דא עקא — מראי החיצוני היה בעוכרי. הם כולם היו בלונדיניים בעלי עיניים כחולות — ואני, עיני היו שחורות, ושערותי הכהות הפנו תשומת לב כולם אלי. שמתי לב, כי גאים הם, שהצליחו להפכני לנוצרייה טובה, ואני עשיתי הכול כדי להיראות כך... קיוויתי שדבר זה יגן עלי, משום שירצו לשמור ולהציל נפשי בעבור הנצרות.

מקץ שנה

הימים נמשכו לאט־לאט — ועברה שנה; והגיע חג המולד. והנה, בחזרם מהכנסייה שבעיר, הביאו לי מארחי קופסת סיגריות מלאה סוכריות — וסיפרו לי, כי עוד הורי חיים בגיטו סמבור והם מבקשים אותי לכתוב אליהם. אני מיהרתי לכתוב, אך מהם לא קיבלתי כל מילה כתובה, שתוכיח את קיומם. אולם בכל זאת קם הקשר: מאז אותו יום א׳ היו חוזרים ומוסרים לי דרישות שלום מהורי מדי שבוע בשבוע. הקשר הזה קוים על־ידי גיסם, שעמד בקשר עם יהודי גיטו סמבור. ופעם, כשהעביר גיס זה להורי את דרישת הגוי לקחתני בחזרה, הביעו הורי, בלית־ברירה, הסכמתם לכך. היה זה בחורף 1943.

הגויים שלי היו מיואשים לגמרי. הם שוב חששו לחייהם ולחיי ילדיהם. השיחרור בושש לבוא והסכנה לחייהם היתה קרובה וממשית. מטרתם העיקרית היתה להשתחרר ממני בכל המהירות. התקווה, כי הורי יקחוני מהם, עודדה אותם מאוד. הוחלט להעביר אותי לגיטו בראשית הקיץ. שמחתי לקראת האפשרות לחזור ולחיות ביחד עם הורי, אם כי ידעתי, שהסיכוי לחיות ממש עם הורי קטן למדי. חשבתי רבות על הפגישה עם הורי; כיצד אוכל לעזור להם בסידור ובבישול בבית.

יום אחד, בראשית הקיץ, באו אלי הגויים ואמרו לי להתלבש. הלכנו לגיס, כדי שיקח אותי לגיטו, אל הורי. לבשתי בגדי נערה אוקראינית כפרית, התעטפתי והלכתי יחד עם בעלת הבית לגיסה; משם עמדתי לנסוע לסמבור. אחרי הליכה ממושכת הגענו לגיס, אשר גר במרכז הכפר, בעוד המשפחה, אצלה התאכסנתי, גרה בקצה הכפר. רצוצה ממש הגעתי לבית הגיס. אכן, הישיבה הממושכת על התנור ומתחתיו איבנה את רגלי ולא קם בי כוח ללכת. וכשהגענו סוף־סוף, סיפר לנו הגיס, שהוא חושש, שבינתיים קרה משהו בגיטו סמבור. הוא הוסיף, כי הוא מוכן לקחת אותי רק לאחר שיברר מה קרה — אם הורי עודם בחיים. אחרי התייעצות קצרה בין הגיס למארחתי הוחלט, שעלי לחזור למקומי, והוא, הגיס, יסע למחרת לסמבור, כדי להיוודע מה אירע. וכך היה. כאשר חזר הגיס מנסיעה זו סיפר, שבסמבור היתה אקציה גדולה מאוד (בקיץ 1943 — בה חוסלו הילדים מהגיטו), יהודים רבים חוסלו, אך הורי עדיין הצליחו להישאר בחיים. לנוכח מצב זה, הוחלט להעבירני לגיטו במהירות האפשרית. התכוננתי לדרך. לפנות ערב לקחה אותי הגויה שוב, והובילתני לבית גיסה; למחרת בבוקר עמדנו לנסוע לגיטו. אך באותו לילה התחוללה סופה קשה מאוד, והוחלט גם הפעם לדחות את הנסיעה. ושוב חזרתי למקומי הקבוע, ואילו הגיס נסע פעם נוספת, כדי לקבוע מקום פגישה עם הורי. אולם, כאשר חזר הפעם מסמבור, סיפר על חיסול הגיטו: היהודים שנותרו הוצאו למחוץ־לעיר ושם נורו; בין אלה האחרונים היו גם הורי (בהיותי בסמבור, אחרי גמר המלחמה, ביקרתי אצל קבר האחים, בו נקברו אותם יהודים, שחוסלו בשעת הליקווידציה של גיטו סמבור).

הגיטו חוסל באמצע הקיץ, ביולי־אוגוסט 1943; אני שוב ניצלתי. עתה חששתי מאוד, שהגויים — לאחר שנכזבו מהתקווה למסור אותי להורי — יחפשו דרך אחרת כלשהי להשתחרר ממני. אך הדבר לא היה עוד כל־כך קל. התחילו כבר להגיע ידיעות על מפלות הגרמנים, או לפחות על עצירת התקדמותם; בלב התעוררו תקוות על שיחרור מהיר יותר מעול הגרמנים. וכן, האפשרות למסור אותי לגרמנים, גם היא לא היתה פשוטה כל־כך — הן עברו שנה ומחצה מאז הוצאה הפקודה למסור את היהודים המתחבאים לשילטונות. וכך שוב נשארתי אצלם. אמנם, הם הגבירו בהרבה את השמירה עלי. כעת לא נשארתי עוד בתוך הבית: השכם בבוקר היו הגויים מוציאים אותי מהבית ומובילים אותי לאוסם, שעל הרפת; שם הייתי שוהה במשך כל היום.

העינויים בטרם קץ

קיץ. הכול יצאו לעבוד בשדה, ואני הייתי נשארת לבדי באוסם. למזלי היו שם ספרים אוקראינים ואני המשכתי ללמוד, לקרוא ולכתוב אוקראינית. במשך תקופה זו הם הרבו להחליף את מקומות המחבוא שלי. הוחבאתי בתוך שדה־פולים גבוה, בתוך ערמות חציר בשדה, בחורשות שבסביבה, ביער הקרוב לבית; וכן על התנור, מתחת לתנור ובזמן האחרון בבור אשר ברפת. באותו זמן נהגתי גם להיכנס למחבוא, אשר הוכן בשבילי ברפת. למקום זה הייתי נכנסת מיד עם גמר ארוחת הבוקר ושם הייתי שוהה עד שעות הערב המאוחרות. יום אחד הרביתי, שלא כרגיל, להתעכב בבית. היה זה יום סתווי מעורפל ולא היה, פשוט, רצון רב לעזוב את מקומי על התנור וללכת למחבוא שברפת, מקום שם עלי להיות לבדי כל היום. אכן, היה זה מחבוא, שלא אהבתיו ביותר. אותו בוקר הארכתי באכילת הארוחה, וכך הרווחתי עוד מעט זמן של שהייה בתוך הבית. פולוסיה, אשת האיכר, האיצה בי לסיים את הארוחה, היא יצאה החוצה, כדי לבדוק אם הדרך לרפת חופשית. היא יצאה — אך מיד חזרה הביתה במהירות ובבהלה, כי ראתה במרחק קטן מביתם גרמני עם אוקראיני מתקרבים לבית. אני הושלכתי במהירות אל מתחת לתנור; שם שכבתי מכורבלת ומפוחדת. הגרמני והאוקראיני הלכו ישר לרפת — מקום מחבואי הקבוע באותו זמן. הם חיפשו רק ברפת, ומאחר שלא מצאו כלום, הם חזרו לכפר. אכן, היה זה מקרה ברור של הלשנה. בהתרחק הגרמני העבירו אותי הגויים ליער שבסביבה; שם הייתי עד שעות הלילה המאוחרות (לעולם לא אוכל לשכוח את אימת המוות, שנפלה עלי, כאשר הייתי נאלצת להישאר לבדי בחורשה, ובייחוד בשעות הלילה. פחדתי מחיות טורפות. בסביבה היו אז במיוחד הרבה חזירי־בר ועוד חיות אחרות. פחד זה מפני חיות טרף ומפני הישארות לבד בלילה רדף אחרי שנים; אף בשנים הראשונות בארץ־ישראל עדיין היו פוקדים אותי חלומות־בלהות, שחזרו ונשנו, על רדיפה והתנפלות של גרמנים ואוקראינים ושל חיות טרף...).

בלילה החזירו אותי הביתה כשאני רעבה ורטובה עד העצמות. הימים המשיכו לזחול. שמענו בשורות על התקדמות הצבא האדום. כן הגיעו אלינו שמועות על מרידות יהודים בפולין. כל זה עודד אותי והפיח בי את הרצון להמשיך ולחיות. חבל היה להיתפס ולמות דווקא עכשיו, כשהעתיד התחיל להתבהר. ימי הקיץ קרבו לקיצם וימי החורף באו — ואתם הסכנה: החשש מפני עקבות בשלג; הקושי להישאר בחורשה או ביער מבלי לקפוא. והנה

קרה שוב מקרה מסוכן ביותר: יום אחד נתגלו גרמנים בכפר והם כבר קרובים מאוד לבית. האפשרות להחביאני בחורשה לא באה עוד בחשבון. מארחי עמדו חסרי אונים, מבלי לדעת מה לעשות בי. האיכרה התאוששה — היה עליה לשמור על חיי ילדיה. היא תפסה סמיכה, עטפה אותי בה במהירות הבזק ורצה אתי בכיוון הבאר, שעל־יד הבית: שם היא קברה אותי בתוך השלג. היתה זאת האפשרות היחידה של החבאה מבלי להשאיר עקבות. מהגרמנים, אמנם, ניצלתי, אך היה רק כפסע ביני ובין המוות — מהכפור. אחרי שהגרמנים הלכו, הוציאוני הגויים מהר מהשלג ולאט־לאט התאוששתי.

ואז, כאשר האפשרות להתחבא בסביבה ובחורשה ירדה מהפרק, חפרו בשבילי בור ברפת, ושם היה עלי לשכב בשקט ולא לזוז (ממילא לא היתה שם כל אפשרות מעשית כזאת). הבור היה קטן, צר וטחוב. יצועי — מעט קש, בסוי שק. היה זה מקום מחבואי הנורא ביותר. בור זה היה מביא, כנראה, את סופי לולא השיחרור. באותו בור חשוך ראיתי כל הזמן עכברים והם היו טרדניים כל־כך, שלא פעם פרצתי בצעקות היסטריות של פחד. הגויים שמעו פעמים את צעקותי, והם איימו עלי, שאם לא אתנהג כשורה — דבר העלול לגרום למותם — הם, פשוט, יזרקו אותי.

עשיתי כמיטב יכולתי להשתלט על עצבי הרופפים; לא היו בי עוד כוחות נפשיים להמשיך ולסבול. להמשיך ולחיות — נראה לי לעתים כחוסר כל תועלת. לחיות? — וכי למה לי חיים?... מי ירצה בהם ... אני יתומה, וייתכן גם היהודייה היחידה בסביבה. מה אעשה בעצמי ... הייתי שואלת וחוזרת ושואלת עצמי שאלות אלה ורבות אחרות. באותו בור איום לא יכולתי לעשות כל דבר אחר, לכן חזרתי ושאלתי — וחשבתי... וזה היה מצב, שאליו, אולי, אסור היה להגיע: שפיות הדעת עמדה, כנראה, בסכנה.

הלמות פטישי התקווה...

אך קרבו ימי האביב מלאי התקוות. אחרי שהגויים ראו לדעת, שלמרות כל הבטחותי, נשמעו בכל זאת דיבורים מן הרפת — הם מיהרו להוציאני לחורשה. ושם התאוששתי מעט: האוויר הצח; היופי שמצאתי בעץ המלבלב, פרח פורח; גרגירי יער ופיטריות — כל אלה כבשוני והרחיקוני ממחשבותי... הם הבריאו אותי. אמנם, כל זה היה ביום... היום היה נפלא, היער היה ירוק, הציפורים חזרו ומילאו את היער בשיריהם — והלב התרונן... אך הלילה היה קשה: חזרו הפחדים מחיות הטרף, המחשבות שבו להציקני.

בחורשה זו שהיתי בחודש האחרון, שלפני השחרור. אוכל קיבלתי במידה מספיקה. מרחוק נשמע רעש תותחים — היו אלה הלמות פטישי התקווה... הרוסים הלכו והתקרבו. 1944. הגיעו הרוסים. הצבא המשחרר עבר את קומרניק בדרכו לגבול ההונגרי. אני נשארתי אצל הגויים, כשאין אני יודעת מה עלי לעשות עם עצמי ועם חיי, אותם כה השתדלתי להציל...

יום אחד הודיעוני הגויים, כי משפחה אחת מחפשת אחרי מאוד, ועלי לחזור לעיר. נסעתי לבוריניה; שם הייתי זמן קצר אצל משפחה אחת, ומשם המשכתי לטורקה. והתברר: משפחת ברונר, אשר ניצלה, חיפשה אחרי ללא ליאות בכל כפרי הסביבה. וזה העניין: הורי ידעו, שברונר אינו הולך לגיטו, כי אם נשאר להתחבא אצל גוי. לפני לכתו לגיטו ביקש אבי מברונר את הבטחתו, כי אם הוא יישאר בחיים, עליו לא לשכוח אותי ולעשות הכול, כדי להחזירני לסביבה יהודית ולדודי בארץ. וברונר קיים הבטחה זו. הוא לא חסך כל מאמץ כדי למצוא אותי. וכאשר מצאני, קיבלו אותי לחיקם, הוא ובני משפחתו, כקבל בת מבטן ומלידה. הם היו טובים, חביבים ומסורים אלי. הם גידלו אותי, חינכו אותי, האכילו אותי, והעיקר — טוב לבם ואמונתם החזירו לי לאט־לאט את האמונה בבני־אדם. רק הודות להם הצלחתי להתגבר על בשורת־איוב בדבר אבדן הורי. ומעניין: סיפרו לי, וידעתי, כי הורי נהרגו; אך מתחת לסף הכרתי המשכתי לצפות שנים, אולי בכל זאת יופיעו מאי־שם...

עם משפחת ברונר הייתי זמן רב. הם לקחוני לפולין. שם נפרדנו והייתי בבית יתומים בביאלסקו. ושוב לקחתני משם משפחת ברונר, ויחד אתם הגעתי לגרמניה. שם נדדנו ממחנה פליטים אחד למשנהו. היינו ברגנסבורג, ואחר־כך בפירנוולד. במחנה האחרון הייתי עד אפריל 1946. אז צורפתי לקבוצת ילדים, אתם הגעתי לארץ ישראל. אחרי שהייה במחנה עתלית הגעתי באחד במאי 1946 לחיק משפחתי.

חלום של שנים התגשם. המעגל נסגר באפריל 1958, כשנולד לי בני בכורי ביום השואה; ובני זה נושא שם אבי הנרצח.

מתוך צרור גביית עדות

יונה.... נולד בשנת 1928 בעיר טורקה, מחוז סמבור שבמזרח גליציה, וישב שם עד לסוף אוגוסט 1942, מספר:

„...עירנו טורקה על נהר סטרי שוכנת במרחק 25 קל״מ מהגבול ההונגרי; כשהורע המצב אצלנו ללא נשוא, והגרמנים היו יורים והורגים בלי הרף, ואף העוני והמחסור גדלו במידה כזו, שהרבה יהודים מתו ברעב — אמר לי אבא: כלו כל הקיצין, וציווה עלי להבריח את הגבול ולברוח להונגריה.

זכורני היטב כל מה שעוללו הגרמנים ליהודים בעיירתנו, למן אותו יום שלישי, 1 ביולי 1941, כשבוע ימים לאחר התחלת המלחמה בבולשביקים... הורע המצב אצלנו בצורכי מזון. האיכרים האוקראינים, שהיו מעשירים והולכים, הרימו ראש ותבעו מחירים נפרזים חלף כל דבר מועט. כל בתי המסחר של היהודים נסגרו; אסור היה ליהודים לסחור בשום דבר — הכל היה בידי הקואופרטיבים האוקראינים. החרימו אף את הבתים של היהודים והוציאום מידיהם. מי מהיהודים שהיו עוד בביתו ממון, או סחורה טמונה, או חפצי־בית מלשעבר, יכול היה עוד לקנות דבר־מה, ויתרם היו גוועים ממש ברעב.

...בידי כל יהודי היה כרטיס־מזון של השלטונות הגרמניים. לפי התכנית צריך היה כל אחד ואחד לקבל 9 דק״ג לחם ליום. אבל בשביל היהודים לא רצו הגרמנים לתת קמח כל עיקר. בידי מועצת־היהודים היתה מאפיה משלה, אף חנות קואופרטיבית לחלק מיצרכים. אולם, על פי רוב יצא הדבר, שלא היה לחם לחלק לכול — לבד מלאותם 100—200 פועלי־הכפייה — אלא פעם פעמיים לשבוע. יום טוב היה לכולנו בעיירה, כשנודע הדבר, שמועצת היהודים קיבלה קמח לאפייה.

בתחילת החורף 1941 נתנו עוד הגרמנים חצי ככר מטרי תפוחי־אדמה (50 ק״ג לנפש), וכשנאכלו תפוחי־האדמה היה רעב נורא. שכננו מאיר כ׳, שהיה בעל בית גדול ועשיר מאוד לפני המלחמה, ראיתי אותו ואת בני ביתו אוכלים קליפות תפוחי אדמה. וכך היו הכול עושים: את הקליפות היו מדיחים תחילה היטב במים ומבשלים במלח, אחר כך היו טוחנים מעט שיבולת־שועל בריחיים של־יד, מערבבים יחד את קמח שבולת־השועל עם הקליפות ולשים מן התערובות מיני רקיקים לאכילה. בבית שכן אחר, לייזר ט׳, שהיה בנאי וחורט מצבות, היו אוכלים עשב. היו בביתו שבעה ילדים קטנים, הגדול שבהם, דוד, היה חברי.

---

* הרשימה נתפרסמה במאסף „כנסת״, הוצאת מוסד ביאליק תש״ג־תש״ד.

הייתי עוזר לו לתלוש אותו עשב בשם „לאַבאָדה", מאכל לבהמות במרעה. תלי־תלים של עשבים היתה אמו של חברי דוד מבשלת יום יום בסיר־כביסה גדול. מהעשב המבושל היו מכינים מיני קציצות, כמו מתרד. מאכילת העשב טפחו ילדי השכן בכל גופם בצורה איומה. יהודים אחרים מתו מסיבה זו. לעת הפסח היו אצלנו ארבע־חמש לוויות ליום, כמעט כלם חללי רעב...

מיד נתרגשו ובאו על ראשינו צרות נוראות מאלו, עד ששכחנו גם את הרעב מכול וכול: הרשות הגרמנית הקודמת, אנשי משמר הגבול, עברו לאחר חנייתם 4־5 חודשים בעיירה, לכפר הגבול שאַנקי, ואילו אצלנו התיישבה חבורה שלמה של 15־20 ג'נדרמים גרמניים. מפקדם היה הפלדפבל שטראטמן וסגנו הקפראל שלאומילך, שעלה ברשעותו על המפקד עצמו. ובינתיים הגיע לעיירה מפקד חדש למשטרת העזר האוקראינית מסטרי ושמו ונטשון. והשתדל אף הוא לענות יהודים בכל מה שהיה בידו. מועצת היהודים נאלצה, בפקודת הרשות, לערוך מזנון בדירת הקהילה, וכל גרמני או אוקראיני, שבא לבקר בטורקה, צריכים היו לפרנסו שם כל צרכו. אף כשבאו לעיירה, לשם ביקורת, ראש הגסטפו בדרוהוביטש האובר־לייטננט גינטר וסגנו הלויטנאנט קראוזה, היו שוהים ארוכות במועצה היהודים ומשתכרים ומתהוללים שם. היו מצווים וכופים להביא להם מן הטוב והיקר: ליקרים הונגריים, יין שמפניה, סרדינים וכו' וכו'. לאחר ששתו לשכרה היו יוצאים לרחוב ומכים ביהודים. אותו ראש־הגיסטפו גינטר היה מרבה לבקר בטורקה, אצל אהובתו, נערה פולנית בשם ואנדה. לפי השמועה, הוא היה אומר, שבשעה שהוא בא לעיירה, חייבים כל היהודים להתחבא בבתיהם, הואיל ואינו יכול לנשוא מראה פניו של יהודים ברחוב, סוחט היה מתנות הרבה מיהודים, אף אהובתו היתה מקבלת מתנות מן הנאות ביותר.

פעם אחת — בחורף היה הדבר, בסוף דצמבר 1941 — נקלע למקומנו ראש הגיסטפו ואתו חבורה של 30־40 שטורמיסטרים, ומיד הוצאה פקודה, שכל היהודים חייבים למסור מעשה הפרווה שבידיהם בשביל הצבא הגרמני, הלוחם בחזית הרוסית. בפקודה נכללו בגדי־פרווה, כובעי־פרווה, כפפות־פרווה, צווארוני־פרווה ואף מגפי־לבד, באופן שלא יישאר בידי יהודי כל מעשי פרווה, אפילו בשיעור ס"מ אחד. עשרה יהודים, ביניהם כמה מחברי מועצת־היהודים, הובאו למאסר כבני תערובת, להיות ערבים לכך, שכל מעשי־הפרווה יימסרו עד לפיסת־יד האחרונה. כשבוע ימים ארך מפעל זה, ולמעלה מאלף פרוות אוספו במועצת

היהודים. היו אצלנו סוחרי פרוות והם היו מוכרחים למסור את כל הסחורה שברשותם. הרבה יהודים, שמסרו את מעילי החורף, קפאו מקור מחוסר בגדים חמים. כשנגמר המפעל בחרו לעצמם מנהלי הגיסטפו ממיטב הפרוות בשביל נשיהם ואת יתר האוסף שלחו.

...כך התנהלו העניינים עד שנתחוללה השחיטה הראשונה, שכינוה הגרמנים בשם „אַקציון". היה הדבר ביום רביעי, ח' בינואר 1942. קודם כל באו אנשי הגיסטפו, ובראשם גינטר וקראוזה, למעונה של מועצת היהודים, זללו במזנונה של הקהילה ממיטב המאכלים והמשקאות והשתכרו שם עד כדי התהוללות. אחר כך הודיעו, שהגיעה פקודה מקרקוב על ה„אקציון" בטורקה. לא הכינו כל רשימה של שמות, אלא כל מי שנזדמן לידם ברחוב היו חוטפים אותו ומושיבים במאסר. בדרך זו כינסו כארבע מאות יהודים, אנשים, נשים וטף. למחרת, ביום חמישי ט' בינואר, העבירו את היהודים האסורים במכוניות־משא, בחבורות של עשרים וחמישה איש, לשדה שמחוץ לעיר „נא־ליפאך", ככינויו. שם ירו בכל חבורה, שהגיעה במכוניות, והרגו את כולם. היו אנשי חבורה אחת מוטלים מתים, הביאו מיד חבורה אחרת, עד שגורו ארבע מאות היהודים כולם. לשניים מהם בלבד נתרחש נס ונשארו בחיים. אחת היתה האשה שרה נ', קצבית. היא סיפרה אחר כך כיצד קרה הדבר: משהדפו אותם ממכוניות המשא ראתה בסמוך לה בור פתוח ולידו ערמה של מתים, חללי יריות; הבינה מיד את הנעשה וקפצה לתוך הבור הפתוח. הג'נדרמים הגרמניים היו בהולים על הרציחה במידה כזו, שאיש מהם לא הרגיש בדבר. בשכבה בבור שמעה יריות בזו אחר זו ואחריהן הושלכו החללים לתוך הבור. לאחר מעשה נחפזו הגרמנים, או נתרשלו, לכסות את הבור בעפר, וכיסו אותו בקרשים בלבד. ונתרחש לאותה אישה נס והיא הצליחה לזחול ולצאת חיה מן הבור, בעיירה קראו לה אחר כך „המתה". השני, שנשאר בחיים, היה נער כבן חמש־עשרה שנה, חיים ש', יתום שנתגדל בבית דודו בשם קלמן. הוא היה מן האחרונים להיירות. כבר החשיך היום והגרמנים לא הרגישו בדבר, שהוא נפצע באוזנו בלבד מכדור שחלף, ועדיין הוא חי. עברו כמה ימים עד שסתמו את הבור בעפר, יהודים יראו לצאת אל הקבר. בזיכרוני שמורים עדיין כמה מקרבנות ההריגה בשמותיהם. הרבי מוואניוויטש, יהודי למעלה מבן שמונים, חברי מבית־הספר העממי, יהושע לנגנויר בן שש־עשרה, אשה עשירה פאַני ארטל, אשתו ובתו של הרוקח מנש. ספרו, שאת

בתו של הרוקח, אריקה מנש בת השבע־עשרה, היו הגרמנים רוצים לשחרר, אלא שהיא סרבה להיפרד מאמה — ונורו שתיהן.

כעבור כמה חודשים — הדבר היה אולי כשבועיים לאחר שבועות (ביוני 1942) — ביצעה הגיסטפו „משלחת עונשים" באזורנו. בכפר שאַנקי, שעל הגבול ממש נורו שישים וחמישה יהודים, ואצלנו בטורקה נחטפו להיירות מאה יהודים. הפעם הכינה כבר הגיסטפו רשימה מלאה מהלקוחים למוות. בראש פעולה זו עמד לויטננט הגיסטפו קראוזה. בין הקרבנות היו: חברי מועצת־היהודים בריש לוברבוים, איש המיליציה גולדברג, העו"ד ד"ר פרוינדליך והאישה איגלה ושני ילדיה. בתחילה אסרו אף את ה„אוברמן" (יו"ר) של מועצת היהודים יהושע נחמן מיינר, אלא שברגע האחרון שיחררו אותו. על שום מה באה משלחת־העונשים נודע אחר כך. בנקודת הגבול שאַנקי חנתה פלוגה של פועלי כפייה יהודים מהונגריה „מונקה טאַבאָר", ככינויים בהונגריה, והיו עסוקים בסלילת כביש ליד הגבול. האכסניה שלהם היתה בקסרקטין, שמעבר לגבול הגרמני. כשנודע ליהודי הונגריה על העוני הנורא בו נתונים יהודי גליציה ביקשו מאת מנהלם, קצין הונגרי, נוצרי, לתת רשות לפועלי־הכפייה שתחת ידו להפריש מפיתם ליהודים הרעבים בכפר שאַנקי, ובטליוני־העבודה ההונגריים התייחסו ליהודים ביחס טוב בהרבה מבמחנות העבודה הגרמניים, נתנו להם אוכל טוב, העבודה היתה קלה יותר, ביום ראשון נחו כל היום. המיור, המפקד, ריחם אף הוא על היהודים והעלים עינו מעזרת אחים של נתיניו. היו חמש מאות פועלי כפייה משאירים חלק ממנותיהם יום־יום במטבח הקסרקטין (הם החליטו להפריש שליש מפת־בגם), ובכל ערב וערב היו נוהרים ובאים לשם יהודים, אנשים, נשים וטף מהכפר שאַנקי ומהכפרים הסמוכים, כדי ליהנות מטעמו של מרק־דייסות מזין. כך נמשך כמה שבועות. מארגנו של מפעל־העזרה היה אחד מפועלי־הכפייה שביהודי הונגריה מהוסט. כשנודע הדבר לגיסטפו שלחו משלחת־עונשים, והמיתו בירייה על כך מאה שישים וחמישה יהודים.

אסתר ברנד *(מבית לנגנויר)*
קרית ביאליק

ב ש ו א ה

נר לזכרם של אמי קריינצי לאנגנויר
מבית קלייסט, של אחותי רוזיה,
ושל אחי יהושע ושלמה, הי״ד.

השואה, הנודעת לכל העולם, לא ירדה בבת אחת על יהודי טורקה וסביבותיה. קדמו לה פחד יום־יומי, רעב, סבל פיזי ורוחני, רדיפות על־ידי האוכלוסיה האוקראינית — עד שהגענו לאבדן צלם אלהים. האקציות, אשר נערכו בעירנו, השאירו פצע עמוק בכל משפחה ומשפחה. הם דלדלו את ציבור היהודים, אשר גורשו לבסוף לגיטו סמבור לשם „הפיתרון הסופי״.

בהתחלת יולי 1941 כבשו הגרמנים את טורקה. כבכל הערים היתה משימתם הראשונה מינוי היודנראט, אשר באמצעותו היו מעבירים פקודות ליהודי העיר. השתייכו אליו נכבדי העיר, כגון: יהושע ארדמן, יהושע נחמן מיינר, אלימלך ויזנר ועוד. הצו הראשון היה נשיאת טלאי לבן עם „מגן דוד״ כחול על הזרוע הימנית. עתה הכירו יהודי מרחוק. אי־ציות לצו גרר אחריו עונש מוות. אחר כך היה על כל אחד להביא את פרוותיו. מי שהשאיר בביתו פרווה שלמה שילם על כך בחייו. ושוב עברו שבועות אחדים — והוכרחנו להביא דברי זהב, כולל טבעות נשואין. אכן, התרגלנו לפקודות כאלה ולא התנגדנו להן. התפללנו לה׳, שהמצב לא יחמיר.

האקציה הראשונה

והגיע יום שבעה בינואר 1942. החורף היה בעיצומו. אחי יהושע יצא עם חברו מנדל לטייל ברחוב. לא רחוק מבית היודנרט ראו גרמנים כשהם

עוצרים יהודים ומובילים אותם לבית המשטרה האוקראינית. הם נכנסו לבית היודנראט בחשבם למצוא שם מקום מחסה בטוח. אולם מיד עם היכנסם הוצע לאחי להצטרף לאברהם בארט, אשר כבר היה שם אותה שעה, לצאת לעבודה, היות שלגרמנים נחוצים 2 פועלים לפריקת מטען חביות נפט מעגלות למרתף. ההצעה היתה של ראש האורדנונגסדינסט אלימלך מיינר. אחי התחנן לפניו ואמר, שבמו עיניו ראה שגרמנים תופסים יהודים ומובילים למשטרה. אלימלך מיינר הפציר בהם והבטיח, שלא יאונה להם כל רע, היות והוא בעצמו ילוה אותם ולוקח עליו את כל האחריות. שלושתם יצאו לעבודה אולם רק האחראי אלימלך מיינר חזר משם... אחי יהושע ואברהם ברט לא חזרו עוד. הם נורו יחד עם 500 יהודים על יד משרפת הלבנים (צגלניה). הם הספיקו לעבוד בעבור הגרמנים עד חצות. בדרך הביתה פגש אותם שוטר אוקראיני והוביל אותם לגסטפו. לא הועילו הפצרותיהם ובקשותיהם. אלימלך מיינר, אשר ביקש על עצמו, שוחרר. זו היתה האקציה הראשונה בעיר טורקה, אשר השאירה הרבה יתומים ואלמנות וזרעה פחד ומוות בין הנותרים בחיים. מות אחי השאיר פצע עמוק במשפחתנו. הוא היה בין הקרבנות הראשונים בעירנו — והוא אז בן 15. ד׳ ינקום דמו.

לא רק את אחי שיכלנו באקציה זו. גם סבי משה לייב קלייסט, סבתי גיטל קלייסט ואחותה של אמי חוה קלייסט היו בין הקרבנות האלה. מי שחושב שהגרמנים הסתפקו ביריה בלבד, אינו אלא טועה. הם ועוזריהם האוקראינים היכו את הקרבנות במקלות עד זוב דם לפני שביצעו בהם את זוממם. את הפרטים שמעתי מפי אמי ז״ל, אשר נתפסה באקציה זו וניצלה בנס. בשעה שלוש בלילה חזרה הביתה מבוהלת, עד כי לא היתה מסוגלת להוציא הגה מפיה. כשנרגעה סיפרה לנו איך שוטרים אספו את היהודים במחסן של המשטרה בבניין של ארטל. ברובם היו אלה יהודים זקנים ונשים זקנות, אשר הוכו במקלות גומי בטרם הוכנסו למחסן. סבי הגן בגופו על אמי וספג מכות ללא רחמים. ספרה לנו, איך הכניסו למחסן תוך הכאות את הרבי מואניביץ׳. איש גסטפו ניגש אליו, קירב לאפו אקדח ואמר: „תריח את זה ותתפלל לאלוהיך, שיעזור לך״ — והמשיך להכות בו ללא הרף. הרבי שתק. כולם נצטוו לשיר שירים רוסיים. „קומונה יהודית״ — צעקו אנשי הגיסטפו, ומי שלא שר ספג מכות .בינתיים העבירו קבוצות קבוצות לקומה העליונה. שם עבר כל אחד חיפוש בגופו ומיון. אמי היתה בין המעטים, אשר נשלחו הביתה. היא אמנם עברה חיפוש, אולם לא מצאו אצלה דבר, אף־על־פי שבפוזמק היו לה כמה מאות מרקים. ברגיל, כל יהודי החזיק מרבית רכושו על גופו. ביום השלישי של האקציה,

העמיסו את כל היהודים על המכוניות, כיסו אותם בברזנטים, על הברזנטים התיישבו שוטרים אוקראינים ושרו שירים עליזים. וכך הובלו 500 היהודים (בערך) אל מאחורי הצגלניה והומתו ביריות. הם נקברו בשני קברים גדולים. פחד מוות אחז בנו. שבועות אחדים לא יצאנו מפתח ביתנו.

ויהי אחר הדברים האלה, היודנראט העביר אלינו צו, שהוצא ע"י השלטונות, שכל יהודי חייב לעבוד ולשאת אתו תעודה, המעידה על מקום עבודתו (ארבייטסאויסווייזע). וכל אחד השתדל להשיג עבודה. אנשים צעירים קיבלו עבודה במחצבה, אשר היתה שייכת לפירמה הגרמנית „אחים הס מברסלאר". העבודה היתה מפרכת ונמשכה משעה 5 בבוקר עד שעה מאוחרת בלילה. ארבעת אחיה של אמי: יוסף, ישראל, שלמה ושמואל עבדו במחצבה זו.

שוב אקציה!

וכך עברו ימים ושבועות עד שהגיע יום שניים באוגוסט 1942. רעש כלשהו העיר אותנו בשעה 5 בבוקר. היו אלה צעקות של יהודים, אשר הובלו במכוניות פתוחות וגרמנים היכו על ראשיהם בקתות רוביהם. שעה 5.30 עברו יהודים מאורדנונגסדינסט בחוצות העיר והכריזו בקול רם, שעל כולם להופיע בשעה 7 בבוקר ליד תחנת הרכבת, לשם העברתם לעיר אחרת. לכל אחד יש רשות לקחת אתו עד 20 ק"ג מטען, לכן מוטב לקחת מן החפצים היקרים ביותר. משפחתנו החליטה לא לציית להכרזה זו ולעלות למחבוא, שהיה על עליית הגג .את המחבוא, אשר היה עשוי בכישרון רב, התקין אחי הצעיר שלמה ז"ל והוא אז בן עשר בלבד. בביתנו היו אז, גם דודתי ליפשה קירשנר עם בעלה יוסף בר ובנם אהרון בן השש, אשר ברחו מכפר בוקלה מפחד האוקראינים; דודתי מניה קלייסט עם בנה סלק בן הארבע ותינוק בנק בן 6 חודשים. גם משפחת ארטל ומשפחת שטרן הצטרפו אלינו. בהרכב זה, כ־20 איש, עלינו למחבואנו. הכנסנו את הסולם פנימה, סגרנו אחרינו את המכסה, אשר היווה מבחוץ כהמשך של הקיר וחיכינו לבאות. שלושה ימים ושלושה לילות שכבנו בשקט. במשך הזמן הזה העבירו הגרמנים מאות יהודים לתחנת הרכבת. פעמיים ביום יצאו רכבות עמוסות אנשים, נשים וטף. לפי פקודת הגיסטפו, הוציאו אנשי האורדנונגסדינסט את כל הרהיטים וכלי המטבח מהבתים העזובים לבית הכנסת. יהודים, אשר הצליחו להתחמק מהאקציה, חזרו לבתיהם כשהם ריקים

לגמרי. ביום השלישי להיותנו במחבוא ירדנו לדירתנו להצטייד במזון. תפקידי היה להשקיף בעד החלון ולהודיע על כל תנועה חשודה. ואמנם, אמי אך הספיקה להדליק את התנור, הבחנתי בשכננו הפולני דרנגוביץ המוביל שני אנשי גיסטפו בכיוון אלינו. השארנו את התנור דולק ואת כל ההכנות, קפצנו למחבואנו, הכנסנו את הסולם וסגרנו בעדנו. דודתי היניקה את תינוקה, כדי שלא יוציא הגה מפיו. שכבנו בשקט והאזננו לצעדיהם של אנשי הגיסטפו. הם חיפשו בכל פנה, ניסו כל קרש וכל קורה ובסוף יצאו בכעס, כשמטר גידופים קולח מפיהם. במלים „פרפלוכטע יודן" עזבו את ביתנו.

שמענו שריקת הרכבת. היה זה המשלוח האחרון. האקציה נסתיימה. לאן הובלו ארבעת אלפי יהודי טורקה? אנשי היודנראט שילמו לשני נוצרים, שיסעו בעקבות הרכבת. הם חזרו והודיעו, שתחנתן הסופית של הרכבות היתה בלז'יץ.

אקציות חדשות

מתי מספר נותרו בעיר טורקה. הגרמנים הבטיחו לאנשי היודנראט, שלאלה שנשארו לא יאונה כל רע, בתנאי שכל יהודי יעבוד. הם קיימו את הבטחותיהם חודשיים בלבד. בערך באמצע אוקטובר 1942, ביום שבת, אספו הגרמנים יהודים ממקומות עבודתם והעבירו אותם לרכבת, שנסעה לבלז'יץ. בסוף אוקטובר נערכה אקציה נוספת, מאורגנת על־ידי שוטרים אוקראיניים. הם עברו במכוניות ברחובות טורקה ובראותם יהודי, עצרו את המכונית והכניסו אותו פנימה. הם ציוו עליו לשכב, כדי שלא יבחינו במתרחש. גם ילדים אספו הם מהחצרות בשעת משחקם. הם תפסו אותם בידיהם או ברגליהם וזרקו אותם למכוניות ככדורים. כל אלה נורו בפרבר העיר. בין הקרבנות זוכרת אני את אברהם לוברבוים ועורך הדין פרוינדריך. בשעת האקציה הייתי עם אמי ברחוב ולא הספקנו להגיע הביתה. ברחנו לבית העלמין והתחבאנו בין המצבות. קנאנו במתים הנחים בשלווה ואינם מרגישים מאומה.

בהתחלת נובמבר 1942 נערכה אקציה נוספת על־ידי יהודים, אנשי האורד־נונגסדינסט מעיר סמבור. כנראה, בסמבור לא הספיקו לאסוף די יהודים, לכן קיבלו רשות מהיודנראט בטורקה למלא את המכסה. בשעה שתיים בלילה עברו בבתים עם רשימה מוכנה מהיודנראט. הם אספו את היהודים בבניין המשטרה

האוקראינית ולפנות בוקר העבירו אותם לקרונות הרכבת. רעש מהבתים הסמוכים העיר אותנו בלילה. לא חשבנו על אקציה, אולם באופן אינסטינקטיבי תפסנו שמיכות ועלינו למחבוא. שש נפשות היינו אז במחבוא: אמי, אחותי, אחי, הניה שריבר וגברת שטיינגר, אשר התגוררו אצלנו אחרי ששיכלו את משפחותיהם — ואני. ליתר אנשי הבית לא הספקנו להודיע, והם נשארו בדירתם. דודי יוסף הפיל שני אנשי אורדנונגסדינסט ארצה והצליח לברוח לשדות. את דודתי מניה קליסט עם בנה סלק ותינוקה מצאו במחבוא בדירתם. הם הוציאו אותם והעבירו אותם למשטרה האוקראינית. את סלק בן השש היכו באכזריות, שיראה להם את המחבוא שמשפחתנו מסתתרת בו. הילד לא נכנע. בשעה שש בבוקר היו כולם בקרונות. לפני צאת הרכבת באו אלינו בפעם הרביעית באותו לילה. לפי הרשימה היו בטוחים, שאנחנו נמצאים אי שם בבית הזה. הם עלו לעליית הגג. דפקו במקלות בכל קרש, ירדו ושוב עלו, עד שעזבו את הבית. שמענו אותם אומרים כשאנו לא גילינו אותם אף אחד לא יגלה אותם. גם הפעם פסח מלאך המוות עלינו.

ועברו כמה ימים ובחוצות העיר טורקה הופיעו מודעות, שביום אחד בדצמבר 1942 בשעה 8 בבוקר, על כל יהודי טורקה וסביבותיה, להיות בתחנת הרכבת. הרכבת תוביל אותם לגיטו סמבור. נוצרי, אשר יעיז להסתיר יהודי, צפוי לעונש מוות, הוא ומשפחתו. היה זה השלב האחרון לקראת „יודנריין". נמצאו יהודים, ובעיקר צעירים, אשר התכוננו לצאת ליערות. ההכנות התחילו חצי שנה קודם לכן. הבחורים האלה עבדו ביום במחצבה ובלילה בהכנת בונקרים ביערות, בהעברת מזון ברכישת נשק, אשר היה אז יקר המציאות. בין אלה היו גם אחי אמי. אמי, עיפה מכל התלאות האלה, החליטה ללכת לגיטו...

ובאחד בדצמבר 1942 בשעה 8 בבוקר זזה הרכבת עמוסה יהודים (כולל היודנראט), תשושים ושבורים בנפש ובגוף, לכיוון גיטו סמבור. לפי המלצת הגרמנים, נשארו כמה משפחות יהודיות. היו אלה בעלי מקצוע, אשר הגרמנים היו זקוקים להם, ביניהם: משפחת זיימן, חייטים; השען וינד ומשפחתו, הסנדלר זייפרט ומשפחתו — אולם עם חיסול הגיטו בסמבור, נורו גם הם.

וכך נדם קול יהודי בעיר טורקה.

ד״ר א. המרמש
רמתיים

בזוועות הימים

ידענו, כי נכונו לנו שנים קשות, אך מעולם לא שיערנו, שהדבר יגיע לשואה כללית כזאת.

בימים הראשונים תפשו הגרמנים יהודים לעבודה; אוכל לא ניתן להם כמעט. לאחר מכן הוצאה פקודה על־ידיהם, כי על היהודים למסור להם כל דבר ערך שברשותם: זהב, כסף ויהלומים. והיהודים מסרו הכול למען הציל נפשם.

חורף 1942. חודש ינואר של חורף קרפטים. העניין התחיל בפקודה ליודנראט: למסור כל מה שנקרא פרווה בשביל החיילים האמיצים בחזית. כמובן, הכול מצייתים מפחד: בחיפזון מוסרים את כל הפרוות.

פתאום ביום בהיר — שמועות... היהודים חיבלו בפקודה; העונש יבוא. וככה, ביום אחד לפנות ערב — בהלה: תופסים יהודים. הקרבן הראשון — ו. ב. רויזן. הכול בורחים ובמיוחד הגברים, כי אליהם כאילו הכוונה. אני גרתי אצל מר אברהם פיילר; על־ידנו אחיו לייב פיילר. מר רוזן, חתנו, אני ומר א. פיילר עצמו בורחים בכיוון בוריניה. שלג וכפור, בקושי מגיעים עד ליפה. בבית דל וקטן נמצא כבר הרב יולס ומחכים לידיעות. כעבור שעה קלה מגיע שליח עם מעיל חם בשביל הרב, ביחד עם המלצה לא להישאר במקום, כי אם להתקדם בכיוון יאבלונקה. כן מסר השליח, כי בטורקה תופסים יהודים, ובייחוד גברים ומביאים אותם לבית הסוהר בכיכר המשטרה.

אני ומר פיילר דואגים מאוד למשפחותינו ומחליטים לחזור לטורקה (אשתי הלנה המרמש לבית רוזנברג היתה בימי הריונה האחרונים). בדרך הופיעה לפנינו עגלה ובה גרמנים במדים. ברגע האחרון הספקנו לקפוץ לתוך תעלה והם לא ראונו... ניצלנו בנס.

בקושי רב הגענו הביתה. בינתיים הוברר המצב לגמרי: הובילו יהודים לבית המשטרה ושם מרביצים מכות רצח. מר פיילר החליט להסתתר בבור מסוים, שניקוהו במקצת, אך אני נשארתי עם אשתי.

כל הלילה היינו ערים. לא העזנו להעלות אור. מסביב צעקות ויללות. בבוקר נודעו הפרטים: בלילה המשיכו לתפוס יהודים ולהעבירם למשטרה. והנה

אנו רואים כיצד שוטרים מתקרבים לבית א. פיילר, ברחוב המוביל לתחנת הרכבת. מבלי לחשוב קופצים לייב פיילר וגיסו, הבת של רויזן ואני למרתף. אשתי עוד הספיקה לזרוק משהו על פתח המרתף לבל ייראו סדקיו... ומעלינו פתאום צעקות... הדם נקפא בוורידים. מה קרה שם?... או שבעטו בבטנה של אשתי או שתפסו אנשים ממשפחת פיילר או פיקהולץ. ואנו מחכים ומחכים... אחרי מחצית השעה, לערך, מוציאים אותנו מן המרתף. התברר, כי חיפשו אותי ואת מר פיילר: הם היו זקוקים לנו למלא את המיכסה לגסטפו... אשתי אמרה: הרופא (עלי) הלך לחולה ולייב לעבודה. באין ברירה לקחו אתם את הזקנה, גב׳ פיקהולץ, אישה משותקת למחצה — ומכאן הצעקות. כן לקחו גם את בתו של הרב יולס. בחשאי מגיע אלינו מר ברוור, חבר היודנראט, ומוסר, כי המיכסה כבר התמלאה; יש כבר אפילו עודף...

ופתאום רואים אנו, כי עוברת משאית ובה אנשים ערומים ומכוסים רק בברזנט. והכיוון הוא ליאבלונקה. לפנות ערב יודעים כבר לספר: הנתפסים הובאו למשרפת הלבנים בדרך ליאבלונקה. הבור היה מוכן. האנשים נהרגו ביריות שטחיות וכוסו בסיד. האדמה עדיין רועדת מעליהם... ניצלו שניים, שנכנסו לכבשן הלבנים: מר צ׳צקס וגב׳ ניסטל.

ואשתי קיבלה צירי לידה; לפנינו ברירה: לידה בבית עם אפשרויות סיבוכים או — לבית־החולים. לפנות בוקר, ב־9 לינואר 1942, מתחילים לזוז בכיוון בית החולים... בדרך אנו מוצאים חיילים גרמנים המראים כלפינו אדישות מרוב „עבודה" ונותנים לנו לעבור. לפנות ערב נולד לנו בן.

ובינתיים נודע כבר כל הסיכום של האקציה: שמונה מאות יהודים, מן המכובדים ביותר, נקברו בבור. ועל קבר־ההמונים נקבע שלט: „פה נמצאים הקומוניסטים מעיירת טורקה". אכן, עבודה מושלמת.

וזאת היא התחלה בלבד. החיים נמשכים איכשהו. העוני גובר ואין לחם. היודנראט עומד בפני דרישות גדלות והולכות מצד הגרמנים... אנשים מתים בישיבה, בשכיבה או בעמידה... מאושרים המתים — בשבילם כבר נגמר הכול.

קיץ 1942. יולי. יום ראשון. המרפאה („יידישע פאליקליניק"), בה אני עובד, נמצאת בבית נחמן מיינר על־יד היודנראט, בקרבת בית הקברות.

שוב שמועות. כרגיל, היודנראט אינו יודע פרטים. בינתיים, חברנו ד״ר פיליפ שכטר מקרקאו, פליט כמוני, מת; אנו דואגים לסידור הקבורה ומחכים לעגלה עם המת.

השעה 10 בבוקר. אני יוצא לרחוב הראשי, אומר אלי ילד: „דוקטור, אל תלך — תופסים יהודים, הגסטפו בעיר!״ ואם ילד אומר, צריך להקשיב! אני חוזר למרפאה. מופיעה עגלה עם ארון ובר־מינן — בלי העגלון; את העגלון תפסה הגסטפו בדרך... ליד העגלה גברת שכטר, לבושה שחורים — לא חשבוה כיהודיה... הכול ברחו ואין מי שידאג לסידורי קבורה. היחידי שהתנדב הוא ישראל אברהם קראוס. הוא מסדר הכול. הטהרה, מכין תכריכים, חופר בור ומסדרים את הקבורה כדת וכדין.

בית הקברות נמצא על גבעה ומלמעלה רואים כעל כף היד את פנורמת הזוועות: יהודים עמוסים על משאית, פחד וחרדה. אני — בדרך הנהר בין הסמטות מצליח להגיע איכשהו הביתה; מצאתי את אשתי מלאת דאגה וחרדה.

ממשיכים...

בסוף יולי אני נשלח בכיוון ויסוצקו להרכיב לילדים יהודים אבעבועות... הגרמנים דואגים לבריאותם של ילדים יהודים... אכן, חיש מהר נתגלה, כי נעשה הדבר כהסוואה לאקציה הקרובה, אשר לא איחרה לבוא...

ראשית אוגוסט 1942. מרכזים את כל יהודי טורקה והסביבה בשטח על־יד המינסרה. נפוצות שמועות שיינצלו הפעם רק יהודים המצוידים בכרטיס עבודה למפעל כלשהו. הגויים מנצלים את המצב ומוכרים תעודות עבודה תמורת כסף רב; והכסף אינו בנמצא אלא בידי מעטים ביותר...

5 באוגוסט, בבוקר. שכני מעירים אותי: „דוקטור, תופסים יהודים!״ מובילים אותם לכיוון תחנת הרכבת, הקרובה לביתנו. ובביתנו גם הורי אשתי, שהסתתרו בחדר מוסווה. אני יוצא החוצה, לרחוב הראשי, לברר דבר כלשהו. מרחוק משגיח בי מפקד הז׳נדמריה וצורח: „עמוד!״ מתחילות יריות. אני מספיק בדרך צדדית להגיע הביתה. אני גרתי שם אז אצל גוי. הוא מעמיד צלב בחלון ולכל ז׳נדרם העובר הוא עונה: „פה גרים אוקראינים״. זה מציל אותי הפעם; להבא אין הגוי מוכן להסתכן עוד. יושבים מחכים בדומיה. אין

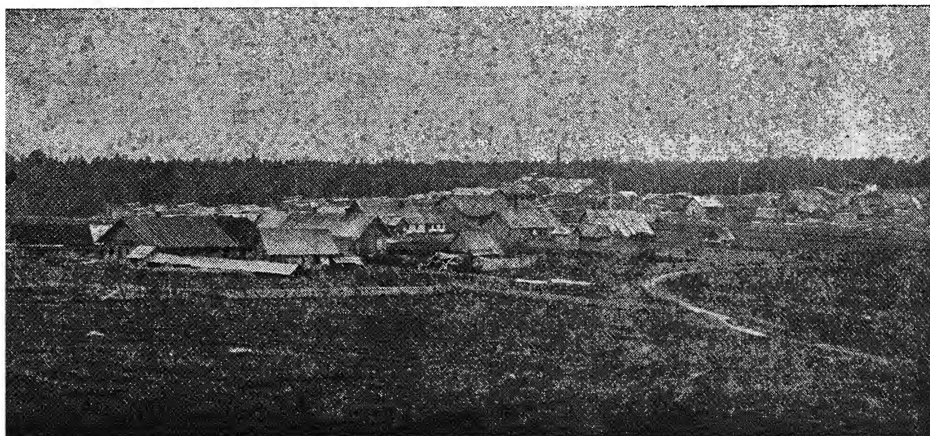
מעיזים להבעיר אש בכיריים, לבשל אוכל בשביל התינוק. בבית אצלנו נמצא עוד ילד, שאספנוהו מהרחוב. יריות וצעקות בסביבה. החותן מסתתר בגינה; החותנת והגיסות במרתף. פתאום — צעקות: הוציאו את החותנת עם הבנות מן המרתף... מובילים אותם בכיוון תחנת הרכבת...

ערב. הצעקות פחתו. אני יוצא לברר את המצב. פתאום — בין שורת הבתים ברחוב צוקרובה מופיע המלשין ומשתף הפעולה האוקראיני הנודע מאטקובסקי בלווית חייל גרמני. אני מתחיל להצטדק על שלא הלכנו, אני עם משפחתי, לאקציה. החייל הגרמני עייף מדם ומזוועות, אך מטקובסקי לוחץ עליו — ופונים בכיוון לביתנו. אשתי הספיקה לקפוץ דרך החלון; התינוק בעריסה. המשחית מוציא אקדח ועומד לירות בו. בקושי שיכנעתי אותו בעזרת שעון זהב, שלא יעשה כן, ומבטיח להופיע עם אשתי ובני באקציה הקרובה...

בעיירה נשארו קומץ יהודים, לשם עבודת טיהור אחרי האקציה; לבד מהם גם פועלי המחצבה. עלי לדאוג ללחם ולכרטיס עבודה. אשתי והתינוק מסתתרים במרתף — אין להם זכות קיום עוד... אני מקבל כרטיס עבודה בתור רופא המחצבה. אך בהזדמנות ראשונה ניגש אלי כומר צעיר מיאבלונקה ומזהיר אותי, שכל הסידור החדש הוא בחינת סינוור עיניים, ועלי לעשות כל המאמצים ולברוח להונגריה.

קל להגיד, אך קשה לבצע...

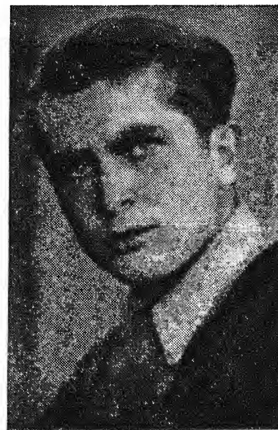
סיאנקי

שלום ברייר
בת־ים

איש צעיר במחנה עבודה נאצי

— קטעי מאורעות —

המחנה

מחנה קוסטופול. הכניסה למחנה, הנמ־צא בצידה המזרחי של העיר, הוא מרחוב צדדי, ומגיעים אליו דרך סמטה קצרה, שמשני צדדיה — הבניין של המשטרה האוקראינית מחד ובניין המפקדה הצבאית הגרמנית מאי־דך. הבניין המרכזי של המחנה הוא רב־מידות, בן 4 קומות, ובו 3 כניסות. משני צידי הבנין זרם נחל, ומעבר לנחל יער לא־עבות. מצד דרום של הבניין גדר בטון ועליו גדר־תייל בגובה של 4 מטרים ואילו בצד הצפוני של המחנה גדר עץ רגילה, המתקשרת עם בתי השימוש של המחנה, הגובלים בהמשכם עם צוק מתנשא. מעבר לגדר זו, במרחק 8—10 מטרים נמצאים פסי רכבת הנמתחים גם מעל הנחל על גבי גשר גבוה. מאחורי המסילה שדה תבואה נרחב ואחריו כביש, המוביל לינובה דולינה.

אנשים ועבודתם

למחנה נקבצו יהודים מקרוב ומרחוק. היו יהודים, כמוני, שהגרמנים השיגום בוולין, לשם הובאו קודם־לכן על־ידי הרוסים; היו יהודים מהסביבה: של ברז'נו, סטפן, קוסטופול, ואף מרובנה. אך היו גם יהודים מוורשה, שנמלטו לרוסיה והושגו ע"י הגרמנים שעה שניסו לחזור לבתיהם...

מרב־יתם של אנשי המחנה היתה בגיל העמידה ואילו הצעירים היו מעטים. כאן חילקונו יום־יום לקבוצות עבודה, לפי דרישות המחלקות השונות של הגרמנים, ביניהם מחלקות־קבע, כגון: קבוצה, שעבדה בתחנת הרכבת בהעמסת בולי עץ,

באורך של 15 מטר לצורך בניין גשרים; קבוצה זו נשמרה על־ידי 15 גרמנים. קבוצה אחרת עבדה אצל הרייכסקומיסר גינטר י״ש אשר בנה בריכה בשביל אשתו, שעמדה להגיע לאיזור זה. רע היה מזלם של אנשי קבוצה זו: המקום המיועד לבריכה — מעיין מים חיים נבע ממנו, והיה צורך לשאוב את המים ולרצף את המקום באבני המצבות של בתי קברות יהודיים. ועוד קבוצות שונות.

אני כשלעצמי לא התעניינתי בכל עבודה מיוחדת; כל מאוויי היו לעבוד ביחד עם אבי ז״ל, שגם הוא היה במחנה. עבדתי גם פעם אצל גינטר, ויום עבודה אצלו דמה לחודש...

בבוקר בשעה 6 קיבלנו ספל „קפה״, הסתדרנו למסדר, ומשם לקחונו השוטרים היהודיים למקומות עבודה; שם קיבלונו השוטרים האוקראינים או הגרמנים, שהיו ממונים עלינו. לאחר ניסיונות שונים עלה בידי להצטרף לקבוצה, בו עבד גם אבי, שמנתה 40 „יודען״. עבדנו אצל חיל ההנדסה הגרמני. שפת ההוראות בביצוע העבודות היתה... יריות מעל ראשינו. העבודה, שהתנהלה בפחד בלתי פוסק, היתה בהעמסת בולי עץ גדולים בתחנת הרכבת של מוקווין, שנשלחו משם לחזית.

פעם אחת — היה זה ביום גשום — כשעבדתי בהעמסת העצים, לא יכולתי להגיע אל הגובה המתאים והרפיתי את ידי מהבול והתחלתי לחזור למקומי. אך לפתע־פתאום שמעתי צעקה בגרמנית „אכטונג״ (קריאת אזהרה)... הבול הת־גבר גם על היהודים החלושים האחרים והתחיל מתגלגל למטה. לא היה סיפק בידי להימלט, אולם בשנייה האחרונה ביצעתי ניתור גבוה והעץ עבר מתחתי — ונשארתי חיים...

בו ברגע הופיע לידי המשגיח הגרמני הזועם, שבדרך כלל רציתי תמיד למנוע את התבוננותו בי מסיבה אחרת לגמרי: בהשגחתו עבדתי פעם במקום עבודה בלתי יהודי כנער „אוקראיני״; לאחר שידולי אבי, ניאות המשגיח האוקראיני לקבלני כעגלון במקום העבודה, בה הצטיינתי מאוד. כעת לא הייתי מעוניין, שהוא יכירני במקום העבודה החדש, שעבדתי כעת...

והגרמני לידי... „אתה יהודי?. — שאל בהשתוממות רבה — הרי אתה העגלון הטוב... ולמה לא אמרת לי מזמן, כי יהודי אתה?...״ שמתי נפשי בכפי ועניתי: „לו ידעת את האמת, כי־אז הרגתני כבר מזמן, שעה שהכרתני לראשונה אצל האחראי על היערות״. ותשובתו לא איחרה לבוא: „נכון, אתה צודק...״

למה לא מרדנו...

אגב. לא אחזור על כל הקורות אותי בעבדי אצל האחראי על היערות הנ״ל, על הצטיינותי כעגלון, על ידעי לרתום ולהשתלט על סוסים פראיים, שעד כה לא ידעו עול ריתמה מהו. שימשתי גם אצל הגרמנים תורגמן, ביניהם לאוקראינים, וכאן אירע לי מקרה, שבכוחו להשיב תשובה וכן להסביר את השאלה הנצחית: „למה לא התקוממתם נגד הגרמנים והלכתם כצאן לטבח?״ — והנה מעשה שהיה: לפנות־ערב אחד הגעתי עם גרמני לכפר אוקראיני אחד. הגרמני פנה לראש־חוליה, הממונה על 10 אנשים, כי יש לצאת ולגדוע עצים; אני תירגמתי את הדברים. ראש החוליה ענה: „אין לנו כעת פנאי, כי טרודים אנו בעיבוד אדמותינו״. תשובת הגרמני היתה צרור של תת־מקלע שריסק את האוקראיני... מסביבנו היו כ־50—60 גויים ואני התחלתי רועד מפחד. תרתי דרך לבריחה. אך כל ההמון הרב הזה לא נע ולא זע— פחדו לנגוע בגרמני...

גרמנים יוצאי דופן

היו גרמנים, מנהלי עבודה, שהתייחסו אלינו בהגינות ובאהדה מוסתרת. לבד מן הגרמני הנ״ל, ששאלני, למה לא סיפרתי לו כי יהודי הנני, ושנהג בי אחר־כך בהזדמנויות שונות ורבות ברחמים, אף גער באחרים, שהתאכזרו אלי וכו׳, היה שם גרמני — קראו לו קורט — שאף גילה לנו, שבקרוב יוציאונו להורג; אנו לא האמננו לו... הוא הציע לנו גם נשק ויעץ לברוח. גם בעבודה לא נהג לירות מעל ראשינו, אך עשה עצמו צורח עלינו...

אם כי הוגנב מעט נשק למחנה — אני לא ידעתי את כל הפרטים, כי־על־כן „קטן״ הייתי — ונמסר לאבי וליעקב לרר, כי רצינו כולנו להחזיק מעמד והאמננו, כי אולי נוכל לעבור את הזמן בשלום — „כי הרי הגרמנים זקוקים לנו, שנעבוד בשבילם...״ קיבלנו יום־יום כיכר לחם של 1½ ק״ג בשביל 8 אנשים... מים ללא הגבלה... וחיכינו לישועה. אך לא כן התגלגלו הדברים במציאות.

אותות מבשרי רעות

היה זה בחודש אלול 1942. חזרנו בקבוצה מעבודת קציר בערבות הגדולות; גם אבי, שידוע היה כאיש המצטיין בעבודה, היה שם. הוא נערץ משום כך על־ידי מנהלי העבודה הגויים, עד כדי כך, שנתנו לנו רשות להסתלק

לכפר הסמוך ולבקש אוכל. בערב כשחזרנו ראינו בכביש המוליך לגיטו ולמחנה העבודה אנשי ס.ס. רבים. פניתי לאבי: „זה אינו מוצא חן בעיני, הם באו לחסלנו". אבי, כרגיל במקרים כאלה ,שתק ולא ענה. „עמוד — מי אתם?!" — השוטר של היודנראט, המלווה את הס.ס., ענה: „הם חוזרים אחרי העבודה למחנה". שאלונו כמה שאלות ונתנו לנו לעבור.

בהגיענו למיטבח הגיטו הרגשתי באווירה המחושמלת. היכרנו אותות מבשרי רעה. החל בטבח, שנתן לנו הפעם מרק טוב מאוד באופן יחסי, עם 6—8 איטריות רחבות בו, ועד להסתודדות בלתי פוסקת של האנשים — הכול אמר מתח. והנה מופיע ראש היודנראט במקום: „אל תיתפשו לשמועות, כל־עוד אני מבטיח לכם שקט ושלווה, לא תיפול שערה מראשכם." אך איש לא האמין לו. הסתדרנו בשלשות ויצאנו לעבר המחנה, שנמצא בצידה השני של העיר. בעברנו בכביש הראשי הרגשתי בהצצות המרובות והמוזרות מבעד לחלונות הבתים, מי מתוך רחמים ומי מתוך סקרנות — הכול ניבא סוף. לבי אמר לי, כי יש לברוח מיד.

מוות בחלונים

נכנסנו למחנה ושם כבר חיכו לנו יהודים אחרים, שחזרו קודם לכן, ושאלונו למצב — אך מי ידע לתת תשובה? הרגשנו רק, כי סופנו קרב, יכולנו למשש אותו בידינו...

ראיתי אז בבירור כיצד משכיבים אותנו בקבר הארוך והרחב, עם מדרגות המובילות לעולם האמת. מאוד לא רציתי ללכת לשם בטרם היפרדי לפחות מאמי... והנה, נודע דבר מותי לאמי, וראיתי בדימיוני כיצד היא בוכה על מר גורלנו...

במחנה רד הליל ושכבתי. אני ער ואיני ישן. והנה רואה אני, שאבי משוחח עם חיים גרוס ויעקב לרר מטרנבה ועם איצי הגברתן, מפליטי וארשה, ועם חברו מרטין, הפסימיסט הנצחי, וכן עם עוד כמה מחבריו. קמתי וניגשתי לאבא ואמרתי לו, ספק בשקט, ספק בקול רם: „בוא נעבור את הנהר ונלון ביער; והיה שקט כאן בלילה, נחזור בבוקר השכם למחנה". עודני מדבר והנה מופיעה משלחת של שני שוטרים יהודים והם פונים ישר לאב: „אדון ברייר, נתבקשת על־ידי המשטרה היהודית לא להמריד את הקהל. יהיה שקט והכרחי שיהיה שקט, כי אם יחסרו אנשים למפקד הלילה, יירצחו אנשים אחרים חפים מפשע בגללך..."

הדברים נאמרו בפשטות, וכמובן, השפיעו על אבי, שלא יברח; ואני לא רציתי לזוז בלעדיו. נכנסתי לחדר השינה שלנו, שהכיל 50—60 מיטות ומיטות קומותיים, ושכבתי. לא חלצתי נעלי, את השרוכים קישרתי רק מסביבם, כדי שאוכל להיפטר מהנעלים בשעת הצורך לטפס על עצים או למקרים אחרים. בשעה 9—10 בלילה שומע אני את קולו של שלמה כץ: „אני שומע פקודות גרמניות מהגיטו, אני מרגיש ריח שריפה!" קפצתי מהר דרך החלון החוצה. אנשים התרוצצו בחוץ, אך שרר שקט גמור. שוב נפגשתי עם אבי ושוב הפצרתי בו, שנברח — אך הוא בשלו: אין בורחים כעת.

„יהודים, אנו אבודים!..."

חזרנו לבניין. נרגעתי קמעא וכנראה גם תפשתני תנומה קלה. והנה אני שומע קולו של מרטין: „יהודים אנו מוקפים, יהודים אנו אבודים!" אני מנסה לקפוץ דרך החלון, כקודם לכן, אך חיכתה לי ירייה... כן גם ליד החלון השני... הנה מתפרצים אוקראינים פנימה ומתחילים לגרש החוצה... קפצתי לתוך ארובת החימום ומשם שמעתי, כי את את אבי כבר גירשו, והחלטתי להצטרף אליו, ליהרג יחד אתו. בצאתי לפרוזדור ראיתי שמרביצים במקלות גומי, החלטתי על־כן לנוס למרתף; ראיתי שם, כי 8—10 אנשים כבר הקדימוני. בעוד הם מתנגדים להצטרפותי, שמא בגללי יגלו אותם, יורד למרתף שוטר אוקראיני, שהאיר את המרתף בהצתת מזרון אחד מפוריעש. אך איש מהחבורה קפץ אליו במוט ברזל, שהיה מונח שם, כנראה, עוד מימי הצבא הפולני — והשוטר נשאר שם במקום... רצתי דרך חדר אחר והגעתי בקושי רב, דרך חלון־קרקע, החוצה והצטרפתי לכל ההמון. החילותי לצעוק בקולי־קולות „אבא, אבא!" עד שאחד אמר לי, כי ראה אותו בקצה השני של קהל המחנה. להגיע אליו לא יכולתי מחמת היריות המרובות והצולבות, שנורו על־ידי הגרמנים בכל צדי ההמון, שלא יברח. הרעש והצעקות היו גדולים. יהודים התרוצצו בלי מכנסים וכסות לעורם. אני צעקתי ללא הרף: „יהודים ברחו!" והנה מישהו מרים אותי וזורק אותי לעבר — אבי! נפלתי על צווארו התנשקנו נשיקות פרידה. אבי החזיק אותי בידיו בין שאר החברים שהחזיקו איש באיש בידיהם. ראיתי על ידי שוב את יצחק מפליטי וארשה, את יעקב לרר, חיים גרוס, מאיר פוקס, שלום כץ.

בריחת המרידה

מסביבנו אנשי ס.ס. מפקד הפעולה — ראיתי זאת בבירור רב — היה נמוך קומה ומצויד ברובה־אקדח ובמקל גומי, חבוש כובע מצחיה גבוה, מכנסי רכיבה ומגפיים מבריקים. והנה הוא מתחיל לדבר אלינו: „היות והאוטומובילים, שיצאו לרדוף את הצנחנים הרוסים בחבל לודופול, שקעו בבוץ, עלינו להוציאם בכל מחיר... כעת אני נותן הוראה להסתדר בשלשות, ומי שלא יישמע לפקודה יירה כמו כלב. להסתדר בשלשות! אחת, שתיים, ש...

אך את השלוש לא סיים בשקט. אבי, שקודם לכן נדבר עם חבריו, החל ביחד עם כל החבורה לצעוק „הוררה, הוררה!" ובין רגע איבדתיו מעיני. הכול התחילו לרוץ ולברוח. מכונות היריה החלו לעבוד ודם יהודי ניתז לכל עבר. לא יכולתי לזוז, משום שהייתי באמצע ההמון. ואת אבי לא ראיתי עוד ורק צעקות ההוררה עוד הידהדו באוזני. קפצתי לעבר גדר אחת ונפלתי על גופו של חיים גרוס, שרוסק הרגע בכדור. משם ראיתי בדייקנות כיצד הגרמנים רודפים אחרי הבורחים ומזנבים מימין ומשמאל. רבים מתבוססים בדמם ורבים ממשיכים לברוח לעבר האש הנפלטת ממכונות היריה. בשכבי על הארץ רציתי להתקרב לבאר, לקפוץ פנימה עד יעבור זעם. קמתי — והנה גרמני גבוה יורה באקדוחו מולי. אני נופל, הגרמני מתקרב ובועט בצידי הימני. אני מתהפך ומסתכל עליו בעיניים פקוחות. הוא חשבני, כנראה, למת ועזבני; רץ לעבר קבוצת בורחים אחרת.

בבריחתי ובנדודי נודע לי, כי אבי ז"ל לא נהרג באותה מרידה. יתר־על־כן, הוא הרג את מפקד הפעולה, תפס את רובהו ואת כובעו. גם חבריו הראו גבורה ועל־ידי כך הצליחו רבים להימלט ואחדים מהם גם להישאר בחיים ולהגיע עד הפדות.

דוד שווארץ
רמת־גן

אונמענשלעכע ליידן און גרויל

דעם 21 יוני 1941 זענען די היטלער באנדעס באפאלן רוסלאנד. די רויטע ארמיי האט זיך אין גרויס אומארדנונג צוריקגעצויגן פון אונזערע געביטן. די יידן זענען געבליבן הילפלאז. איינציקע פון דער יוגנט זענען מיטגעגאנגען מיט דער רויטער ארמיי, אבער זער ווייניק; די בהלה איז געווען גרויס. עס איז נישט געווען קיין צייט זיך צו באשליסן.

ביים פארלאזן טורקא האבן די רוסן איבערגעלאזט צוויי סאלדאטן אויף צו היטן די ארדנונג אין שטאט. באלד האבן אנגעהויבן בעל־הביתוועו די אוק־ראינער. פארשטייט זיך, דאס זייער ערשטע ארבעט איז געווען רויבן און שלאגן יידן.

די אוקראינער האבן דערשאסן איינעם פון די איבערגעבליבענע סאלדאטן. זיי האבן צוזאמענגענומען יידישע מענער און פרויען, זיי באפוילן דעם טויטן טראגן אויפן יידישן בית עלמין און אים דארט באגראבן. די יידן, מענער און פרויען האבן געמוזט דעם טויטן סאלדאט קושן און זינגען פראלעטארישע לידער. א צוויי טעג נאכדעם, זענען אריין די דייטשן אין שטאט. וואס אונזערע ברידער און שוועסטער האבן איבערגעלעבט אין יענער צייט, בין איך נישט אומשטאנד איבערצוגעבן, חוץ אפאר געשעענישן, וועלכע האבן זיך איינגעקריצט אין מיין זכרון.

די ערשטע צייט האט מען גענומען מענער און פרויען צו ארבעט. עסן האט מען כמעט נישט געגעבן. 180 גראם ברויט האט באקומען אן ארבעטער אטאג. דאביי איז די ארבעט געווען זייער א שווערע. שפעטער מיט עטלעכע וואכן, האבן די דייטשן געגעבן א באפעל, די יידן זאלן אפגעבן דער דייטשער מאכט דאס גאלד זילבער, שמוק און בריליאנטן, וואס זיי פארמאגן. דער באפעל האט געווארנט: אויב מען וועט ביי א יידן געפונען איבערגעבליבענע פון די דערמאנטע ווערטזאכן, וועלכע ער האט נישט אפגעליפערט, וועט ער געשאסן ווערן אויפן פלאץ. די יידן האבן אפגעגעבן אלץ, וואס זיי האבן פערמאגט. די דייטשן זענען ארומגעגאנגען מיט שפירהינט, וועלכע האבן ארויסגעשלעפט יעדע זאך, וועלכע האט נאך געהאט עפעס א ווערט.

אין איינעם א טאג האבן די אוקראינער און דייטשן געפונען באהאלטן בילדער פון די סאוועטישע פירער. זיי האבן צוזאמענגענומען די יידן און געהייסן זיי טראגן די בילדער; דאס איז געווען א מין פראצעסיע ביז אויפן יידישן בית הקברות. דעם גאנצן וועג האבן די יידן געמוזט זינגען און אויס־האלטן שרעקלעכע קלעפ. דערנאך האבן זיי די בילדער באגראבן. די דייטשן האבן באפוילן די יידן, זיי זאלן אויסגראבן קברים פאר זיך אליין. עס האבן זיך גע־פונען דאמאלס אויפן בית הקברות 300 יידן און די מערדער האבן זיך געגרייט זיי אויסצומארדן. על פי נס איז דאס דאמאלס נישט געשען... עס האט זיך באוויזן פלוצלונג דער קאמענדאנט פון שטאט, וועלכער איז געווען אן עסטרייי־כישער דייטש און באפוילן די יידן צו באפרייען. דאמאלס זענען זיי ניצול געווארן, אבער נישט אויף לאנג.

עס איז געקומען א באפעל, די יידן זאלן אפליפערן פאר די דייטשן אלע פוטער־מלבושים, וועלכע זיי האבן פארמאגט. די יידן האבן אלס אוועקגעגעבן פון זיך. זיי זענען געבליבן נאקעט, פארהונגערט, צעבראכן. אבער תמיד האבן די קדושים אונזערע געהאפט אויף א נס, קיינער פון זיי האט נישט געוווסט, דאס עס דערנעענטערט זיך דער טראגישער סוף.

דעם 4 יאנואר 1942 האבן זיך באוויזן אין טורקא געסטאפא לייט מיט אוקראינישע מיטהעלפער. זיי האבן אנגעהויבן כאפן: מענער, פרויען און קינדער. זיי האבן צוזאמענגענומען אן ערך 800 מענטשן, זיי פארשפארט אין פארשידענע פונקטן אין שטאט. מען האט זיי שרעקלעך געשלאגן. די יידן וועלכע זענען נאך געווען פריי, האבן זיך געווענדעט צום יודנראט. מען האט זיך באמיט אויסצוקויפן די יידן. די דייטשן האבן צוגעזאגט די אומגליקלעכע צו באפרייען. מען האט זיי אפגעגעבן דאס לעצטע, וואס האט זיך געפונען אין יידישע שטובער. די דייטשן האבן אלס צוגענומען, נאר די יידן האבן זיי ארויפגעווארפן אויף לאסט־אויטאס, אזוי ווי מען ווארפט האלץ. אויף די קרבנות האבן זיך ארויפגעזעצט אוקראינער, זיי האבן געזונגען אויף קולי קולות, כדי מען זאל נישט הערן די געוויינען און געשרייען פון די יידן. די ווילדע מערדער האבן ארויסגעפירט די געפייניקטע שוועסטער און ברידער אונזערע אונטער דער שטאט. דארט זענען געווען אנגעגרייט מאסן גרובער. זיי האבן אלע געשאסן אדער לעבעדיק געווארפן אין די גרובער. איין פרוי

איז פון די 800 געבליבן לעבן. זי האט דערציילט וויאזוי מען האט די מענטשן אומגעבראכט.

די יידן, וועלכע זענען אין יענער צייט נאך געבליבן לעבן אין טורקא, האבן געליטן שרעקלעכן הונגער. זיי האבן שוין גארנישט פארמאגט. אלס האבן די דייטשן אוועקגערויבט. פאר א קארטאפל, אדער א ביסל מעל, האבן זיי אוועקגעגעבן דאס לעצטע העמד. צו דער צייט האבן די דייטשן ארויס־געגעבן א באפעל: אויב מען וועט כאפן א פויער, וועלכער וועט פארקויפן לעבנסמיטל א ייד, וועט ער געשאסן ווערן גלייך מיט דעם יידן.

יידן זענען געשוואָלן געווארן פאר הונגער און אויסגעשטארבן אין די מאסן. אויסגעגאנגען די הייליקע געמאטערטע נשמהעס. די נאך לעבן גע־בליבענע האבן זיי מקנא געווען... עס זענען געשטארבן 15—20 מענטשן א טאג, א חוץ פון די דערפער ארום טורקא. יענע טויטע יידן האט מען נישט געקאנט ברענגען צו קבר ישראל, ווייל עס איז געווען פארבאטן די יידן צו פארן פון איין פלאץ אויפן צווייטן. א ייד האט נישט געטארט ארויסגיין אויף דער גאס, נאר אין געוויסע שעהען אין טאג. אויב מען האט געטראפן א ייד אין גאס, האט מען אים געשאסן אויפן ארט. יעדער ייד האט געמוזט טראגן דעם שאנד צייכן. ווען מען האט געזען א יידן אָן אזא צייכן, אפילו נעבן זיין הויז, האט מען אים תיכף געשאסן. שווער איז היינט צו גלויבן, אז א מענטש האט דאס אלס געקענט איבערלעבן.

עס איז געקומען דאס שרעקלעכסטע: דעם 1 אויגוסט 1942 האבן די דייטשן באפוילן אלע יידן פון דער פראווינץ זאלן זיך פארזאמלען אין טורקא. עס האט געהייסן דאס מען שאפט דארט א געטא. דערווייל האבן די אוקראינער ארגאניזירט אין יעדן דארף די פויערים און זיי האבן די יידן נישט געלאזט ארויס פון זייערע הייזער, ביז מען האט זיי אויף וואגנס, אונטער א וואך, צוגעשטעלט קיין טורקא. די גאנצע שטאט איז געווען ארומגערינגלט מיט די נאצי מערדער. עס זענען געווען צוגעגרייט וואגאנען. מען האט אלע יידן פארלאדן און זיי אוועקגעפירט קיין בעלזשיץ. דארט האט מען זיי אלע אומ־געבראכט. געציילטע יידן איז דאמלס געלונגען צו בלייבן לעבן. זייער גורל איז אבער נישט געווען קיין בעסערע. זיי זענען אלע שפעטער טראגיש אומגעקומען.

די קינדער אקציע אין טורקא

די קינדער אקציע, וואס די דייטש־נאצישע בעסטיע האט דורכגעפירט אין טורקא איז געווען גרויזאם אין איר גאנצן פארנעם. דאס אויסטערלעשע כאפן די קינדער פון די גאסן, פון די שטובן און באהעלטנישן איז געווען אזוי כיטרע, אז עס איז קיין גלייכן נישט געווען.

די מערדער זענען ארומגעפארן מיט אויטאמאבילן און געכאפט די קינדער שפילנדיק; מ׳האט זיי אריינגעווארפן אין אויטא ווי שטיינדלעך, און צוקלאפט זיי די קעפלעך. איין מאשין איז אנגעפארן פון דעם לאקיטש און געטראפן קינדער זיך שפילן נעבן אהרן־לייב ווייכערס הויז. געכאפט שוע אייכנבוימס א מיידל ביי די פיסלעך און עס אריינגעווארפן אין דער מאשין. איז געווארן א גרויסער געוואלד און די מוטער פונם קינד איז געקומען צו לויפן און געוואלט אפנעמען דאס מיידעלע; די דייטשן האבן די מוטער דערשאסן אויפן ארט. איז געקומען צו לויפן די באבע, די מוטערס מוטער און אנגעהויבן שרייען: „מערדער, פארוואס האט איר דערשאסן מיין קינד?!" — האבן זיי די באבן אויך דערשאסן. די געוואלדן און די פאניק אין דער גאס זענען געווען נישט צום באשרייבן. א פחד איז געפאלן אויפן גאנצן שטעטל. די פאר־צווייפלונג פון די מאמעס און טאטעס זענען דערגאנגען צו דער העכסטער מדרגה.

אין דער זעלבער צייט איז די דייטשע פאליציי, מיט זייער געהילפן, ארומגעלאפן פון שטוב־צו־שטוב און געכאפט די קינדער פון די שטובן און באהעלטענישן און אפגעפירט זיי צום באשטימונגס פלאץ, ווו מ׳האט זיי דערשאסן.

אסתר ווייס, א יונגע פרוי, אברהם ווייס׳ס א טאכטער, איז דאן גע־גאנגען אין דער איליצע נעבן אברהמצי לאנגענויער מיט איר קינד אויף דער האנד. זענען אנגעקומען צוויי ס.ס.־לייט און האבן מיט געוואלט געריסן דאס קינד פון אירע הענד. זי האט דאס קינד פעסט געהאלטן און נישט געלאזט עס ארויסנעמען פון אירע הענט. האבן די ס.ס. לייט געשאסן די מוטער און געכאפט דאס קינד ביי די פיסלעך און געגעבן א זעץ מיטן קעפל אין דער וואנט און עס אוועקגעווארפן א טויטס אויפן טראטואר...

ווען כ׳בין געווען אין סאמבאר אין 1945, האט מיר א טורקער ייד דערציילט אין זיין וווינונג א גרויל־טאט ביי דער קינדער אקציע. מען האט געפירט חיים פיילער, **שלמה פיילער דעם קצבס א ייִנגל, צום באשטימונגס פלאץ. דאס יינגל האט אזוי שטארק געוויינט און געכליפעט, אז ס׳האט געריסן דאס הארץ אויף שטיקער. אין דערמיט פון דער איליצע האט זיך דאס קינד געווארפן אויף דער ערד און געשריגן:** „איך וויל נישט גייען, מ׳וועט מיך שיסן. איך וויל לעבן, כ׳וויל נישט מ׳זאל מיך שיסן. כ׳וויל נישט גייען; לאזט מיך אפ, כ׳וויל דערטלויפן אין מיין באהעלטעניש...״

דער מענטש האט דערציילט ווייטער: „ס׳האט געדויערט א לענגערע צייט ביז מ׳האט דאס קינד בארואיגט, און אוועק וויינענדיק אויפן באשטימוגס פלאץ, ווו מ׳האט עס גלייך דערשאסן...

כ׳בין געזעסן אויפן בענקל אין דאס אויסגעהערט. כ׳האב דערפילט, אז אין מיין קערפער צינט זיך אן א פייער און יאגט מיך ארויס פון דער דאזיקער שטוב. כ׳בין דאן ארומגעלאפן ווי א פארסמטער אין די סאמבארער גאסן; צובראכן און פארוווּנדעט בין איך געווארן.

אין דער זעלבער אקציע איז אויך מיין איינציק קינד אברהמעלע דערשאסן געווארן...

ה. פ.

הרחוב הראשי (לגיונוב). די „איליצע״.

אפיזודות דמים

(סיפר דוד בינדר)

א. ח ו ה

עבדנו אז כ־150 יהודי טורקה במחצבת בליץ. באחת האקציות הגדולות האחרונות הוציאו גם אותנו מהעבודה והכניסונו לקרונות משא להישלח למחנות. לפני כן היה עלינו עוד לעמד במיסדר, כיאה לגרמנים, בו שוסה בנו כלב־ציד גדול; באותו מיסדר נרצחה גם אשת בליץ.

ובאחת הקרונות נפגשתי עם אחותי, שנתפסה באקציה והובאה לכאן. היא היתה מודאגת מאוד וסיפרה לי כך: היא נתפסה בצאתה מהבית לסדר דבר־מה. אך לפני צאתה הכניסה את בתה חוה למיסתור וכלאה אותה מבחוץ... וכעת, כשלוקחים אותה למחנה המוות — מה יהיה על חוה?... הרי תיחנק שם!

בינתיים התברר, שנתפסו יותר אנשים משהיה צורך לפי המיכסה — ומנהל המחצבה הופיע מיד במקום והחזיר הרבה יהודים, פועלי המחצבה, מהקרונות, ביניהם גם אותי.

הפרידה מאחותי היתה מזעזעת. פרידה בין אח לאחות נידונים למוות — מי יום מוקדם יותר ומי יום מאוחר יותר... כשהוצאתי מהקרון התחלתי מיד לחשוב על שיחרור חוה מכילאה. איכשהו עלה בידי להגיע לבית אחותי ולשחררה, אך אחותי, כמובן, לא זכתה לדעת, כי הילדה ניצלה...

אבל בזה לא תמו עדיין הרפתקאותיה של חוה: עוד נכונו לה ימים קשים.

אביה ויהודים טורקאים אחרים ישבו בבונקר, שחפרו להם בשימונקה. בעבור קילו סוכר וליטר וודקה נמסר הדבר על־ידי גוי לגרמנים. הגרמנים הגיעו ותוך כדי ההרג והחיסול חמקה חוה, שגם היא היתה בין יושבי הבונקר, והגיעה יחפה וקרועה לאיזה איכר בקצה הכפר ונשארה שם. הדבר נודע לי כשאני כבר הסתובבתי ביערות הסביבה, ביחד עם יהודים אחרים מטורקה. מיד החשתי לה עזרה וצורכי אוכל — וחוה חיתה... היא זכתה לעלות לארץ ישראל לאחר השיחרור.

ב. הורים רוצחים ילדתם

בראותנו לדעת, עובדי המחצבה היהודיים האחרונים, כי לשווא תקוותנו להישאר בחיים, החלטנו ללכת ליערות. אחרי המינהרה של יאבורה מצאנו מקום לבונקר, שנמצא, אמנם,לאחר הניסיון הראשון, לבלתי מתאים כל־כך. אנו עבדנו עדיין במחצבה — ושישה אנשים שלנו חפרו את הבונקר. ערב־ערב העבירו כ־20 איש מאתנו תבואה ואוכל לקראת חיי הבונקר.

בינינו היתה משפחת מסוימת אחת מטורקה שרצתה גם היא ללכת ליער. אך דא עקא, היתה להם ילדה בת שלוש... מתחילה מסרוה לגוי, אך משום־מה החזירה הלה מהר. החלטת ההורים היתה מחרידה: בעזרתו הפעילה של חבר משפחה אחד החניקו את הילדה! וקרה, שבהתנפלות הראשונה של הגרמנים על הבונקר שלנו, שאליו ברחנו, לאחר הכרזת טורקה ל„יודן־פריי", נהרג בראשונה החבר השלישי הזה...

ג. ביערות אפוליניק

חיי היער היו קשים וללא נשוא; באין ברירה חיינו משוד. היינו מתנפלים על איכרים משתפי פעולה עם הגרמנים — וכך המשכנו לחיות, כשמספרנו פוחת והולך...

פעם נמסר לנו על בית של משתף פעולה כזה בכפר אחד. התנפלנו עליו ושדדנו כל הבא ליד: רכוש ומלבושים. לאחר זמן נודע לנו, כי טעינו בכתובת: היה זה דווקא גוי, שהיטיב עם יהודים; מנדל זייפרט ואשתו היו שם מוסתרים. אז אספנו את כל הדברים ששדדנו, גם את אלה שהספקנו כבר למסור לאנשים אחרים, והחזרנו אותם לגוי. בהזדמנות זו נפגשנו שם גם עם משפחת זייפרט והשמחה היתה גדולה מאוד.

הגרמנים ומשתפי הפעולה לא נתנו לנו מנוח. המצודים עלינו היו לעיתים קרובות. פעם התנפלו עלינו הגרמנים. האיש על המשמר החזיק זמן רב את הגרמנים במרחק די רב. הוא שילם בחייו, אך איפשר לכל החבורה להימלט ולהתפזר.

בקרב הקבוצה היו שתי בנות וייכר, בנות 8 ו־10. אחת הילדות לא הספיקה לנעול משהו לרגליה ובמנוסתה התרוצצה בשלג ובכפור יום תמים, כשהיא יחפה. הילדה חלתה וכאבי רגליה היו ללא נשוא. החלטנו לגשת לכפר ולהכניס אותה לאחד הבתים עד שתבריא. דפקנו באחד הבתים ומצאנו שם אישה זקנה אחת. אמרנו לה בצורת פקודה: „הנה, הילדה חולה; קפאו רגליה. אנו משאירים אותה אצלך ועליך לעשות הכול כדי לרפאה; כעבור זמן קצר נבוא אליך לקחתה..."

לאחר כ־10 ימים הלכנו לבדוק מה שלומה; היינו 5 אנשים, ביניהם בן דודה אנשיל וייכר. האישה אמרה לנו, כי לאחר כל מאמציה לא עלה בידיה לרפאה; אם אלוהים בלבנו עלינו להמית את הילדה, כי ייסוריה גדולים מנשוא...

ענינו לה, כי עלינו להיוועץ בכל הקבוצה שביער. ו„היער" החליט להמית את הילדה; הוטל על חמשת האנשים הקודמים לבצע את הדבר. ולאחר ימים אחדים חזרנו לאישה בכפר, וראה זה פלא — הילדה החלה להבריא! לא ארכו השבועות והילדה חזרה היערה.

ב־1949, 5 שנים לאחר השיחרור, ביקרתי אצל חברי בפולין בעיר וורוצלב. בהיכנסי לבית מסחרו מצאתי שם עלמה צעירה, שחייכה אלי ולא פסקה... שאלתיה: „מי את?" ענתה: „הילדה, שהוצאת נגדה פסק־דין מוות..." והיא כבר אז בת 17.

משה הגר — גניה ליברמן
נתניה

הבריחה מעל־יד הקבר הפתוח

זה שנה שנייה, שהסתתרנו בבונקר ביער סיאנקי, שליד טורקה. גוי, ידיד נעורים, הוא אשר דאג להביא לנו פעמיים בשבוע תפוחי אדמה ופרוסת לחם שעורים.

יום אחד הופיע הגוי, ייזכר לטוב, וסיפר לנו, כי בא אליו מבריח גבולות ושאלו, שמא יודע הוא על יהודים מסתתרים, המעוניינים לעבור את הגבול להונגריה תמורת תשלום הגון, כמובן.

הסכמנו להסתכן והלכנו עם המבריח דרך היערות שמונה ימים עד הגיענו לעיר הגבול ההונגרית אוז׳הורד. היה זה ערב ראש־השנה. יהודי הונגרי הסכים להעבירנו ברכבת לבודפסט, תמורת תשלום. את לשון המדינה לא ידענו — ובדרך מצודים אחרי פליטים.

בדרך נערך חיפוש על־ידי המשטרה ההונגרית ותפסונו ללא תעודות. הורידונו מהרכבת והחזירונו לגבול הפולני; שם נמסרנו לידי הגסטפו בסיאנקי. היו עמנו עוד 19 יהודים, שנתפסו באותה רכבת; כולם נורו אחר כך ביד הפושעת.

הגרמנים כלאונו במרתף ושלחו אחד האוקראינים לחפור לנו קבר אחים. אכן, הגורל לעג לנו — אותו אוקראיני היה פועל בשדותיו של אבי, יוסף העגער; כעת חצב לנו קבר ביד אמונה.

לפנות ערב הביאונו לקבר. היה זה ביום ראשון של ראש־השנה, כולנו עמדנו בשורה סביב הקבר ולבנו כבד עלינו: הזהו יום הדין שלנו? הכה יתאכזר אלינו הדין — ואנו עדיין צעירים כל־כך... ציוו עלינו להתפשט עד הכותונת והעמידונו בשורה. במקרה עמדנו אנו בסופה של השורה וכל אחד מבינינו אמר למשנהו, כי הוא רוצה למות קודם, לבל יראה במותו של השני. אך במהירות הבזק החלטנו — לברוח! לא כדי להינצל ולחיות — לכך לא קיווינו — כי אם כדי לקבל את הכדור מאחור, בלי לצפות לו בעיניים פקוחות, בלי לראות, כיצד נורה ונופל.

והתחלנו לרוץ; איש־איש לכיוון אחר. המטרה — היער, שהיה קרוב מאוד. שמענו יריות מאחורינו; שמענו קול נביחת כלבים משוסים, שהקפיא את הדם: להיקרע לגזרים בידי כלבים משוסים גרוע מקבלת כדור!

והיער הלך הלוך וקרב, הגענו לתוכו והמשכנו לרוץ. הגרמנים פחדו להיכנס ליער מחשש פרטיזנים מסתתרים. והנה מעשה נסים! לא יאומן כי יסופר — נביחת הכלבים פסקה. אולי אבדו את העקבות. בכל אופן, בשבילנו נשאר הדבר לחידה עד היום.

המשכנו לרוץ בלי לדעת לאן. הפחד שיתק בנו כל מחשבה. כך הסתובבנו ביער במשך שבוע ימים ערומים ורעבים, תועים ללא דרך ושביל; מטרתנו האחת — להגיע לאותו גוי שחפר לנו בשעתו את הבונקר.

חודש ספטמבר היה זה, כאמור. הקור הקפיא את עצמותינו, אולם המשכנו לחיות; וקשה להסביר זאת בדרך ההיגיון. ביום השמיני הגענו לביתו של הגוי. הוא פחד מאוד להכניסנו אליו, כי שמע בריחתנו הידהד באיזור כולו. החיפושים אחרינו התנהלו במלוא המרץ.

הגוי נתן לנו כלי חפירה ובכוחותינו הדלים חפרנו בונקר חדש ביער. שם ישבנו רעבים וקופאים עד ששיחררונו הרוסים.

זכינו, לאחר תלאות ונדודים הגענו אל המנוחה ואל הנחלה. ערב מלחמת העצמאות הגענו לישראל — ומה רב היה אושרנו, כשמצאנו את בתנו, אותה שלחנו להונגריה בהיותה בת ארבע!

ובן נולד לנו, הנושא את שם הסב. מי פילל, שעוד נזכה לשעשע על ברכינו נכד חמודות!

אכן, רבות מחשבות בלב איש, ועצת ה׳ — היא תקום!

מיכאל הייזלר

מיר זענען פליטים אין סאוויעט רוסלאנד

די מלחמה האט זיך אנגעהויבן

הערבסט 1939. דאס קליינע מלחמהלע צווישן פוילן און דייטשלאנד, וואס האט אינגאנצן געדויערט אפאר טעג, האט אויפגעטרייסלט דאס גאנצע לאנד און אויך אונזער ווינקעלע. איך האב דאמאלס געוווינט צייטווייליק אין טורקא. יונגע מענטשן, יידן און נישט־יידן, האבן זיך איילנדיק געזעגנט מיט זייערע משפחות און אפגעפארן צו זייערע מיליטער באזעס; אסך האבן זיך מער שוין נישט צוריקגעקערט. איך בין געווען איינער פון די גליקליכע, וועלכע האבן געהאט בלויע מיליטער צעטלען, און האבן זיך נאך פארלויפיק נישט געדארפן זיך צושטעלן צום מיליטער; איך בין פארבליבן אין דער היים.

די ערשטע באמבארדירונג האט געמאכט א בהלה אין שטעטל. די קרעמער האבן באלד באהאלטן זייערע סחורות אין די קעלערס און ס'איז געווארן א מאנגל אין שפייז. די יידישע יוגנט אין שטאט האט ארגאניזירט א זעלבסט־שוץ קעגן אן עווענטועלן איבערפאל פון אוקראינישע נאציאנאליסטן, און א טייל יידן, צווישן זיי אויך מיין משפחה, זענען אנטלאפן אין די שכנותדיקע דערפער, צו קרובים און פריינט; דארט איז די בהלה נישט געווען קלענער ווי אין שטאט... די גוים האבן שוין באצייטנס אנגעהויבן קריצן מיט די ציין און שארפן מעסערס פאר די יידן. עס האט זיך געדאכט, אז אט־אט קומען אריין די דייטשן און מ'שעכט אונז אלע אויס. די שעהן זענען געווען געציילטע און די שפאנונג איז געוואקסן.

ר ו ס ן !...

גרויס איז געווען די פרייד, ווען אנשטאט די דייטשן, האבן זיך באוויזן די ערשטע פאטראלן פון סאוויעטישער ארמיי... יידן האבן זיך בארואיקט און אנגעהויבן פריש צו לעבן און ארבעטן. עס זענען אפילו יא אויסגעפירט געווארן עטלעכע נישט אנגענעמע מעשים דורך די סאוויעטן, ווי ארויספירן מענטשן אויף סיביר און נאציאנאליזירן פארמעגנס — אבער דאס איז גיך פאריבער. גרויסע טראגעדיעס זענען נישט פארגעקומען אין אונזער ראיאן. פארקערט,

די סאוויעטן האבן זיך באצויגן בעסער צו די יידן ווי צו די גוים, און געהאט צו זיי מער צוטרוי.

מענטשן האבן אבער נבואות געזאגט, אז דאס איז נאר צייטווייליק, עס פארבלייבט נאך נישט אזוי. עפעס האבן זיי געהאט א שלעכט פארגעפיל, אז עס מוז נאך עטוואס פארקומען, און זער שלעכטעס.

מיר פלעגן אויך באקומען ידיעות פון די יידישע פליטים, וואס זענען אנטלאפן שוין פון די דייטשן. אלץ האט עדות געזאגט, אז צייט פון גרויסער קאטאסטראפע דערנענטערט זיך. אפילו די סאוויעטן אליין האבן אויך געגלויבט, אז א מלחמה מיט די דייטשן איז אונפארמיידלעך, און אז זי דערנענטערט זיך מיט שנעלע טריט. זיי האבן דאס אפילו באוויזן מיט מעשים — געבויט פעסטונגען און בונקערס.

עטלעכע טעג פארן דייטש־סאוויעטישן צוזאמענשטויס האבן די סאוויעטן מאביליזירט די גאנצע יידישע יוגנט צו מיליטער דינסט. ס׳זענען כמעט נאר פארבליבן אלטע לייט, פרויען און קינדער. אויך דאס מאל, ווי פריער, האב איך געהאט מזל און מ׳האט מיך נישט מאביליזירט; איך בין דאן געווען אין שליחות אין לעמבערג.

דייטש־סאוויעטישער צוזאמענשטויס

דער 22־טער יוני 1941, דער טאג פון דייטשן אנגריף אויף די סאוויעטן, האט מיך פארכאפט אין לעמבערג; דעם דאזיקן טאג וועל איך קיינמאל נישט פארגעסן. איך וועל נישט פארגעסן די צושראקענע פנימער פון אומבאהאלפענע פרויען, לויפנדיק איבער די לעמבערגער גאסן מיט זייערע קינדער, נישט וויסנדיק וואס צו טון. איך האב פארשטאנען, אז אלץ איז שוין פארפאלן — נישטא קיין שום רעטונג. א בענקעניש האט מיך אנגעכאפט צו מיין פרוי און קינדער. מיין געוויסן האט מיך שטארק געפייניקט: פארוואס האב איך זיי איבערגעלאזט הפקר אליין, און איך האב באשלאסן פאר יעדן פרייז זיך פאראייניקן מיט זיי.

כ׳גיי צופוס אהיים

ביי דער חרובער באנסטאציע האב איך זיך כמעט נישט אפגעשטעלט; איך האב זיך האסטיק אויסגעדרייט אין דער ריכטונג פון סאמבאר, און

געלאזט זיך אין וועג אריין צופוס. א שטיין איז מיר אראפ פון הארץ — איך גיי אהיים און באלד וועל איך זיי זען. איך וועל זיך שלאגן מיט די דייטשן, איך וועל זיי שטעכען, רייסן, בייסן. איך וועל נישט לאזן אומקומען מיינע קינדערלעך! איך האב גערעט צו זיך אליין, געפרעגט פראגן און אליין אויף זיי געענטפערט...

אזוי איז מיר אוועק דער גאנצער וועג, וואס האט געדויערט דריי טעג און דריי נעכט, ביז איך בין אנגעקומען אויפן טורקער בארג, אויפן וועג פון יאבאר, הארט נעבן טורקער בית־עולם. פון דארט האב איך געזען גאנץ טורקא. ס׳האט מיך פארשניטן דאס הארץ — כ׳האב גאנץ גוט געוווּסט, וואס פאר אן אומגליק עס לויערט אויפן ארעמען שטעטל. כ׳האב זיך אבער געטרייסט, אז כ׳בין שוין אין שטעטל, און פון דאנען נאך א פאר קילאמעטער — אין מיין היים־דארף. איך האב דערשפירט א שטארקן פארלאנג אפצוטרעטן, דא אויפן בית־עולם, ביי מיין מוטער, וואס ליגט דא שוין זייט אפאר צענדליק יארן. כ׳בין דא, וועל איך צוגיין אפגעבן דעם כבוד, אפשר דאס לעצטע מאל.

איך האב גוט געוווּסט דאס ארט און מיט געוויין געפאלן אויף איר קבר. איך האב איר אלץ דערציילט, אפגערעט זיך פון הארץ. וועגן דער גרויסער סכנה, וואס הענגט איבער אונז, וועגן מיינע קינדער און פרוי, וועלכע איז שוין אין די הויכע חדשים מיטן דריטן קינד. אלץ־אלץ האב איך איר דערציילט, גלייך ווי זי וואלט געשטאנען פאר מיר א לעבעדיקע...

כ׳בין קוים אדורך די גאסן פון שטאט. פול סאוועטיש מיליטער מיט טאנקן און הארמאטן. יידן פארשראקענע פארצווייפלטע לויפן אן א סדר אהין און אהער, נישט וויסנדיק וואס צו טון. כ׳האב זיך נישט אפגעשטעלט און מיט קיינעם נישט גערעט. אויפן וועג האב איך באגעגנט עטלעכע היימישע אוקראינער. כ׳האב זיי באגריסט און געפרעגט, וואס הערט זיך אין דארף. זיי האבן מיר נישט געענטפערט, נאר געשמייכלט פון אונטערן דאשעק און מיטן פינגער געצויגן איבערן האלז, ווייזנדיק ווי א שוחט שעכט...

אנטלויפן אדער בלייבן?...

ס׳האט נישט לאנג געדויערט און איך בין שוין אין דער היים. די קינדער האבן זיך זער דערפרייט מיט מיר; די פרוי — א בלאסע, א טרויעריקע. כ׳האב גוט פארשטאנען איר טרויריקייט: א שוואנגערע פרוי אין אזא צייט האט געהאט וואס צו זיין טרויעריק. איך האב זי בארואיקט.

„איך האב געוווסט, אז דו וועסט קומען צולויפן, דו וועסט אונז נישט איבערלאזן אל־יין הפקר", האט זי צו מיר געזאגט. „קוק דארט — און ווייזט מיטן פינגער — איך האב שוין איינגעפאקט אביסל זאכן און שפייז מיטצונעמען אין וועג אריין; כ'האב נאר געווארט אויף דיר".

„וואס מיינסטו דאמיט?" — האב איך איר געפרעגט מיט פארוווּנדערונג.

„איך מיין, מיר זאלן וואס שנעלער אנטלויפן פון דאנען" — זאגט זי. „האסטו דען נישט געהערט, וואס מיין שוועסטער האט דערציילט, ווען זי איז געקומען צולויפן פון קראקא קוים מיטן לעבן? האסטו דען נישט געהערט, וואס די דייטשן טוען מיט די יידן?! איך וויל נישט ווארטן גוטווייליק אויפן טויט; אויב דער טויט וויל אונז פאר קרבנות, זאל אים נישט אזוי לייכט אנקומען, זאל ער זיך מוטשען מיט אונז, נאכיאגן נאך אונז..."
„מיר וועלן איבערפארן אין א צווייט דארף, צו מיינע ברידער — זאג איך. דארט זענען די אוקראינער אביסל בעסער ווי דא, מער בעלי־בתישער. דאך, אזויפיל יארן האבן זיי געלעבט גוט מיט מיינע עלטערן, מיט מיינע ברידער. מיר האבן דארט אפילו שותפותדיקע פעלדער מיט זיי; וועסט זען זיי וועלן אונז גוט אויפנעמען".

„גלויב נישט די שונאים! — זאגט זי. זיי קוקן שוין אויס אויף די מינוט, די דייטשן זאלן קומען. דאן וועלן זיי אליין זיך אפפארטיקן מיט די יידן און צורויבן זייערע פארמעגנס".

די טיר האט זיך געעפנט און עס קומט אריין מיין ווייבס שוועסטער, א מיידל, נאך נישט חתונה געהאט. איך האב געהערט אייער ויכוח — האט זי זיך געווענדעט צו מיר און געזאגט — ווען דו וואלסט געזען דאס, וואס מיינע אויגן האבן געזען, וואס די דייטשן האבן געטון מיט די קראקאווער יידן, וואלסטו קיין איין מינוט דא נישט געזעסן. גיי רו זיך אביסל אויס, ביזט דאך מיד פון וועג. זארג זיך נישט, איך פאר אויך מיט אייך, און מיר דריי דערוואקסענע מענטשן וועלן נישט פארפאלן ווערן!"

מיין ווייב איז דערווייל אוועק צו אלע שכנים און צוגערעדט זיי צו אנטלויפן.

„ווהין וועלן מיר לויפן — האבן זיי געצויגן מיט די אקסלען. עס וועט גיך אדורכגיין. נארעלע, דו געדענקסט דען נישט, צוריק מיט אנדערטהאלבן

יאר, ווי גרויס דער פחד איז געווען, ווען די דייטשן האבן באדארפט ארייַנקומען? — און ס׳איז בשלום אדורך. אחוץ די פאר מענטשן, וואס מ׳האט געהרגט אין טורקא אונטערן פעטריקאוו איז דאך מער קיין שלעכטס נישט פארגעקומען; אזוי וועט עס אויך ווייטער בשלום אדורכגיין. די דייטשן מיינען נאר די קאמוניסטן — און וואס האבן זיי צו אונז?...״

דערווייל בין איך אויפגעשטאנען פון שלאף און ארויס אין דרויסן זען, ווער ס׳קלויבט זיך אין וועג אריין. אויפן וועג האב איך באגעגנט א רוסישן באאמטן, מיינער א באקאנטער; כ׳האב אים געפרעגט, וואס הערט זיך. „נישט גוט — האט ער געענפערט. אונזערע טרעטן אפ, און מיר, דער גאנצער ראיאן, מיט אלע רוסישע באאמטע, פארן אויך מארגן גאנץ פרי...״ דאס לעצטע האט ער מיר געזאגט בסוד, אז קיינער זאל נישט הערן...

איך בין שוין די גאנצע נאכט כמעט נישט געשלאפן. כ׳האב צוגעגרייט דעם וואגן, געמאכט א בודע ווי ביי די ציגיינער און איינגעשפאנט די פערד. מיין ווייב מיט איר שוועסטער האבן דערווייל צוגעגרייט די קינדער און ארויפגעלעגט די פעקלעך, וועלכע זיי האבן צוגעגרייט. נישט ווייט פון מיין שטוב האב איך דערזען עטלעכע יונגע אוקראינער סודען זיך: זיי האבן שוין געוואַרט, ווי הינט אויפן ביסן...

מיר לויפן...

מיר זענען אפגעפארן. מ׳האבן זיך גלייך אנגעשלאסן אין דער גאנצער קאמפאניע סאוויעטישע באאמטע און לערער. ס׳האבן זיך אויך אנגעשלאסן צו אונז נאך עטלעכע יידישע משפחות: לייב טייכמאן פון ניזשני וויסאצקי, יוסף שינדלער פון יאבלאנאוו, ביידע שוואגערס בערל העגער מיט יעקב פעלדמאן פון ניזשנע וויסאצק — אלע מיט זייערע משפחות. אויך אברהמטשע פייליור פון ניזשני וויסאצק מיט זיין שוועסטער, שמואל זישע פורמאנס צוויי קינדער; אלע זענען ארויס מיט פערד־און־וואגן. דאס זענען געווען די עטלעכע געציילטע משפחות פון גאנצן טורקער באצירק, וועמען ס׳איז געלונגען די לעצטע מינוט צו דערטלויפן; דאס רעשט יידן זענען איבערגעבליבן.

מיר האבן אייגנטלעך נישט געוווסט וווהין מיר פארן, נאר מיר זענען געפארן אין דער ריכטונג פון אלע פארערע. ס׳זענען געפארן טאנקן, הארמאטן, פארשידענע מיליטער־פארמאציעס און ציווילע; דער וועג איז געווען פול

געשטאפט. דאס איז נישט געווען קיין נארמאל פארן, דאס איז געווען א שדים געיעג. מיר האט דאס זער פארדראסן... מילא, מיר ציווילע אנטלויפן — מיר זענען דאך שוצלאזע מענטשן, מיט ווייבער און קינדער אויף די פורן. אבער זיי ? ! די מעכטיקע רוסישע ארמיי ! ווו איז זייער כבוד, זיי שעמען זיך גארנישט ? !...

אונזער גרופע, ספעציעל די יידן, האבן זיך געהאלטן צוזאמען און געזארגט איינער פארן צווייטן, עס זאל ווער פון אונז נישט איבערבלייבן אין וועג. אויב ס׳איז ביי וועמען עפעס צעבראכן געווארן פון וואגן, האבן אלע געהאלפן פאריכטן ; דערנאך איז מען ווייטער געפארן. בייטאג פלעגט מען רוען און ביי נאכט ווייטער פארן. מיין ווייב האט זיך דעם גאנצן וועג אויפגעפירט ווי אן אשת־חיל, קיינמאל זיך נישט באקלאגט, געזארגט פאר די קינדער, און פון צייט צו צייט געלאזט מיך אביסל אפרוען און אליין אנגעטריבן מיט די פערד.

אין רוסלאנד

אזוי זענען מיר געפארן אן ערך פיר וואכן, ביז דער אלטער רוסישער גרענעץ, ביים טייך זברוטש. ווען מיר זענען שוין געווען אויף דער רוסישער טעריטאריע, זענען זיך די סאוויעטן צופארן יעדער אין זיין ריכטונג און היים, נאר מיר יידן זענען פארליבן אליין אן א פירער... נאך א קורצער בעראטונג האבן מיר באשלאסן איבערצולאזן די פערד און וואגנס הפקר, און פארטזעצן אונזער וועג מיט דער אייזנבאן.

ווען כ׳האב אראפגעלאדן מיינע פעקלעך און קינדער פונם וואגן, האב איך באמערקט עפעס א שווער פעקל, ביז איצט נישט געזען עס. ס׳האט זיך שנעל ארויסגעוויזן, אז דאס האט עס מיין ווייב מיטגענומען דעם טלית און תפילין, א סידור און נאך עטלעכע ספרים. „כ׳האב נישט געוואלט, אז די באנדעס דייטשן און אוקראינער זאלן האבן פון וואס חוזק צו מאכן" — האט זי געזאגט.

באלד איז אנגעקומען א גרויסער טראנספארט פון לאסט וואגאנען, וועלכע זענען געווען פול מיט פליטים, יידן און נישט־יידן. דער טראנספארט האט זיך אפילו נישט אפגעשטעלט אויף דער סטאציע, נאר לאנגזאם אדורכגע־פארן ; אין מיטן פארן האבן מיר צעווארפן אלע קינדער פון אונזער גרופע

איבער אלע וואגאנען — און מיר זענען ווייטער געפארן... א גרויסער טייל פון אונזערע פעקלעך זענען פארבליבן אויף דער סטאציע; צווישן זיי אויך מיין טלית און תפילין. מיר זענען צופרידן געווען, אז מיר האבן אונזערע קינדער.

פארנדיק האבן מיר ביסלכוויז צוזאמענגענומען אונזערע קינדער אין איין וואגאן. און מיר זענען געפארן אלץ ווייטער און ווייטער ביז מיר זענען אויסגעמישט געווארן אין דעם גרויסן ים פון יידישע פליטים פון פארשידענע לענדער — פוילישע, ליטווישע, לאטווישע, עסטאנישע, בעסאראבישע און אוק־ראינישע יידן. מיר האבן זיך אלע געטיילט מיטן ביטערן פליטים גורל.

דעם 11טן אויגוסט 1941 האט מען מיר געווונשן מזל־טוב אין דער שטאט סטאלינגראד — מיין ווייב האט געבוירן א טאכטער. דאס איז געווען קוים אין אנהויב פון אונזער טראגישער וואנדערונג איבער רוסלאנד.

אין באלאגערטן סטאלינגראד

נאך א קורצן אפרו אין א קאלכאז פון סטאלינגראדער געגנט, ווען די דייטשן האבן אנגעהויבן די געוואלדיקע אפענסיווע אויף סטאלינגראד — בין איך שוין נישט געווען צוזאמען מיט מיין משפחה. די סאוויעטן האבן מאביליזירט גרויסע כוחות און געשיקט פארטיידיקן די גרויסע שטאט מיט אירע ריזיקע פאבריקן. ווען מען מיט געווער אין דער ארמיי אריין און ווען גראבן פעסטונגען און אויספירן אנדערע סטראטעגישע ארבעטן אונטער דער אנפירונג פון מיליטערישע אפיצירן, פאליטרוקן און פראראבן; אין אזא איינהייט האב איך זיך געפונען.

עס איז שוין געווען שפעט אין הערבסט. א חוץ די שווערע נארמען ארבעט און שרעקליכן הונגער, האט מיך די רוסישע קעלט געפרווירן מיינע האלב נאקעטע ביינער. מענטשן זענען דא געפאלן פון הונגער און קעלט מער ווי אויף די פראנטן.

די משפחה אין דער פרעמד, אין גרויסער סכנה

די משפחה מיינע איז געווען ווייט, אין דער פרעמד און אין א גרויסער סכנה; דער שונא האט זיך דערנענטערט צו זיי. דאסמאל נאך אין גרעסער סכנה ווי מיט פיר חדשים צוריק, ווען מיר זענען דערטלאפן פון דער היים. דאמאלסט איז נאך געוועןווארעם אין דרויסן, יעצט איז קאלט און מיט א

קליין קינד. ווער ווייסט, אויב ס׳געפונט זיך נאר ווער פון די היימישע מענטשן, וועלכע זאלן ארגאניזירן און צוהעלפן דאס אנטלויפן. דער קאפ פלעגט מיר צושפאלטן ווערן טראכטנדיק; כ׳האב נישט געקאנט רוען. איך וואלט שוין געלאפן צו זיי, אבער ס׳איז א מהלך פון א דריי הונדערט קילאמעטער צו זיי. וואס טוט מען? — טראכט איך. ס׳איז שוין אפשר בעסער געווען צו שטארבן אין דער היים, גלייך מיט אלע, ווי דא, אין די סטאלינגראדע סטעפעס...

נאך א שווערן אינערלעכן קאמף, האב איך באשלאסן לויפן, לויפן — אפשר וועט מיר דאסמאל, ווי פריער, אויך געלונגען קומען צו זיי אין די ריכטיקע צייט און העלפן זיי דערטלויפן? און ס׳איז מיר טאקע געלונגען, און כ׳האב מיין ציל דערגרייכט. נאך א וואנדערן פון עטלעכע טעג, האב איך זיי שוין באגעגנט אין וועג צו א באנסטאציע... דער מאמענט פון אונזער צוריקטרעפן וועל איך קיינמאל אין לעבן נישט פארגעסן! כ׳בין שפעטער געוואר געווארן, אז דאס אנטלויפן האט ארגאניזירט חנה פורמאן, שמואל זישעס טאכטער פון באריניע — סך־הכול א מיידל קוים אכצען יאר אלט! זי האט עס געקלאפט אין אלע טירן פון די ארטיקע מאכט־ארגאנען, מ׳זאל איר העלפן עוואקואירן די פאר משפחות; די ארטיקע ארגאנען האבן דערפילט איר פארלאנג. זי אליין איז נישט אפגעטרעטן פון ארט ביז אלע זענען ארויסגעפארן; זי איז געפארן מיט דער לעצטער מאשין, אויף וועלכער מיין משפחה איז אויך געווען.

אין דרויסן איז געווען קאלט. שניי מיט רעגן. מיר זענען געזעסן אויף א פארלאזטער באנסטאציע און געווארט שעה׳ען־לאנג אויף א צוג. צוגען זענען געווען געלאדן מיט מלחמה־מכשירים. אלע צוגן זענען געגאנגען אין איין ריכטונג — סטאלינגראד. אבער קיינער האט אונז נישט געוואלט אויפנעמען, דאצו נאך מיט קליינע קינדער אין די ווינדעלעך.

נאך א שטארקן בעטן האט א סאוויעטישער אפיציר רחמנות באקומען און דערלויבט, מיר זאלן פארנעמען א שטיקל פלאץ אויף איינער פון זיינע געלאדענע אפענע פלאטפארמעס; אזוי זענען מיר אפגעפארן. כדי צו פארהיטן פון שניי און ווינטן, האב איך פון שטיקער ברעטער אויפגעשטעלט א בודע, פארהילט מיט ריטלעך און שטרוי, וואס מיר האבן דארט צוזאמענגעקליבן. און אזוי האבן מיר געטולעט און געווארעמט אונזערע קינדער; דאס עלטסטע איז דאמאלס אלט געווען 6 יאר, און דאס יונגסטע — 3 מאנאטן.

א נארמאל פארן קיין סטאלינגראד האט געדארפן געדויערן עטלעכע שעה; מיר זענען געפארן אהין פיר וואכן. מיר האבן געוואלט דורך סטאלינ־

גראד אריבער די וואלגע. פון די צווייטע זייט וואלגע איז שוין געווען א פרייער פארקער אין דער גרויסער און ברייטער רוסישער וועלט אריין. קיין סיביר, קיין קאווקאז, צום ווייטן מזרח און אויך צום מיטעלען מזרח. מיטן גאנצן פליטים־שטראם זענען מיר אריין קיין סטאלינגראד און געווארט אויף א מעגלעכקייט אריבערשווימען די וואלגע.

די באלאגערטע שטאט

סטאלינגראד איז געווען פארפולט מיט פליטים, אז טראמווייען און אויטאס האבן נישט געקאנט דורכגיין... מענטשן האבן זיך געשטופט און געריסן, אפילו געשלאגן, איבער א ווינקעלע, ווו זיי זאלן זיך קענען אביסל פארהיטן פון די שארפע ווינטן און שנייען. אסך זענען פארפרוירן און צעקוועטשט געווארן פון זיך אליין.

נאך עטלעכע טעג פון שווערע ליידן, איז געקומען א באפעל פון דער אויבערמאכט, אז די גאנצע באפעלקערונג, אויך די פליטים, זאלן עוואקואירט ווערן; צו דעם צוועק האט די רעגירונג צוגעשטעלט שיפן מיט שיפלעך אויף דער וואלגע. א שרעקליכער כאאָס איז געווען ביים פארלאדן די שיפן. יעדער האט געוואלט וואס פריער... די קולות און געוואלדעס, דאס לויפן און שטופן־זיך — דאס אלץ האט אויסגעזען ווי א טרינקנדע שיף מיט מענטשן אין מיטן ים... ביי אזא צומישונג האבן זיך גאנצע משפחות צעשייט. אויך אונזער היימישע גרופע, מיט וועלכע מיר האבן זיך די גאנצע צייט געהאלטן צוזאמען, איז דא צושייט געווארן, און מיר האבן זיך שוין מער נישט געזען און נישט צוזאמענגעטראפן.

נאך לאנגע און שווערע חדשים וואנדערן מיט פארשידענע קאמוניקאציעס, בין איך מיט מיין משפחה אנגעקומען אין מיטל־אזיע, הארט אונטער די הימאלייען בערג. דארט האבן מיר געטראָפן אסך משפחות פון פוילן, וועלכע זענען מיט א צייט צוריק ארויסגעפירט געווארן פון פוילן דורך די סאוויעטן.

דא האבן מיר זיך געפילט זיכער, אן סכנות; מיר זענען דא פארבליבן ביז זומער 1944.

אסתר ברנד
קרית ביאליק

הצלה בזכות חסידי אומות העולם

„חסידי אומות העולם יש
להם חלק לעולם הבא"
(תוס' סנהדרין י"ג)

הרבה נכתב על השואה וכן על האוכלוסיה האנטישמית, אשר עזרה לנאצים בביצוע זממם; לעומת זאת לא סופר עדיין הרבה על חסידי אומות העולם, אשר סיכנו לא פעם חייהם, למען הציל נפש מישראל. וכאחת מניצולי השואה, חושבני, כי לא אצא ידי־חובתי, אם לא אעלה על דפי הספר הזה את גבורתה של משפחה פולנית אחת, שבביתם החם מצאתי מחסה בימי השואה.

היה זה בנובמבר 1942. החורף היה בעיצומו. הקור חדר לעצמות, כרגיל בטורקה, עיר ההרים. ברחוב רינק אפשר היה לפגוש בכפריים אוקראינים אחדים ליד מזחלות החורף שלהם, שבאו למכור את תוצרת אדמתם, כגון תפוחי אדמה, קמח שיפון ועוד — הכול בכמויות זעירות. לפרקים אפשר היה להבחין ביהודי, ענוד טלאי „מגן־דוד", המחליף מילים עם כפרי, הפונה, אגב, כה־וכה לראות, אם אין גרמני בסביבה. בדרך כלל נגמר המשא־ומתן ללא תוצאות, היות והאיכר דרש מחירים אסטרונומיים בעבור כל קילו תפוחי־אדמה — וזאת תמורת בגדים, כלי מטבח וכד'. היהודים, ששרדו אחרי האקציות, מתי מספר היו, כחמש מאות, שבורים בנפשם ומחוסרי אמצעים. על אי־ענידת הטלאי היה יהודי צפוי לעונש מוות. ולמרות זאת הסתכנתי והתהלכתי לא־פעם ברחובות ללא טלאי; מראי הארי היה בעזרי. אך הפעם בלכתי ברחוב, תקף אותי משום־מה פחד וענדתי על זרועי את הטלאי. ניגשתי לאחד האיכרים ושאלתיו, אם אין ברצונו לקנות מידי כלי מטבח תמורת מזון. האכר הסכים והלך אחרי עד לביתנו. הראיתי לו כל מיני סירים וצלחות. הוא התבונן בהם, אולם במקום לשאול על מחיר הציע לי... להתלוות אליו, והוא היה מוכן להחביא אותי עד סוף המלחמה. „ראיתי מודעות — אמר — לפיהן עליכם להיות מוכנים לצאת לגיטו סמבור; לנו אין ילדים בבית, ואנו רוצים לעשות מעשה טוב בעולם הזה ולהציל נשמה צעירה מהשמדה". הצעה זו הפתיעתני

עד־מאוד. סיפרתי לאמי והיא, כמובן, הסכימה. נדברנו להיפגש ע"י „צגלניה". היה עלי להתלבש כאחת האוקראיניות, לצאת לדרך ולעצור מזחלת, אשר הוא עמד לשבת בה, ולבקש להסיעני לוויסוצקו־וישנה.

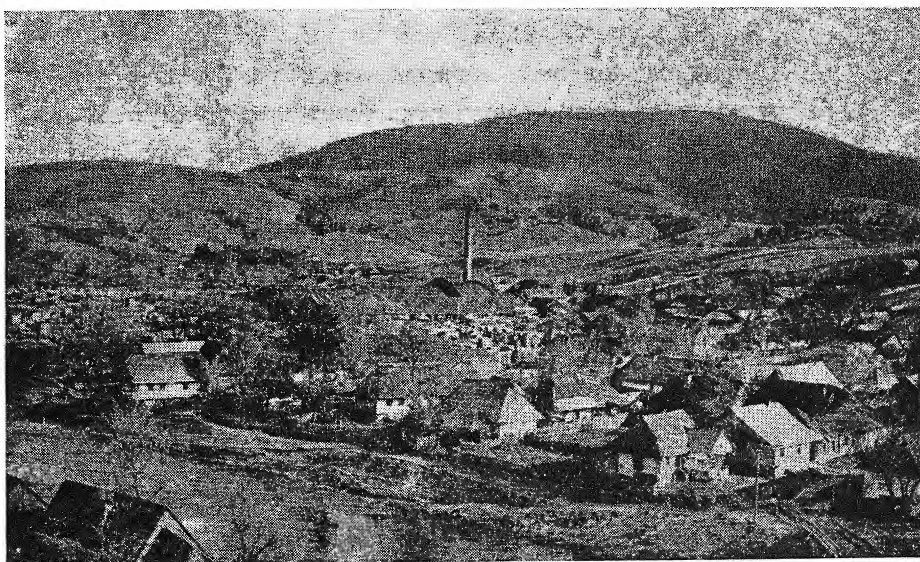
ונקל להעלות על הדימיון מה קשה היתה פרידתי מהבית ומהמשפחה. אמנם, ידוע ידענו, שבסטורקה אין כל תקווה להישאר בחיים ואין קרן אור להצלה, אך בכל זאת רצינו להיות ביחד. בכינו, התייפחנו והתנחמנו יחדיו. אמרנו בלבנו, רק אלוהים יודע, אם נזכה פעם להתראות. אחי הקטן, שלמה זכרונו לברכה, שהיה אז בן עשר ביקש והתחנן להצטרף אלי. הוא נרגע רק לאחר שהסברתי לו, כי הוא גבר יחידי במשפחה וכי עליו לשמור על כולם. בליווי חברתי הניה שרייבר — אשר התגוררה אצלנו לאחר מות משפחתה — עזבתי את הבית ויצאתי לדרך. הוכרחנו לעבור את הנהר, וזאת מפחד הגרמנים, שנהגו לשוט על הגשר. הכביש הובילנו למקום המיפגש. מרחוק ראיתי את המזחלת מתקרבת. בהרמת יד אותתי לעצור, וביקשתי מבעל המזחלת להסיעני לוויסוצקו־וישנה תמורת תשלום. האוקראיני נאות לבקשתי. התיישבתי והספתי אחורנית מבט על חברתי הניה, אשר התרחקה בכיוון הבית לבשר את יציאתי לאמי.

ישבו במזחלת: קצין משטרה אוקראינית, שהיה גם בעל המזחלת; הפולני, שבביתו עתידה הייתי לשהות במשך תקופת המלחמה, וכן אוקראינית זקנה. האישה סיפרה בבכי, ש„פולקס־דויטשן" עשו חיפוש אצלה ונטלו ממנה את כל החפצים, אשר קנתה אצל היהודים. אותו דבר סיפר גם הפולני — וכך נודע לי, שכל כלי המטבח ושמיכות הפוך, אשר אמי נתנה לו, הוחרמו על־ידי ה„פולקס־דויטשן". תוך כדי הנסיעה חפץ האוקראיני לשוחח אתי גרמנית, בהתפארו, שהספיק ללמוד את השפה בתוקף תפקידו. העמדתי פנים, שאינני מבינה אף מלה אחת, והוא תרגם לי דברים לאוקראינית. כל העניין נראה לי כבדיחה ספוגת צער.

עברנו על פני כפר בוריניה ועל פני משטרתה האוקראינית, אולם איש לא יצא לקראתנו. הגענו גם לוויסוצקו נישני — וגם כאן לא עצרו אותנו; השתוממנו כולנו. הקצין האוקראיני סיפר, כי לפני ימים מספר מצאה המשטרה במקום זה יהודיה, שהוחבאה בארון, שהובל בעגלתו של כפרי אחד; היהודיה הולקתה באכזריות ולאחר־מכן נמסרה למשטרה הגרמנית. כמובן, גם הכפרי

קיבל את עונשו. „מעניין הדבר — המשיך הקצין — עתה כשאין בינינו יהודיה, אין עורכים חיפוש". הכול פרצו בצחוק, צחקו וליגלגו. גם אני נתתי את קולי בצחוק, אולם בקרבי פנימה בכיתי מר, כדברי הנביא „במסתרים תבכה נפשי". חשבתי, מה אומלל עמנו, איכה היינו ללעג ולקלס — הבאמת כבד עווננו מנשוא?! עצבות אפפתני ורוח דיכאון ירדה עלי, אולם חיש־מהר התאוששתי והמשכתי לצחוק... זכרתי את אמרתו של החכם מכל אדם — „עת לבכות ועת לשחוק"... והמשכנו לנסוע, כשמשוחחים וצוחקים אנו.

פתאום הרגשתי בעיטה קלה של רגל הפולני; הבנתי, כי כאן עלי לרדת... שילמתי לאוקראיני 4 זלוטים וירדתי. גם הפולני ירד ו„הציע" לי באדיבות את ליוויו, בשל החשכה. „הסכמתי" — ולאחר חצי שעה של הליכה מייגעת בשלג עמוק הגענו לביתו. היה זה בית כפרי טיפוסי. בחלקו האחד גרו הוריו ושלוש אחיותיו — והמה לא ידעו על בואי ועל נוכחותי בבית עד השיחרור! — ובחלק השני גר הוא ואשתו. בראותה אותי הביעה אשתו את שמחתה וקיבלתני בחמימות. הגישה לי ארוחת ערב, והציעה את המיטה. היה זה לילי הראשון בבית, אשר ביליתי בו קרוב לשנתיים.

המנסרה ליד הסטרי. טארטאק ביים סטרי.

למחרת, היה זה יום שישי, הצטרף הפולני — שהתחלתי לקראו בשם אדון ולודז'ימיז' — אל שכנו הפולקס־דויטש, ושניהם נסעו לטורקה. מסרתי בידו מכתב לאמי, ובו תיארתי הצלחתי. בין היתר ביקשתיה למסור לו חפצים, אשר אינה עומדת לקחתם לגיטו, וכן, כי תשתדל להשפיע עליו, לקחת אתו גם את אחותי. זה היה יום אחד לפני העברת כל יהודי טורקה והסביבה לגיטו סמבור. הכפריים ידעו על־כך, ועל־כן נהרו כולם העירה כדי להספיק לקנות אצל היהודים מכל הבא ליד. ואכן, בשעה מאוחרת בלילה חזר אדון ולאדז'ימיז' עם ארגז מלא כל סוגי דברים — אבל את אחותי לא הביא. לדבריו, פחד הוא מפני הפולקס־דויטש. למחרת, היה זה יום שבת 28 בנובמבר 1942, כ"א טבת תש"ג, גורשו כל היהודים מהכפרים לגיטו. עמדתי שעות על־יד החלון והבטתי החוצה. ראיתי יהודים, אנשים, נשים וטף, מהכפרים, כשהם הולכים עם מזוודות, חבילות ושקים, אחדים בכו, אחרים סתם התעצבו, ומפעם לפעם פנו אחורנית, כאילו רצו להרים מבט אחרון על בתיהם, אשר הם ואבות אבותיהם גרו בהם — ומי־יודע, אם יזכו פעם לראותם שוב. חשבתי אז על־אודות משפחתי והצטערתי, שאיננו ביחד ואיננו יכולים להתנחם.

בשבוע הראשון להיותי בכפר בילתי בחדר סגור. אחר־כך נכנסתי למחבוא והייתי שם במשך כל החורף. היה זה ארגז עם תחתית כפולה. למעלה היו תפוחי אדמה ולמטה שכבתי אני. לשבת לא היתה לי כל אפשרות. יצאתי ממחבואי רק פעם אחת ביממה, בחצות, לחצי שעה, לעשות צרכי ולנשום אוויר צח. אדון ולודז'ימיז' ואשתו מאריה כינו ארגז זה בשם תיבת משה. לעיתים קרובות, בשעות הערב, התאספו בביתו שכנים ושוחחו על דא ועל הא. שמעתי שיחות על התקדמות צבא או על נסיגות, על כיבוש עיר, על חטיפת יהודים, על פרטיזנים יהודים ביערות ועל כל המתרחש בעולם. הטיתי אוזני לכל השיחות האלה והאזנתי בשקט ללא נוע. פעם שמעתי דפיקה קלה בחלון ועל־פי השיחה הבנתי, כי מישהו ביקש אוכל. למחרת סיפרה לי הגברת מאריה, כי יהודייה צעירה, ממשפחת פיילר מטורקה, מסתתרת ביער עם אביה. מפעם לפעם בלילות היא באה לחלונה לבקש מזון כלשהו — וכמובן, אין היא משיבה פניה ריקם.

בתיבה זו שכבתי עד האביב. משאזל מלאי תפוחי־האדמה, היה צורך לחסל את התיבה, למען לא יתעורר חשד. אדון ולאדז'ימיז', שהתמחה בבניית תנורים, פירק את התנור הישן ובנה חדש, ובו מחבוא בשבילי. כעת היה

לי נוח יותר. יכולתי לשבת, לרקום, לכתוב ולקרוא. מחבוא זה היה גם פחות חשוד מקודמו. ככה עברו ימים ולילות, אשר נצטרפו לשבועות, שבועות לחודשים — עד חודש יוני 1944. צבאות גרמניה נחלו מפלות בכל המקומות ונסוגו מכל החזיתות. אנשי בנדארה התנפלו על כפריים, שרפו, שדדו את רכושם והמיטו הרס וחורבן בכל מקום, אשר עברו בו. אימה ופחד תקפו את תושבי קומרניקי.

יום אחד החליטו מצילי, למען ביטחוני, להוציאני מהמחבוא. הם העבירוני לשדה והכניסוני לערימת חציר. שלושה חודשים הייתי בתוך הערימה. יום־יום נהגו לבקרני ולהביא לי אוכל. בלילות תקף אותי פחד מפני הגשמים, הרעמים ונביחות הכלבים. פעם באו גרמנים לקחת חציר, ניגשו ישר לערימה שלי, אולם אדון ולאדז׳ימיז׳, שעבד אז בשדה, הצביע על ערימה אחרת, תוך הסברה, שחציר זה נרקב מהגשם. באחד הלילות של חודש אוקטובר לקחו אותי חזרה לביתם והחביאוני בעליית הגג. אולם רק לילה אחד הייתי שם — למחרת בבוקר הגיע הצבא הסובייטי!

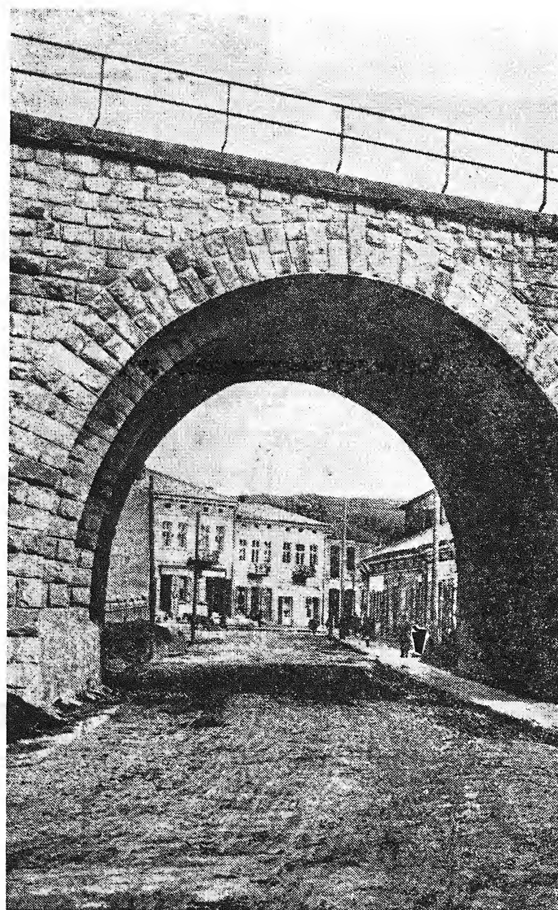

המצילים שלי לא רצו לגלות לאנשי הכפר, שהחביאו יהודייה; הם גילו את הדבר רק לקרובי משפחתם, אשר התגוררו בחלקו השני של הבית. וכשבאו לראותני, התבוננו בי, כאילו נפלתי מפלנטה אחרת; הם לא האמינו למראה עיניהם... למחרת, עם עלות השחר, לקח אדון ולאדז׳ימיז׳ כיכר לחם, בקבוק חלב — ויצאנו לדרך, המובילה לטורקה. הלכנו ברגל 8 קילומטר והגענו לעיר. וקשה היה להכיר את העיר טורקה: היא נראתה כאחרי הפצצה. לא מצאנו אף בית יהודי שלם. לא רק החלונות הוצאו מהבתים היהודיים, כי אם גם התקרות והרצפות. היו גם בתים ללא גגות בכלל. בבית שלנו, בית קלייסט, אשר גרו מקודם חמש משפחות והיו בו 20 חדרים בקרוב, לא מצאנו אף חדר אחד שלם. שוטטנו ברחובות טורקה וזכרתי את טורקה מלפני השואה... רחובות אשר המו יהודים, בעלי־מלאכה, סוחרים, עשירים, עניים, ואנשי המעמד הבינוני; בתי הקפה ועוד. מכל אלה נשאר תל חרבות, ללא זכר של יהודי. הייתי מדוכאה מאוד על שלא מצאתי את משפחתי. חשבתי — הייתכן, שנשארתי לבדי בעולם?! יאוש הציפני. עידוד־מה מצאתי כשפגשתי לפתע כמה נפשות, אשר זה עתה חזרו מהיערות. היו אלה: משפחת ברונר, דויד בינדר, משה מיינר, משה קירשנר עם אחיו יוסף, טובה פסי ומשה שרייבר, שלום ארדמן, הלל ארדמן,

אברהם ליברהרט, חיה גולדרייך ואמה, אסתר שיין, שאול קלייסט, בן־ציון ברננקה עם אחיו, משפחת רינגל, אשר באו מסמבור, משפחת קריס ועוד.

עברו כמה שבועות עד שהצלחתי להסתדר בעבודה, ובינתיים קיבלתי עזרה ממשפחת קומרניצקי, ולאדז'ימיז' ומריה, אשר בזכותם נשארתי בחיים.

תודתי נתונה להם.

רחוב מיצקביץ.

י. מ. זייפערט
לאס־אנזשעלעס

חלום

מיר ליגן אויפן שטאל-בוידעם אונטערן היי פארבארגן
פאר די היטלער-מערדער און פאר טויט;
אויף באפרייאונג מיר ווארטן פון מארגן צו מארגן,
צו דערלייזונג פון צרות און נויט.

און ציילנדיק אזוי די טעג און די נעכט
שוין א גאנץ יאר דערגרייכט...
איז פאר אונז אומבאגרייפלעך שלעכט,
איבערצוטראגן גארנישט אזוי לייכט.

שוין אוועק איז דער חודש נאוועמבער,
צום צווייטן מאל געקומען איז דעצעמבער...
די נאכט איז גרויס, ס'איז א שרעק
דער טאג איז נודנע קוים אוועק.

און לאנג, ער וויל זיך נישט שטילן
אין זיין כעס דער שטורמיקער ווינט...
און פאר קעלט — האלט אין איין בילן
אין דער בודע דער היימישע הונט...

נעבן מיר מיין קינד רעדט פון חלום;
איך זע נישט איר פנים, איר מינע —
כ'הער נאר: „טאטע שוין פרידן, שוין שלום,
מיר פארן אויך אהיים קיין פאלעסטינע?...

און ווען אין דערפרי זי האט אויפגעוואכט,
דערציילט האט זי, ס׳האט זיך איר געדאכט —
זי הערט אין דרויסן פרייענדיקע שטימען,
און אונזער בעלביתטע, די גויע, ארויפגעקומען
און געזאגט: „מלחמה איז אויס,
געענדיקט איז די בהלה,
איר קאנט שוין פון באהעלטעניש ארויס —
באקומען האט היטלער שוין מפלה...״

„קינד מיינס, הלוואי זאל חלום מקוים ווערן,
מיר זאלן שוין אויף אמת בשורה הערן...״
אין מוח קרייצט האפנונג און שטרעבן
דער געדאנק — ווער דאס וועט דערלעבן?...

מעלניטשנע,

7 דעצעמבער 1943.

הערת המערכת

בעלת החלום — כעת שושנה רוטשילד — היא מורה בטבעון ע״י חיפה.

ז כ ו ר

זכור את שואת ישראל, זכור את האבדן ואת המרי, והיו לך **לאות וללקח לשנות דור ודור**;

ונלווה חזיכרון הזה אליך תמיד — בלכתך בדרך ובשכבך ובקומך;

ואירשת לך לעולם זכר אחים, אשר אינם עוד;

ובא הזכר בבשרך, בדמך ובעצמותיך;

חרוק שיניך וזכור: באכלך את לחמך — זכור; בשתותך את מימיך — זכור; שיר כי תשמע — זכור, בזרוח השמש — זכור, ובבוא הלילה — זכור, וביום חג ומועד — זכור תזכור;

ובית כי תבנה והשארת בו פרץ, למען יהיה חורבן בית ישראל לנגדך תמיד;

ושדה כי תחרוש והקימות בו גל אבנים — גלעד לאחים, אשר לא באו לקבר ישראל;

ולחופה כי תוביל את בניך והעלית על ראש שמחתך את זכר הבנים, אשר לחופה לא עוד יובלו;

והיו לאחד: החי והמת, החלל והשריד, אשר הלכו ואינם — ואשר נשארו לפליטה;

שמע, איש ישראל, לקול הקורא אליך ממעמקים: אל דומי לך, אל דומי!

ד"ר מ. דבורז'צקי

שואה בכפרים מסביב
אומקום אין דערפער ארום

תיאורי שואה בכפרים כבר ניתנו בחלקם בפרק „טורקה — כפרים סביב לה״; התיאורים צמודים לתיאורי החיים וההווי.

חורבן באשרייבונגען אין די דערפער זענען שוין טיילווייז געגעבן געוואָרן אינם קאַפּיטל „טורקא — דערפער אַרום איר״; די דאָזיקע באַשרייבונגען זענען פאַרבונדען געוועזן מיטן שילדערן דאָס יידישע לעבן אין די דאָזיקע דערפער.

מאיר זעמאן
תל־אביב

אומקום אין דערפער ארום טורקא

א. איכה ישבה בדד...

איכה ישבה בדד העיר טורקה ענ״ס והסביבה על יהודיה. כל רעיה, האוקראינים, בגדו בה — היו לה לאויבים. עולליה הלכו למשרפות או נהרגו במקום. וילכו בלא כוח לפני רודפיהם האוקראינים והגרמנים ימ״ש. ראוה צרים שחקו על משבתיה.

נתנו היהודים כל מחמודיהם באוכל להשיב נפש עוללי טורקה והסביבה; וזקניהם גוועו כי ביקשו אוכל למו וישיבו את נפשם.

מחוץ שיכלה חרב, בבית — כמוות. פצו עליכן פיהם כל אויביכן, טורקה והסביבה, שרקו ויחרקו שן: „בילענו, אך זה היום שקיווינוהו — מצאנו, ראינו"... אכן, טבחו ולא חמלו.

פלגי מים תרד עיני על שבר יהודי טורקה והסביבה: האוכלים למעדנים נשמו בחוצות... וחיבקו אשפתות. טובים היו חללי חרב מחללי רעב.

ב. חורבן הוסנע וויזנע

אין א זונטיק אין זומער 1941 האט מען געהערט אין הוסנע, אז היטלער ימ״ש איז ארויס מיט מלחמה אויף די רוסן; שוין דעם זעלבן פרייטיק, 5 טעג נאכן אנהויב מלחמה, האבן די רוסישע סאלדאטן פארלאזט דאס דארף. אין דריי שעה קוים נאכן ארויסגייען פונם רוסישן מיליטער האבן שוין די אוקראאינער געבראכן די שויבן פון יידישע הייזער... שבת אין דערפרי האט

מען שוין געזען אוקראינער מיט ביקסן, ווי זיי נעמען צוזאמען יידן פון הוסנע און קריפקע צו קלאפן שטיינער אויף די וועגן פון הוסנע...

און ווייטער: באלד זונטיק זענען שוין געווען אנגעקלעבט פלאקאטן, אז יידן מוזן טראגן א לאטע מיטן מגן־דוד; א ייד, וועלכער וועט וואגן ווידערצו־שפעניקן דעם באפעל — איז אחת דתו להמית. און נאך: די אוקראינישע באַ־פעלקערונג דארף נישט קומען אין קאנטאקט מיט יידן. קיין דייטשן האט מען נאך נישט געזען, אבער אביסל אונגארישע סאלדאטן פון דער גרענעץ וואך האבן זיך דערוויל ארייגעכאפט אין הוסנע, כדי מקיים צו זיין מצוות רויבן אין די יידישע הייזער...

און באלד דעם ווייטערדיקן פרייטיק קומט צו לויפן קיין הוסנע, שווארץ פון שרעק, דער איינוווינער צבי שטערנבאך, וועלכער האט געארבעט אין בארינע ביי א בעקער, און דערציילט פאלגנדעס: אין בארינע האבן די דייטשן מיט דער הילף פון די אוקראינער צונויפגענומען ביי א 20 יידן, וועלכע האבן געמוזט מיטנעמען לאפאטעס, און אויף א בארג אין בארינע געהייסן די יידן גראבן א גרוב... די דייטשן האבן געשאסן אויף 10 יידן און די איבריקע האבן געמוזט דעם גרוב צודעקן און אויף אים טאנצן, ווייל די דערשאסענע האבן זיך נאך לאנג געווארפן אין קבר... אבער יידן אין הוסנע האבן אים נישט געגלויבט און אים געזידלט, וואס ער מאכט בהלות...

און מ׳האט געטריבן יידן צו ארבעט. שפעטער מיט צוויי וואכן, ווידער פרייטיק, הערט מען אנקומען א טעקסי; אין הוסנע האט מען קיינמאל נישט געזען קיין טעקסי... האט מען זיך שוין פארגעשטעלט, אז דאסמאל קומען דייטשן. כ׳האב זיך גלייך דערמאנט אין מעשה בארינע און בין ארויסגעשפרינגען דורכן פענסטער און באהאלטן זיך ביים ברעג טייך. די געסטאפא זענען אריין צו אונז און דארט געטראפן מיינע עלטערן און א קליינע שוועסטער. זיי האבן די שוועסטער שטרענג באפוילן, אז זי זאל לויפן צו אלע יידן אין דארף און זאגן, אז זיי זאלן זיך גלייך צושטעלן מיט לאפאטעס אין דער האנד — צו ארבעט... און אויב זי מאכט עס נישט גלייך, וועלן די עלטערן גלייך דערשאסן ווערן. מיין שוועסטער איז געלאפן און געטון לויטן באפעל — אבער אלע יידן זענען זיך צולאפן אין נאנטן וואלד אריין... די דייטשן און די אוקראינער האבן דערזען, אז זיי זענען געבליבן מיט דריי יידן, האבן זיי אפגעלאזט

די גאנצע זאך. דעם גאנצן שבת זענען שוין אלע הוסנער און קריפקער יידן געזעסן אין וואלד.

מיט א פאר טעג שפעטער זענען אנגעקומען קיין הוסנע 24 דייטשן און זיך באזעצט אלס גרענעץ־וואך אין א ספעציעל גרויס גרענעץ הויז, וואס די רוסן האבן נאך לעצטנס אויפגעבויט, אויף פאר גרענעץ־וואך צוועקן. דעם צווייטן טאג נאך זייער קומען האט דער סאלטיס פון הוסנע גערופן אלע יידן און ערקלערט, דאס לויטן באפעל פון די דייטשן, דארפן די יידן פון הוסנע און קריפקע דערשיינען יעדן טאג אויף דער דייטשער קאמאנדא. זייער צוועק דארף זיין צו ברענגען האלץ, און שעפן וואסער פונם ברונעם פון גרענעץ הויז. דער ברונעם וועט יעצט באטריבן ווערן מיט הענד (פריער איז דאס געמאכט געווארן דורך פערד).

און אזוי ווייטער, און אזוי ווייטער. יעדער טאג מיט זיינע נייע גזרות... אלע בהמות און עופות אװעקגעבן... יעדער פוטערוואַרג און גאלד אוועקגעבן... מען האט שטענדיק געגעבן און געמיינט, אז דאמיט וועט זיך עס ענדיקן: מ׳וועט לאזן כאטש דאס לעבן...

הונגער, נויט און שרעק האבן זיך פון טאג צו טאג פארשטארקט. יידן פון הוסנע און קריפקע זענען ארומגעגאנגען מיט האלצענע שיך, אפגעריסן און אפגעשליסן — און הונגעריק. טאג ביי טאג צו דער ארבעט ביי די דייטשן. יעדן טאג האט מען געדארפן אנפילן די טאנקערס פון 3000 ליטער וואסער. די אוקראינער האבן אפילו נישט צוגעלאזט די יידן אפצומאלן אביסל הובער אין די הוסנער וואסער־מילן, וועלכע האבן פריער געהערט צו די יידן צבי גאלדרייך און יצחק האנס ז״ל.

און שרעקלעכע ידיעות פון אלע זייטן... אזוי האט זיך עס געצויגן ביז די מאסן אויסזידלונג אין זומער 1942.

הלנה רינגלר (גיסינגר)
נתניה

כיליונם של יהודי בוריניה

בוריניה, אחד הכפרים באיזור טורקה, מנתה בשנת 1939, עם פלוש הגרמנים לפולין, מאות אחדות של יהודים.

בהלה ופחד אחזו את יהודי הכפר מש־נכנסו לשם הנאצים, וזאת למרות דעותיהם האחרות של יהודים מספר, אשר זכרו את הגרמנים מתקופת מלחמת העולם הרא־שונה. אכן, הם לא תיארו לעצמם, שעם בעל תרבות כה גבוהה מסוגל למעשי נבלה ורצח כאלה!

בינתיים השתוללו בבוריניה האוקראינים המקומיים. היכו את היהודים ושדדו את רכושם כאוות נפשם. ובהגיע נציגיו של המשטר הגרמני, השתלטו בכפר „חיים נורמליים" כביכול.

פקודתם הראשונה היתה, כי על כל היהודים לשים סרט לבן על היד השמאלית, כדי שיבחינו בהם. על הגברים היה להופיע מדי יום ביומו לעבודה, שהיתה, כמובן, עבודת חינם, „בהשגחתם" של השוטרים האוקראינים. ואלה האחרונים התעללו באנשים הרעבים ומחוסרי הכוח בצורה איומה. הנשים נשלחו לנקות מוסדות ציבוריים שונים.

ברם, למרות הקשיים והצרות — החברותיים, המוסריים והכלכליים — המשיכו היהודים את חייהם העלובים והקשים. נשאר בלבו של כל אחד מהם ניצוץ של תקווה, של אשליה, שהזמן הנורא יעבור, כי־על־כן קשה היה להאמין, שזמנים קשים יותר עתידים לבוא, ושאין סוף וגבול לעינויים.

זכורני, כי אחי, שמואל גיסינגר, חזר הביתה נבהל ורצוץ ימים מספר אחרי בוא הגרמנים לכפר. בלכתו הביתה נתקל בקצין גרמני, שעבר על פניו. הלז עצר בו ושאלו איך הוא, היהודי, מעז לא לברך אותו, קצין גרמני. „כיוון שאינני מכיר את כבודו", היתה התשובה. הנאצי סטר לו כמה פעמים על הפנים

ושינן: „איך אתה מעז לדבר אתי בצורה כזאת, יהודי?!״ המקרה הזה, לא מן החמורים ביותר, הטיל חרדה על כל הקהל היהודי.

כעבור זמן־מה הגיעו אנשי הגיסטאפו. אף איש מאתנו לא שיער, שפירושה של מילה זו היא — מוות. הפעם חיפשו אחרי אנשים בשם פורמן: תפסו כשמונה אנשים ולקחום למשטרה. מלבדם הוציאו לשדה, מחוץ לכפר, 30 איש וציוו עליהם לחפור קבר. בין הנאסרים נמצאו אז: בן־ציון פורמן, בתו גולדה ובעלה משה, יצחק פורמן וכן אחותו גם היא בשם גולדה, זוסיה פורמן, אשתו ועוד כמה מבני משפחת פורמן, שאת שמותיהם אינני זוכרת כעת. תחת משמר הוציאום אל השדה ליד הקבר. הקריאו את שמו של כל אחד מהם, והם, אחד־אחד תחת משמר, ניגשו לקבר ונורו. הקריאו גם בפניהם את גזר־דינם ואת הסיבה לכך: בסביבת בוריניה היו מושבות גרמניות. הרוסים אסרו והרגו לפני נסיגתם את בעלי המושבות האלו, והיות ובתו של פורמן עבדה בקולחוז, שהוקם באחת המושבות הללו, לכן — כל הנקרא בשם פורמן, אחת דתו למות. לפי חשבונם צריך היה להרוג עשרה אנשים. ומשום שהיו רק שמונה פורמנים, תפסו עוד שניים, הצעירים ביותר מבין חופרי הקבר, ורצחו גם אותם. השניים היו: דולינגר ומאיר יגר.

עדים לרצח, שהגרמנים ביצעו בדייקנות גרמנית, היו חופרי הבור. הקרבנות הוכו קודם לכן מכות רצח. השטח היה מוקף גרמנים ושוטרים אוקראינים, ואי אפשר היה אפילו לחשוב על בריחה כלשהי... בין החופרים נמצא אחיו המבוגר של יגר; את זה האחרון הרגו יחד עם משפחת פורמן, כפי שכבר אמרתי. עליו, כמו על היתר, היה לכסות את הקבר. והיות והאדמה התרוממה מדי פעם בפעם מעל לגופותיהם של האנשים, אשר נקברו בטרם הוציאו את נשמתם, ציוו עליהם לשים למעלה אבנים...

המשפחות השכולות, לא זו בלבד שלא העיזו להתאונן, אלא אף פחדו לבכות את מתיהם.

והרעב הציק לכולם. בעבור חופן שעורה או כמה תפוחי־אדמה, האיכרים לא ידעו עוד מה לדרוש מהיהודים. ובכלל לא מיהרו למכור מזון ליהודים, היות וידעו, שכל הונם בין כה וכה יפול לידיהם חינם...

שנים בפברואר שנת 1942. באותו לילה הקיפו אנשי גסטפו, ביחד עם שוטרים אוקראינים, את בתי היהודים והוציאו מהם את כל האנשים שמצאו

שם. ביניהם היו שמואל גיסינגר, משה רוזן, מונו ספר, את אחותו מני, את נוסיה פרידמן, בן־ציון ליברמן ושני בניו ישראל ואברהם, את יהודה ליברמן ואחיו שלמה, ועוד ועוד — 36 איש. לאחר שהיכו אותם משך כל הלילה הוליכו אותם ערומים ויחפים בכפור, וכבולים שניים־שניים למאחורי הכפר, מקום שם חיכו להם שלושה קברים. בין האוקראינים נמצאו שניסו להציל את שמואל גיסינגר, אבל כשנודע לאיש הגסטפו, שהוא עורך דין, סירב לשחררו.

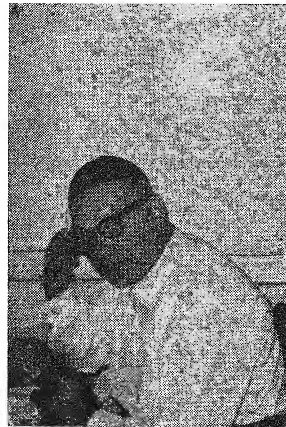
אחרי מעשי ההרג פרצו השוטרים הגרמנים מטורקה לביתו של שמואל גיסינגר, בו נמצאו אשתו ושני ילדיו, שנתייתמו. אחד השוטרים, בשם ויקקי, שאל בצחוק שטני את רגינה גיסינגר, לבית טפר, אם ידוע לה איפה בעלה. אם כי ידעה, שבעלה נרצח, ענתה, שלקחו אותו בלילה. ואז „הסביר" לה ויקקי בכל הרצינות, שבעלה „נסע השמימה", וציווה על השוטרים האוקראינים לקחת את כל מה שנמצא בבית. הם הוציאו את הריהוט, כלי המיטה וגם את המנה הדלה של המזון. אותו דבר נשנה בדירתו של משה רוזן, גיסו של שמואל גיסינגר, אשר התגוררו שניהם בבית אחד. גם רוזן השאיר אישה בחודש האחרון להריונה וכן ילד בן שלוש; הוא היה יליד טורקה, בנם של חנה ומנדל רוזן.

אחרי ה„אקציה" הזאת היו אחר־כך עוד חטיפות והריגות „בלתי־רשמיות", ובחודש דצמבר שנת 1942 הועברו שרידי יהודי בוריניה, שנשארו עדיין בחיים, לגיטו סמבור.

ומאז היתה בוריניה „יודנריין".

יוסף ברענעם
ניויארק

עפיזאדן פונם גרויסן אומגליק אין באריניא

ווען די פוילישע ארמיי איז זיך צע־פאלן זענען אלע סאלדאטן געלאפן אין זייערע היימען. דאמאלס האבן די דייטשן (די אזוי גערופענע „שטראף עקספעדיציע") געטראפן א גרופע היימקערערס קיין בא־ריניע — צווישן זיי אויך יידן — און זיי אויסגעשאסן אויפן וועג. וואס פירט קיין יאוואר. איז דאן געווארן עפעס א גרויסער כאאס. פון אלע דערפער ארום האבן אנגע־הויבן אנקומען קיין באריניא אסך אוקראי־נער, ווייל ס'איז ארויס א קלאנג, אז אין דעם דערשיסן זענען שולדיק די — יידן... און די אלע אנגעלאפענע זענען שוין געווען גרייט צו ראבעווען...

אבער פון די גוים האט זיך אוועקגעשטעלט איינער אין מיטן מארק און מודיע געווען: „דאס זענען נישט די יידן שולדיק; כ'האב אליין געזען, אז צווישן די טויטע זענען געווען אויך יידן..." די ווערטער האבן געווירקט, און דער ערשטער פאגראם איז אויסגעמיטן געווארן.

ס'איז דאן געווען ראש־השנה און מיר זיצן אין בית־מדרש און דאווענען. איז אנגעקומען א באפעל פון זלמן פרידמאן, דאס די יידן דארפן גייען צו דער לויה פון די געפאלענע אוקראינער; מיר זענען געגאנגען, פארשטייט זיך, למען השלום.

ווען די רוסן האבן זיך צוריקגעצויגן, האבן זיי מודיע געווען, אז ווער ס'וויל מיט זיי מיט, קאן עס טון. אבער זער ווייניק זענען אוועק מיט זיי. ערשטנס, מ'האט געהאט נישט קיין גוטע דערפארונגען מיט זיי; צווייטנס, ס'זענען עפעס

אנגעקומען גוטע באריכטן פון קראקע, אז דאס לעבן איז גראדע דארט נארמאל אונטער די הערשאפט פון די דייטשן...

די דאזיקע יינגלעך און מיידלעך, וועלכע זענען מיטגעלאפן מיט די רוסן זענען פריער געווען קאמסאמאלצעס און טעטיק געווען ביי די רוסן; זיי האבן שוין נישט געהאט קיין ברירה. צווישן זיי איז געווען פאמיליע פורמן, א געוויסער העגער א.א.וו.

ווען די דייטשן זענען אריין אין באריניא, האבן זיי גלייך צונויפגענומען די רעשט פון די פאמיליע פורמאן און נאך ביי א צוואנציק אונשולדיקע יידישע יינגע לייט און זיי דערשאסן; זיי ארייגעשליידערט אין א מאסן־קבר, וועלכן מיר האבן געמוזט פארויס אויסגראבן. ווען מיר האבן פארשיט דעם קבר, האבן זיך נאך מאנכע קרבנות געווארפן. מיר האבן געמוזט טאנצן אויפן קבר ביז די קרבנות האבן זיך איינגעשטילט... אונז, די באגרעבער, האט מען אנגעזאגט קיינעם נישט דערציילן וועגן דעם; אנדערש — וועלן מיר האבן דעם זעלבן סוף...

באלד דערנאך האבן די דייטשן איבערגענומען די פארוואלטונג פון דער פירמא געדולא, און האבן ארויפגעלעגט אויף די יידישע מענער און פרויען באשטימטע נארמעס, וויפל קוביק־מעטער מוז מען אויסארבעטן. זיי האבן אויך צוגעזאגט צו געבן געוויסע פראוויאנטן פאר דער ארבעט.

די נארמען זענען געווען זער שווערע. מענטשן האבן אבער געמוזט גייען ארבעטן, אויך קראנקע. ס׳האבן זיך פארשפרייט קלאנגען, אז מ׳כאפט מענטשן פון די שטובן צום דערשיסן — איז דאך שוין בעסער גייען צו דער דאזיקער שווערע ארבעט.

מ׳שמועסט וועגן דערטלויפן, אבער יעדער האט געוויסע אפהאלטונגען. דער האט קליינע קינדער, דער האט אלטע עלטערן — ווי אזוי לויפט מען? אלס אנפירער פון די ארבעט אין וואלד האב איך געמעגט גייען פון איין וואלד צום צווייטן — האב איך אנגעהויבן גראבן א בונקער, כ׳האב געטראכט, אז מ׳וועט אים נאך באדארפן.

אוקראינישע באנדעס האבן אויסגענוצט אונזער לאגע. זיי פלעגן אנרעדן מענטשן אריבערצופירן, פאר געלט, די אונגארישע גרעניץ. זיי פלעגן צופירן זייערע קרבנות ביז די גרעניץ, ארויסקריגן פון זיי צעטלען, אז זיי זענען אין בעסטן ארדנונג — און דערנאך בעסטיאליש דערמארדעט ווערן.

ס׳קומט אן א באפעל: אלע מענער, פרויען און קינדער גייען אין געטא אין טורקא; יעדע פאמיליע קאן זיך מיטנעמען עסן און קליידונג און אלץ וואס מ׳פארמאגט. ס׳ווערט א בהלה מיט דעם אריבערפירן אלץ אין שטאט אריין. אין שטאט נעמט מען אלץ אוועק, די מענטשן פארשפארט מען אין אלטע קאזארמעס אן עסן און אן טרינקען; צומארגנס, מיט געוואלט און דראהונג צום דערשיסן, ווערן אלע אפגעפירט צו דער באן סטאציע און אויפגעלאדן ווי די בהמות — און אוועקגעפירט אין פארניכטונגס לאגער. די, וועלכע האבן פראבירט צו דערטלויפן, זענען דערשאסן געווארן אויפן ארט. מיין ברודער צבי איז דערשאסן געווארן ביי דער סטאציע דורך זיין אייגענעם שול קאלעגע, מיט וועלכן ר׳האט שטודירט צוזאמען, און פלעגט זיין אן אפטער גאס ביי מיינע עלטערנס הויז. ס׳בילד, וואס האט זיך אפגעשפילט דעם־דאזיקן טאג, איז נישט צו באשרייבן.

אין בוריניא זענען מיר געבליבן ביי א 50 ארבעטס־פעאיקע מענטשן; מיר האבן ווייטער געארבעט אין הונגער און נויט. ס׳איז אזוי געגאנגען ביז דעצעמבער 1944 ביז ס׳האבן זיך באוויזן אויפשריפטן, אז באריניא מוז ווערן יודנריין און אלע ארבעטער מוזן זי פארלאזן און איבערגייען אין סאמבארער געטא. ס׳האט געהייסן, אז יעדער קאן מיטנעמען וואס ער וויל און קאן פארן מיט דער באן.

יעצט האבן אסך יונגע מענטשן אנגעהויבן צולויפן זיך אין די ארומיקע פארשידענע וועלדער, אדער באהאלטן זיך ביי שכנים. מיין פארשטארבענע פרוי און מיין שוועגערין אסתר, וואס איז יעצט אין ניויארק, האבן געהאט עטלעכע צוגעזאגטע פלעצער ביי גויים אויף צו באהאלטן זיך. דאמאלס האט עס געהייסן, אז דער קריג וועט נאך דויערן העכסטנס 6 מאנאטן. דער סוף איז אבער געווען, אז די אלע גויים, וועלכע האבן צוגעזאגט אונז צו באהאלטן, האבן מורא געקריגן און אונז איבערגעלאזט אין אונזער פארצווייפלטער לאגע.

שלמה כץ
חיפה

פרשת דז'ביניץ בשואה

חיי שלווה ומסורת

הכפר דז'ביניץ נמשך לאורך הנהר סאן. במזרח גובל הוא עם הכפר טרנבה־ניז'נה ובמערב עם הכפר דידיובה. בכפר התגוררו בדרך כלל אוקראינים, עובדי אדמה, וכן כ־30 משפחות יהודיות, שעסקו אף הן בחקלאות, אך גם במסחר זעיר. מרביתן קשורות היו ביניהן בקשרי נישואין והיוו, על־כן, משפחה אחת גדולה.

כל היהודים הללו היו דתיים ונהגו מנהג חיים מסורתי. בשבתות ובחגים חבשו את השטריימל ואת הקפוטה והתפללו בבתי כנסת, שאוכסנו בבתים פרטיים. הצעירים היו מתאספים בשבתות אחרי־הצהריים באולם תנועת המזרחי לשמוע הרצאה על ציונות וכו'. מהם יצאו גם להכשרה וקיוו לעלות ארצה. כך חיו להם היהודים חיים שלווים עד פרוץ מלחמת העולם השנייה ב־1939.

הגרמנים בפעם הראשונה

וימים ספורים לאחר פרוץ המלחמה הגיעו אלינו הגרמנים מצד מערב. פקודתם הראשונה היתה לאסוף את כל הגברים בגמינה (בית המימשל), אך היהודים הסתתרו ביערות ולא הופיעו למיפקד — הגיעה כבר השמועה, כי גם הצבא הרוסי מתקרב למקום. ואכן, באותו יום עצמו התקרבו הרוסים והגיעו עד נהר סאן מצד מזרח. כך נמצאנו חלוקים בין הגרמנים לרוסים: חלק מבתינו היו מצד אחד של הסאן ואילו החלק השני מצד האחר. מרבית היהודים הפקירו בתיהם שבצד הגרמני והצטופפו בצד הרוסי. שני הצדדים הציבו זקיפים והמעבר על הסאן נעשה בלתי אפשרי כמעט. לאחר זמן־מה התקיימה חליפת רכוש ואוכלוסין בין היהודים והאוקראינים — וכל היהודים עברו לצד מזרח.

פינוי האוכלוסייה האזרחית

עוד במחצית החורף ניתנה הוראה מצד הרוסים לפנות את האוכלוסייה האזרחית מאיזור הגבול ולהעבירה לפנים הארץ. את יהודי דז'ביניץ העבירו למלינסק שבאיזור רובנה; עברנו לשם ברכבת. לכל משפחה ניתנה דירה וכן תעסוקה לפי המקצוע. כל יהודי סביבתנו התארגנו והתרכזו, בהסכמת השילטונות בשטח אחד; שוב היו יחידה אחת גדולה. עבדנו בשדה, בהובלה ובחטיבת עצים. הרוסים התייחסו אלינו יפה וחיינו חיים נורמאליים חדשים.

1941 — הגרמנים חוזרים!

עם פרוץ מלחמת רוסיה־גרמניה החלו הרוסים להיסוג. אחדים מאתנו נסוגו אתם, אך מספרם היה מצומצם: משפחות מטופלות בילדים או בהורים זקנים לא זזו. וכך נמצאנו לאחר תקופה קצרה ביותר תחת המגף הנאצי.

פקודתם הראשונה היתה לענוד את הטלאי הצהוב, למען יוכרו היהודים מיד. ניתנה הוראה לאסוף כספים וכל דברי ערך ולמסרם לגרמנים. מיד התחילו בנגישות שונות כלפי האוכלוסייה היהודית: את זקנו של בנימין ברייר, יהודי נכבד מטרנבה, גזזו עד למחציתו... החרימו הסוסים והבהמות, שהבאנום מהבית וגייסו אותנו לעבודות כפייה, בעיקר לתיקון מסילת הברזל, שנהרסה עם נסיגת הרוסים. עבדנו עבודה קשה ומפרכת מבלי לקבל כל תמורה.

גיטו ברזנה ומחנה העבודה

לאחר תיקון המסילה גירשו אותנו הגרמנים לגיטו ברזנה. כאן הפרידו בין הגברים, המסוגלים לעבודה, לבין יתר אנשי המשפחה. כאן הוכרחנו למסור את מעט הרכוש שנותר לנו איכשהו, והיינו נקיים מכל דבר... את הגברים המסוגלים לעבודה העבירו למחנה־עבודה בקוסטופול, שהיה בפיקוחם של הס.ס. והמשטרה האוקראינית. היינו כאן כ־300 יהודים, ביניהם רבים מאזורנו: אברהם־יעקב ברייר ובנו שלום, שלום כץ ובנו שלמה, גדליה ארליך, חיים פרנס, גדליה קסלר יוסף נוימן, האחים חיים, שלמה וליפה רנד, מאיר פוקס, יעקב לרר וגיסו אברהם ברייר ועוד. עבודתנו היתה העמסת עצים על קרונות רכבת. העבודה היתה קשה, אוכל לא ניתן לנו. יום־יום התהלכו שמועות על אקציות ועל הריגות; גם ראינו את היהודים מובלים אחרי האקציות למקומות ההשמדה. חיינו בפחד מתמיד, שגם תורנו בוא יבוא.

הניסיון האחרון

והנה, באחד הלילות, בחודש אלול 1942, ראינו, כי אנו מוקפים על־ידי אנשי ס.ס. ומשטרה אוקראינית מוגברת — ומיד הבננו, כי תורנו הגיע. בשעה 2 אחרי חצות הוציאו אותנו למרכז המגרש של המחנה. מסביב משמרות כבדים עם נשק אוטומטי. כעת שוב לא היה כל ספק בדבר מטרתם של הרוצחים.

במגרש השתדלנו להצטופף ולהיות יחד — במיוחד קבוצתנו — וחכינו לעומד להתרחש. וכאשר ניתנה הפקודה להסתדר בשלשות, החל אברהם־יעקב ברייר —· מי שהיה קצין יהודי בצבא האוסטרי — לצעוק: „יהודים, אנו מובלים לטבח, הורה! מלטו נפשותיכם, ברחו לכל שתוכלו!"...

קמה בהלה וצעקות „הורה!" — והתחלנו להימלט על נפשותינו לכל עבר. המשמר החל לירות בנו, אולם לא היה לנו מה להפסיד... מי שמזלו האיר לו נמלט. אלה שנשארו במקום, או נתפסו בשעת הבריחה, הוצאו להורג למחרת היום.

מקבוצתנו נשארו בחיים: א. י. ברייר, שלום ברייר, שלום כץ, שלמה כץ, גדליה קסלר, אברהם ברייר ועוד יהודים מספר מסביבות אחרות.

אולם רובם מצאו כאן את מותם. יהא זכרם ברוך.

זרח כץ
קרית־חיים

עם יהודים כפריים במצור

בשנת 1940 העבירו הרוסים אותנו מדז׳ביניץ׳ גורנה, שעל נהר סן, למלינסק, עיירה השוכנת על־יד מסילת הרכבת שבין קוסטופול וסרנה. קיבלנו בית כשני ק״מ מהעיירה. כל יום נסעו אבי ואחי הגדול למלינסק לעבוד בתחנת הרכבת בהובלת עצים או בהעמסת עצים לקרונות. אחותי, אחי ואני הלכנו לבית ספר, שהיה ע״י התחנה. השכנים מסביבנו היו פולנים או אוקראינים; הם התייחסו אלינו די טוב.

משפרצה המלחמה בשנת 1941 בין גרמניה לרוסיה — תוך שבועיים כבר היו הגרמנים אצלנו. את המבוגרים העסיקו הגרמנים בתיקון מסילת הברזל, שהרוסים הרסו בזמן נסיגתם. היהודים ידעו, שהגרמנים לא יתנו להם להישאר מפוזרים, אלא סוף־סוף הם יאספו אותם לגיטו. על־כן דאגה אמנו ז״ל, שהילדים הקטנים יישארו אצל התושבים הפולנים בסביבה; בשעת גירוש היהודים ממלינסק לגיטו ברזנה נשארו אצל הפולנים שתי אחיותי פניה (טלילה), חנה וכן אחי פרץ.

כשהביאו אותנו לגיטו ברזנה, השתדלנו להישאר כל המשפחה ביחד, אולם כעבור זמן קצר לקחו את אבא ואחי הגדול למחנה עבודה בקוסטופול. המצב הכלכלי הלך ורע; החלטתי לחזור למלינסק ולדאוג למשהו אוכל. ביום אחד כשהוציאו את היהודים לעבודה מהגיטו הלכתי אתם יחד. בערב לא חזרתי והמשכתי דרך כפרים אוקראינים למלינסק. המרחק היה כ־30 ק״מ. הגעתי לאחי, שהיה אצל איכר, וסיפרתי להם שהילדים רעבים ללחם, הוא נתן לי קמח. ניגשתי גם לאחיותי וגם שם קיבלתי מנת קמח מבעל־הבית. עם מנה כפולה זו חזרתי לגיטו. זאת עשיתי בלילה, אבל הבעייה היתה: איך להיכנס לגיטו עם הקמח על הגב? והנה, הצלחתי איכשהו לפנות בוקר, כשהתושבים עדיין ישנו, לחמוק פנימה.

בגיטו נשארתי רק 24 שעות. למחרת, לפנות בוקר, יצאתי לדרך לחקלאי הגר על־יד מלינסק, שהבטיח לי בשעתו לקבלני כרועה בקר. את הדרך הזאת לגיטו וחזרה עשיתי פעמיים או שלוש פעמים. בדרכי מגיטו ברזנה לכפר התגנבתי גם לתחנת הרכבת למלינסק ונפגשתי עם אבא ואחי שלמה ומסרתי להם דרישת שלום מאמא.

כשהגעתי בפעם האחרונה לגיטו, מסרו לי, שדבר מה עומד להתרחש. עזבתי את הגיטו באותו ערב וחזרתי לעבודה אצל החקלאי. למחרת הייתי כבר עם הפרות במרעה. בערב ישבתי והרהרתי על הדרך שעברה עלי (בכל פעם שעשיתי את הדרך לגיטו ובחזרה קרו כל מיני הרפתקאות לא נעימות). והנה, הודיעו לי, שאחי עם שתי אחיותי הגיעו אלי, והחקלאים מפחדים להחזיק אותם. כן הודיעוני, כי את כל היהודים מכל הערים בסביבה הרגו. בעל הבית שלי היה פולני זקן ואמר לנו, שניכנס לגורן למשך הלילה ולמחרת נסתתר בשיחים שבסביבה במשך כמה ימים עד יעבור זעם; זה היה בכ״א אלול 1942. בלילה התגנבנו לערימות של חציר ועשינו בתוכם מערות וישננו. ביום הסתתרנו בין השיחים. ידענו שביערות מסביב מסתתרים עוד יהודים, וביניהם גם קרובי משפחה, אך פחדנו לחפש אותם בתוך היער; גם הם ידעו, שאנו מסתתרים בסביבה בתוך השיחים. יום אחד, אנו יושבים בין השיחים ושומעים, שמתקרבים אלינו שני אנשים. הכרנום: אלה היו ארליך גדליהו ודוד ליפא ז״ל; הם לקחו אותנו אליהם. שם נפגשנו עם עוד דודים ודודות, סבתא ואחותי לאה. הם כולם ברחו ממחנה עבודה, שהיה בסביבה, שעה שבאו לקחת אותם בחזרה לגיטו.

נודע לני, שאבא עם אחי שלמה ועוד משפחות יהודיות מסתתרים ביער בסביבת כפר פולנה. החלטתי לצאת לדרך ולחפש אותם עוד לפני שיפול השלג. המרחק היה לערך 20—25 ק״מ. יצאתי לדרך לפנות ערב והלכתי לצידי הכביש. כל פעם שראיתי דמות מתקרבת הסתתרתי. לא פעם, גם הדמות שראיתי נעלמה ולא עברה על פני... פחדתי מאוד. הבעייה היתה, איך למצוא את המקום, בו הסתתרו אבא ואחי. הסתובבתי כל היום מסביבם במרחק 200 מטר ולא מצאתים עד שנתקלתי בשביל והמשכתי ללכת בו והגעתי למקום לפנות ערב. למראה עיניהם לא האמינו, גם אני לא האמנתי. פה פגשתי לבד מאמא ואחי את אברהם־יעקב ברייר עם שלושת בניו ובת ובן־אחותו, משפחת קסלר עם שלושת

הילדים ועוד כמה יהודים מקומיים (ז״א שהיו שם גרים הרבה שנים). למחרת בלילה חזרנו ליער שלנו אל אחיותי ולאחי.

במשך הזמן, שמענו שאוקראינים הרגו את שרה קסלר עם בנה הרש ואת אברהם יעקב ברייר ועוד כמה יהודים. הילדים של ברייר וגדליהו קסלר, עם הבת והבן ז״ל, עברו ליער אלינו. היות והיינו קבוצה גדולה מדי, והיה מסוכן להישאר במקום אחד — היינו צריכים להחליף כל פעם מקום, כדי שהתושבים המקומיים לא ידעו בדיוק היכן אנו נמצאים. פחדנו מהגרמנים וגם מהאוקראינים. בהתקפה אחת של אוקראינים על קבוצת יהודים נהרגה מניה קסלר, בתו של גדליה ז״ל ודודתי רנד מינדל (לבית פרנס).

עם שיחרור הסביבה ע״י הצבא הרוסי, בפברואר 1944, יצאנו מהיערות שהסתתרנו שם שנה ומחצה; חזרנו למלינסק.

בחודש מרץ אותה שנה הגעתי לברזנה עם קבוצה של 6 נערים, שהרוסים הבטיחו לשלוח לרוסיה לבית ספר. סידרנו את כל הניירות, שהיו דרושים לנו, ויצאנו לדרך ברגל עד לתחנת הרכבת הקרובה, יחד עם קבוצה גדולה של אוקראינים, שהרוסים גייסו אותם לצבא. בדרך היינו צריכים ללון בכפר אוקראיני. הרוסי, שהיה אחראי על כל הקבוצה, סידר לנו לינה באחד הבתים בכפר. ישננו כולנו יחד עם הבגדים, הסרנו רק את הנעליים. לפנות בוקר העירו אותנו ואמרו לנו לצאת החוצה. הסתכלתי בעד הדלת וראיתי, שעומד אוקראיני עם רובה ומזרז: „מהר מהר״. באותו רגע ניגשתי לפתוח חלון, ואז קפץ האוקראיני וסחב אותי לאחור. באותו הזמן הספיקו לקפוץ דרך החלון 4 נערים והתחילו לברוח בכיוון ברזנה. אוקראיני הספיק עוד לתפוס נער (בנו של גדליהו קסלר — אליהו ז״ל) וסחב אותנו לחדר שני, שלא היו בו חלונות. באופן אינסטינקטיבי זינקתי בחזרה לחדר (עוד לפני שהאוקראיני הספיק לסגור את הדלת) ודרך החלון קפצתי החוצה והתחלתי לרוץ לכיוון העיר ברזנה. בדרך העירה נפגשתי עם ארבעת הנערים, שברחו. הגענו העירה והזעקנו עזרה של הצבא הרוסי. חזרנו לאותו כפר ולא מצאנו לא את האוקראיני ולא את אליהו במקום ,ולא יכולנו להיוודע לאן לקחו אותו.

חזרנו בחזרה לברזנה ומשם למלינסק.

שלום כץ
צפת

געיאגט און געפּלאגט *

טאטע, ווו ביסטו?...

נאך דער גרויסער שחיטה אינם קאס־טאפּול־לאגער, ווען אביסל יידן איז געלונגען צו אנטלויפן, און איך צווישן די דאזיקע — האב איך נישט געוווסט, ווער ס'איז געבליבן לעבן. כ'בין געלאפן ווהין מיינע פיס האבן מיך געטראגן; כ'בין געלאפן צום וואלד. לויפנדיק האב איך אראפּגעווארפן פון מיר מיין ראק, וואס כ'האב נאך געהאט פון די רוסן, כדי ס'זאל מיר זיין לייכטער. און אזוי לויפנדיק אין וואלד, האב איך דער־הערט א געשריי: „טאטע, ווו ביסטו?" — דאס איז געווען מיין זון שלמה, וועלכער האט לויפנדיק געפונען דעם ראק און דער־קאנט דעם טאטנס מלבוש.

אזוי האבן מיר זיך אין וואלד צוריקגעטראפן. דארט האבן מיר געטראפן נאך דריי יידן פון אונזער לאגער, וועלכע זענען אנטלאפן, זיי זענען געווען פון סטעפּאן. אביסל צייט זענען מיר געווען צוזאמען און דערנאך האבן מיר זיך צושייט — איך מיט מיין זון האבן געוואלט צוקומען צום שטעטל בערעזנא, ווו ס'זענען געווען אונזער רעשט משפחה אין געטא. אויפן וועג — גייענדיק צווישן די פעלדער — האט אונז א גוי אנגעוויזן דעם וועג אנצוקומען קיין בערעזנא. ווען ס'איז שוין טאג געווארן, זענען מיר צוגעגאנגען צו א שטוב און ווידער געפרעגט צו בערעזנא. דער גוי, זעענדיק אז מיר זענען יידן האט געענטפערט, מיר זאלן נישט גייען דארט אהין, ווייל די דייטשן הרגענען דארט די יידן.

---

* ראה: שלום ברייר — איש צעיר במחנה עבודה נאצי עמ' 279.

ביים דאזיקן גוי זענען מיר געווען געווארן, אז אן אוקראינער פון דזוויניאטש געפינט זיך דא אינם דארף; זענען מיר בגניבה אנגעקומען צו אים. דער אוקראינער האט אונז פיין אויפגענומען, געגעבן אונז עסן און געהייסן אונז אפרוען אין דער סטאדאלע. אין א קורצער צייט ארום איז ער אריין צו אונז אין דער סטאדאלע און געהייסן אונז גייען ווייטער, ווייל ר'האט מורא פאר די שכנים. ס'האט נישט געהאלפן אונזער בעטן און מיר האבן געמוזט בייטאג פארלאזן זיין הויז. מיר זענען צוגעגאנגען צו א צווייטן און צו א דריטן באקאנטן גוי — קיינער האט אונז נישט געוואלט אריינלאזן.

אין פרעמדע פעלדער

ביינאכט האבן מיר פארלאזט דאס דארף און געוואנדערט אין די פעלדער אין א אומבאקאנטער סביבה. צום סוף זענען מיר דערגאנגען צו א גוי, וועלכער האט געוווינט ווייט פון א יישוב, נאנט צו זומפיקע פעלדער, וועלכע זענען געווען באדעקט מיט קליינע קוסטן; קיין וואלד איז עס נישט געווען. דארט זענען מיר געווען געווארן אז ס'לעבן נאך אין דער סביבה אביסל יידן, און אז זיי באהאלטן זיך אויס. אויך מיר זענען געבליבן ארבעטן ביי אוקראינער צוויי מאנאטן: ביי טאג געדרעשעט אין דער סטאדאלע און ביינאכט געלעגן באהאלטן.

ווען דער גוי האט אונז נישט געוואלט האלטן מער, זענען מיר אוועק ווייטער. אין א צווייטן דארף האבן מיר באקומען א צוזאג פון אן אוקראינער, אז ער וועט אונז האלטן ביי ארבעט. איך בין ארויס אין דרויסן אביסל זיך אפרוען און מיין זון איז געבליבןווארטן אין שטוב אויף אביסל עסן. איז דערווייל אנגעקומען אין שטוב א יינגער אוקראינער און דערקאנט מיין זון, אז ר'איז א ייד; און ער האט אים מיטגענומען איבערצוגעבן אים די דייטשן. איך האב אלץ געזען און נישט געקאנט גארנישט העלפן... צום גליק האט זיך מיין זון, אויפן וועג, ארויסגעריסן פון אים און ביינאכט האבן מיר זיך ווידער פאראייניקט.

און מיר האבן ווידער געוואנדערט. אויסבאהאלטנדיק זיך אין די פעלדער, האבן מיר געטראפן א בערעזנער ייד, וועלכער האט געקאנט די געגנט. פון אים זענען מיר געווארן געווארן פון נאך אסך יידן, וואס באהאלטן זיך דא אויס אין

די ארומיקע וועלדער. און צוזאמען מיט אים זענען מיר, דורך שנייען און וואסערן, אנגעקומען אין וואלד.

דא, אין וואלד, האבן מיר געטראפן אביסל יידן פון אונזער געגנט: אברהם־יעקב ברייער מיט זיינע פיר קינדער, מלכה ברייער, גדליה קעסלער מיט זיין משפחה, און אויך א פאר בערעזשענער יידן. דא זענען מיר געווען געווארן, דאס מיינע אנדערע פינף קינדער זענען געבליבן לעבן און באהאלטן זיך אויס אין א צווייטן וואלד, 30 קילאמעטער פון דאנען. צוויי טאג שפעטער איז געקומען צו אונז אין וואלד אריין מיין זון זרח — נישט וויסנדיק, אז מיר זענען אהער אנגעקומען; ער איז געווען דער פארבינדער צווישן די יידן איןביידע וועלדער.

זרח האט מיר דערציילט אלע געשעענישן, וועלכע זענען דא געשען אין דער אומגעבונג. זאלבע דריי זענען מיר אוועק אינם צווייטן וואלד, ווו די רעשט קינדער זענען געווען. מיין פרוי, מיין יונגסטע טאכטער און אויך מיין טאטע זענען אומגעקומען אין געטא בערעזנא אינם טאג פון דער לעצטער אקציע.

דאס לעבן אין וואלד

כ׳בין שוין געווען מיט מיינע זעקס קינדער צוזאמען, האט מען דאך געמוזט זוכן יעצט א וועג צו בלייבן ווייטער לעבן. דא האב איך נאך געטראפן קרובים — מיין שוויגער, וואס איז שוין דאן געווען א פרוי פון א יאר זיבציק: הענדל ראנד. מיט איר זענען געווען אירע צוויי זין, די טאכטער מינדל מיטן מאן און א שנור. ס׳איז אויך געווען אונזערס א גוטער שכן פון דער היים — גדליה ערליך.

מיר האבן געמאכט א בונקער, און מיר האבן אים געטוישט פון צייט צו צייט, פון מורא. ביינאכט פלעגן מיר גייען אין די נאנטע דערפער און בעטן עסן ביי די גויים. געקאכט האבן מיר ביינאכט אין בונקער, מ׳זאל נישט זעען דעם רויך.

דערווייל האט דא פאסירט אן אומגליק: מיין טאכטער האט אויף זיך אויסגעגאסן א טאפ הייסע זופ; איר לעבן איז געווען אין סכנה. דא האט אונז

געהאלפן גדליה ערליך. צוזאמען מיט מיינע זין האט ער געכאפט א ליילעך, איינגעוויקלט די טאכטער, און זי אוועקטראגן צו א באקאנטן גוי און זי אוועקגעלייגט דארט אויפן אויוון. זי איז פארבליבן דארט א חודש, צוזאמען מיט די עלטערע טאכטער; זי האט דארט געהיילט די קראנקע שוועסטער מיט לען־אייל און געגעבן איר עסן. אין דער זעלבער צייט האט די עלטערע טאכטער געשטריקט פאר די גויה סוועדערס, און דערנאך זענען זיי ביידע צוריקגעקומען אין וואלד.

דער זעלבער ערליך האט מיר אסך צוגעהאלפן דאס לעבן אין וואלד. דאס איז געווען ווינטער 1942—1943. אויך זומער איז די ישועה נישט געקומען. מיין זון שלמה איז אוועק צו די פארטיזאנער און איך בין פארבליבן אין וואלד מיט די קלענערע קינדער.

באנדעראוועצעס

אין וואלד האבן זיך אנגעהויבן באוויזן באנדעראוועצעס־אוקראינער, וועלכע האבן געזוכט צו הרגענען יידן. די מורא פאר זיי איז געווען גרעסער ווי פאר די דייטשן; די דייטשן האבן מורא געהאט צו גיין אין די וועלדער. די דאזיקע באנדעראוועצעס האבן אויך אויסגעהרגט גאנצע דערפער פאלאקן — און זייערע ווירטשאפטן זענען געבליבן ליידיק. דעריבער פלעגן מיר גיין נאר ביינאכט און צוזאמענעמען אביסל עסן. מיר האבן צוזאמענגענומען תבואה, קארטאפל און באהאלטן זיי אין פעסער אין גריבער, וואס מיר האבן געגראבן אין וואלד. מיר האבן דאס באהאלטן אויף אסך ערטער און זיי באצייכנט; מיר האבן זיך געגרייט אויפן נייעם ווינטער. מיר האבן געבויט נייע בונקערס, ווייל מיר האבן אפט געטוישט אונזערע פלעצער.

באפרייאונג

אין צווישן האבן מיר שוין געהערט די הארמאטן פון די דערנענטערנדיקע רוסישע ארמיי. אין פעברואר 1944 איז דער פראנט פאריבער אונזער וואלד, דאך זענען מיר נאך, צוליב פארזיכטיקייט, פארבליבן אין די בונקערס א גאנצע וואך. נאכדעם האבן מיר ארויסגעשיקט דריי מענטשן, געוואר צו ווערן די לאגע. זיי זענען צוריקגעקומען און דערציילט, אז די רוסן זענען שוין אין די דערפער ארום...

יוסף ברענעם
ניויארק

איבערגעלעבט אין א בונקער אין וואלד

צומארגנס נאך „יודנריין״

דאס לעבן אין בונקער האט זיך אנגעהויבן צומארגנס נאכן „יודנריין״, ד. ה. ווען מיר האבן געדארפן איבערגייען אין געטא פון סאמבאר. אבער דאצו האט מען געדארפן האבן פארבינדונג מיט עמעצן, ער זאל פון צייט צו צייט עפעס צוברענגען. אבער די אלע גויים, וועלכע האבן עפעס צוגעזאגט, האבן אלע חרטה געהאט; קיינער האט נישט געוואלט העלפן. באין־ברירה האב איך זיך געווענדעט צו א פויער, וועלכער האט אמאל געארבעט ביי מיר מיט מיינע פערד, געפירט האלץ און אזוי ווייטער; ר'האט געהייסן איכנאט סאקאל. דער דאזיקער פויער האט מיר אזוי געזאגט: „גיי אין בונקער אין וואלד, און איך וועל דיר העלפן מיט וואס כ'וועל נאר קאנען״.

דער בונקער איז נאך צוגעגרייט געווארן פריער, מיט וואכן צוריק. דאס איז געווען א לאך אין בארג, ארייגעגראבן אזוי גרויס, דאס דריי מענטשן האבן געקאנט ליגן און זיצן; אויפשטעלן זיך האט מען נישט געקאנט. מער גראבן האב איך נישט געקאנט אין שטיינערנעם באדן. צווייטנס האב איך געמיינט, אז ער דארף זיין קליין, כדי ס'זאל ווינטער ווארעם זיין. האט זיך ארויסגעוויזן גאר פארקערט: ווינטער איז געווען זער ווארעם, און דווקא זומער זענען מיר געפרוירן געווארן פון קעלט; נישט איינמאל האבן מיר געמוזט ארויס פונם בונקער און אנווארעמען זיך אויף דער זון...

דעם אריינגאנג אין בונקער האט מען נישט דערקאנט. ער איז געמאכט געווארן אונטער אן אלטן ליגנדיקן פארפוילטן שטאם, וואס איז אפשר מיט 50 יאר צוריק געבראכן געווארן ביי א ווינט. דער בוים איז געווען דיקער פון א מעטער און אפשר 20 מעטער לאנג, און ארום אים איז געווען פארוואקסן אסך מאך.

ביסלעך עסן

מיטן פויער סאקאל האב איך זיך אפגערעט, דאס איינמאל אין א וואך זאלן מיר זיך צוזאמענטרעפן אונטער א געוויסן בוים; ביים בוים האבן מיר

אויסגעגראבן א גרוב, ער זאל דארט קאנען איבערלאזן אביסל עסן, אויב צוליב עפעס א סיבה וועלן מיר זיך נישט קאנען טרעפן. דאס ארט איז געווען ווייט פונם בונקער א שעה גאנג, און נישט איינמאל בין איך געגאנגען אומזיסט, אדער גארנישט געטראפן דעם וועג; ארומגעדרייט זיך א גאנצע נאכט און צוריק צום בונקער.

שפעטער האב איך באשלאסן צו מאכן סימנים אויף די בוימער, כדי כ׳זאל קאנען געפונען דעם וועג. כ׳האב געארבעט ביי מאכן איינשניטן אין געוויסע פלעצער פון בוים עטלעכע וואכן. כ׳האב זיך אויך צוגעוווינט צו זען און גייען אין דער פינסטער — אלץ כדי צו זיין אין קאנטאקט מיטן דאזיקן פויער און צו באקומען עפעס עסן.

מיר האבן געלעבט אין די שרעקלעכסטע באדינגונגען, נאר דער דראנג צום איבערלעבן, וואס איז געווען זער גרויס, האט אונז צוגעהאלפן אלץ איבערצוהאלטן. מיר האבן געזוכט אין וואלד יאגדעס, געריסן ניס פון די בוימער. אזוי ווי דער ווינטער האט זיך צוגערוקט, און דער גוי האט מודיע געווען, אז ווינטער וועט ער נישט קאנען קומען, האבן מיר צוגעגרייט א לאך, נישט ווייט פונם בונקער, און אנגעפילט מיט קארטאפל, בריקוועס און בורקעס. כדי ס׳זאל אונז קלעקן אויף א לענגערע צייט, האבן מיר געפאסט יעדן מאנטיק און דאנערשטיק... דער בויער האט אונז אויך געהאט געברענגט ביי א 200 קילאגראם קארן, און אויך א קליין קאפע־מילכל צום מאלן. מיר האבן געמאלן און געשיט אין זופ אריין און מ׳האט זיך געקאנט דערהאלטןביים לעבן.

קראנק און הונגעריק

די גאנצע צייט זענען מיר געווען מער קראנק ווי געזונט, און מיר זענען גאנצע מאנאטן געשלאפן און צוגעוווינט זיך צו די צרות. אין בונקער איז געבליבן א שטיין, וועלכן כ׳האב נישט געקאנט ארויסרייסן ביים גראבן. האט ער מיר טאקע אנגעטון צרות: ווייי געטון מיר דעם בויך, וואס איז געליגן אויף אים שטענדיק; מיט דער צייט האב איך זיך ווי־עס־איז צוגעוווינט צו אים. און אז כ׳בין שוין ארויס אויף דער פריי, האב איך נישט געקאנט שלאפן, אויב כ׳האב זיך נישט צוגעלייגט צו דעם פלאץ עפעס א הארטע און אנבאקוועמע זאך...

אונזער חלום איז געווען ארויסצוגייען אין דרויסן, זיך ארומדרייען אויף דערפריי און קאנען עסן א שטיקל ברויט... דער פויער האט טאקע לעצטנס אנגעהויבן צו ברענגען מער עסן. ברויט, פוטער, מארמאלאד — וואס איז געשען? אפשר וויל ער גאר פון אונז פטור ווערן? ס'האט זיך, אבער, ארויסגעוויזן, אז דאס איז געווען צוליב אן אנדער סיבה: די דייטשן האבן זיך אנגעהויבן צוריקצוציען פון סטאלינגראד...

און דערווייל האט זיך דער פראנט געגומען דערנענטערן צו אונז. מ'האט שוין געהערט עפטער שיסערייען אין דער סביבה. דער וואלד אליין האט שוין געגומען ווימלען מיט מיליטער און אנדערע פרעמדע מענטשן. מיר ליגן שוין דא 19־20 מאנאטן — די געפאר ווערט גרעסער, אבער ס'וואקסט אויך די האפנונג — אפשר וועלן מיר דאך קאנען איבערלעבן...

און דערווייל זענען מיר הונגעריק. איינמאל, אין דער פרי, גיי איך ארויס פון בונקער ברענגען אביסל וואסער. דערזע איך נישט ווייט פונם בונקער א דערשאסענעם הירש; די דייטשן האבן אים ווארשיינלעך מיט א קויל אוועקגעלייגט. אבער וואס טוט מען מיט אזא גרויסע חיה? קודם־כל האב איך מיט א מעסערל ארויסגענומען די לונג־און לעבער און געמאכט א גוט מאלצייט. דערנאך האבן מיר אנגעהויבן זוכן א וועג ווי אזוי צו נוצן דאס פלייש. מיר האבן אויסגעגראבן א גרוב, אנגעפולט מיט שניי און דארט אריינ געלעגט דעם הירש. צוויי מאנאטן האבן מיר פון אים געגעסן.

מיר האבן אויך געהאט א באהאלטענע קיך פון 2 שטיינער. דער רויך איז געפירט געווארן אונטער דער ערד צענדליקער מעטערס, און אויפן וועג איז ער צונישט געווארן; אזוי האבן מיר באהאלטן דעם רויך.

אינערוועניק האבן מיר געהאט א דרייער לעמפל און מיט 1 ליטער נאפט האבן מיר זיך געגוצט 2 מאנאטן; מיר האבן נישט געברענט כסדר — נאר אין נויט פאלן. פייער האבן מיר געמאכט רייבנדיק צוויי שטיינער צווישן געטריקנט פארפוילט האלץ; דאס פלעגט זיך אנכאפן...

יעדן טאג פלעג איך דאווענען זיצנדיק אויף א בוים. איינמאל, זיצנדיק אויפן בוים, דערהער פלוצים א קול, וועלכעס דערנענטערט זיך; כ'בין שנעל

אראפ פון בוים און אריין אין בונקער. דאס קול איז געווען פון 2־3 דייטשן, וועלכע האבן זיך געזעצט נישט ווייט פון בונקער. אונזער אטעם איינגעהאלטן און מיין האנד שטרעקט אויס צו די האנד־גראנאטן, וועלכע ס׳האט אונז באזארגט דער פויער; אין אזא פאל קאן עס צונוצקומען. דאס רעדן האט גענומען א האלבע שעה — אפשר א שעה — און ס׳איז שטיל געווארן... מיר האבן אביסל פרייער אפגעאטעמט, אבער די שרעק איז געווען אזוי גרויס, אז אונזערע פיס זענען אפגעשטארבן... נאך אפאר שעה זענען מיר געקומען צו־זיך און לאנגזאם ארויסגעקראכן פון בונקער. געטראפן דארט אביסל שנאפס אין א פלעשל, א שטיקל ברויט, א האלב שעכטל סארדינען און אפילו א שטיקל שאקאלאד. מיר האבן אפילו געפונען א פלוגבלעטל ווו ס׳איז געווען אן אויפרוף פונם דייטשישן גענעראל פאולוס, וועלכער איז געהאנגען געווארן אין סטאלינגראד. אינם אויפרוף ווארנט ער דאס דייטשע מיליטער נישט צו פארגיסן אומזיסט דאס בלוט: היטלער האט דעם קריג פארלוירן; יעצט וויל ער פארניכטן דאס דייטשע פאלק.

דער פראנט דערנענטערט זיך אלץ מער און מער. מען הערט שיסערייען און אויראפלאנען. דאס עסן איז ווידער אויסגעגאנגען — וועלן מיר דערלעבן? א שבת אין דערפרי בין איך ארויס ברענגען וואסער. צוריקגייענדיק הער איך נעבן בונקער הויך רעדן. דאס איז געווען אונזער פויער, וועלכער איז אונז געקומען אנזאגן די בשורה: דאס רוסישע מיליטער איז שוין אריבער אונזער סביבה — מיר זענען פריי!

יצחק ואברהם שינדלר
כפר־אתא

נעים־ונדים בשואה

הגרמנים הגיעו...

הגרמנים הגיעו לכפרנו קרסנה, שעל־ידי טורקה, בשנת 1941, ומיד לקחו עשרה מבחורינו הטובים והיפים, העלו אותם לראש ההר והרגום אחד־אחד ביריות. כעבור ימים מספר נלקחו יהודים לעבודת כפייה. רבים נשלחו הרחק מביתם; אמנם, הגיעו מכתבים מהם, אך זה היה לעיתים רחוקות.

אנחנו, בני משפחתנו, קיבלנו עבודה בכריתת עצים ביער שבסביבתנו. שכרנו היה שני קילוגרמים לחם שחור לשבוע. למשפחתנו היה עדיין מזון, אך רבות היו המשפחות, שנשארו בחוסר־כול, ואפילו לחם חסרו. עבודה זו נמשכה כשנה; חיינו בפחד, כי הגיעו שמועות, שהורגים את היהודים בכל המקומות.

באותה תקופה הגיעו קציני הגסטפו לכפרנו, מלווים על־ידי קצין יהודי, ששמו היה ברוך אהרן רוזן. הם נסעו מעיר לעיר ומכפר לכפר עם המכונית השחורה, כדי לפרסם את צווי הצבא הגרמני. הצו הנוכחי כלל הוצאת הרכוש, כגון כסתות, כפפות, כרים, כל לבוש, כלי עבודה, מחרשות, וכן מזון — להוציאם החוצה ולתיתם לגרמנים; הם גם ביקשו את הבהמות.

האוקראינים מתחילים לפעול...

כעבור ימים מספר הוטל עוצר על התושבים היהודים: משעה 6 אסור ליהודי להיראות ברחוב. באחד הימים הוצאה פקודה מטעם האוקראינים שבכפר, כי על כל היהודים להתאסף ביום שישי ליד בית־הספר. משפחתנו, שהקדימה לבוא, לא מצאה שם עדיין נפש חיה. על־כן הלכנו לשוחח קצת אצל קרובת משפחה, שגרה בקרבת מקום. פתאום הופיעו אוקראינים, אסרו אותנו באחד מחדרי בית־הספר בטענה, שעסקנו בפוליטיקה. ישבנו בחדר זה קרוב לארבע שעות עד שהם הואילו לשחרר אותנו. באותו ערב בא אלינו הכומר המקומי והבטיח לנו, כי דבר לא יאונה למשפחתי, וזאת תמורת עזרתי, שעזרתי לו בזמן היות הרוסים במדינה; הייתי אז בוועד ועזרתי לו.

אך בינתיים החריף מצב היהודים; אסרו עליהם להתחבר בחבורות. האוקראינים פרצו לבתים ושדדו מכל הבא ליד; לקחו רכוש רב ובפרט מזון. הם נטפלו גם לאנשים ברחוב ועשו בהם כטוב בעיניהם.

לגיטו!

כעבור ימים מספר יצאה פקודה מטעם הגרמנים, שתוך שלושה ימים חייבים כל היהודים להתרכז במקום אחד, מכיוון שהקימו גיטו בטורקה, ועל היהודים ללכת לשם. אנו פחדנו מאוד, מאחר שידענו, כי גיטו אינו דבר קל העובר מהר. שמענו, שהורגים יהודים ומעבידים אותם קשה. אמא, שהיו לה קרובי משפחה בסמושה יכלה לעבור לשם, כיוון שהיא נולדה בעיירה זו. ארזנו את כל הדברים האפשריים, בתוכם גם רהיטים שפירקנו, או כלי מטה ומסרנו אותם לשכנינו הנוצרים; שש חליפות טובות מסרנו לעוזרת הבית הנוצריה, שהיתה לנו.

בחצות הלילה העברנו את אמא לסמושה, לקרוביה, ואנו הלכנו למחרת למקום הריכוז, שנקבע לנו. בינתיים מצאנו יהודי בשם מיכצה שטיינינגר ואמר לנו: „אין לכם לאן ללכת; בגיטו הורגים יהודים, ואתם הולכים ממש לקראת המוות ומול הכדור". אחי ואני, לאחר ששמענו זאת הצלחנו לברוח ליער הקרוב והתחבאנו שם יום ולילה.

ביער היינו בטוחים אמנם מפני הגרמנים, אך חשופים לחיות הטרף. היה זה יער־עבות, שאדם לא העז לעבור בו לבדו ביום ומכל־שכן בלילה; נקל לתאר את פחדנו, כשהיינו מוכרחים לבלות שם יום שלם ולילה. החלטנו, על־כן, בלילה לגשת לאמנו לראות מה שלומה ולהחליט מה לעשות הלאה. המשפחה, שאצלה התארחה, לא יכלה להחזיק גם בנו, כיוון שזה היה בהחלט בתכלית האיסור. אמא, שעיירה זו היתה מקום הולדתה, מותר היה לה להיות שם; לא כן אנחנו.

כשסיפרנו את המוצאות אותנו, אמר לנו דודי, כי שמע, שאותם אנשים שעבדו קודם לכן והלכו עכשיו לגיטו, מקבלים אישורים, שמותר להם לחזור לעבודתם הקודמת, ולא יוטרדו עוד. ושוב התחלנו ללכת בכיוון העיר... בדרך הצטרף אלינו בריגדיר בשם יהושע לנגנור. אותו יהושע היה לו מעין תעודת זיהוי מטעם הגרמנים, והוא היה בטוח משום כך שלא יתפשו אותנו. את יהושע יה כבר הכרנו קודם לכן. הוא עבד אתנו ביערות, ואמר לנו, כי בשעה, שיגיעו

ימים קשים, הוא רוצה להתחבר אתנו; נחפור לנו מקום נוח להיחבא בו, והוא, כיוון שיש לו תעודה זו, יוכל לספק לנו את האוכל.

בסופו של דבר נתפס יהושע זה על־ידי האוקראינים, ובדרך לגיטו שיחרר עצמו מהכבלים וברח לעבר היער. השומר, שלא הכירו, מסר אותו לגרמנים והם הרגוהו במקום.

ואנו המשכנו לעבר העיר. זה היה בהשכמת הבוקר, ומולנו הופיע מכר ותיק בשם יהושע שפילמן, שדיווח לנו על הנעשה בטורקה: הורגים שם יהודים ברחובות; הכול מתים או נלקחים למחנות, והוא יעץ לנו לא ללכת לשם...

נרדפים

ושוב פנינו אחור והחלטנו לשוב לאמא. דרכנו נמשכה דרך יער־עבות על רוכסי הר גבוה, שבדרך כלל לא דרכה שם רגל אנוש; בדרך זו הלכנו כל הלילה. כשהגענו לפסגה ישבנו לנוח מעט ונרדמנו... כשהקיצונו האיר כבר הבוקר; נבהלנו מאוד והעמקנו יותר לתוך היער וישבנו שם. בערב ירדנו בחזרה לכפר, שאמא ישבה בו, אכלנו שם וחזרנו ליער. כך התנהל אורח חיינו במשך שבועיים: בימים היינו יושבים ביערות, ופעמים תחת מטר עז וסוחף, ובלילה ירדנו לראות את אמא ולאכול מעט. שאר היהודים בכפר כמעט לא העזו להכניס יהודים זרים לביתם, כיוון שהגרמנים הרגו כל משפחה, שנמצא בו יהודי ממקום אחר.

באחד הימים שמענו, כי בית החרושת לעצים בסמושה מקבל יהודים לעבודה, הזוכה לכך מקבל פנקס, שבו הוא מוגן מפני חטיפה לגיטו וכד׳. אני, שכבר עבדתי קודם לכן בבית־חרושת זה, הלכתי לשם. ביקשתי את מנהל העבודה, שיקבל אותנו לעבודה. שמו היה לוינצקי. היה זה גוי נשוא פנים ונעים הליכות ואמר, שהוא מוכן לעזור לי. נתתי לו את שני שעוני הזהב, שהיו לי, אך הוא לא רצה לקבלם; הוא קיבל אותנו לעבודה ללא תמורה. התחלנו לעבוד.

והנה, באחד הימים מגיעים לבית החרושת קטנועי ס.ס. ומכוניות סגורות; הנאצים שוחחו עם מנהל בית החרושת. מיד לאחר מכן, פנה אלינו המנהל, שעלינו לעזוב את המקום, כיוון שלוקחים את היהודים לגיטאות, כפי שהיה בכפר קרסנה. אחי ואני רצנו לעבר הכפר בתקווה להציל את אמא ולקחת אותה ליער, אך כשהגענו להר והשקפנו מלמעלה, ראינו, שמובילים כבר עשרות יהודים; איחרנו את המועד... לאחר מכן נודע לנו, שאמא היתה בשדה שעה

שהגיעו קציני הגסטפו. היא הרגישה בסכנה הקרבה, רצה לבית, כדי לברוח ליער — אך שם תפסו אותה ולקחו אותה יחד עם שאר היהודים לגיטו; לפי השמועות הרגו אותה כבר בדרך. בלילה עמדנו בחוץ וראינו כיצד הגויים בוזזים ולוקחים מהבית מכל הבא ליד.

אנו חזרנו לקרסנה, לכפרנו, כי שמענו, שראש הכפר הקצה בית אחד לכל אותם היהודים, שהצליחו להימלט מהגיטו. כשהוא ראה את אחי ואותי ועוד קרוב משפחה אחד שלנו עם אשה ושתי בנות ובן — החליט לתת לנו בית לחוד. היינו עובדים אצל גויים שונים בעבודות שונות עד אשר יום אחד לקח אותנו גוי אחד אליו לעבודה קבועה. אנו היינו כמו עבדיו, אך הוא התיחס אלינו בצורה יפה.

בבונקר

באחד הימים הגיעה פקודה למסור את כל היהודים; יהודים אחדים ברחו מיד וכמה אחרים נתפסו. הגוי, שאצלו עבדנו, כתב מכתב וביקש, שישאירו אותנו אצלו. במכתב התחייב להרוג אותנו במו ידיו, כאשר ייוודע לו, שאין עוד יהודים בעולם כולו... אך השילטונות לא הסכימו ואנו נאלצנו לברוח. גוי זה הבטיח לנו, שאם נחיה עד 13 בדצמבר, נמשיך לחיות תמיד... בינתיים הלכנו, אחי ואני וכן קרוב משפחה אחר עם משפחתו — ליער. שם החלטנו להיפרד איש לדרכו ולהיפגש אצל גוי אחד מדי פעם בפעם. אך אותו קרוב ואת משפחתו תפסו והרגו.

אחי ואני חפרנו בונקר גדול והחלטנו למצוא בו מחסה לזמן מה. בינתיים ניגשנו לגוי אחר, שהכרנוהו, וביקשנו קצת בגדים ומזון; רכושנו ובגדינו הפקדנו אצלו בשעתו. הוא נתן לנו מכנסיים וכד׳ ואמר, שליותר אין אנו זקוקים כיוון שבלאו־הכי לא נחיה עוד זמן רב... הוא רצה לתת לנו שק תפוחי־אדמה, אך אנו לא לקחנו, כיוון שחששנו, שהדבר יכביד עלינו בבריחות.

ישבנו בבונקר עד 13 בדצמבר — אכלנו ושכבנו כל העת. בזמן המיועד יצאנו מהבונקר והלכנו שוב לאותו הגוי וביקשנוהו, שיתן לנו עוד בגדים ומזון, אך הוא סירב לתת באמרו, שבקרוב נמות ולכן חבל... בינתיים הוא התלבש. כשאחי שאל אותו, לשם מה הוא מתלבש, ענה, כי הוא מתכונן ללוות אותנו, משום שהשקצים יהרגו אותנו בדרך... אנו הבינונו, כי הוא זומם למסור אותנו לשלטונות, הודינו לו על „טוב לבו" הסתלקנו לבונקר.

למחרת הפשיר השלג, והיה יום יפה בחוץ. השמש זרחה והציפורים שרו... ואנו יצאנו מהבונקר להינפש קצת. לפתע שמענו צעדים מתקרבים. חזרנו מיד לבונקר והתחלנו לרעוד מקור. הקולות הלכו וקרבו ולפיהם הבחננו את השקוצים. אכן, הם באו ליער, כדי להרוג אותנו. ושמענו אותם מתווכחים על כך. אחד מהם אמר: „בעצם, לשם מה אנו מחפשים אותם עכשיו, כדי להרוג אותם? הרי פעם תיפסק המלחמה, ונוכל להרגם ברחוב". שני עונה לו: „אם אתה אומר כך, והרבה יאמרו כך — יוצא, שיהודים רבים יישארו בחיים, ואז אוי ואבוי לנו". הגשם והרוח, שבאו לפתע, הבריחו את הגויים מהמקום. אם כי היינו רעבים, לא יצאנו באותו לילה לחפש אוכל.

גנבים להשכיר...

למחרת בערב הלכנו לגוי אחר, בשם רומן, שהבטיח לנו פעם, כי אם יהיה לנו רע ונהיה במיצר, נבוא אליו. הגענו אליו בחצות, והוא שמח לקראתנו ואמר: ה' שלח אתכם לעזור לי, ואני אעזור לכם. הסתבר, שאין לו לחם בבית ולכן הושקינו בחלב. אבל, אם נשיג לו חציר לפרות, הרי שילך לחרוש שדות של אחרים ויהיה לו אוכל בשבילנו ובשבילו... לקחנו שתי סמיכות, הלכנו לגוי לורנס וגנבנו שתי חבילות חציר וחזרנו...

וכך הלכנו במשך 18 לילות; ביום ישננו בעליית הגג. עד שאותו לורנס הרגיש, שגונבים ממנו חציר — והחביא אותו... חזרנו מיואשים וידענו, שעתה עלינו לחזור ליער. אך אותו גוי אמר לנו, שכל אותו חציר, שהבאנו לו, יספיק לפרות במשך חודש שלם — ואנו יכולים להישאר אצלו.

בינתיים קיבלנו 20 דולארים מבחור יהודי אחד, שרצה להצטרף אלינו. אך כיוון שהיינו מלוכלכים ושורצים כינים הוא התחרט על כך; על הדולארים ויתר. את הדולארים נתננו לאותו גוי, שאצלו היינו באותה תקופה, ונשארנו שם זמן די רב. עבדנו אצלו בעבודות שונות. אחי התקין לו עגלה טובה, אך חסרו לו שני גלגלים קדמיים. ואותו גוי „שעבר במקרה" בכפר, ראה שני גלגלים, שיתאימו מאוד לעגלתו וביקש מאתנו, שנלך לגנוב אותם... היה זה ביום שישי. אמרנו לו, כי הערב לא נלך, אך במוצאי־שבת קמנו והלכנו ו„לקחנו" את הגלגלים; האנשים, ששמרו על השדות כמעט גילו אותנו. בדרך חזרה עברנו ביער ושמענו קולות; הסתובבנו ושני הגלגלים, שהיו על כתפינו, התנקשו זה בזה והשמיעו צליל... הגויים נעמדו ואמרו: „מאין איזה שד משמיע קולות

משונים בלילות; אלו בוודאי יהודים"... עמדנו מלכת לזמן־מה, אך כשנעלמו הגויים באופק המשכנו בדרכנו.

למחרת הלכנו לגנוב חבילות חציר, ופתאום שמענו קריאה „עצור"; נבהלנו, זרקנו את החבילות וברחנו ליער. ישבנו שם שני לילות וחזרנו לאותו גוי. הוא אמר לנו, כי הוא פוחד להחזיק אותנו עוד, למרות היות לו אוכל לזמן רב, כיוון שאותם גויים שמצאו אותנו קבעו, שאנו בניה של רחל, לפי השמיכות מלאות הכינים, שעטפו את החציר, אותו רצינו להביא, כדי לרפד את המערה, שבה התגוררנו...

מתכוננים לעבור את גבול הונגריה

החלטנו אז לצאת ולבקש עזרה מאותו לורנס. הוא אמר, שיוכל להעביר אותנו דרך הגבול להונגריה. הוא הבטיח גם לברר, כיצד אפשר להסתדר שם. יהודים מהונגריה שלחו לכל אחד 100 פנגי (כסף הונגרי), שתי חולצות ו־100 סיגריות; הם מסרו, שאפשר יהיה להשתכן אצל יהודי בשם מרדכי גוטמן.

התקבצנו, אחי ואני, שמואל פריילך, אשתו ושלוש בנותיו, שתיים מהן נשואות — והחלטנו לחצות את הגבול להונגריה. שתי הבנות, שלא רצו ללכת ללא מורה דרך, החליטו ברגע האחרון לחזור ליער. אני חזרתי לכפר לקחת את שקית התפילין של אחי ושלי, רכושנו היחיד, שנשאר לנו. הבנות נפרדו מהוריהן בבכי מר. אמרנו תפילת הדרך וביקשנו מהקב"ה, שייטיב עמנו ויצליח דרכנו. יצאנו לדרך.

הלכנו, כמובן, רק בלילות עד אשר הגענו לנהר. וכיוון שהנהר עדיין לא קפא לגמרי, הוכרחנו לחצותו בהליכה בתוך המים הקרים. התפשטנו ועברנו. הגענו להר. עלינו למעלה. כאן הבחין שמואל, שתעה בדרך ואינו יודע כיצד להמשיך. אשתו התחילה לצעוק וליילל. ואז הוחלט, כיוון שיש כפר במורד ההר, שאחי ירד לשם וישאל את שמו של כפר זה. נפרדתי מאחי בבכי מר, ולא פיללתי לראותו שנית, והוא ירד. הוא ניגש לבית הראשון, שם ראה בחוץ אישה, ושאל אותה לשם המקום. האישה השיבה — מיהו, שאינו יודע היכן הוא נמצא?... יצחק, אחי, בדה מיד מליבו, שאחיו, שהוא מוכר טבק, נתפס בהונגריה ועכשיו הוא רוצה ללכת להצילו. האישה האמינה לו, הכניסה אותו לבית, נתנה לו אוכל והראתה לו את הדרך להונגריה. הוא חזר אלינו בשלום והתחלנו ללכת בכיוון החדש. היינו חייבים לחצות חזרה את הנהר ולעבור

את ההר. כשהגענו לגבול שכבנו זמן רב בצידי הדרך עד אשר התפנה הכביש מכל הרכב של משמר הגבול.

בהונגריה בכפר המיועד

לאחר ששמואל ואני סיירנו בסביבה, הגענו לכפר המיועד. הלכנו למרדכי ודפקנו על דלת הרפת. נשמע קול מבפנים באידיש: „מי שם?" ושמואל ענה: „אני שמואל פריילין". לא באה כל תשובה, ולא פתחו את הדלת. נכנסנו לדיר וקפאנו בתוכו מקור השלג, שדבק בבגדים. למחרת יצא אותו מרדכי, נתן לנו קפה ופרוסת לחם; וזה, כמובן, לא השביע אותנו. את שמואל ואשתו שלח לעליית גג אחת, ואת בתו, אותי ואחי לעליית גג שנייה. העלייה היתה פתוחה ולכן נשבה בה רוח פרצים איומה. אנו קפאנו מקור במשך כל אותו יום והשיניים נקשו זו בזו כאילו עמדו להישבר.

בלילה הוא הוריד את כולנו למחסן תפוחי־אדמה; היה שם חם, והאוויר היה צח. היינו צריכים לשכב על תפוחי האדמה הלחים, גופנו היה מלא חבורות, הכינים ששרצו התחילו לגרד ולהכאיב; כל גופנו דאב. בתנאים אלה התגוררנו במשך שבועיים ואז העביר אותנו מרדכי ליהודי בשם דב טוכמן, שהיה בן דודו של שמואל; הוא קיבל אותנו בסבר פנים יפות מאוד.

היה ליל שבת. ישבנו ואכלנו בצורה, שזמן רב כבר לא ידענוה. שם ישבנו שבוע ימים עד שהחליטו (חברה יהודית) להעבירנו לבודפשט; שם היה עלינו לקבל ניירות ותעודות זיהוי על־פי שמות נוצריים. היהודים, שהעבירו אותנו, הושיבו את אחי ואותי במקום אחד ואת שמואל ואשתו במקום אחר. הם אמרו לנו, כי אם יבקשו ברכבת ניירות, עלינו לומר, כי חיל אחד קנה לנו כרטיסי נסיעה.

בבודפשט כנוצרים

הגענו בשלום לבודפשט והלכנו למסעדה, שבה היו הפליטים מתאספים. זה היה ברחוב קירי 11. אכלנו ושתינו לשובע, אך מקום לישון לא נתנו לנו, כיוון שהיינו מלוכלכים. המשכנו דרכנו משם לבית כנסת; שכבנו שם לישון, אבל השמש לא הרשה זאת. עברנו משם לבית מלון נוצרי אחד וקיבלנו לינה ללילה אחד. יותר מזה לא רצה לקבלנו, מכיוון שלא היו בידינו תעודות של נוצרים ואפשר היה לתפשנו.

למחרת פנינו לעירייה, כדי לקבל תעודות נוצרים. צילמו אותנו ומילאנו טפסים שונים וכעבור שישה ימים קיבלנו תעודות. לאחי קראו בשם נוצרי

קובלסקי איגנץ, ולי קראו קובלסקי אדוארד. הייתי תמיד שרוי בפחד, שמא אשכח את שמו של אבי ואמי ואת שמי כשיקראו לי... אני נרשמתי כעובד חקלאי ואילו אחי כנפח. משם שלחו אותנו לעבוד בעיר נוידברוט. נתקבלנו שם על ידי נפתלי אדלר, שהיה חותנו של הרבי מויז'ניץ. הוא אשר סידר לנו מקומות עבודה ואכילה. עוד בהיותנו בבודפסט קיבלנו 45 פנגי; קנינו בכסף זה בגדים חדשים ומזון. נפתלי זה דאג למקום עבודה שאין עובדים בו בשבת. היה זה בית חרושת למשקלות, שבעליו היה ליכטמן, יהודי ירא שמים. אחי קיבל עבודה בנפחיה, אך עבדו שם בשבת. מדי שבת מצא אמתלה אחרת, כדי לא להופיע לעבודה, אך מכיוון שחשש, שבסופו של דבר יחשדו בו וייתפס — עזב את מקום העבודה ועבר לבית חרושת למזוודות. הרווחנו יפה, אכלנו לשובע ומצבנו הכלכלי היה שפיר. והכול — עד אשר נכנסו הגרמנים לבודפשט ב־20 במרץ 1943; פחד גדול תקף את היהודים.

בוקר אחד קרא לי בעל בית החרושת והודיע לי, כי הנו יודע את מוצאי, שאני יהודי. הוא חקר ושאל שאלות שונות, למה ברחתי ועזבתי את פולין, מה היה מצבם של היהודים בפולין בזמן פלישתם של הגרמנים. עניתי לו על כל השאלות בקיצור, וסיפרתי לו את המצב. הוא הזמין אותי אליו לשבתות. התגוררתי אצלו למעלה מחודש ימים.

גיטו בנוידברוק

ב־4.5.44 הקימו את הגיטו בנוידברוק. אנו ביקשנו והתחננו לפני היהודים, שיעזבו את העיר, כל עוד יש להם אפשרות לכך. סיפרתי להם את כל הקורות אותנו, על רבבות היהודים שנטבחו — אך הם לא האמינו לנו ולא שמעו בקולנו.

והנה, בבוקר אחד נחטף יהודי אחד בדרכו מבית הכנסת. כמובן, זה עורר מיד הדים רבים, ואנשים החלו לפחד. אך גם עתה הם עדיין לא ברחו; הם בטחו בכספם, שיעזור להם, וכן בכל אותם ידידים, שיש להם במשטרה. כעבור זמן קצר חטפו 30 יהודים, ותמורתם דרשו הגרמנים 30 חדרים עם ריהוט מלא. מיד קיבלו את החדרים והיהודים החטופים הוחזרו. בגיטו שהוקם הוכנסו כל היהודים. אותו בעל בית החרושת, שכל כך ביקשתי והתחננתי לפניו, שיעזוב ויברח מהעיר והוא בטח בכספו ונשאר — בהימצאו בגיטו פגש את אחי וביקש ממנו קופסת סיגריות וליטר חלב...

מצוד על יהודים „נוצרים"

היינו כ־60 יהודים בעלי תעודות נוצריות; אנו גרנו מחוץ לגיטו בדירות. לאחי ולי היו תעודות כניסה לגיטו. בית החרושת עמד סגור כשבועיים. אחרי כן נפתח כשאת בעלותו קיבל גוי הונגרי; כולנו החזרנו לעבודה. ימים רבים ישבנו בשקט יחסי עד אשר בשבת אחת שמענו נקישות בדלת מגורינו. נבהלנו מאוד ופתחנו את הדלת ובפתח עמדו שוטרים. הם שאלו, אם גרים פה האחים קובלסקי ועוד שני בחורים; ענינו בחיוב. הם ביקשו אותנו לרדת.

למטה התאספו כל אותם יהודים בעלי תעודות נוצריות. הסתדרנו בשורות והשוטרים עברו על פנינו לזהות מיהו יהודי. הוכנסתי בין הראשונים לחדר והיה עלי להתפלל. הצטלבתי והתפללתי „בדביקות"... אחרי כן בדק אותי רופא וקבע, שהנני גוי כשר... פחדתי שמא ייכשל אחי, מאחר ואינו יודע את „הברכות". אבל, לאשרנו, שאלו אותו אם קובלסקי השני הוא. וכשענה בחיוב, העבירו אותו מיד לצידי. כל האנשים הצליחו בבדיקה, פרט לשניים.

בריחה לרומניה

אבל מאז לא היינו בטוחים עוד והחלטנו לברוח לרומניה. התקשרנו עם מיקלוש, גוי שהיה מעביר יהודים רבים מהונגריה לרומניה. הוא ביקש 1300 פנג. כמובן, לא היה בידינו סכום ענקי כזה, ולכן חזר אחי לבודפשט, כדי למכור חפצים שונים של יהודים, שהופקדו בידינו. קבענו עם אותו מיקלוש להיפגש בתחנת רכבת ושיקח אותנו, ארבעה אנשים. אך כשבאנו לשם מצאנו עוד כ־18 אנשים, שגם אותם התחייב להעביר. נסענו ברכבת שהיתה מלאה קצינים גרמניים, אך הכול עבר בשלום. נסענו עד תחנת הגבול הרומנית. שם ירדנו והלכנו בשדות. הלכנו כל הלילה, ולפנות בוקר הגענו לכפר רומני. נכנסנו לבית אחד, ואכלנו ושתינו, ובערב יצאנו לדרך. אחי ועוד אנשים מספר, שהלכו בראש החבורה, הלכו עם אותו מורה דרך, גוי. אני הלכתי עם אשת ישראל ועם עוד גוי אחד — אחרונים. פתאום מחליט אותו גוי לחזור חזרה לכפר. אנו ניסינו לשכנע אותו, שימשיך בדרכו אתנו — אך הוא עמד על דעתו. ובינתיים כל הראשונים התרחקו מאתנו, ומכיוון שהיה חושך, לא ראינו את הדרך. המשכנו לבדנו בדרך הישרה עד אשר הגענו לפרשת דרכים — ולא ידענו לאן לפנות... צעקנו וקראנו, אך דבר לא עזר. ישראל רץ אחרי אותו גוי לשאול אותו לאן ללכת. ובינתיים עלה השחר ואנו עמדנו, האשה ואני, בשדה פתוח. נכנסנו ליער הקרוב וישבנו שם כל אותו יום. ובערב חזרנו לכפר.

נכנסנו לבית אחד, אכלנו לשובע וביקשנו מבעל הבית, שיקח אותנו לעיר ארד. הוא הסכים לקחתנו בתנאי, שניתן לו חליפה; נתננו לו. אולם הגוי כיזב לנו ולא הביא אותנו לעיר. ובינתיים פשטה השמועה בכל הכפר, כי נמצאים פליטים בכפר. ואז הגענו למשטרה המקומית, כיוון שלא היתה ברירה, כבר אי אפשר היה לברוח. במשטרה נודע לנו, כי גם הקבוצה הראשונה נתפסה, כיוון שגם הגוי „שלהם" ברח ועזב אותם והם לא ידעו את הדרך... הם חקרו את כולנו מעט ושלחו אותנו למשטרה בעיר אחרת, בעיר טינקה. שם התאכזרו אלינו והיכונו באכזריות. לקחו מאתנו את כל הרכוש והמזון, שהיה בידינו. נפגשנו שם עם יהודי אחד, שהבטיח לנו להביא אותנו עד למשטרת הגבול ההונגרי, ושם ישחררו אותנו.

חקירות ועינויים

הביאו אותנו עד לגבול הונגריה־רומניה, והתרו בנו, שאם נעיז לחזור אי־פעם לרומניה — יהרגונו; התראה זו חזרה פעמים רבות. המשטרה הרומנית הראתה לנו את הדרך, בה נלך, כדי להגיע לנוידברוט. ההליכה היתה בלילה ולכן היתה נוחה. אך כיוון שהיינו כ־30 איש, פחדנו, שיתפסו אותנו — ואז אנו אבודים! ולכן הלכנו, אני, אחי וחיים, בכיוון אחר. הלכנו כל אותו לילה עד אשר לפנות בוקר הבחננו בבתים, בשדות ובאנשים. לא ידענו, אם אנו נמצאים ברומניה או בהונגריה...

התקרבנו לאחד הבתים ושאלנו, איזוהי הדרך, המובילה לנוידברוט. הגוי אמר לנו, כי תחנת הרכבת קרובה ונוכל לנסוע בה. הוא אמר לנו להמתין, כי הוא רוצה ללכת אתנו. לא עברו חמש דקות והוא חזר עם... שוטר. השוטר חקר ודרש. אנו אמרנו לו, כי אנו גרים בעיר נוידברוט ועבדנו בבית־חרושת, אך הוא נסגר, כשהיהודים נלקחו לגיטו; יצאנו לחפש עבודה בחקלאות בכפרים. בלילה תעינו בדרך ולפנות בוקר הגענו לכפר, ופה שאלנו — איזוהי הדרך להגיע חזרה לעיר. השוטר לקח אותנו למשטרה הצבאית, בה חקרו אותנו חקירות שתי־וערב. היינו צריכים למסור את כל הרכוש הנמצא בידינו: כסף, בגדים וכדומה. הם לא היכו אותנו, אך צעקו עלינו. הכניסו את כל אחד מאתנו לתא מאסר לחוד, וכל שעתיים קראו לאחר לחקירה.

והחקירות התנהלו תוך איומים לרצח. אחרי חקירות אחדות קראו לי, והשוטר אמר, כי הרגו את שני החברים שלי, ועכשיו אני יכול כבר לומר

את האמת. כששמעתי זאת לא איכפת היה לי למות, ובלבד לא לומר את האמת. קמתי, הרמתי את ידי ואמרתי, שהנני מוכן למות. השוטר ראה זאת ואמר לי לשבת, ואילו השוטר השני, שהיה נוכח בחדר, הלך וקרא לאחי ולחיים... סופו של דבר היה, שהשוטרים כתבו דין־וחשבון למשטרה האזרחית, שהננו גויים, שיצאו לבקש עבודה חקלאית — ונתפשו בדרך מקרה...

והועברנו למשטרה האזרחית, בה חזרו וחקרו אותנו, ואנו חזרנו שוב ושוב על גירסתנו. בתחנת משטרה זו שהינו כארבעה ימים, עד... שהובאנו לחקירה חדשה. הוכנסנו לתא, בו ישבו אנשים פליליים, רוצחים, גנבים והם התגרו בנו בצורות שונות, עד אשר נאלצנו לבקש העברה לתא אחר — והועברנו. אחרי חקירות שוחררנו וחזרנו סוף־סוף למקום מגורינו נוידברוט. התחלנו לעבוד בבית חרושת ואספנו כסף.

אחרי זמן מה חוסל הגיטו המקומי וכל היהודים הוצאו להורג. הסכנה גדלה.

שוב לרומניה

ושוב שילמנו סכום ניכר לגוי אחד, והוא הסכים להעבירנו לרומניה. הגענו לכפר ברומניה. בהיותנו שם בחדר אחד מצאנו בקפלי התריסים פתקאות ומכתבים שונים של יהודים, אשר היו כאן קודם לכן, וביניהם שמואל פריילין, מכרנו. למחרת שלח אלינו אותו אדם, שהעביר אותנו, עלם אילם, שיעבירנו לעיר הקרובה. בתחילה חשדנו בו, אך אחר־כך הלכנו. בהגיענו לשם מצאנו את היהודים, שברחו לפנינו וכולנו התכנסנו לביתו של שוחט אחד. מכיוון שהיינו כ־50 איש הוא לא יכול היה להחזיק אותנו; אחי ואני הלכנו לאיזו משפחה. זה היה בשבת. הם היו עניים, אך למרות זאת נתנו לנו לאכול. היינו עייפים מאוד ונרדמנו מהר.

אחה״צ באו להעירנו, כי אוטו מחכה לנו לנסוע לארד. כמובן, הלכנו מהר ונסענו אתו. בדרך תפשה אותנו המשטרה והחלה לחקור אותנו... החליטו להעביר אותנו למשטרת טינקה, בה היינו כבר קודם לכן, ושהתרו בנו לא לחזור לרומניה, כיוון שניהרג. התחלנו לחשוש לחיינו. אך יהודי אחד הבטיח להציל אותנו. הוא שיחד בכסף את הבחורים והבחורות של הכפר, שכל אחד ואחד יקח בחור או בחורה מאתנו אליו ואז ייראה הדבר, שאנו אורחים; למשטרת טינקה אמר, שאנו טיילים.

וחזרנו לכפר דיונטו, לאותו שוחט, ושהינו אצלו ימים מספר. כעבור זמן אספו שוב את כל האנשים לתוך אוטו משא גדול והובילו אותנו לעיר ארד. משם עברנו לבוקרשט וקיבלנו תעודות פולניות — ולא פחדנו עוד... באותו זמן כבשו הרוסים את רומניה — והיינו חופשים!

כעבור שבועיים קיבלתי הודעה לנסוע באנייה סולאהאטין לארץ ישראל. בחנוכה 1944 הגעתי ארצה.

צפורה זלמנוביץ (כץ)

רוצח נאצי מצא מותו בהיאבקו עם שתי בחורות יהודיות

משפחת דודי שלמה ברונר מנתה 11 נפש לבד מאשתו רבקה היו לו 9 ילדים: אסתר, דוד, לאה, בנציון, שיינדל, אברהם, אודט, שמואל, וחיה־שרה. המשפחה הסתתרה בבונקר, שנחפר ביערות רוסכטש. כחודשיים לפני השיחרור, גילו הגרמנים את עקבות הגוי, שהביא להם אוכל, והגיעו לבונקר. שתיים מהבנות נאבקו בגבורה עם הרוצח הנאצי, שרצה לתפסן, והצליחו להורגו. אולם בבריחתן נורו על־ידי הנאצים, חבריו של ההרוג. דודי ודודתי וכל שאר הילדים נרצחו על־ידי הנאצים כשנתפסו.

ישעיהו שווארץ
נתניה

חורבן אילניק

(דערציילונג פון א שריד־ופליט)

ערשטע צרות

ווען די דייטשן זענען צו אונז אריין אין 1941, האבן זיך גלייך אנגעהויבן די צרות. די אוקראאינער האבן אנגעהויבן צו רויבן די יידישע פארמעגנס, שפעטער אביסל אויך צו מארדן יידן. די דייטשן האבן ארויסגעגעבן א באפעל, אז יעדער ייד מוז טראגן א ווייסן באנד מיט א בלויען מגן־דוד — מ׳זאל זען פון דערווייטנס אז ס׳גייט א ייד... ווער ס׳וועט נישט אויס־פירן דעם באפעל, וועט דערשאסן ווערן.

רויב

שפעטער האבן די דייטשן אנגעהויבן צונעמען יידיש פארמעגן. מיר האבן באקומען א באפעל, אז מיר זאלן אפגעבן די בהמות, די תבואות און אלץ וואס מיר האבן געהאט אין ווירטשאפט. איך האב געזען ווי די אוקראאינער קויפן אפ ביי די דייטשן, אויף א ליציטאציע, אונזערע בהמות. די פרייד ביי זיי איז געווען זער גרויס, ווען זיי קאנען פאר שפאט־ביליק אלץ צונעמען. ס׳איז ארויס א באפעל, אז יעדער ייד, וואס וועט האלטן בהמות, הינער, תבואה א.א.וו. — וועט ווערן דערשאסן. מיין מוטער און מיין שוועסטער האבן ביטער געוויינט, ווען מיר האבן אלץ אוועקגעגעבן; זיי האבן זיך נישט פארגעשטעלט, וואס פאר אן אומגליק ס׳ווארט נאך אויף אונז.

נאכהער האבן די דייטשן אונז צוגענומען די פוטערס און ביסלעכווייז זענען מיר פארבליבן נאקעט און בארוועס און הונגעריק. זיי האבן ארויסגעגעבן א באפעל, אז אלע יידן מוזן אפשערן די בארד און פיאות; די יידישע

פרויען די האר פון קאפּ. כ׳געדענק דאס גרויסע אומגליק, וואס האט דאן געטראָפן מיין פאטער: די באָרד און פּיאות זענען געווען זיין שטאָלץ.

מ א ר ד

א געוויסע נאכט זענען געקומען די אוקראַינער און ארעסטירט מיין ברודער בן־ציון. זיי האבן אים געהאלטן אין ארעסט, געשלאגן אים און קיין עסן אים נישט געגעבן. מיר פלעגן אים פון דער היים ברענגען עפּעס עסן; האבן זיי עס ביי אונז צוגענומען, צוגעזאגט צוגעבן אים — אבער נישט געגעבן. שפּעטער האבן זיי אים ארויסגעפירט אין וואלד, אים מערדערליך געשלאגן און דערמארדעט אים. דאס זעלבע האבן זיי געטון מיט מיין קוזין אליהו כץ. מיט איינמאל האבן זיי צוגענומען פון אילניק אלע יונגע בחורים און זיי דערמארדעט. צווישן זיי זענען געווען: שמואל לאוטערמאן, איתמר ראזנבערג, סענדער פוקס, יצחק־אייזיק פוקס.

ה ו נ ג ע ר

דער הונגער האט אנגעהויבן צו הערשן אין טורקא און אויך אין אילניק. מענטשן האבן אנגעהויבן אויסגייען פון הונגער: יעדער, וועלכער האט געזען, אז זיינע פיס שווילן, האט שוין פארשטאנען, אז ר׳גייט שטארבן... היינט האט מען גערעדט מיט א מענטש — מארגן איז ער שוין געווען געשטארבן. ווער ס׳האט נאך עפּעס געהאט צו פארקויפן, האט עס אויסגעביטן אויף אביסל הובער־מעל אדער שולעכץ פון קארטאפל. מ׳האט אפּגעקאכט גראז און דאס געמישט מיט אביסל הובער־מעל און דאפון געבאקן פּלעצלעך; די קינדער האבן זיך געריסן איבער אזא שטיקל פּלעצל...

כ׳בין געגאנגען ארבעטן ביי די גויים: געטריבן די פערד, געשלעפּט דעם אקער — געהארעוועט 14 שעה. דערפאר האב איך באקומען אביסל עסן; די העלפט האב איך געברענגט אין שטוב אריין. דאביי איז די גאנצע ארבעט ביים פויער געווען טרייף — ווען מ׳כאפּט מיך דערשיסט מען מיך... שפּעטער איז ארויס א באפעל, אז יעדער ייד מוז האבן אן „ארבעטס־אויסווייז". איך און מיין פאטער האבן מיר באקומען די אויסווייזן, אבער מיין מוטער, שוועסטער רייזעלע און ברודער הערשעלע האבן נישט געקאנט באקומען. און ווען ס׳איז געקומען דער באפעל, אז אלע יידן, וועלכע האבן נישט אזא אויסווייז, מוזן זיך מעלדן אין טורקא, און דארטן וועט מען זיי רעגיסטרירן

און ז׳וועלן באקומען צייגנישן — האב איך שוין געוווסט, אז מ׳נארט אונז אפ; איך האב שוין געקאנט זייערע פינסטערע מעטאדן...

אין קאנצענטראציע פארן אומקום

מיין ברודער, שוועסטער און מוטער זענען אוועק אויפן קאנצענטראציאנס פונקט אין טורקא; איך בין מיט זיי מיטגעגאנגען. ס׳זענען אוועק אהין אלע יידן פון אילניק און פון אסך דערפער ארום טורקא. כ׳האב דארט געטראפן טויזנטער מענטשן, צווישן זיי אונזער גאנצע משפחה פון ביקלע, פון יאווערי, פון יאבלאנקא, פון וואלשע, פון ליבעכיר און נאך. מען האט זיך געקושט און געהאלזט: „וואס גייט דא פאסירן?...״ — קיינער האט נישט געוווסט צו ענטפערן.

איך מיט מיין פאטער זענען צוריק קיין אילניק. די גאנצע נאכט האבן מיר נישט געשלאפן. אינדערפרי האבן מיר גענומען אביסל עסן און געוואלט ברענגען עס אין שטאט אריין. אבער ארויסגייענדיק פון שטוב האבן מיר באגעגנט אפאר גוים, און זיי האבן שוין אונז מבשר געווען, אז ביי נאכט האט די געסטאפא צוגענומען אלע יידן; דאס עסן פאר די משפחה איז שוין געווען איבעריק...

מיט הינט און מיט ווילדע געשרייען האבן די נאציס ארומגערינגלט די יידן, ארייגעווארפן זיי אין די וואגאנען ווי שטיינער און אוועקגעפירט קיין בעלזשיץ... טעג און וואכן האבן מיר זיי נאכגעוויינט — מיר האבן שוין געוווסט דעם פינסטערן אמת. מיר האבן געארבעט אין וואלד מיט 100 גראם ברויט אטאג. איך האב נישט געהאט קיין כוח צו שלעפן די גראבע קלעצער — האט מיין פאטער אלץ געטון, כדי מיר צו פאלייכטערן די ארבעט.

און ווידער א שווארצער סוף. ביינאכט האט מען אונז ארומגערינגלט אין שטוב און מ׳האט אונז אלע געכאפט. מ׳האט מיך נישט געלאזט אפילו אנטון די שיך. האב איך ארייגעשטעקט די פיס אין די קאלאשן און ארויס. מ׳האט אונז אוועקגעזעצט אויפן שניי און די אוקראינישע פאליציי האט אנגעהויבן שלאגן מיין פאטער. כ׳האב גארנישט געקאנט העלפן. כ׳בין דאן ביי א געלעגנהייט דערטלאפן; מיין פאטער איז געווען אזוי צוקלאפט, אז ר׳האט זיך ניט געקאנט רירן. זיי זענען מיר נאכגעלאפן אבער נישט דערגרייכט. מיין פאטער האב איך שוין נישט געזען. פייגע ראזנבערג האט מיר דערנאך

דערציילט, אז ווען זיי זענען דערנאך געפארן אין צוג אין לאגער ארייז, האט איר מיין פאטער געזאגט, אז ער פרייט זיך, וואס כ'בין דערטלאפן — אפשר וועט כאטש איינער פון דער משפחה בלייבן לעבן. די דאזיקע פייגע איז נאכדעם געשפרונגען פון צוג און זיך געראטעוועט.

נע ונד אין וועלדער

נאקעט, בארוועס, הונגעריק און עלנט ווי א שטיין בין איך אריין אין וואלד. שפעטער האב איך זיך דארט געטראפן מיט חברים און זיי האבן מיר געהאלפן. מיר האבן אנגעהויבן צו מאכן באנקערס און צוגרייטן זיך אויפן ווינטער. דערווייל האבן מיר באקומען א ידיעה, אז די דייטשן ווייסן וועגן אונז און אז זיי גרייטן צו מאכן אויף אונז אן אנפאל. אין די גרעסטע שנייען און זאווערוכעס האבן מיר פארלאזט אונזער באנקער און געזוכט א באהעלטעניש אין א צווייטן וואלד; דארט זענען מיר פארבליבן ביז ענדע ווינטער.

זומער האבן מיר זיך געטראפן אין די וועלדער מיט נאך טורקער יידן; ס'זענען אויך געווען סאמבארער יידן, וועלכע זענען דערטלאפן ביי דער ליקווידאציע. כ'האב זיך געטראפן מיט אברהם פיילער, אברהם ליבהארט, יאשע שלייכער, דוד לויפער און אנדערע. מיר זענען געווארן א גרעסערע גרופע און דאס האט אונז אביסל שטארקער געמאכט. מיר האבן שוין נישט געבעטן קיין שטיקל ברויט ביי די אוקראינער; מיר האבן עס גענומען מיט כוח. מיר האבן געבראנגט א בהמה אין וואלד אריין און געהאט א שטיקל פלייש צום עסן. איך האב באקומען ערגעץ־ווו אביסל קליידער און ס'איז מיר געווארן אביסל לייכטער דאס לעבן. מיר האבן זיך אנגעהויבן גרייטן צו א נייעם ווינטער אין וואלד.

שלאכט מיט דייטשן

צום צווייטן ווינטער האבן מיר צוגעגרייט צוויי באנקערס, אפגערוקט איינער פון אנדערן ביי 50 מעטער. יעדער באנקער האט געהאט 2 „שטאק", אונטן און אויבן. אין דער הויך איז געווען גאנץ ווארעם, נאר אונטן, ווו איך בין געשלאפן, איז געווען זער קאלט. שטענדיק אין די קעלט און הונגער. מיר פלעגן שטייען אויף די וואך און היטן.

שלמה יצחק ענטנער איז געשטאנען אויף דער וואך. אין דעם דערזעט ער פון דערווייטנס אז דייטשן קומען און זיי זענען אין די הונדערטער! אלע

זענען ארויס פון די באנקערס. מען האט נישט געזען די שיין, ווייל פון די קוילן פוןביידע זייטן, וועלכע האבן געטראפן די צוויגן, האט זיך געשיט דער שניי ארום. איך לויף ארויף אויפן בארג און זע ווי די פרוי שוסטער איז פארוואונדעט. זי שרייט צו מיר, אז כ׳זאל איר העלפן; צום באדויערן האב איך איר גארנישט געקאנט טון. ווען די שיסעריי צווישן די דייטשן און אונז האט אויפגעהערט, האבן די דייטשן צוריסן די באנקערס. מיר האבן געמיינט, אז זיי וועלן אונז ארומרינגלען, און מיר האבן זיך געגרייט צום לעצטן שלאכט. זיי האבן אבער, ווארשיינלעך, חרטה באקומען; זיי האבן מורא געהאט צו קומען טיף אין וואלד.

יצחק אפערמאן האט א געשריי געטון צו מיר: „דו ביזט דאך בארוועס!" נאר דאן האב איך דערזען אז כ׳בין בארוועס; ביז דאן האב איך נישט געפילט. די פיס זענען מיר געווען רויט ווי פייער — ווי לאנג קאן א מענטש שטייען בארוועס אין טיפן שניי? כ׳בין געווען אנגעטון נאר אין א העמד; אזוי בין ארויסגעלאפן פון באנקער. כ׳האב זיך געבעטן ביי מיינע חברים זיי זאלן מיך דערשיסן, ווייל כ׳האב געהאט געפערלעכע ווייטאקן אין די פיס, און איך האב געוווסט, אז צו קיין שיך וועל איך נישט קאנען דערגרייכן. וואס־זשע טויג מיר דאס מוטשען זיך?

מענדל פוקס פון אילניק האט געהאט מיט זיך א קאלדרע. האט ער איבערגעריסן זי אויף צוויייען. מיט איין העלפט האט ער מיר פארדעקט די פלייצעס און מיט דער אנדערער פארוויקלט די פיס. ביי איינעם האט זיך געפונען א שטיקל שטריקל און מ׳האט מיר צוגעבונדן.

אין ווינט און אין שטארקן פראסט האב איך זיך ארומגעוואלגערט ביז ביינאכט. ביינאכט זענען די חברים געגאנגען אין א דארף אריין שאפן עסן. כ׳האב געפרווווט מיטשלעפן זיך — נאר צום סוף האבן מיר די מענטשן אי־בערגעלאזט.

הונגעריק, דארשטיק און שטארק מיד בין איך אריין אין עפעס א שאף־שטאל און אנטשלאפן געווארן. אבער אז דער גוי איז ארויס געבן עסן די שאף, האט ער מיך דערזען און געשריגן צו מיר, אז כ׳זאל גלייך אוועקגייען. אלע תחנונים האבן נישט געהאלפן; ער האט געכאפט צו מיר א ווידלע און

געוואלט מיך שטעכן, כ׳בין ארויס פון שטאל און אנגעהויבן גייען צוריק אין וואלד. כ׳האב זיך אוועקגעשטעלט ביי א בוים און געוויינט...

איז מיר איינגעפאלן א געדאנק, כ׳זאל אדורכגייען דעם בארג און אריינקומען קיין אילניק — דארט האב איך דאך פארט באקאנטע גוים. מיט די לעצטע כוחות האב איך גענומען קלעטערן אויפן בארג, שלעפנדיק זיך מיט מיינע שמאטעס אין די טיפע שנייען. אויפן שפיץ האב איך דרוויל דערזען א שטובל און כ׳בין דארט אריין. דער גוי האט מיך אוועקגעזעצט אויפן אויוון, געגעבן מיר הייסע מילך. כ׳האב אויפגעוויקלט מיינע געשוואלענע פיס. דער גוי האט מיך געטרייסט און געהאלטן מיך צוויי וואכן.

דוד לויפער, העלד פון אילניק

ווען כ׳שרייב די ווערטער וועגן דיר, דוד לויפער, איז מיין הארץ צובראכן. פארוואס האסטו נישט דערלעבט צו זען די מפלה פון די דייטשע רוצחים, און נאך מער — פארוואס האסטו נישט דערלעבט צו זען די פרייהייט פונם יידישן פאלק?!

ווען דו פלעגסט מיט מיר רעדן — איז נאר דיין שטרעבן געווען צו זיין פריי און צו קומען קיין ישראל. דו ביזט עס געווען דער, וועלכער

האט מיך שטענדיק געטרייסט און נישט געלאזט מיך זיין מוטלאז; דו האסט שטענדיק געזאגט, אז מ׳וועט עס אלץ איבערלעבן. ווען דו האסט געהאט א שטיקל ברויט האסטו זיך מיט מיר צוטיילט. דו ביזט שטענדיק געגאנגען גלייך ווי א סאלדאט און דאס געווער אין ראקזאק; ווען מיר פלעגן גיין אין דארף אריין שאפן ברויט, האסטו שטענדיק צוריקגעקוקט צו מיר — צו גיי איך מיט, צו בין איך נישט אונטערשטעליק, אדער האב זיך אריינגעקייקלט אין עפעס א גרוב.

ביז ס׳איז געקומען די פינסטערע שעה און די דייטשן מיט זייערע אוקראאי־נישע אונטערהעלפער זענען באפאלן אונזערע צוויי באנקערס און געקעמפט מיט 60 יידן. שלמה־יצחק ענטנער איז געשטאנען אויף דער וואך; ווען ר׳האט זיי דערזען האט ער צו זיי געשאסן, און מיר זענען אלע ארויס פון די באנקערס.

די דייטשן האבן דאן צו אונז געשאסן מיט מאשין געווער. ס׳איז געווארן פינסטער. די שנייען האבן זיך געשאסן פון די בוימער, ווייל די קוילן האבן געקלאפט אין די צווייגן. נישט ווייט פון באנקער האסטו אנגעהויבן א קאמף ביז דער לעצטער קויל, און דו אליין האסט אויפגעהאלטן אזוי פיל רוצחים. איך האב געזען ווי דו קריכסט אויפן בויך, כדי זיך צו דערווייטערן פון זיי, נאר דו האסט שוין מער נישט געקאנט קריכן אין די טיפע שנייען און געבליבן ליגן.

מיר האבן געקעמפט מיט זיי, אבער ליידער האבן מיר זיי נישט געקאנט איינהאלטן; זיי האבן זיך צו דיר דערנענטערט און מיט קאלטבלוטיקע רציחה דיך דערשאסן.

דו, דוד לויפער, ביזט געווען אן אמתער העלד. דו ביזט נישט מער מיט אונז, אבער דיין העלדישקייט וועט פארלייכטן אויף דורות.

ישעיהו שווארץ

בטורקה אין עוד יהודים...

אין טורקא זענען קיין יידן

מער נישטא...

דוד י.

אבער דאך זע איך דיך ...

אבער דאך זע איך דיך טורקא
אזוי קלאר און פיין,
מיט דיין שמייכל
אן טרער, אן געוויין...

איך זע די געסעלעך שלענגלדיקע
די הייזלעך קרומינקע,
מיט דעכעלעך געפאלענע —
פארוואס אזוי צושראקענע?...

און פארוואס? —
די שימאנקא מיט איר גאווה
לאכט צו מיר און זאגט:
„מער קיין שטעטעלע, ניין!
שוין מער קיין יידישע היים״...

מזרע, אלול תשכ״ד

מיכאל הייזלער

אין פוסטער שטאט...

אין הערבסט 1944 האט מיך דער גורל ווידער געברענגט פנים צו פנים מיט דער שטאט טורקא. שוין דעם צווייטן טאג נאך איר באפרייאונג. האב איך זיך ווידער געפונען אויפן טורקער בארג, אויפן זעלבן ארט, ווו כ׳בין געשטאנען מיט דריי און האלב יאר צוריק, נאנט ביים טורקער בית־עולם, פון וואנען כ׳האב געזען די גאנצע שטאט, מיט איר גאנצע גרויס. פון ווייטנס הערן זיך נאך די סאוויעטישע הארמאטן שיסעריי, וועלכע באגלייטן די אנטלויפנדע דייטשע ארמיי.

און די שטאט איז פוסט, שטיל; קיין נפש. די הייזער, דוכט זיך, זענען קלענער געווארן ווי פריער, איינגעשרומפן, שווארץ, טרויעריק, אן פענסטער, אן טירן, אן מענטשן... די גאסן פול מיט געלע פארפוילטע בלעטער. די באן בריק אויפגעריסן, אירע שטיינער צושפרייט איבער די שטאט, די רעלסן צובויגן, פארפלאכטן. ערשט נישט לאנג — דאכט זיך ווי ס׳וואלט געווען נעכטן — האט דא, אין יעדן ווינקעלע, גערוישט א יידיש לעבן. און היינט?... — היינט איז אלץ טויט.

איך האב נישט געוויינט. צוואס וויינען?... צי זע איך דען יעצט די ערשטע טויטע שטאט?... איך בין דאך די גאנצע דריי און האלב יאר געטרעטן בלויז איבער חורבות, איבער טויטע, אויסגעהרגעטע שטעט און דערפער, ביז כ׳בין צוריקגעקומען פון רוסלאנד אהער. איך בין שוין געווען אזוי צוגעוווינט, אז מיינע נערוון האבן שוין נישט רעאגירט אפילו דאן, ווען כ׳האב געזען די אייגענע שטאט טורקא אינם זעלבן צושטאנד, ווי טויזנטער אנדערע שטעט און שטעטלעך.

כ׳האב געוואלט געפונען א לעבעדיקן עדות, וועלכער זאל מיר דערציילן פרטים וועגן טראגישן טויט פון די יידן, וועלכע האבן דא געלעבט. כ׳בין אראפ אין שטאט אריין. אויפן וועג — צובראכענע מצבות, אנגעווארפן אין די בלאטעס און אין די גריבער, צוטרעטענע פון טאנקען. כ׳האב געפרוווט געפונען מיין מוטערס מצבה; דאס איז נישט מעגלעך געווען. אויפן בית־עולם האב איך געטראפן אן אלטע קריסטין, וואס האט געפירט א ציג אויף א שטריקל. זי האט מיך צוגעפירט צו אן ארט און געוויזן מיטן פינגער — דא האבן די

דייטשן דערשאסן זער פיל יידן פון שטאט, און דא אויף דעם־דאזיקן ארט ליגן זיי. דער גרוב איז שוין געווען פארוואקסן מיט גראז... „ווו זענען די רעשט יידן?" — האב איך געפרעגט. „די דייטשן האבן אלע ארויסגעפירט" — האט זי געענטפערט.

כ'האב זיך געלאזט איבער די דערפער זוכן — אפשר וועל איך געפונען עמעצן ביים לעבן, אדער כאטש א צייכן פון זייער אומקום. כ'האב דורכגעמאסטן מיט מיינע פיס כמעט יעדעס דארף. אומעטום די זעלבע פוסט־קייט; די הייזער פארברענט אדער צונומען, די ערד אויפגעאקערט. אפילו א צייכן נישט געבליבן.

כ'האב זיך נאכגעפרעגט ביי די דארטיקע איינוווינער, ווי אזוי מ'האט די אלע יידן אומגעבראכט. האבן זיי מיר דערציילט, אז די דייטשן האבן אלע ארויסגעפירט אין די גאז קאמערן, און אז אויפן ארט האט מען קיין יידן נישט געהרגעט. אבער איך האב זיך דאך דערוווסט פון מאסגעבנדע אוקראאינער, אז ס'זענען אסך מארדן פארגעקומען אויפן ארט גופא דורך די אוקראאינישע באנדעס. דורך דער גאנצער צייט פון דער מלחמה איז די הויפט באשעפטיקונג פון די דאזיקע באנדעס געווען צו זוכן יידן און מארדן זיי, אדער איבערגעבן זיי דער געסטאפא פאר א „הויכן" אפצאל — א קילא זאלץ פאר א יידישן נפש...

חיים פעלער

אין טורקא - נאך דער באפרייאונג

איך בין אין רוסלאנד. די מלחמה דערנענטערט זיך צום סוף. איך ליין אין די צייטונג, אז די היטלעריסטן לויפן שוין אין די קארפאטן. איך ווארט מיט אונגעדולד, טורקא זאל באפרייט ווערן, אבער ס׳גייט נישט; ס׳דויערן נאך פיר שווערע וואכן ביז טורקא איז ענדלעך באפרייט. איך שרייב באלד א בריוו צו מיין פרוי קיין טורקא, אבער ס׳קומט נישט קיין תשובה... איך פארשטיי שוין, אז ס׳איז ביטער: קיינער איז אין טורקא נישטא... כ׳שרייב נאכמאל, און דאסמאל צו דער טורקער געמיינדע. נאך לאנג ווארטן קריג איך א בריוו פון אברהם האנז פון ראדיטש, נעבן טורקא, אז די באנדיטן האבן אויסגעהרגעט אלע יידן פון טורקא און אומגעבונג; פון מיין משפחה איז נישטא קיין זכר...

הייסט עס, אז כ׳בין אליין. וואס וועל איך איצט טון — קיין פרוי, קיין קינד, קיין ברודער קיין שוועסטער. איך זיץ דא אין פינצטערן לאפאטונא, טיף אין רוסלאנד, און ווייס גארנישט, וואס עס טוט זיך אויף דער יידישער וועלט... און ווי אזוי האט עס די יידישע וועלט צוגעלאזט, אז מ׳זאל אויסמארדן אזוי פיל יידן?!... איך האב דאמאלס געפרעגט א סך פראגן: פארוואס? אבער קיין ענטפער האב איך פון קיינעם נישט געקאנט באקומען...

און איך האב אנגעהויבן צו ארבעטן, כ׳זאל קאנען פארן אהיים, קיין טורקא, אנצוקוקן מיט די אייגענע אויגן דאס גרויסע אומגליק.

נאך 12 טעג פארן בין איך אנגעקומען קיין לעמבערג; געשלאפן בין איך דארט ביי מיין א געוועזענעם לערן יונגל שרייער, וואס איז געבליבן לעבן. כ׳פאר ווייטער. כ׳בין אראפ אין סאמבאר, ווייל קיין טורקא איז קיין צוג נישט געגאנגען; ערשט אין צווייטן טאג בין איך אנגעקומען קיין טורקא.

אנקומענדיק בין איך געבליבן שטייען און נישט געוווסט וווהין צו גייען... די גאנצע שטאט איז איין חורבה; אלע הייזער זענען צעבראכן. גאנץ געבליבן איז נאר דאס ראטהויז און חיים הירשס הויז. אין דער איליצע אויך משה הירשס הויז און נאך געציילטע הייזער — דאס איבעריקע צעבראכן און

צעפליקט ביז צו דער ערד. דאס איז מיין געבורטס שטאט, וווּ כ'האב פארברענגט מיין גאנץ לעבן! מיין געמיט איז געווארן אזוי דערדריקט, אז כ'בין געבליבן שטייען ווי געפלעפט...

אויפגעוועקט מיך פון מיינע געדאנקען האט א שטארקער געשריי: „חיים, ווען ביזטו געקומען!" — געווען איז דאס א טורקער ייד. ער האט מיך צוגעפירט צו חוה בראנדלשטיין, וועלכע איז געבליבן לעבן; א טורקער אוקראינער, קאמארניצקי, האט איר אויסבאהאלטן אין קעלער. חוה האט זיך מיט מיר זער געפרייט, ווייל זי איז געווען אונזער בעסטע שכנטע. זי האט באלד דערציילט אלץ, וואס איז פארגעקומען אין מיין היים. ווי אזוי און ווען זענען אומגעקומען מיינע נאנטע: זון און פרוי, שוועסטער און ברידער און שטיפמוטער. זי האט גערעט און מיין בליק איז די גאנצע צייט געווען געווענדעט צו דער פאדלאגע; קוקן אין פנים אריין האב איך נישט געקאנט... ווי אזוי האב איך געקאנט אלע איבערלאזן הפקר און ראטעווען זיך אליין?!...

און הער און הער... ס'איז אנגעקומען א בריוו פון סטרי, אז מ'האט דארט דערשאסן מיין ברודער שלמה פעלעך דעם 7/1; א בריוו פון פשעמישל — דערשאסן מיין שוועסטער ברכה פעלעך, אויך דעם 7/1; די שטופמאמע איז אין טורקא דערשאסן געווארן דעם 7/1 — אלע אין איין טאג! און ווען ס'איז געווען די קינדער אקציע איז אריין אין שטוב א יידישער פאליציאנט, חיים מיינבאך, און אוועקגענומען מיין איינציק קינד אברהם; דעם זעלבן טאג איז ער דערשאסן געווארן.

אזוי בין איך געזעסן און אויסגעהערט מיין אונטערגאנג...

אשר בראנדלשטיין
חיפה

אין חרובער שטאט

אין אויגוסט 1945 בין איך צוריקגע־קומען קיין טורקא. גאנצע פיר יאר בין איך געווען ווייט פון מיין שטעטל, ווו כ׳בין גע־בוירן געווארן און ווו כ׳האב מיין קינדהייט און יוגנט פארברענגט. פיר יאר בין איך געווען אין רוסלאנד. געקומען בין איך מיט מיין פרוי, מיט וועלכער כ׳האב פארלאזט מיין היים אין די ערשטע מלחמה טעג, און מיט אונזער קליין טעכטערל, וועלכע איז געבוירן געווארן אין באשקיריע. איבערגע־לאזט האבן מיר א שטעטל, אין וועלכן ס׳האבן געלעבט אפאר טויזנט יידן, און ווען מיר זענען געקומען צוריק האבן מיר געטראפן אן ערך פון 20 ביז 30 נפשות... דאס שטעטל איז כמעט אינגאנצן חרוב געווארן. אלע יידישע הייזער זענען געווען צעשטערט און פארברענט.

מיין מאמע לעבט!...

קומענדיק קיין טורקא האט מיך דערווארט א באזונדער סורפריז — כ׳האב געטראפן מיין מאמען א לעבעדיקע, איינע פון די שארית־הפליטה פון שטעטל. זי איז געבליבן לעבן אדאנק אן אוקראינישע משפחה, וואס האט זי באהאלטן. מיין מאמע איז געווען אן אקושערין, און האט נאך פאר דער מלחמה געהאלפן די משפחה, ביי וועלכער זי האט זיך אויפגעהאלטן. מיין מאמע איז געווען באקאנט אין שטאט אלס אזעלכע, וואס העלפט ארעמע קינפעטארינס, יידישע און קריסטלעכע — און אין איר אייגענער נויט האט זיך געפונען א רעטער.

זי איז דורכגעגאנגען איר גיהינום. זי האט מיר נאר געקאנט דערציילן, דאס מיין פאטער האט מען געשאסן באלד אין דער ערשטער אקציע: מיין

פרויס עלטערן מיט פיר יונגע ברידער האט מען אוועקגענומען ביי דער גרויסע אקציע.

כ׳זוך באקאנטע...

די וועלכע זענען לעבן געבליבן האבן זיך פריער געהאט אויפגעהאלטן אין די וועלדער; א קליינע צאל זענען געוועזן אויסבאהאלטן ביי גויים. אבער כמעט אלע זענען באלד געפארן קיין פוילן (טורקע האט שוין דאן געהערט צו אוקראינע); די אנדערע האבן זיך דאצו געגרייט.

איך, אבער, האב זיך נישט געקאנט לאזן אין וועג ארייין, ווייל מיין מוטער האט געדארפט דורכמאכן אן אפעראציע פון די אויגן. ווען די אפעראציע איז ענדליך געמאכט געווארן, איז שוין געוועזן צו שפעט — מען האט שוין נישט ארויסגעלאזט...

★

המשפחות הראשונות שהגיעו לטורקה אחרי המלחמה.
די ערשטע וועלכע זענען אנגעקומען קיין טורקא נאכן חורבן.

די ערשטע וואכן פון מיין אנקומען אין שטעטל זענען געווען פאר מיר שווערע. געווען מינוטן, אז ס'האט זיך געדאכט — כ'גיי ארויס אין גאס און וועל טרעפן מיינע חברים, באקאנטע און אנדערע טייערע פנימער פון אונזערע יוגנטלעכע און קינדער. און כאטש דער פארשטאנד האט געזאגט אנדערש, בין איך דאך געלאפן — אפשר וועט געשען א נס?... איך האב זיך אליין געוואלט אפנארן...

יידישער לערער אין פרעמדע שול

אין אנהויב פונם שוליאר 1945 האב איך אנגעהויבן צו ארבעטן אלס לערער פאר מאטעמאטיק אין דער טורקער מיטלשול. און שווער איז געווען צו זיין א לערער. נישט איינמאל האט זיך מיר געדאכט, אז אט דער שילער, וועלכער ענטפערט מיר יעצט אויף מיין פראגע — אפשר האט ער אנגעוויזן די דייטשע און אוקראינישע פאליציאנטן ביי אן אקציע, ווו ס'באהאלט זיך אן אומגליקליכער קרבן. וועגן אזעלכע פאקטן האט מען דאך אסך דערציילט.

און שווער, זער שווער איז געווען צו זיין א יידישער לערער אין א שול, אין וועלכער ס'האבן אויך געדארפן זיצן אסך יידישע קינדער — און ווו זענען זיי?...

אין 1951 בין איך אין דער זעלבער מיטלשול נאמינירט געווארן אלס דירעקטאר. יעדעס יאר האב איך געטיילט מאטורעצייגנישן בשעת פייערלעכע אקטן; און די דאזיקע אקטן פלעגן מיר אנטון גרויסע צרות. כ'פלעג אהיימקומען קראנק און צובראכן. ווייל ווידערמאל: ווו זענען עס אונזערע קינדער וועלכע האבן היינט געדארפן באקומען די זעלבע צייגנישן?!...

אין דער שול האבן געלערנט אייניקע יידישע קינדער, פון דריי יידישע משפחות אין שטאט. דאס האט מיר אביסל צוגעגעבן פרייד. נישט איינמאל פלעג איך דאן חלומען וועגן זיין א לערער אין א יידישער שול; דערווייל איז עס טאקע נאר געווען א חלום.

און דערווייל האב איך געמוזט נישט איינמאל צוהערן צו אנטיסעמי־טישע רעדעס פון לערער (ווען, צום ביישפיל, ס'איז פארגעקומען ביי סטאלינען דער דאקטוירים פראצעס); צו אנטיסעמיטישע אויסרופן פון שילער; און מוזן איינארדנען פייערלעכקייטן צום 300 יאריקן יובילײ פון ארכיפאגראמטשיק כמעלניצקי.

גוט וואס דאס איז פארביי און מיין חלום ישראל איז דאך פארווירקליכט געווארן.

ברוניה ברנדלשטיין
חיפה

ישבה בדד העיר ..

בעמק מוקף שרשרת הרים גבוהים, יע־רות עבותים והנהר סטרי הכסוף נמצאה עיירת מולדתנו טורקה. יקרה היא עיר המו־לדת לכל אחד ואחד, אך לי ולכל ילידי טורקה יקרה היא שבעתיים. היתה עיירתנו בשבילנו משהו מיוחד וקרוב ללבנו. אכן, נוער נפלא היה בה בעיירה. כעת, בהתבונני בעבר מתוך ריחוק־מה, אני מלאת התפעלות — איך יכול היה הנוער של אז לחיות את חייו מלאי התוכן והשאיפות הנעלות, מבלי לראות סיכוי כלשהו להגשמת החלומות וה־תקוות הללו. אמנם, כל אחד ואחד סלל לו את דרכו לפי אפשרויותיו.

ואת כל השאיפות והתקוות הרסה המלחמה, וכל אחד נפגע בצורה שונה. לאחדים עלה בידם למצוא את מקום מקלטם בארץ־ישראל, אחרים הוגלו, בסערת המלחמה, לסיביר. אולם, לרוב הגדול חיכו תאי הגזים, שפתחו את לועם ובלעו את מיליוני היהודים. בלעו את היקרים והאהובים ביותר: הורים, אחים, אחיות, קרובים וידידים.

רצה הגורל, שאני אישאר איכשהו בחיים. ללכת ולנסוע אל הבלתי נודע, לעבור את המלחמה הקשה בבשקירי הרחוקה, להתגבר על הרעב, קור וצרות גדולות, וכן לתת חיים לתינוקי בתנאים הקשים ביותר ולהגן על חיים אלה. ואם כי הפרידו מרחקים ענקיים ביני ובין סביבות מולדתי — במחשבותי ובדמיוני תמיד הייתי בטורקה עם היקרים שלי.

המלחמה האכזרית נסתיימה. עייפים מהתלאות הקשות החלטנו בכל מחיר לחזור לסביבות עיר מולדתנו טורקה — אולי יאיר לנו הגורל פנים ויימצא מישהו מהקרובים, שנותר אולי לפליטה.

התקרבנו לטורקה, ובהכרה ברורה ידענו את הטרגדיה הנוראה, שנפלה בחלקנו, ושפגעה בנו אישית כבעמנו כולו. לבנו דופק בחזקה. הנה הסרפנטינים, שבטיולי הלילה שלנו בחורף היינו גולשים מהם במגררות; והנה בית הקברות הנוצרי — ומגיעים לעיירה...

לו גם חוננתי בעט סופרים כישרוני ביותר, לא אזרתי כוח למסור על גבי הנייר את כאבי הגדול ואת הרושם הנורא, שעשתה עלי עיירתי השוממה... התהלכתי ברחובותיה ובסימטאותיה נדהמת מכאב. כל אבן, כל שביל הזכירוני ימי ילדותי המאושרים, חסרי הדאגה, שנות נעורים מלאי התלהבות ואמונה במחר הטוב יותר...

היתה העיירה ריקה מיהודיה. כל בית ובית הזכיר את היקרים, שהושמדו טרם זמנם. הבתים הרוסים ושבורים. הפחידו אותי ביותר החלונות הריקים יהשמשות השבורות... ונדמה היה לי, שמכל אחד מהם מציץ המוות... הנה בית אנגלמאיר — חברתי סלקה איננה... הנה בית ברט — מרצ'ה איננה... והנה הריסות הבית, שבו גרו אסתר קסלר וסלקה ניסטל... אלוהים אדירים, אם קיים אתה, איך יכולת להרשות לענות כל כך את עמך הנבחר?!... „למה וכיצד" — שאל הפה הכואב, אך תשובה לא היתה... נשארו שממה, הריסות, כאב ופצעים, שגם הזמן לא יוכל לרפאם... שאלתי את עצמי — האין זה צחוק הגורל, שעלי היה להישאר בחיים, להיות אחת מהמעטים ששרדו לפליטה, להיות מתהלכת בעיירת ההולדת ומבכה את כולם?... אכן, התהלכתי בטורקה במשך שנות 1945—1957 בהרגשה, כאילו דרכתי על גבי קברים; היתה בשבילי העיירה בית קברות רווי דמם של היקרים ביותר.

אנחנו, היהודים שנשארנו לפליטה, היינו בעיני תושבי המקום תופעה נדירה... לא פעם מצאתי בעיני האוקראינים ברק השתוממות למראה אחד מאתנו שנשאר בחיים... היו גם כאלה, שהצטדקו לפני; אחרים השתדלו לעבור לידנו בעיניים מורדות מבושה. לפעמים היה לי סיפוק רב, שאנשים אלו, שבעצמם שיתפו פעולה וטבלו ידיהם בדם יהודי חף מפשע, רואים אותי בחיים... ובוודאי היה להם הדבר למורת רוח...

היינו בטורקה משפחות יהודיות אחדות: ברנדלשטיין, שיין, קנרנשטיין, מאיר ואחרות. נשארה בחיים אמו של בעלי, חוה ברנדלשטיין; התתואר שמחתנו הגדולה לנוכח פלא זה?... לנגד עינינו היתה תמונת יאוש, צלה של האם,

שעברה גיהנום היטלרי. החביאה אותה משפחה אוקראינית. במרתפים חשוכים בילתה חודשים, מקום שם איבדה חלק מראייתה, והיתה עדה לקורותיה האיומים של עיירתנו.

אופייני היה הדבר: כל מי שנשאר בחיים בא בכדי להציץ עוד פעם אחת בטורקה, עיר הזיכרונות, ולו לשעות מספר בלבד. באו — ובמהירות הבזק נמלטו ממנה לבלתי נודע. וכשהיה מופיע אחד היהודים בעיירה, היו תיכף מפנים אותו אלינו. אינני רוצה שלא להזכיר אפיזודה אחת, שהביאה אותי לידי דמעות מתוך צחוק: ראש עיריית טורקה היה אז אחד בשם רוהץ׳ וואסיל. ופעם הופיע אצלו יהודי מסביבות טורקה. רוהץ׳ פגש אותי ברחוב ורצה להסביר מי הוא שהיה אצלו, אך חשש לקרוא את האיש בשם „יהודי״, ואמר ברוסית: „בסליחה מכבודכם, אחד מבני אומתכם היה אצלי ושאל על בני עמו במקום״... אכן, צחקתי עד לדמעות מהכבוד הבלתי צפוי שייחס ליהודים.

הגיע לטורקה יעקב אנטנר ונודע לו, כי אחותו נרצחה בידי אוקראיני וקבורה בגינה על הסטרי. יעקב הוציא משם את גוויתה וקברנוה בבית הקברות היהודי. לעולם לא אשכח את יעקב, השרוע על קברה הרענן של אחותו ומתייפח

בקולי קולות. אבל הוא לא ידע עד כמה קינאתי בו באותו רגע. הוא ידע את מקום עצמות אחותו, אולם לא כן אני. אכן, גם קנאה כזאת היתה אז קיימת... עוד קרבן אחד בלע בית הקברות היהודי, שהעיזים, הפרות והסוסים יכלו לדרוס עליו. לדאבוננו הגדול נהפך בית הקברות היהודי אחרי המלחמה למרעה לסוסים, לפרות ולכדומה.

לעיתים קרובות צוחק הגורל לבן האדם. קרה, שבעלי, למל ברנדלשטיין, אני ופניה קנרנשטיין עבדנו בבית הספר התיכון כמורים. אני ופניה סיימנו את השתלמותנו אחרי המלחמה ונפל בחלקנו ללמד את ילדי אותם האנשים, שלא יכלו להשביע תאבונם ברכוש, בבתים ובקרבנות היהודיים; כמו עיטים צמאי־דם עטו על קרבנותיהם ורכושם. אמנם, הילדים היו חפים מפשע, אך למרות כל רצוננו מתגנבת היתה מחשבה — למי עמלים אנו ומוסרים את כוחותינו וידענו?... האם לא לאנטישמים לעתיד לבוא?... לעיתים, בהיותי בכיתה ובהסתכלי בפני הילדים האוקראינים, היו עוברים לנגד עיני ילדים יהודים מעיירתנו, ילדים, שפתיל חייהם נקפד בטרם זמן. וכמה קשה היה אז על הלב! אכן, מחיר יקר שילמתי בעבור הישארותי בטורקה אחרי המלחמה!

איש שלא ראה את טורקה אחרי המלחמה — היכול הוא לתאר לעצמו, שנעלמו בה סימטאות שלמות? האפשר לתאר חילול שם גדול יותר מאשר ריצוף רחוב לגיונוב, עד בית החולים, במצבות יהודיות?! מצבות אלו הוצאו בתקופת המלחמה לפי צוו ראש העיר פיסאנצ׳ין והונחו עם הכתובות כלפי מעלה. לצערנו הרב, כל הפצרותינו אצל השלטונות הסובייטיים לא נשאו פרי, והמצבות לא הוחזרו. האם אפשר להאמין, שבבית הכנסת של טורקה הוצבה תחנת חשמל? המקום הזה, שהיה מכובד ומקודש על־הכול, ללא הבדל השקפות; מקום של תפילות, שם התפללו הורינו לאלהים לפרנסה ולחיים ארוכים, להם ולמשפחותיהם ולקרוביהם; שם השטיחו בקשותיהם למחר טוב יותר ולשלום בכל העולם — מקום זה נעשה בית קיבול למכונות!

ומקובל היה על השילטונות הסובייטיים לערוך ולסדר ניקוי העיר מהריסותיה, וליפות אותה על־ידי נטיעת עצים ופרחים במקומות ההרוסים.

והנה, אחד השטחים לפינוי מההריסות היה המקום, שבו עמד ביתם של קסלר־ניסטל. כיתות אחדות של הגימנסיה שלנו על מוריהן נחלצו לעזרת העירייה במשימה זו. ניקיתי, ביחד עם תלמידי, מקום, שבו התגוררו שתי חברותי האהובות אסתרה קסלר וסלקה ניסטל. עיני זלגו דמעות כשהרימותי כל לבנה, פח או את. בין ההריסות היו מפוזרים ספרים וכן מחברות בלתי גמורות... עמדו הילדים תמהים למראה מורתם הבוכייה. כנראה, לא הספיקו עדיין החיים לקלקל את היצורים הקטנים; הבינו הם את פשר הבכי ושתקו בנימוס. וכך, במקום נפשות יקרות, בתים יהודיים, רחובות וסימטאות — צומחים עצים, שיחים ופרחים. שם לו הטבע למטרה לטשטש את עיקבות החיים של יקירינו...

כל מורה מחובתו היתה לבקר ביתם של תלמידיו ולהכיר תנאי חייהם. היו לי הרבה תלמידים מטרגוביצי. והנה, בבקרי פעם אחת את משפחת סקבאצ׳ק הוכיתי בתדהמה ונעמדתי מרותקת לדלת... על השולחן השגחתי במפית, שרקומות היו עליה תפילות וברכות, מוקדשות לשבת. ומפית זו מתפקידה היה כעת לקשט את ביתם של סאקבצ׳ק... לא התפלאתי כלל וכלל בראותי, כי הכרים והכסתות מסודרות היו בערימות בדיוק עד התקרה; הם לא נרכשו בזעת אפיו של בעל הבית... בעלת הבית, בראותה את תדהמתי הצטדקה, שהרבה דברים קיבלה מהשכנים תמורת חלב, תפוחי־אדמה ומיצרכים אחרים. אכן, באמתלאות כאלה הצטדקו הרבה מהאוכלוסייה המקומית לנוכח נכסיהם החדשים, שנרכשו לא מזמן.

חוויה בלתי נשכחת היתה בשבילי הכניסה לבית, שבו נולדתי, גדלתי ביחד עם ארבעת אחי; במקום ששופעתי בחמימות, באהבת הורים ובחינוך. בקומה הראשונה מצאתי מחסן סחורות, בקומה השנייה — משרד כלשהו. בכאב לב טיפסתי למעלה במדרגות בהחליקי את המעקה בידי, מקום שם נוהגת הייתי ברצון גדול כל כך בימי ילדותי להחליק למטה לפחדם הרב של הורי ושל האחרים. בשקט חדרתי למטבח, לחדר אחד, לשני; רצוני היה למצוא משהו, שיוכל להיות לי למזכרת מבית ילדותי... עליתי אל העלייה. בין ערמות נייר מצאתי את תמונתי, העד היחיד, שכאן גדלתי וחייתי... אכן, לא בכדי אומר המשל, שחזק הוא האדם מברזל, אחרת — איך אפשר להתגבר על כאב כזה,

המכווץ את הלב ושם מחנק לגרון?! אני, שכאן גדלתי, למדתי, רקדתי ואהבתי את יקירי — חומקת בפחד לביתי, ובשקט, על קצות האצבעות, כאילו לא להעיר את הורי ואחי משנתם...

ופתאום נבהלתי. לקראתי בא בן־אדם, ובצעקה שואל אותי מה אני מחפשת כאן? היה זה אחד הפקידים של המשרד, הנמצא בבית.

מה אני מחפשת, מילמלו שפתי הרועדות, מה אני מחפשת בביתי שלי, שבו גדלתי? שואל אתה; מה אתה עושה פה — אין אני שואלת אותך... ראה: פה ישננו, ישבנו, למדנו. פה אמי היקרה הסתובבה והכינה אוכל לחמשת ילדיה, פה ישב תמיד אבי האהוב כשהוא שקוע במחשבות מאין למצוא פרנסתו לחמישייה שלו...

והכל קם לתחייה לנגד עיני... ראיתי לפני פתאום שולחן של שבת: מפה לבנה מבהיקה, נרות בוערים בפמוטות, אמא על יד השולחן; אבא בראש השולחן אומר בבת צחוק: ליד כל צד של השולחן יש לי בן, ולצידי, לקישוט, יש לי בת יחידה. כל כך מעט הספיק לשמוח אתנו... הפקיד נבהל מפני; חשבני בוודאי לאחת המטורפות, שנכנסה לבניין...

ונס גדול היה — הצלחנו לצאת משם והגענו לישראל. כאן אני מאושרת. מצאתי ידידים יקרים רבים, היושבים בארץ. הם קרובים לי מאוד, ומקום להם, לכל אחד לחוד, בעמקי הלב. הם לי כמזכרת וכשכיות־חמדה מימים עברו.

מפולנית אידה ז.

משה פראם
חיפה

א באזוך אין טורקה אין 1957

אין יאר 1957 בין איך אלס פוילישער בירגער געפארן אויף א באזוך קיין טורקא, וועלכע געפינט זיך היינט אין די גרעניצן פון ראטן־פארבאנד. באוויגן האבן מיך דערצו צוויי סיבות: ערשטנס האב איך געוואלט באזוכן די געגנט, ווו איך בין געבוירן געווארן און פארברענגט כמעט די גרעסטע צייט פון מיין יוגנט און ווו עס איז טראגיש אומגעקומען אין די פינסטערע טעג פון דער נאצישער אקופאציע כמעט אלע מיינע קרובים און באקאנטע. צווייטנס האב איך געוואלט באזוכן די אכט יידישע משפחות, וועלכע האבן דאן געוווינט אין טורקא, צווישן וועלכע ס'זענען געוועזן מיינע גוטע חברים, צו וועלכע כ'האב געהאט א ספעציעלן סענטימענט, און מיט וועלכע כ'בין געשטאנען אין א בריוולעכן קאנטאקט.

ארויסגעפארן בין איך מיט אן עקספרעס צוג פון דער שטאט שטשעטשין, וועלכע געפונט זיך אויף דער פויליש־דייטשער גרענעץ, אין צפון־מערב, ביים באלטישן ים. נאך 20 שעה פארן האב איך זיך שוין געפונען ביי דער סאוויע־טישער גרענעץ, נישט וויט פון פשעמישל. די קאנטראל פארמאליטעטן האבן נישט געדויערט לאנג און מיר זענען איבערגעשטיגן אויף א סאוויעטישער באן; גאר שנעל האבן מיר זיך געפונען אויפן באן־הויף פון לעמבערג.

לעמבערג אמאל

לעמבערג, די צענטראל שטאט פון גאליציען — ווער פון אונז געדענקט זי נישט?! דא האט זיך געפונען דער מרכז פון „החלוץ" און די צענטראלעס פון אלע יוגנט־ארגאניזאציעס. אהער פלעגן קומען טויזנטער חלוצים דערלעדיקן זייערע ענינים פון הכשרה און עליה; דא האבן זיך געלערנט אין די מיטל־שולן און אין די אוניווערזיטעטן פיל יידישע יוגנט פון מזרח־גאליציען. טויזנטער יידישע סוחרים פלעגן קומען אהער פון אלע ארומיקע שטעט און שטעטלעך דערלעדיקן זייערע האנדלס־אנגעלעגנהייטן. דער גרויסער און מאדערנער באן־הויף מיט זיינע אונטערערדישע טונעלן פלעגט זיין פול, טאג, און נאכט, מיט

יידישע פאסאזשירן, וועלכע פלעגן פארפילן אלע ווארטע־האלעס און אלע קומענדע און אפפארנדע צוגן.

אינסטינקטיוו האט מיך מיין זכרון אוועקגעטראגן אין יענע צייטן פון פאר־מלחמה, און עס האט זיך מיר אויסגעדאכט, אז אָט־אָט וועט פון איינעם פון די טונעלן ארויסקומען זלמן־נחום צולינגער און ישראל פרוקער, באלאדענע מיט פעקלעך. זיי פלעגן עס קומען אהער יעדן אינדערפרי אכט אזייגער און במשך פון טאג פלעגן זיי דערלעדיקן פארשידענע ענינים, וואס די טורקער סוחרים פלעגן זיי מיטגעבן. דורך זיי האט מען געקאנט קויפן און פארקויפן וואלוטן פון דער גארער וועלט. זיי פלעגן איינקויפן און טאקע באלד מיטברענגען מיט זיך כל־מיני סחורות, וואס מ׳פלעגט ביי זיי באשטעלן. אכט אזייגער ביינאכט פלעגן זיי שוין זיין צוריק אין טורקא, ווו ס׳פלעגן שוין אויף זיי ווארטן די פאראינטערעסירטע און אפנעמען זייערע פעקלעך. און אט, דוכט זיך, וועלן באלד ארויסקומען די טורקער סוחרים, פארטרעטער פון פארשידענע האנדלס־בראנזשן און יעדער פון זיי וועט זיך איילן צו זיינע געשעפטן. געפילט האט זיך דא יעדער ווי ביי זיך אין דער היים, און אפילו נאך בעסער און פרייער... דא האט מען זיך געקאנט דערלויבן אויף א סך זאכן, וואס אין דערהיים האט מען דאס צוליב פארשידענע סיבות נישט געקאנט טון...

און היינט...

דער מיקראפאן פון באן־הויף, וועלכער האט יעדע מינוט איבערגעגעבן אין דער רוסישער שפראך וועגן אנקומענדע און אפגייענדע צוגן, האט מיך ארויסגענומען פון מיינע מחשבות פון די פאר־מלחמה צייטן און מיך דערמאנט, דאס איך געפון זיך אין א גאנץ נייַ לעמבערג, און אז פון דעם אלעם, וואס איז אמאל געווען איז שוין קיין זכר נישט פארבליבן.

ערשט שפעט ביינאכט, ארום איינס אזייגער, בין איך ארויסגעפארן קיין טורקא מיטן צוג, וואס פארט פון לעמבערג קיין אוזשגעראד (אונגוואר) דורך סאמבאר־שאנקי. טראָץ דעם וואס כ׳בין געווען מיד פון דער רייזע און ערשעפט פון די פיל איינדריקן אין וועג, האב איך בשום־אופן נישט געקאנט איינדרימלען אפילו אויף א מינוט. כאטש ס׳איז געווען פינסטער אין דרויסן, האב איך אלץ ארויסגעקוקט דורכן פענסטער און געפרווט צו דערקענען די געגנט, דורך וועלכער כ׳בין דורכגעפארן און וועלכע איז מיר געווען אזוי באקאנט. אט בלייבן מיר שטייען אין די אמאל־געוועזענע יידישע שטעטלעך, ווי קאמארנע,

רודקי, סאמבאר, סטארי־סאמבאר. אט פארן מיר דורך באקאנטע דערפער, ווו נשט וועניק יידן האבן דארט געוווינט — סטשילקי, יאסעניצקא, ראזליטש, יאוואר און אנדערע. אויפן גאנצן וועג הערשט א טויטע שטילקייט. ערגעץ־ווו זעט מען א ליכט פון א נאפט־לאמפ דורך א פענסטער פון א פויערישער כאטע. מיר פארן א דורך דעם יאווארער טונעל און דער צוג דערנענטערט זיך צו טורקא. אט איז שוין דאס ארט, ווו ס'איז אמאל געשטאנען דער גרויסער טארטאק. היינט איז דארט פארבליבן בלויז א נאקעטער פלאץ, און מ'דערקאנט נישט אפילו, אז דא איז געווען אמאל א גרויסע אינדוסטריעלע אונטערנעמונג, וועלכע האט באשעפטיקט הונדערטער ארבייטער, און פון וועלכער פיל יידישע משפחות אין שטעטל האבן געצויגן פרנסה.

ט ו ר ק א

מיט א יאמערלעכן סיגנאל פון לאקאמאטיוו פארן מיר אריין אין לעצטן טונעל — און שוין זעען מיר אין דער צווייטער זייט אויף די וויאדוקטן, וועלכע ציען זיך דורך דער ברייט פון דער שטאט כמעט ביז צו דער באן־סטאציע.

א טויט־שטילקייט האט געהערשט אויף דעם באן־הויף. אין ווארטע זאל זענען געזעסן א פאר פארשלאפענע סאלדאטן, רויט־ארמייער, און עס האבן זיך ארומגעדרייט עטלעכע ארבייטער פון באן פערסאנאל. עס איז פארטאג; עס האט נאר אנגעהויבן צו טאגן. איך האב זיך נייגעריג ארומגעקוקט ארום זיך און אראפגעלאזט זיך אין שטאט אריין.

די ערשטע שריט האב איך געווענדעט צו מיין חבר לעמל בראנדלשטיין, וועלכער האט דאמאלס געארבעט אלס דירעקטאר פון דער מיטלשול און געוווינט אויף דער פאליני, נעבן דעם גרויסן בנין פון דער שול, אקעגנאיבער דער רוימיש־קאטוילישער קירכע. קיין טורקא איז לעמל צוריקגעקומען מיט זיין משפחה — א פרוי מיט צוויי קינדער — באלד נאכן באפרייען פון דער שטאט. דא האט ער געטראפן זיין מוטער, וועלכער האט זיך אויסבעהאלטן ביי קריסטן. זי איז געווען די איינציקע יידישע פרוי פון עלטערן דור וועמען קריסטן, גוטע מענטשן, האבן גענומען צו זיך און אויסבאהאלטן ביז די שטאט איז באפרייט געווארן דורך דער סאוויעטישער ארמיי.

חוה די באבע

ווען איך האב זי דערזען, האט זי געמאכט אויף מיר א שרעקלעכן איינדרוק. זי האט אויסגעזען זער שלעכט, פיל עלטער ווי אין דערווירקלעכקייט. קיין איין צאן אין מויל, שוואך געהערט, און די איינגעפאלענע אויגן האבן קוים געזען די שיין. דאס וואס זי איז געווען באהאלטן אין א קעלער, אן לופט און ליכט, האט רואינירט איר קערפער; אבער דאגעגן דעם איז זי געווען ביים פולן שכל. ווען לעמעל האט איר געפרעגט צו זי דערקענט מיך, האט זי מיט הומאר און שלאגפערטיק אפגעענטפערט: „א שאלה צו איך געדענק אים; איך האב אים פריער אין מיינע הענט געהאלטן, ווי זיין אייגענע מאמע האט אים געזען!"

המיילדת חוה. חוה די אקושערין.

און טאקע באמת. וועלכעס קינד אין אונזער שטעטל איז נישט דורכגע־גאנגען דורך די זארגפולע און איידעלע הענט פון „חוה די באבע". זי איז דאך געווען א לאנגע צייט כמעט די איינציקע אקושערין אין דער געגנט. דער אכזרדיקער גורל האט דווקא געוואלט, אז די יעניקע, וואס איז אנוועזנט געווען

ביים געבוירן פון אלע קינדער איך שטאט און האט געהערט זייער ערשטן לעבנס־געשריי, וועלכער האט אנגעזאגט זייער קומען אויף דער וועלט — זאל אויך איבערלעבן די שרעקלעכע טראגעדיע פון זייער אומקום. מיט אירע אייגענע אויגן האט זי געזען ווי הונדערטער קינדער, וועלכער זענען אזוי צערטלעך ערצויגן געווארן דורך זייערע יידישע מאמעס און טאטעס, זענען מאסנווייז אן א פארוואס דערמארדעט געווארן דורך די דייטשן און זייערע אוקראינישע מיט־העלפער אויף א נישט־מענשלעכן אופן. און יעצט, ווען די כוחות האבן זי פארלאזט און פון לעבן האט זי שוין נישט קיין סך צו דערווארטן, איז ביי איר געבליבן איין־איינציקע בקשה צום רבונו־של־עולם — זי זאל קאנען קומען צו קבר ישראל. זי האט מיט מיר וועגן דעם א פאר מאל גערעט און זיך באקלאגט, אז דאס בית־הקברות איז פארנאכלעסיגט, דער פארקאן צובראכן און גויים פאשן דארט בהמות און קאזעס. און איר בקשה איז דערפילט געווארן (ווי ס'האט זיך שפעטער ארויסגעוויזן): זי האט נאך באוויזן אריבערצופארן אין די ראמען פון דער רעפאטריאציע קיין פוילן און דארט איז זי געשטארבן

משארית הפליטה

און געקומען צו קבורה כדת וכדין אויף דעם יידישן בית הקברות אין דער נידערשלעזישער שטאט וואלבזשיך. תהא נשמתה צרורה בצרור החיים.

א גאסט אין שטעטל...

די ידיעה, אז ס׳איז געקומען א גאסט אין שטעטל אריין האט זיך שנעל פארשפרייט צווישן די פאר יידישע משפחות, וואס האבן דארט געוווינט, און נאך איידער איך האב באוויזן זיך אויסצורוען פון ווייטן וועג זענען כמעט אלע געקומען צו לעמלען אין דער וווינונג, און בראניע, זיין ווייב, האט שנעל געדעקט די טישן מיט בראנפן און וויין און פארשידענע גוטע זאכן צום פארבייסן — און מען האט געטרונקען „לחיים״ לכבוד דער באגעגעניש פון גוטע חברים.

יעדער פון אונז האט געפילט א ווייטיק אין הארץ. די אויגן זענען פארגאנגען מיט טרערן און די ווערטער האבן געשטיקט אין האלז. איינער האט געקוקט אויפן צווייטן און נישט געקאנט ארויסזאגן קייןווארט. איך האב זיך געפילט ווי א יתום, וועלכער קומט אויפן בית־עולם און שטייט ביים פרישן קבר און קאן נישט אנהויבן דעם קדיש... כדי צו פארגעסן אביסל די צרות און שאפן א קינסטלערישן הומאר, האבן מיר אויסגעטרונקען א פאר פלעשלעך בראנפן און ביז אין דער שפעטער נאכט אריין האט מען זיך דערציילט די נסים, ווי אזוי יעדע פון אונז איז ארויס א לעבעדיקער פון דעם שרעקלעכן קאטאקליזם.

מיט שווער געמיט...

דעם צווייטן טאג בין איך אויפגעשטאנען מיט א קאפווייטיק און א שווער געמיט. איך האב אפגעגעסן פרישטיק און ארויס אויפן ערשטן שפאציר אין שטעטל אריין. דאס וועטער איז געווען אויסערגעוויינלעך שען. די זון האט זיך נאר־וואס באפרייט פונם געדיכטן נעפל און באשיינט די הערלעכע פאנאראמע פון די קארפאטן בערג. דאס שטעטל איז געלעגן אין טאל צופוסנס די צוויי הויכע בערג שימאנקא און קיטשערא.

כ׳בין געגאנגען אויף דער גאס פון דער גרויסער שולע, נעבן דעם בנין פון נייעם געריכט, אראפ אין רינעק אריין. דער וועג איז געווען שטארק פארניכטעט, לויטער שטיינער און גריבער. זייט כ׳האב פארלאזט די שטאט

מיט פופצען יאר צוריק, האט מען דא, ווייזט אויס, קיין שום רעמאנט נישט געמאכט. די הייזער פארנאכלעסיגט, און כאטש אין דער שטאט גופא זענען קיין שום מלחמה אפעראציעס נישט דורכגעפירט געווארן, זענען א סך הייזער דאס רוב יידישע, איינגעפאלן און צענומען געווארן.

איך דריי זיך ארייין אין דער שול גאס. אמאל האט עס געהייסן „אוליצא באזשניטשא". עפעס א מאדנער געפיל נעמט מיך ארום, א געמיש פון זכרונות און רעפלעקסן. עס איז יעצט חודש אלול. אמאל אין די צייט פלעגט דא זיין געדיכט פון יידן, וועלכע פלעגן גייען פון דאווענען מיט תפילין־זעקלעך און טליתים; יעדער האט זיך געאײלט אפצודאווענען מיטן ערשטן מנין און לויפן צו זיינע געשעפטן. פון אלע זייטן האט מען שוין געהערט שופר־בלאזן, עס איז שוין געווען די צייט פון סליחות און אין דער לופט האט מען שוין געפילט די ימים נוראים.

דא אויף דעם פלאץ האבן זיך קאנצענטרירט אלע בתי־תפילות; אהער פלעגן איילן חסידים פון פארשידענע „הויפן", וועלכע האבן דא געהאט יעדער זיין באזונדערן קלויז. בעלזער, טשארטקאווער און סאדאגורער. די מתנגדים פלעגן דאווענען אין דער גרויסער שול אדער ביים גאלאגארער רב, הרב אליעזר מישל זצ"ל. די קצבים האבן באזעצט דאס מתעסקים שולכל צוזאמען מיט דער חברה קדושה. אפילו די שניידערס האבן דא אויך געהאט זייער באזונדער מנין.

און אויב דאס אלץ איז נאך וויייניק, איז נאך אחוץ דעם געווען א פאר „פריוואטע" מנינים, ווו ס'האט אויך נישט געפעלט קיין מתפללים, ווי למשל ביים סאמבארער רבין, ביים דיין ר' יודעלע, ביים וואניוויטשער רבין, וועלכער האט געהאט אין שטאט זיינע אייגענע חסידים. אויך די ציוניסטן האבן געהאט זייער מנין אין נאציאנאל־הויז, ווו ס'האבן אויך געדאווענט ראש־השנה און יום־כיפור די שטאטישע פראפעסיאנעלע אינטעליגענץ, וועלכע איז באשטאנען פון א פאר דאקטוירים און אדוואקאטן.

פארוויסט און פארניכטעט

און היינט... היינט הערשט דא א טויט שטילקייט. מ'זעט נישט קיין לעבעדיקן נפש. דעם בית מדרש און דעם טשארטקאווער קלויז האט מען פארוואנדלט אין א מאגאזין פון עפעס א טישלער קאאפעראטיוו. דער סאדא־

גורער קלויז איז פארניכטעט געווארן, אפילו קיין זכר איז פון אים נישט געבליבן. אין דער גרויסער שול האט מען אריינגעשטעלט א דיזל מאטאר און זי דינט יעצט אלס אן עלעקטרא־סטאציע. בשעת אריינשטעלן די מאשינען איז דערהרגט געווארן אן ארבעטער — האבן גויים געזאגט, אז דאס איז געווען א שטראף פון גאט...

דאס געדיכט באוואינטע פערטל, וועלכעס מ׳האט גערופן „אונטער דער שול" איז אין גאנצן פארניכטעט געווארן. די יידישע ארעמע און עלענדע הייזלעך, וועלכע האבן זיך געצויגן לענגאויס דעם טייך יאבלאנקא, פון דער באד ביז אין פאטיק אריין, זענען מער נישט פאראן; קיין איינם איז פון זיי נישט ניצול געווארן. אהינגעקומען צוזאמען מיט זייערע ארעמע איינוווינער.

ווען כ׳פלעג פאר דער מלחמה דורכגיין אונטער דער שול און קוקן אויף די ארעמע און עלנדע הייזלעך מיט די שטעלעכלעך פאר די קאזעס, האט זיך מיר געדאכט, אז פון זיי האט עס דער גרויסער יידישער מאלער מארק שאגאל אראפגענומען דעם מאדעל צו זיינע כאראקטער־בילדער, וועלכע אילוסטרירן דעם עלנט אין דעם יידישן שטעטל.

אביסל פרייער און רחבותדיקער זעהט אויס די גאס, וועלכע פירט אויפן „לאקעטש". דא האט זיך כמעט גארנישט געענדערט. נאך דער בריק צוטיילט זיך דער וועג אויף דריי זייטן: די רעכטע זייט פירט צו דער טארגאוויצע; לינקס גייט מען צו דער סקאלע, אויך א טיפיש יידיש געסעלע, ווו ס׳האבן געוואינט די קצבים חיים וואלף זייפערט און משה־יאנטשע ניסטל מיט זיין ווייב חנה־דבורה „טראסק", וועלכע פלעגט פרייליך מאכן יעדן פרימארגן מיט אירע פעטע קללות.

אמאל איז דא אין געסל לעבעדיק געווען, ווען אין אביש נאסאלעס הויז האט זיך געפונען דאס לאקאל פון „השומר־הצעיר". יעדע נאכט פלעגט זיך פון דאנען צוטראגן איבער דער שטאט דער רעש פונם אימפולסיוון האָרא־טאנץ, אדער די סענטימענטאלע מעלאדיעס פון די יידישע און העברעישע לידער, וועלכע די יוגנט פלעגט זינגען ביי פארלאשענעם ליכט אדער אויפן בארג, וואס איבערן געסל. באזונדערס פריילעך פלעגט זיין שבת נאכמיטאג, ווען די שומרים, אויסגעפוצט אין סקויטישע מונדירן און פארביקע עניבות, פלעגן ארויפמארשירן אויפן בארג נעבן ווייסמאנס הויז און פון דארטן אין די וועלדער פון זוויריניץ, אדער זיך באדן אין טייך סטרי נעבן יאווארער טונעל. אין דיסציפלינירטע רייען און אין טאקט פון פריילעכע וואנדער־לידער

פלעגן זיי מארשירן מיט שטאלץ; קליינע קינדער זענען זיי נאכגעלאפן אין די זייטן פון וועג, און האבן זיי שטארק מקנא געווען...

און לענג אויס דער ברייטער גאס שטייען נאך די יידישע הייזער, כאטש זייערע בעלי־בתים זענען שוין מער נישטא... ס'איז אפילו נישטא, ווער ס'זאל מאנען די ירושה. באזונדערס בולט זעען זיך ארויס די הייזער פון די ברידער וואליע און יעקב־הערש קאנקע, פון ישראל לאנגענויער ווי אויך די בעקעריי פון מרדכי ארדמאן. אויך די הייזער ביי דער גאס, וועלכע פירן צו דער טארגאוויצע, זענען געבליבן גאנץ. על־פי־רוב זענען זיי באוווינט דורך משפחות פון מיליטער־לייט, וועלכע סטאציאנירן ארום דער שטאט, און אויך דורך טשינאווניקעס, וועלכע זענען אהערגעקומען פון מזרח אוקראינע.

א מאדנע געפיל האט מיך באהערשט ווען כ'בין צוגעקומען צום רינעק. אמאל איז דא געווען דער הויפט־צענטר פון שטאט. ארום דעם ברייטן ראטהויז, אין דער פארם פון פירעק, זענען געשטאנען די הייזער פון כמעט אלע בכבודיקע בעלי־בתים פון שטאט. בשעת דער ערשטער וועלט מלחמה זענען דא פארברענט געווארן אלע הילצערנע הייזער און אויף זייער ארט האט מען אויפגעבויט ניי ע, פארהעלטניס מעסיק גאנץ שענע, שטארקע הייזער. טויזנטער פויערים פלעגן פארפילן דעם פלאץ ארום דעם ראטהויז און פארקויפן זייער לאנדווירטשאפטלעכע פראדוקטן און איבערלאזן דאס געלט אין די יידישע געשעפטן, וועלכע פלעגן זיי באזארגן מיט אלעם, וואס זיי האבן נאר געברויכט.

ווער געדענקט דען נישט א מיטוואכדיקן מארק־טאג אין שטעטל. ס'שטעטל איז געווען פול מיט מענטשן, ס'איז שווער געווען דורכצוגייען די גאסן. ביז שפעט אין דערנאכט זענען די געשעפטן געווען פול מיט קונים. אין די שענקען און גאסטהייזער פלעגן דערענדיקן זייער מסחרים די קאניעכעס און די קצבים; ביי א גלאז בראנפן באשטימען דעם מקח, קלאפנדיק דערביי אין די הענט אריין — און די קולות זענען געגאנגען עד לב השמים...

היינט איז דא רואיק... קיין זכר פון דעם אלעם איז נישט געבליבן. מארקטעג און יארידים קומען דא מער נישט פאר. אויפן רינג־פלאץ, צווישן ראטהויז און די ריי הייזער, וואס האבן געהערט צו משה רייטער, הערש־לייב שרייבער, לייזער שטערן און אנדערע — האט מען פארזעצט בוימער, טאפאלעס,

וועלכע האבן זיך צוזוואקסן ווילד, אין דער הויך ווי אין דער ברייט, און געבילדעט א משונהדיק וועלדל, אין וועלכן ס׳שפּילן זיך קינדער פון צייגיינער, וועלכע באוווינען די הייזער פון שמואל־נחום שיין און לייזער שטערן.

אקעגנאיבער, אין דער צווייטער זייט ראטהויז, אין די הייזער פון סענדער גאלדרייך און משה שטייגער, געפינט זיך דאס געריכט (פונם גרויסן בנין, ווו ס׳איז געווען אמאל דאס געריכט, האט מען געמאכט קאשארן פאר די גרענעץ נ.ק.וו.ד.). דאס הויז פון אביש ערטעל, חיים הירשס איידעם, איז באזעצט דורך דער שטאטישער מיליץ; אויך בשעת דער דייטשער אקופּאציע איז דא געווען די געסטאפּא.

אויסערלעך האט זיך דא, אין דער זייט, כמעט ווי גארנישט געענדערט... אינם גארטן, וועלכער איז פארפלאנצט געווארן נאך אין די פאר־מלחמה יארן, איז בלויז צוגעקומען סטאלינס א דענקמאל (ווער ווייסט — אפשר יעצט אין יאר 1966 איז שוין דער דענקמאל נישטא...) און אין דעם ווינקל פאר די הייזער פון משה גראסמאן און שלמה ריכטער שטייט א מין ערנטאפל פאר ארבעטער, וועלכע צייכנען זיך אויס מיט הויכע ארויסגעביקייט ב״י זייער ארבעט. צו דעם צוועק האט מען אראפּגענומען די מארמאר־מצבה פון ד״ר טורנהיים, וועלכע איז געשטאנען אין דער הויך אויף דעם בית־עולם. דעם שווארצן מארמאר האט מען ארויפגעשטעלט אויף א פּוסטאמענט, פארדעקט די אויפשריפט, און אין א ראַם אונטער גלאז ארייננעשטעלט בילדלעך פון „סטאכאנאווצעס״, שאפנדיק אזויארום א ביליקן און פרימיטיוון אגיטאציע פונקט.

אין דער זייט פון רינעק, וואס ציט זיך פאראלעל צו די וויאדוקטן זענען נאך שטיינגעבליבן די הייזער פון שלמה ריכטער, זיינוואל ברענעס, הערש אייגלער, און מיין טאטנס הויז, ווו כ׳האב געוווינט ביז יוני 1941. די אנדערע הייזער האבן נישט אויסגעהאלטן די שטארקע דעטאנאציעס פון די עקספּלאזיעס ביים אויפרייסן די וויאדוקטן און זענען איינגעפאלן.

די וויאדוקטן, וועלכע זענען צוריק אויפגעבויט געווארן, האבן פארלוירן זייער אמאליקן פראכט און שענקייט. מ׳האט נאר אריבערגעלייגט בעטאן פּלאטן איבער די איבערגעבליבענע פּילארן, איגנארירנדיק דאביי אינגאנצן די עלעמענ־טארסטע פארלאנגען פון דער ארכיטעקטור. לענג אויס די וויאדוקטן, פון דעם

טונעל ביז דער באן־סטאציע, זענען אויסגעצויגן שטעכעדיקע דראטן איןביידע זייטן, אזוי אז קיין לעבעדיק נפש קאן נישט צוקומען נאנט צום טייך יאבלונקא. טאג און נאכט היטן דארט באוואפנטע סאלדאטן. פריי איז בלויז דער דורכגאנג דורך דער ענגל־בריק, וועלכע פירט פון דעם רינעק אינם צווייטן טייל פונם שטעטל, וואס איז באקאנט אונטער דעם נאמען איליצע.

אין גוטע צייטן

אין די גוטע צייטן, פאר דעם חורבן, איז די איליצע געווען דער צענטער פון שטאט. דא האבן זיך קאנצענטרירט דאס רוב האנדעלס געשעפטן, וועלכע האבן זיך געצויגן לענג אויס דער הויפט־גאס, פון דער בריק ביז צום בנין פון דער סטאראסטווע. געוועלבער איינס נעבן צווייטן, פול מיט אלערליי סחורות, פלעגן פירן א שטארקע קאנקורענץ צווישן זיך. די סוחרים פלעגן קעמפן דא פאר יעדן קונה און אפטמאל פלעגט עס צוקומען צו קריגערייען און אפילו צו געשלעג. די פויערים, וואס פלעגן קומען אהער פון די ארומיקע דערפער, פלעגן פארקויפן דא אייער, עופות, שוואמען, יאגאדעס און אנדערע פראדוקטן — און פאר דעם געלט איינקויפן זאלץ, נאפט, שיך און אנדערע סחורות. זער אָפט פלעגט מען טוישן איין סחורה פאר דער אנדערע, נישט באנוצנדיק זיך מיט קיין געלט... א גאנצע וואך פלעגט דא זיין א רעש און א באוועגונג, און באזונדערס מיטוואך, ווען ס'איז געווען דער שטענדיקער מארק־טאג, האט מען נישט געקאנט אריבערגיין די גאס. אין אלע ווינקלען זענען געשטאנען פויערישע וועגנס און די געשעפטן איבערפולט מיט קונים, צווישן זיי אויך אזעלכע, וועלכע פלעגן קומען נישט קויפן נאר סתם אביסל גנבענען...

צוויי טעג אין דער וואך, שבת און זונטיק, זענען די געשעפטן געווען צוגעמאכט, דאמאלס פלעגן די סוחרים ארויס אין גאס אדער זיצן אין קאפע הויז ביי לייזער מיינער און ביי הערש ליבערבוים ביי א גלעזל טיי און פירן פאליטיק.

פרייטיק פארנאכט, פאר ליכטצינדן, האט זיך באוויזן איציק־אהרן דער שמש מיט זיין הילצערנעם האמער און פלעגט קלאפן איבער די טירן פון די גע־וועלבן — צוזויסן צוגעבן דעם עולם, אז דער הייליקער שבת קומט אן. און טאקע באלד האבן זיך צוגעמאכט די געשעפטן, איינס נאכן אנדערן, די בעקערס פלעגן שוין פארקלעבן די אויוונס נאכן פאריקען דעם טשאלנט. אין די פענסטער האבן זיך אנגעהויבן באווייזן אנגעצונדענע ליכט. דאס שטעטל האט זיך געגרייט צו קבלת שבת.

און צומארגנס אין דערפרי — ווי לעבעדיק און פריילעך פלעגט זיין אין שטעטל! טויזנטער יוגנטלעכע האבן פארפילט די געסלעך און די לאקאלן פון די יוגנט ארגאניזאציעס. אויף די בערג, וואס ארום דער שטאט, און ביי די טייכן פלעגן ווי פולפארביקע בלומען ארויסוואקסן יידישע קינדער, יום־טוב־דיק געקליידעט, פריילעך און זארגלאז זיך שפילן אין שויס פון דער שענער נאטור.

דער עלטערער דור פלעגט כאפן א דרימל נאכן געשמאקן טשאלנט און פעטן קוגעל און שפעטער זיך דורכגיין שפאצירן אין וועלדל נעבן אפטייקער, אדער ארויף ביז צום שפיטאל שעפן א ביסל פרישע לופט און אננעמען פרישע כוחות צו דער נייער וואך, וואס וועט זיך אנהויבן באלד נאך דער הבדלה.

די סאציאל־עקאנאמישע סטרוקטור פון דער באפעלקערונג האט זיך דא במשך פון דורות כמעט נישט געענדערט. די הויפט פרנסות ביי יידן זענען געווען דער האנדל, א ביסל האנדווערקעריי און דאס רעשט האט נישט געהאט קיין קאנקרעטע באשעפטיקונג; מען האט געלעבט פון דער „לופט” איינער פון צווייטן... מ׳איז געווען מעקלערס, דארפסגייערס, בעלי־עגלות, שדכנים, מלמדים און סתם ליידיקגייערס. אויסער די עטלעכע טארטאקן און די פרימיטיווע צעגעלניע, וועלכע פלעגט מער שטייען ווי ארבעטן, איז אין דער גאנצער געגנט קיין שום אינדוסטריעלע אונטערנעמונג נישט געווען.

א דאנק דעם, וואס ס׳שטעטל איז געווען אר׳ומגערינגלט מיט א גרויסע צאל דערפער, האט עס זיך געקאנט אויסהאלטן אלס אדמיניסטראטיווער און האנדלס צענטער. די יידישע באפעלקערונג האט געפירט אן ארעם אבער גאנץ בעל־בתיש לעבן, און כאטש קיין גרויסע גליקן האט מען נישט געמאכט און קיין פערעספעקטיוו אויף א בעסערע צוקונפט איז אויך נישט געווען, האט מען געשטופט א וואך נאך א וואך און גלייכגילטיק געווארט וואס דער גורל וועט ברענגען.

פאראט פונם גורל

און דער גורל האט אכזריותדיק פאראטן. אין פארלויף פון דריי יאר, 1941—1944, האבן די דייטשן מיט דער הילף פון די ארטיקע אוקראינער אומגעבראכט די גאנצע יידישע באפעלקערונג אין שטאט און אומגעבונג. קיין

איין משפחה האט זיך נישט געקאנט ראטעווען. ווי דרעסירטע שפיר הינט האבן זיי אויסגעפונען אלע יידן. און די יעניקע, וועלכע האבן זיך געוואלט פארן פרייז פון געלט און צירונג אויסבעהאלטן ביי די ארטיקע גוים, האבן אויך נישט אויסגעמיטן דעם שרעקלעכן גורל. די גוים פלעגן ביי זיי צונעמען דאס גאנצע פארמעגן און דערנאך אויף א בעסטיאלן אופן אליין הרגענען אדער איבערגעבן דער געסטאפא.

געבליבן זענען בלויז די ידישע הייזער פארלאזט און פאריתומט, וואס דערמאנען נאר אז דא איז געווען און געבליט א גרויסער יידישער ישוב. היינט זענען די הייזער באזעצט מיט אוקראאינער, וואס נישט ווייניק פון זיי האבן אויף זייער געוויסן דעם טויט פון א סך יידן. יעצט געניסן זיי און באנוצן זיך מיט דעם האב־און־גוטס פון זייערע קרבנות לויטן פרינציפ „רצחת וגם ירשת”. פון צייט־צו־צייט פארבלאנדזשעט אהער איינער פון די ווייניק־איבער־געבליבענע טורקער יידן, וועלכע לעבן עלנט און איינזאם אין פארשידענע שטעט אין ראטנפארבאנד. זיי ברענגט עס אהער דער פארבארגענער באגער צום יידישן שטעטל, ווו זיי זענען געבוירן און ערצויגן געווארן. זיי טרייבט עס אן אומבאפרידיקטער נייגער זיך זעלבסט איבערצוצייגן, צי איז באמת דער חורבן אזוי גרויס און אזוי שרעקלעך ווי מען דערציילט און ווי מען שרייבט...

און וויבאלד מ'שטעלט נאר דעם פוס אויף דער פארשאלטענער ערד און מען אטעמט איין די מיט מארדן און רציחות פארסמטער אטמאספער, פארקלעמט זיך דאס הארץ און עס נעמט אפ דאס לשון, עס ווילט זיך תכף צוריק, וואס ווייטער אנטלויפן און וואס שנעלער זיך באפרייען פונם שרעקלעכן קאשמאר.

די שטימע פנימער פון די אוקראאינער, וועלכע דו באגעגסט אין גאס, קוקן אויף דיר ווי אויף א צוריקגעקומענעם פון יענער־וועלט... עס אנטשטייט ביי דיר א מאדנער געפיל, עס דאכט זיך דיר, אז דו דארפסט גאר פאר זיי זיך פארענטפערן, וואס דו געפינסט זיך צווישן די לעבנס געבליבענע... פון אלע זייטן ארום דיר וועיעט א ווילדע פרעמדקייט און אן אומפארשטענדלעכע שנאה .דו פילסט זיך איינזאם, איבריק און נישט געוואונשן.

יעדער שפאן ערד איז דא דורכגעזאפט מיט יידיש בלוט, די ווענט באשפריצט מיטן מארך פון יידישע קינדער און ארום שוועבן די נשמות פון קברימלאזע מתים. און דו קומסט ענדליך צום באוווסטזיין, אז אונזער יידיש שטעטל מיט איר יידישער גרויסער אומגעבונג עקזיסטירט נישט מער — אויף אייביק געשטארבן...

פינת יזכור

לזכר אבי ר' ברוך הירט

הם היו שבעה ילדים, ארבעה אחים ושלש אחיות. כולם גדלו וחונכו ברוח התורה ובמסורת הדתית. אבי ז"ל היה הצעיר מהם.

על שלושה דברים היה מקפיד מאוד: אהבת רעים, מתן בסתר, ותלמוד תורה.

אף פעם לא קינא במישהו ולא נשא קנאה בלבו על משהו. מתן בסתר היה מקיים בצנעה עד כמה שידו היתה משגת. על תלמוד תורה היה אומר: תורה היא חיינו, ועץ חיים היא למחזיקים בה, ולכן לא מש הספר מפיו.

היה אב מסור לילדיו. חינך אותם ברוח של אהבה, מתוך הבנה מלאה לדרכם החדשה בחיים. שאיפתו היתה לעלות ארצה, דבר שלא זכה לו. יחד אתו נגדעו שלשה בנים ואמא ז"ל.

יהי זכרו וזכרם ברוכים.

בנו י. הירט

לזכר משפחת בינדר

נחלה קטנה בטורקה עם משק קטן: קצת בעלי־חיים, קצת חקלאות והרבה חמימות משפחתית. אמא — ממש „א יידישע מאמע", טובת לב; השכילה ליצור ריעות בקרב כל שבעת הילדים, שהיינו בבית וכן יראת כבוד להורים. היא ניהלה את הבית ואת העסקים בטוב־טעם, ואילו ההחלטה באה תמיד מצד אבא. אבא, יהודי ירא שמים ושומר מצוות. איכר בימות הקיץ וסוחר בחורף.

אזכור את הבית היהודי החם בימי שבתות; אזכור את מוצאי־שבתות, עת התאספו השכנים בביתנו לעריכת „מלוה־מלכה". מספרים סיפורים, אוכלים את המאכלים המיוחדים ואת הבורשץ' הנודע.

אבא היה מוכן לעזור תמיד לזולת. גם בביקור חולים ובהלוויית המת, בכול ראה הוא אפשרות של מצווה וזכייתו של הגן־עדן בעולם האמת.

חיי המשפחה זרמו מתוך הבנה והערכה הדדיים. זכורה לי תמונה, שנחרתה בזיכרוני: אבא יושב ליד מנורת נפט, משקפיו על חוטמו, וקורא לפני אמא סיפור על רייזעלע, המודפס בעיתון יומי. לא אחת הסבה כל המשפחה, ואחד היה שר. התנהגות ההורים הנחילה לילדים יחס כבוד אליהם, להורים עצמם. וכשבאו הנאצים לקחת את אבא, יצאה אמא ממחבואה והצטרפה אליו. אכן, בחייהם ובמותם אל נפרדו...

אחותנו הגדולה רבקה — נפלה שדודה גם היא.

אחותנו מלכה, מצפונה ומוחה של המשפחה — נפלה גם היא בידי הצורר.

והאח יוסף, בעל הכישרון המוסיקלי, גם הוא סופו במשרפות מיידאנק.

ונשארנו ארבעה — שלושה בארץ ואח אחד בבלגיה. אם כי השתנו תנאי חיינו, אך הרבה ערכים מהבית אנו נושאים אתנו.

לא מעט הנחילה לנו גם תנועת השומר־הצעיר, לה השתייכנו. טוב שהיתה תנועה כזאת שחינכה לציונות ולעלייה.

דוד בינדר, חיים בינדר, הלה קושניר

לזכר מנחם לנגינאור

אחי מנחם, בן רחל וישראל, נולד בשנת 1901 בטורקה בבית מסורתי חסידי, וקיבל חינוך דתי. בשנת 1914, כשפרצה מלחמת העולם הראשונה וצבאות הצאר שרפו את העיירה, ערכה כל המשפחה גלות בפראג הבירה. שם לומד הנער בבית ספר ערב לילדי הפליטים ומתחיל להבליט את כישרונו לציור. ביטוי לכישרון זה הוא ממשיך לתת בטורקה, לאחר שחזרנו אליה בשלהי המלחמה בשנת 1917, בציור התפאורות השונות להצגות התיאטרונים החובבים למיניהם.

ב־1929 יצא לארצות הברית. שם הקים משפחה יהודית מסורתית. שני בניו, אחד שירת כרב צבאי בצבא האמריקני, והשני רופא, מעורים בחיי היהדות בארצות הברית. הלשון העברית שגורה בפיהם כבפי נשותיהם — ובתיהם בתים עבריים למופת.

מנחם השתתף בפעילות בחיי התנועה העברית בארצות הברית.

על מות מנחם לאנגינאור *

פטירתו הפתאומית ונסיבות הפטירה של העסקן העברי המסור מנחם לאנגינאור ע"ה, עשו רושם מדכא בין העברים בניו־יורק, שעליהם נתחבב ה־נפטר. הוא היה מחונן בנפש יתירה של אמנות הציור, והוא היה האמן הקבוע של ההסתדרות העברית באמריקה, שהיה מפאר בשבילה את כל מודעותיה האמנותיות, מגילות־כבוד לאישים מצטיינים, תעודות „החודש העברי" וכו'. בהלווייתו, ש־התקיימה ביום ד', ט' בסיון, התאסף קהל גדול מקרוביו, ידידיו ומכבדיו של המנוח. הרב צבי תבורי, חבר ההנהלה של ההסתדרות העברית באמריקה והנשיא לשעבר של סניף „מוריה" בבורו־פארק, שהנפטר שימש בו במשך שנים רבות כמזכיר, הספיד את הנפטר. אנו מוסרים להלן חלק מדבריו:

„...בשם ההסתדרות העברית באמריקה, בשם החוג העברי „מוריה" אשר בבורו־פארק, ובשם כל המשפחה העברית אשר בניו־יורק רבתי, הנני מביע רגשי יגון נוקב וצער עמוק על פטירתו הפתאומית של חברנו הנאמן והמסור, מר מנחם לאנגינאור ז"ל. הוא היה חבר לדיעה וחבר למעשה והטה את שכמו לעבודת התחיה העברית. רבות בשנים העלה את כל מרצו, חלבו ודמו על מזבח השפה העברית. ולא למען עברית גרידא עמל האיש אלא למען לשון־הקודש. שפתו היתה תמיד טהורה וקדושה. חז"ל לימדונו: „והוה זהיר במצוה קלה כבחמורה, שאין אתה יודע מתן שכרן של מצוות". והרמב"ם מפרש: „מצוה קלה כגון מה? — כגון הדיבור בלה"ק!"... „והרי ידועה לנו גם אמרתו של הרמב"ם על התמחות במקצוע אחד: „מעולם לא נצחני אלא בעל מלאכה אחת!" ראוי לאדם שיצטיין בדבר אחד, שבו הוא מוצא את שורש נשמתו. ר' מנחם ב"ר ישראל זהיר היה בכל מצוות התורה, אולם את הדבור בלה"ק בחר לו לחלקו ולחבל נחלתו.

„...רבות בשנים היה המזכיר של החוג העברי „מוריה", והנה פתאום נלקח האיש מאתנו. אתמול בלילה הוליך את בנו לחופה, והבוקר נקרא לישיבה של מעלה.

„...ואף שאין לנחם את האדם בשעה שמתו מוטל לפניו, הננו אומרים לרעייתו: נברך את ה' על שמנחם זכה לחנך את בניכם לתורה והוליכם לחופה. הוא הניח בנים כמותו, ומי שמניח בנים כמותו אינו מת אלא נאסף אל עמיו. בניו ימשיכו את דרכו בחיים תנצב"ה".

---

* „הדאר" מיום י"ח בסיוון תשכ"ה

מ ש ה י.

ב מ ו ל ד ת

אין אייגענעם לאנד

מ. וח.

עלייתנו וראשית צעדינו בארץ

עם כל עירנותו הציבורית לא נתן לנו תחילה אבינו, ר׳ אברהם־אלתר מונטג, לעלות ארצה. בעניינים אלה רצוי היה לו להיות דווקא מצידו של ד״ר לוונשטיין ולא מצד ד״ר ציפר. ושנית, בענייני גאולה ומלכות ישראל אפשר לסמוך על אבינו שבשמים, ואין לדחוק את הקץ...

אך בתנועת „השומר־הצעיר״ בטורקה חשבו בימים ההם, בשנת 1920, אחרת. ההכנות לעלייה היו במלוא תוקפם והימים הם ימי תל־חי ויוסף טרומפלדור ואנו ערים לכל ידיעה ולכל רחש מן הארץ.

השיר הפופולרי ביותר היה אז בטורקה „בתל־חי, שם בגליל, טרומפלדור נפל״. השיר הזה חובר בקבוצת טורקה ואיננו יודעות, כיצד התגלגלו הדברים והשיר הזה היה שיר ארצישראלי דווקא...

„השומר־הצעיר״ בטורקה

אכן, הוזהר הוזהרנו, כי עשויים אנו להיות מוזעקים לעלייה מידית, וכי עלינו להיות מוכנים בכול, עד הפרט האחרון, עם הקריאה הראשונה...

בראש הקן הטורקאי עמד אז אבא חושי. וברצותו לדעת מי ומי העולים הזעיק באחד הלילות את אנשיו: „עולים ארצה!״ התייצבנו אז, כפי שהתייצבנו ומידת הנכונות נקבעה...

והלחץ בביתנו על אבי המשפחה, שירשה לנו לעלות, גבר. באין ברירה, נסוג ר׳ אברהם־אלתר קמעה — הוא הרשה לעלות לאחת, אך לא לשתיים בבת־אחת. הבחירה נעשתה בפשטות מוחלטת: הופל פור ויצאתי בגורל...

בקבוצה הראשונה, בהנהגתו של אבא חושי, היו אז: הלה רייפלר, דבורה אפריל, מרים מונטג, חוה ברמן, חנה מונטג, יהושע וייס, אלעזר וייס, אנשל טרייבר ואהרן רוזלר. בתחנת לבוב הצטרפו אלינו חוה, אמו של אמנון לין, ויוסף פוקס מזמושץ. הנערה והנער פרצו בבכי. אמם, שעמדה על־יד הרכבת, אמרה לחלוציה: „אם בוכים אתם, רדו מן הרכבת...״

„השומר־הצעיר״ בטורקה; למעלה מצד ימין — אבא חושי.

לבוב — וינה — טריאסט ברכבת. מטריאסט הפלגנו באניית משא יפאנית „ניפון" עד פורט־סעיד. הנסיעה נמשכה 21 יום. שהינו בעיר יום־יומים ולאחר ימים מספר הגענו ליפו.

*

לאחר שבוע של שהייה ביפו, עמדו לשלוח אותנו לעבודה. אנו דרשנו — ובעיקר אבא חושי עמד על כך — כי נישלח לגליל. קולטי העלייה התנגדו תחילה לכך — בעיקר היתה ההתנגדות לבחורות — אך בסופו של דבר הסכימו, והגענו לראש־פינה.

והימים ימי קיץ. התחלנו לעבוד בכביש ראש פינה—מחניים. מקלחת לא היתה והיינו מוכי חררה. ביקב, בו ישננו, שרצו העקרבים. באחד הלילות הגיע אלינו מהמושבה הרופא רדובנסקי והקים אותנו משנתנו: „אתם שוכבים על עקרבים!"... בהתערבותו קיבלנו לאחר־מכן שני חדרים וישננו על הרצפה. כרים לראשינו כמעט לא היו לנו... עבדנו אז קשה מאוד. קמנו לילה־לילה בשעה 3 אחרי־חצות, כדי שנוכל לסיימה לפני חום־היום... גרנו למטה במושבה,

בראש־פינה 1920

אצל טורקניץ, ואילו מקום סעודותינו היה למעלה. וקרה לא פעם, שאנשינו לא הופיעו לארוחה — לא היה כוח ללכת...

וימי החורף הראשון בארץ מתקרבים. **הורגשה אז בארץ פעילות מפלגתית מוגברת.** מ**ועד ועידת היסוד** של **ההסתדרות התקרב.**

ראשוני השומר הצעיר, שעלו ארצה בשנת 1920:
עומד: אבא חושי; מימין — יהושע וייס; משמאל — אנשל טריבר.

קבוצתנו ירדה אז לחרתיה לקראת התחלת סלילת הכביש חיפה—ג׳דה. לאחר־מכן התאחדנו עם קבוצת „שומריה״, שהקימה אוהליה במקום שם קיים כעת קיבוץ יגור.

מאיר יערי ושומרים אחרים היו אז בביתניה עילית — ואבא חושי ומרדכי שנהבי התחילו לארגן את העובדים על הכביש ב„שומריה״. אז קשרנו קשרים עם ביתניה בדבר ייסוד קיבוץ.

וההסתגלות לעבודה קשה לא היתה כל־כך קלה. זכורני, ביום כיפור אז, ישבתי בחרתיה על גל אבנים וחלמתי על... הבית. אני בבית, בלי פורונקלים, בלי חולי עיניים. כן, חלמתי על הבית...

ובינתיים צריך לעבוד! קבוצת טורקה יצאה ב־15 איש לעבודה. והיתה התחרות: מי יעשה „גל״ חצץ גדול יותר... אמנם, צצו אז היבלות על הידיים. אבא חושי, שהיה צריך לשמש דוגמה, היה מיובל ביבלות... והיה צורך להכין גם ארוחה. ללא אש, ללא עצים — כמה קוצים — בקצת אורז וצימוקים. האנגלים שילמו אז בעד העבודה במצרכי אוכל: בדגים, בג׳ם (כעין ריבה), בקמח. ואנשינו אכלו את האוכל הזה ולקקו את האצבעות! אכן, היו אלה זמנים טובים, כי התקרבו ימי חוסר־עבודה מרים...

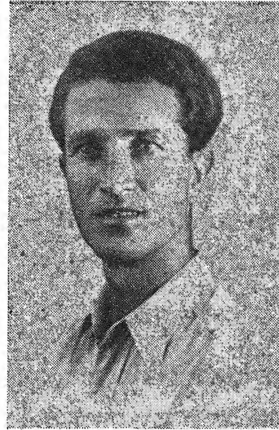
כביש חיפה—ג׳דה.

ימיה הראשונים של ההסתדרות; התחלנו לחלום על התיישבות. קבוצתנו, קבוצת טורקה, בלטה בכל מקום. היינו מחושלים וממושמעים; ידענו גם לשיר... עם בואם של אנשים נוספים מפולין התחלנו לדבר על „בית אלפא״ ועל „משמר העמק״.

ועם התקדמות העבודה על הכביש זז המחנה כולו בכיוון חיפה. חנינו ליד הקישון. וקרה פעם והנהר גאה והציף בלילה את אוהלינו; עד למיטות הגיעו. הכול שקע בבוץ. עם גמר כביש חיפה—ג׳דה התפרקה הקבוצה: חלק הלך לבית אלפא וחלק עבר לחיפה.

מאיר האופטמן
רמת־חן

בחתירה לחופי המולדת

יולי 1939. החום היחסי לעיר קרפטית מציק. הנוער, שבחלקו „יושב על מזוודותיו" ומחכה לעלייה לארץ ישראל, ובחלקו מסתובב ללא מעש, מחוסר אפשרות להסתדר בעבודה כלשהי, נוהר לעבר השני של הנהר ליהנות מהרחצה במימיו הצוננים.

וכאילו „להכעיס": דווקא באותו שבוע, בו התחלתי את חופשתי, בא היום הנכסף, לו חיכינו שנים — מברק מה„מרכז" מודיע על מועד העלייה. אנחנו (עם אשתי ואחותי) עושים את ההכנות האחרונות, בהתאם לחוזר שקיבלנו. וההוראות קצרות הן — מותר לקחת רק 25 ק"ג מטען. ואחר־כך עוד שורה של הוראות, שכל־כולן בחינת איסורים הן: אסור שידעו, כי נוסעים אנו — העלייה היא בלתי לגלית; אסור לערוך מסיבות פרידה; אסור להילוות לרכבת. אפילו על־ידי הקרובים ביותר, לרבות ההורים.

לעולם לא אשכח את הרגע הזה. כאילו היה זה רק אתמול. „המונית" (עגלה רתומה לסוס) הגיעה, טוענים את התרמילים. לחיצת ידיים ונשיקה קצרה של ההורים. בתחנת הרכבת התכנסו, בכל־זאת, חברים מלווים במספר רב. הלב דופק בחזקה, הידיים רועדות —והרכבת זזה... בעד החלון של הרכבת הנוסעת אני רואה את אבא ואמא — שמילאו בקפדנות אחרי ההוראות ונשארו בבית — רק מנפנפים קלות ביד, שלא ייראו, חלילה.

אינני יכול לסלוח לעצמי עד היום הזה — למה, בכל־זאת, היתה מוכרחה להיות פרידה כזאת דווקא. ועוד מהדהדות באזני המילים האחרונות של אבא: „מי יודע, אם עוד נתראה... המצב בעולם מתוח — מי יודע?... גם בעיר מורגשת היתה איזו תכונה מיוחדת. בלילות שמעו צעידת חיילים. לא התכוננו, חלילה, להקביל את פני הפולש הידוע, אלא מצאה לה פולין דווקא אז את ההזדמנות לגמור איזה חשבון ישן־נושן עם צ'כיה — וריכזה את צבאה בגבולותיה.

*

בוורשה קיבל אותנו בפעם הראשונה שליח מהארץ, שצריך היה להיות גם רב־חובלה של האנייה. וכאן שמענו מילים רציניות למדי: הדרך קשה היא וכרוכה בסכנת נפשות; ברומניה הגבול כבר סגור, ורק אחרי משא־ומתן מייגע של שלושה ימים ניתנה לנו עוד אפשרות לעלות על האנייה. הקבוצה השנייה, שפגשנו בדרך — אותה החזירו לפולין.

קראנו פה־ושם על אנייתנו, אך איש לא תיאר לעצמו את התלאות שימצא ב„טייגר היל", אשר הובילה 750 ממיטב חלוציה של פולין. תחת דגלה של פאנמה תעתה בדרכי הימים 5 שבועות, מבלי יכולת להביא את המיטען היקר לחופי הארץ.

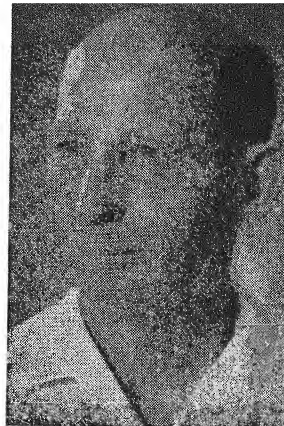
מי יכול לשכוח את הימים והלילות הרבים ההם של ישיבה בצוותא באנייה בלב ים?! המילה „הבית" שזורה היתה בכל משפט ומשפט. חוסר־כול מוחלט שרר בכל פינה: לא אוכל, לא מי שתייה, לא רפואות לחולים. היוכל מישהו לשכוח את הלילה האיום ההוא: כיבו את האורות מוקדם יותר מהרגיל, הכול שוכבים על הדרגשים, ופתאום שומעים תכונה מוזרה מיוחדת: סוחבים „משהו". אחרי כן שומעים משהו הדומה להספד, השלכה לים — ודממה... כך הבאנו ל„קבורה" את קרבננו הראשון. אך לא היה הוא גם האחרון.

ושוב ים וים; כל מיני שמועות; העצבנות גוברת: הלילה אנו עולים לחוף. שוב אורזים את החבילות; מכבים את האורות ומתקרבים במהירות; רואים גם גבעות... מישהו לוחש, הנה חיפה... פתאום מתקרבת סירת מוטור, שומעים פקודות באנגלית ובגרמנית, טירטור מכונות ירייה — והאנייה עושה מפנה חד ובמלוא המהירות מתחילה לברוח... והמאזן טרגי מאוד: שני קרבנות נוספים. היתה זאת „קבלת הפנים" של ממשלת המאנדט.

המאורעות מתפתחים במהירות. אחד בספטמבר 1939. הרדיו מודיע על פרוץ המלחמה והפלישה הנאצית לפולין. עכשיו אין עוד צורך לשמור על שלמות האנייה — לא תהיה עוד עלייה... לא יהיה עוד את מי להעלות; לא יהיה עוד למי לכתוב; לא נוכל עוד להרגיע את ההורים ולכתוב אליהם, כי עוד נתראה...

משה ישראלי
קרית־חיים

עליית בעלי משפחה לארץ

את החלוצים, חברי תנועות הנוער, שע־לייתם החלה בשנת 1920, ליוו בני העיר בהמוניהם — בשירה, בזמרה ובהתלהבות; לא כן היה מצב רוחם של העולים הקשישים ושל מלוויהם, עת עזבו את טורקה לעלות לארץ. עולים אלה היו בעלי משפחות מטו־פלים בילדים שטרם התבגרו, ומלוויהם נפ־רדו מהם ברגשות מעורבים; גם נדו להם.

עלייתם התחילה באמצע שנות העשרים והיא נמשכה לאט, לאט. בארץ שרר אז חוסר עבודה, שילטונות המנדט לא תרמו כמעט ולא כלום להקל על המצב, והרבה בחורים צעירים הסתובבו בחוצות הערים ללא יום עבודה; ברור, על כן, עד מה גדולים היו הקשיים של בעלי המשפחה. אנשים קשישים ללא הרגלי עבודה פיזית, ללא אמצעים מתאימים. היתה זאת מצדם העזה גדולה ואומץ לב — ללכת לארץ לא נודעת, בעלת אקלים שונה משל מקום מוצאם, ולו גם אלה מביניהם, שעלו בעקבות בניהם החלוצים. אכן, הם נאבקו די קשה וזמן די ממושך עד שהסתדרו איכשהו. וראוים אלה החלו־צים הקשישים, שנעמיד להם כאן ציון לשבח ולתהילה, שעם עלייתם וסבלם הוסיפו נדבך רציני לבנין הארץ.

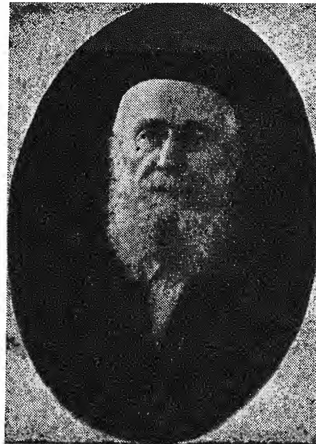
זישא פייסט

זישא פייסט היה יהודי עמל, שחי כל ימיו מיגיע כפיו. וראוי לציין, שיהודי עממי זה ואשתו הבינו כבר אז, בהתחלת המאה הנוכחית, לתת לילדיהם, נוסף על לימודי התורה בחדר, בסביבה חסידית, האפשרות ללמוד בבתי ספר חילוניים לימודים כלליים. זישא פייסט עלה עם משפחתו, שביניהן בנות בגיל בית הספר, בעקבות בנו, ראשון הראשונים לעלייה מבני עירנו, הלא הוא אבא חושי, מנהיג הפועלים הידוע, וכעת ראש עיר חיפה. זכורני, כשהלכתי לפגשם ביום הראשון לבואם, הבחנתי, ולו רק ממבט עיניהם, את החרדה לבאות.

ולא במעט קשיים נתקלו עד שהסתדרו איכשהו, לפי התנאים דאז. והיו שמחים בחלקם. זישא ורעיתו נפטרו בחיפה בשיבה טובה והשאירו אחריהם משפחה ענפה, המעורים בחיי הציבור בארץ.

אביש ברמן

דמות מעניינת בנוף האנושי בעירנו. מיזוג חסידות ויראת שמים בידיעות בהליכות העולם. מחסידי האדמו"ר מבוין (גזע ריזיני). איפיינה את החסידים האלו הדבקות ללא סייג ברבם וכן ההידור החיצוני. אביש ברמן היה מלכד סביבו את חסידי בוין, שמעטים היו, אבל מחוננים במידות הטובות של החסידות, שהמידה החשובה ביניהן היתה זאת הקרויה כעת עזרה הדדית. אז, לפני יובל שנים, היתה מידה זו להם לקוו המנחה את הווייתם.

ביתו שימש מקום כינוס לאנשי שלומו. בעיירה היו מכנים אותו „הקונסול של בוין". לר' אביש ברמן היתה גם ידיעה בשפות המדינה, וביחוד בשפה הגרמנית, שפת השילטון. הוא היחיד מבין יהודי העיירה מסוגו, שהיה חותם קבוע על העיתון הרשמי של המונרכיה האוסטרית־הונגרית „די נייע פרייע פרעססע", העיתון שד"ר הרצל היה אחד מעורכיו, ושהופיע בווינה. אמנם, כל תאבי הדעת ב„פוליטיקה" ובחדשות מהעולם הרחב מצאו את מקור הידיעות אצל ר' אביש, ובכל יום אחה"צ אפשר היה לפגוש בחנותו אברכים וגם קשישים, כשהם מתווכחים ומחליפים דעות על הנעשה בעולם הגדול.

ר׳ אבוש, לבד מהמסחר שלו, היה ידען רציני בהנהלת חשבונות מודרנית, לפי המושגים דאז. ומנהג יפה היה בידיו: כל כמה שנים היה מקבל נער, בן מאנשי שלומו, כעוזר בחנותו, ותוך כדי עבודת הנער הדריך אותו בהנהלת חשבונות והקנה לו מקצוע חשוב בחיים. ואמנם, באופן כזה הקים דור של אנשי מעשה לתהילה.

מטבע הדברים הוא, שר׳ אבוש, כעסקן ציבורי ובעל דעה, לא ראה בעיין יפה את הפירצה בחיים המסורתיים בעיירה. וכשהתעוררה התנועה הציונית, לפני מלחמת העולם הראשונה ולאחריה, התנגד לה באופן אקטיבי, כאחר והיא סחפה אתה את מיטב בני הנוער, וביניהם רבים מחוגי החסידים. ואף־על־פי־כן היה הוא יריב הוגן מאוד. השיחה או הוויכוח עם אותם המופקרים, כביכול, לא היו מלווים קטטות או בזיונות, כדרך „מלחמת קודש״, אלא בשובה ונחת ובדיבורים של טעם ניסה לשכנע את אותם הצעירים הנלהבים, שחטא הוא לעם ישראל אם דוחקים את הקץ...

אך צחוק הגורל הוא, שר׳ אבוש, בערוב ימיו, עלה עם משפחתו לארץ... הוא עלה בעיקבות בתו, חוה, שעלתה עם קבוצת „השומר הצעיר״ הראשונה, ומתה כאן בדמי ימיה. אנו, הצעירים, שזכרנו את דבר התנגדותו של ר׳ אבוש לציונות ולעלייה, קיבלנו אותו בעלותו ארצה לא ברגש של נצחנות, אלא בסיפוק רב, שגם בחוגים מסוגו התחיל להתעורר הרגש הלאומי.

לאט לאט הסתדר ר׳ אבוש ותרם במשהו לכלכלת הארץ, שהיתה באותם הימים מצערה ודלה. יצר לו במשך הזמן חוג חסידים מאנשי שלומו, ובטוחני, שבסתר נפשו הרהר לא אחת בדבר צידקתם של אותם הצעירים הציוניים בעיירה, להם התנגד כל־כך.

נפטר בשיבה טובה בקרית מוצקין. יהי זיכרו ברוך.

דניאל ארטל

דניאל ארטל, אשתו ובניו ,גם הם עלו ארצה בעיקבות בנם אהרון, שהגיע לארץ בשנת 1920 עם ראשוני החלוצים בתקופת „הכבישים״. יהודי בעל בעמיו, עסקן ציבורי רציני בעיירה. בעלותו עברו גם עליו חבלי קליטה קשים, וביחוד המעבר מאמידות, שבעיירת מוצאו, למצבו החדש. אבל דניאל ארטל, בעל ההומור השופע ומצב הרוח הטוב, שלא עזבוהו גם בזמנים קשים, ידע להתגבר ולהיקלט בארצנו, והיה מכובד מאוד בסביבתו, סביבת בני גילו הקשישים.

ניפטר בחיפה והשאיר משפחה מעורה בחיי העבודה ובתנועת הפועלים.

משה נאגלר (משה פייבושיס)

בפסיפס המשפחות אזכיר את משה נאגלר, שעלה לארץ גם הוא בעיקבות בתו, חברת קיבוץ מרחביה בעמק יזרעאל. נאגלר, הנקרא בפי עירנו משה פיבושיס היה יהודי ישר דרך, ומקום מושבו בעיירתנו היה כעין פרוור של יהודים, ש־פרנסתם חלקה מסחר וחלקה ממשק עזר חקלאי. גידל את ילדיו לתורה ולעבודה. גם עליו עברה כוס קשי הקליטה בתקופה ההיא. אך לאט־לאט הסתדר בחיי עבודה בארץ ונפטר בשיבה טובה. השאיר את ילדיו, כשהם עסוקים בהוראה ובעבודה, ונותנים חלקם בבנין הארץ.

כן ייזכר לטובה יעקב גרסטל. פועל בניין מעולה עוד מחוץ־לארץ; התערה בארץ במקצועו עד מהרה.

האלמנה טריבר, שעלתה ארצה בעיקבות בנה אנשל, חבר בית־אלפא, מראשוני „השומר־הצעיר". השתקעה בחיפה ונאבקה קשות עד שהסתדרה איכשהו ביחד עם ילדיה. קיבלה הכול בלי טרוניות, כדרך נשים יראות שמים.

מאיר קלייסט

לאחרונה מחובתי להזכיר כאן את חברנו היקר מאיר קלייסט, שנפל כקרבן עבודה במחצבות עתלית, שסיפקה חומר לבניית נמל חיפה — והוא עדיין בדמי ימיו.

מאיר הגיע ארצה בראשית שנות העשרים, אחרי שובו לעיירה משביו ב־איטליה במלחמת העולם הראשונה. בעליזותו ובשיריו האיטלקיים, שהספיק לרכוש בתקופת שביו, הנעים לא פעם את יושבי האוהלים בעמק הזיתים בחיפה, אנשי עיירתנו ומחוסרי העבודה.

וכשהגיע לאחר סבל לא מועט לעבודה מסודרת התאכזר עליו הגורל — והוא נהרג בתאונת עבודה. בצער ובכאב נזכרהו.

לזכר נעדרים

מנס ברנס

מנס בן פייגה ולייב ברנס נולד בשנת 1903 בטורקה. אחר גמר לימודיו התיכוניים המשיך לימודיו בבי"ס גבוה למסחר בווינה. הוסמך בתואר ד"ר ל־כלכלה באוניברסיטה שבפלורנץ.

בשובו לטורקה הצטרף מ. לחוג חבריו הפעילים בפעולה ציונית ענפה. היה ממייסדי „גורדוניה" ואחד המדריכים הפעילים בסניף. מטעם מפלגתו ותנועתו היה שליח ציבור במוסדות הקהילה שבעיירה.

בעלותו ארצה בשנת 1935 הצטרף לקיבוץ כפר החורש, ומסיבות שונות נאלץ לעזוב ולעבור לחיפה. היה חבר נאמן ומסור להסתדרות. היה חבר ה„הגנה" ובמלחמת העולם השנייה היה בין המתנדבים הראשונים לצבא הבריטי, חאת למרות גילו המבוגר. בזכות ידיעותיו בשפות שונות והשכלתו האקדמאית צורף לחיל־התעופה, וכפקיד מילא תפקידים חשובים ואחראים.

אחרי שיחרורו נתקבל כמנהל חשבונות בקופת חולים בחיפה. גם בעבודה זו מילא את תפקידו במסירות רבה. היה חבר ועד העובדים, בו היה פעיל ומסור. מנס נפטר בשנת 1953. הניח אשה, לאה מבית לנגנור, בת ובן.

ל. ב.

אייזיק יצחק קורץ

לסיום הספר הזה לא זכה אייזיק. הוא נענה לפניית המערכת וכתב מאמר, המתפרסם בספר זה, ראה הגהתו — אך ניבא בעצמו, שאת סיומו לא יזכה לראות. ידע האיש את אשר ניבא. אכן, הלך האיש מאתנו בטרם עת.

אייזיק היה חלוץ. עלה ארצה בלהט של ציונות. השתלב יפה בבניין הארץ ואהב כל פינה בה. כל יוצאי טורקה הכירוהו בשל היחלצותו לעזרה לכל עולה חדש מבני עירו, ועל־כן כינוהו בשם „הקונסול של טורקה". היה ממייסדיו ומפעיליו של ארגון יוצאי טורקה בארץ והיה הרוח החיה באספות ובאזכרות של בני עירנו.

לחם תמיד למען הצדק והיושר והאמת במוסדות ההסתדרות והממשלה ולשם צדקו מוכן היה להקריב את הונו ואונו. אכן, על מזבח המלחמה הזאת נתן את חייו.

לאחר מות אשתו לא התאושש, דעך והלך עד שהמוות גבר עליו. יהא זכרו ברוך.

א. שפר

טוביה ארטל

טוביה ארטל נולד בשנת 1911 בעיר טורקה שבגאליציה. מילדותו נכנס לתנועת השומר־הצעיר והיה מהפעילים והמפעילים בקן. זמן קצר היה בפלוגת ההכשרה בלבוב עם קיבוץ „מסד" (שהצטרף לקיבוץ תל־עמל בארץ). בשנת 1939 עלה ארצה ונכנס לעבודה בענף המידגה. צנוע ומסור, רוחו טובה עליו תמיד, איש רעים בעבודתו. שנה וחצי לאחר בואו לקיבוץ הוא נענה לתנועת ההתגייסות לצבא ונשלח ליחידת התותחנים, בה שרת קרוב לחמש שנים: בארץ, בקפריסין, ובהיוסד הבריגאדה הוא מצטרף אליה ונשלח לאיטליה. בתקופת שירותו בצבא הוא בונה את קן משפחתו, ונולד לו בן.

לאחר גמר המלחמה חזר טוביה מהצבא, עייף מנדודיו הרבים. הוא שאף להשתרש במשק ומיד נכנס לענף קבוע. ראינוהו בלבטי ההסתגלות אף הכרנו את רצונו העז להתקשר מחדש לחיי העבודה והחברה.

אדם שקט וצנוע, מסור למשפחתו ואב אוהב לבנו, נאמן בית הקיבוץ ומפלס בו נתיב לחייו. בשעות הפנאי היה מצייר, חולם על אפשרות פיתוח

האמנות בחיי הקיבוץ, ומהנה בציוריו ובקישוטיו את החברים בחגים ובמסיבות הפנימיות. בימיו האחרונים חלם על שיכלולים בחדר־הקריאה, שהתנדב לטפל בו והוא מלא תכניות למכביר.

כחטף בא המוות. יד רשע פגעה בו ועקרתו מאתנו. נפל בשבת השחורה.

(מתוך חוברת בהוצאת קיבוץ „השומר הצעיר", תל־עמל)

יצחק זוהר (שיין)

לא מסוג ה„נלווים" היה ואומרי „אמן".

איצ׳יו לא היה שייך לאלה האדישים וה„נוחים", שזרם החיים עובר על ידם. את עמדתו לבעיות חיינו היה קובע מבלי לשקול קודם לכן את ה„כדאיות" שבדבר. כל ישותו אמרה עמידה עצמית, אקטיבית מתמדת בסערת החיים. האימפרטיב הקטגורי שלו היה מצפונו, צו פנימי. כגון אלה קרוצים לרוב מחומר קשה.

איצ׳יו לא היה „נוח לבריות", לעתים קרובות למדי היה מתנגש עם חברים. אולם באותה המידה לא היה „נוח לעצמו". הוא לא עשה לעצמו את המלאכה קלה. הוא לא חשש בפני „אי הנעימות" הנובעת מאמירת ה„אמת" לחבר או לקיבוץ כולו, הוא היה נכון תמיד לקחת על עצמו את האודיום של אי פופולאריות ואת הסיכון של „פגיעה". הוא לא נרתע אף פעם להישאר בודד בעמדתו. בודד, אבל לא מבודד. כי אף בזמן שהיה נשאר יחידי בדעתו, הבינונו לרוחו וידענו, כי ממעמקי המחשבה הזכה הוא שואב.

אמנות הגמישות וההסתגלות לא היתה מנת חלקו, אבל בסגולה אחת יקרה חונן: ביחסיו עם חברים לא השאיר משקע ומרירות, לא בלב עצמו ולא בלב זולתו. ואת דין הרוב ידע לקבל על עצמו ברצינות ובאהבה. ואנחנו גמלנו לו זכות זו. אם גם לעתים קרובות במיעוט היה, הרגש הרגיש, כי לא לתוך חלל ריק הוא מדבר וכי לב החברים פתוח לקראתו תמיד.

*

איצ׳יו נמנה עם דור המייסדים של הקיבוץ; מראשוני בוני מרחביה שלנו היה ונאמניה. משחר ילדותו ארג בין הרי הקארפאטים ועל נהרות פולין את חלום השיבה למולדת, לעבודה, לחקלאות ואת חלום החברה השיתופית.

ריקמת חיינו השיתופיים היא ריקמה חיה. בונה, יוצרת, לוחמת, כואבת. איננו עשויים ברגים, ברגים במערכת המשק, במנגנון העשיה הקיבוצית. תאים, תאים חיים, נושאים של אורגניזמוס חי עשויה חברתנו.

והיה ונעקר מתוכנו אחד, איככה נמלא את מקום החלל הריק שהוא משאיר אחריו?

טבע בכינרת.

(מתוך חוברת בהוצאת קיבוץ „השומר הצעיר", מרחביה)

נחה לרר

נסתלקה מאתנו בארץ נחה לרר לבית ברונר. דמותה הנערצת תישאר חקוקה בלב מכריה ומוקיריה, ובעיקר בין אלה, שפעלו אתה יחדיו.

פעולותיה התחילו עוד בבית, בעיר הולדתה טורקה, בקן השומר הצעיר. היא עוזבת את לימודיה בלבוב וחוזרת לטורקה, והיא אז אחת ממייסדי „החלוץ" בעיר וחברה פעילה במזכירותו. בהכשרה עובדת נחה מצאת השמש עד לבואה, בידעה, כי זוהי רק התחלה להגשמה חלוצית. שמה הולך לפניה — מי לא ידע את מרצה וטוב לבה?

נחה עולה לארץ, לקיבוץ בנס ציונה. אין דבר קשה בשבילה. אוהבים אותה בשיחה ובוויכוח ומתחשבים בדעותיה. וכשעזבה את הקיבוץ היא ממשיכה במסורת החלוצית. עבודתה בוועד ארגון אמהות עובדות מקנה לה שם בנס־ציונה. ביתה פתוח תמיד לעצה ולהדרכה.

פרק מיוחד בחייה היא קליטת עליה; היתה זו אצלה עבודת קודש. כל הדברים היום־יומיים נעשו אצלה טפלים; עוזבת את הבית וקולטת עולים. היא משרה מרוחה על אחרים, שילכו בעקבותיה.

יד הגורל המר קיפדה את חייה הצעירים והרעננים באמצע. לאסון משפחתה ולשברון לבם של כל ידידיה וחבריה בארץ.

ג. ג.

טורקאים בישראל באספת אזכרה.

שואה בכפרים מסביב

אומקום אין דערפער ארום

זרח שיין

די טורקער יידישע יוגנט
אין די 20־ער און 30־ער יארן

טיילמאל פלעגט אונז, יידישע יוגנטלע־כע פון טורקא אין די 20־ער און 30־ער יארן פון אונזער יארהונדערט, אויסקומען צו הערן ביים באקענען זיך מיט חברים און פריינד פון די שכנותדיקע שטעט און שטעטלעך (ניי און אלט־סאמבאָר, דראָהאָביטש, באָריסלאוו, סטרי, סקאָלע א.א.ו.: „פון וואנעט, פון טארקע״ (אדער פון טורקא), פון דארט ווו דער הימל איז פארשטעקט מיט שמאטעס״? מיר פלעגן מיט גרויס פארוואונדערונג אויסהערן די דאָ־זיקע אנאכראנישע (נאך פונעם 19־טן יאר־הונדערט, ווען דורך די מזרח־בעסקידן איז נישט געווען דורכגעלייגט קיין באן־ליניע, און טורקא איז געווען בערך 50 קילאמעטער ווייט פון דער באן־ליניע) כאראקטע־ריסטיק פון אונזער לעבעדיק און קוועקזילבערדיק שטעטל, וואס איז אגב געווען א פאוויאטאווער אדמיניסטראטיווער און האנדלס צענטער פון בערך 80 דערפער, געהאט א באדייטנדיקע (לויט יענע יארן) האלץ־אינדוסטריע (4 טארטאקן, דערונטער איין גרויסער טארטאק מיט 12 גאטערן און א גרויסע קעסטלעך־פאבריק, מיט העכער 500 אוקראינישע, פוילישע און יידישע ארבעטער) און ממילא אויך א באדייטנדיקן האלץ־האנדל און א באדייטנדיקן עקספארט פון האלץ און ברעטער.

אבער נישט די דאזיקע טעלעגראפיש־אויסגערעכנטע עקאנאמישע שטריכן פון שטאט פלעגן זיין די סיבה אונזער פארוואונדערונג. די עיקר־סיבה איז געווען דאס, וואס דער משל מיטן „הימל, וואס איז פארשטעקט מיט שמאטעס״ איז געווען אויף 180 גראד אין פולסטער סתירה צו אונז, צו דער טורקער יידישער יוגנט, פון יענע יארן. די יידישע יוגנט פון אונזער שטאט — פון אלע פאליטישע שא־טירונגען, פון דער „אחוה״ ביז צו די קאמוניסטן — איז מיט איר פאליטישער און קולטורעלער אקטיווקייט, אינטעליגענץ, פראגרעסיווקייט, מיט איר אנגאזשירטקייט

און פאראינטערעסירונג פאר די נאציאנאלע, סאציאל־פאליטישע און קולטור־פראבלעמען פון יענער שטורמישער צייט, אבסאלוט נישט אפגעשטאנען פון דער יוגנט פון די גרעסערע גאליציאַנער שטעט. פאַרקערט. אין כמות איז די צאל פראג־רעסיווע יידישע יוגנטלעכע, וואס האבן איבערגעריסן מיטן טראדיציאנעלן לעבנס־שטייגער געווען אין אונזער שטאט באדייטנדיק גרעסער ווי אין אנדערע שטעט און שטעטלעך. און אחוץ דעם האט פראגרעס פון דער יידישער יוגנט ביי אונז אין שטאט געהאט געוויסע שטריכן, וואס זענען געווען זייער סימפא־טישע און פאזיטיווע אויפן פאן פונעם סנאבישן „פאסטעמפ" אין א ריי שטעט און שטעטלעך אין גאליציען.

די צאל פון אייגענע, היימישע „שמענדריק־אסימילאטארן" (נישט רעכנדיק די צוגעפארענע) איז געווען אין טורקא א נישטיקע. רעדן יידיש איז נישט געווען קיין סימן פון אפגעשטאנענקייט און רעדן פויליש אין טאג־טעגלעכן געברויך צווישן זיך, איז ממילא ביי דער יוגנט נישט געווען קיין סימן פון פארשריט, פון „פאסטעמפ". אונזערע סטודענטן, וואס פלעגן אויף פעריען אהיימקומען פון אויסלאנד (ו. פראם, מאנעס ברענעס, פאני און פעפי לערער א. א.) פלעגן צווישן זיך און מיט זייערע חברים רעדן יידיש און אויף יידיש פירן דיסקוסיעס נישט נאר וועגן פאליטיק, נאר אויך אויף ריין וויסנשאפטלעכע טעמעס. די שומרים פון טורקא האבן — אין די שומרישע קרייזן אין גאליציע — זיך גערעכנט פאר גוטע קענער פון עברית און יידיש, פון דער יידישער און העברעאישער ליטעראטור. איך דערמאן זיך אויך, ווי א מיטגליד פונעם „פרץ פאריין" (קולטור־פאריין א. נ. פון י. ל. פרץ), וועלכער האט א צייט געארבעט אין אן אנדערער שטאט אין גאליציען, האט נאך זיין צוריקקומען קיין טורקא דערציילט אזוי: „זיי (ד.ה. אטייל פון דער יוגנט פון דער דאזיקער שטאט) לויפן מיט די סדורימלעך און מחזורימלעך דאווענען און רעדן פויליש, מיר לויפן נישט דאווענען און רעדן יידיש.."

זייער כאראקטעריסטיש פאר דער מענטאליטעט פון דער יידישער יוגנט און פאר די איינפלוסן צווישן דער יידישער יוגנט אין טורקא אין צווישן־מלחמה פעריאד איז דער פאקט, וואס ביז צו דער צווייטער העלפט פון די 30־ער יארן האבן אין טורקא בכלל נישט עקזיסטירט קיין רעליגיעזע אדער עקסטרעם־רעכטע יוגנט „פאריינען". די „צעירי מזרחי" און „ביתר" (ברית־טרומפלדור) זענען אנטשטאנען הארט פארן אויסברוך פון דער צווייטער וועלט־מלחמה און האבן קיין באדייטנדיקע ראל נישט געשפילט. פון די פאפולערע מאסן־פארטייען האט דער „בונד" קיינמאל קיין שום ראל אין אונזער שטאט נישט געשפילט, אבער דאס

איז געווען אן אלגעמיינע דערשיינונג אין די שטעט און שטעטלעך אין מזרח־גאליציע און האט נישט קיין שייכות צו אונזערע טעמע.

די „פאריינען" — אזוי האט גערופן דער עלטערער דור יידן די פארטייען און ארגאניזאציעס אין גאנץ מזרח־גאליציע און אויך אין אונזער שטאט — האבן ארויסגערופן און אנטוויקלט ביי זייערע מיטגלידער אן אינטערעס נישט נאר פאר נאציאנאלע און סאציאל־פאליטישע פראבלעמען, נאר אויך פאר עלעמענטארער וויסנשאפט, ליטעראטור און קונסט. דאס איז נוגע דער עיקר דעם „השומר־הצעיר" (גרינדער אבא חושי) און אויך דעם „החלוץ" (גרינדער מענדל פילינגער ע"ה), די פועלי ציון רעכטע (גרינדער שלמה פעלעך ע"ה) און דער „יוגנט" פון די לינקע פועלי ציון (גרינדער חיים פעלעך, עוזיאל סאבל ע"ה און יאשע ערטל ע"ה) אין די 20־ער יארן, דעם „פרץ־פאריין" און נאך זיין דעלעגאליזאציע דורך דער מאכט דעם „איאפ" (אלגעמיינע יידישע ארבעטס־פארטיי) און נאך דער דעלעגאליזאציע פון „איאפ" דעם „ספארט־קלוב" אין די 30־ער יארן. דער „ספארט־קלוב" האט אגב געהאט א גאנץ פיינע פוטבאל־קאמאנדע (די שטערן פון דער קאמאנדע זענען געווען יאשע בערנאנקע, בנציון אייזמאן, קלמן מיינער און מעני לויפער עליהם השלום), וועלכע פלעגט קלאפן גאלן אלע אנדערע פוטבאל־קאמאנדעס אין שטאט און דערונטער אויך דעם „סטשעלעץ".

די גרינדער פונעם „פרץ־פאריין" זענען געווען זרח שיין (פארזיצער פון דער גרינדונג ביז צו דער דעלעגאליזאציע), שלמה (איני) פראם (סעקרעטאר ביז צום סוף) לוי האמערמאן (וויצע־פארזיצער), אליהו מאנטאג (פארזיצער פון דער קולטור־קאמיסיע), ד"ר נארבערט אפריל (ערן־פרעזעס), פעסי שפיגלער און לייבוש מאנדעל. די אפיציעלע גרינדער פונם „איאפ" — דוד בערגשטיין און וואלף הויער.

*

די וויכטיקייט פון דער קולטור־אויפקלערערישער טעטיקייט פון די אויסגערעכנטע ארגאניזאציעס וועלן מיר געהעריק אפשאצן נאר אויב מיר וועלן נעמען אין באטראכט: (1) איר נויטווענדיקייט און (2) איר רעזולטאט.

די בעל־מלאכהשע, פראלעטארישע און ארעמאנסקע יוגנט פון אונזער שטאט, וועלכע איז געבוירן געווארן נאך פאר דער ערשטער וועלט־מלחמה און דורכגעמאכט די קינדער און שול־יארן אין די שווערע מלחמה־יארן 1914—1918 (אויף דער אזור־געגרופעער „פלוכס") אדער אין די הונגער־יארן פון נאך דער

מלחמה, האט געענדיקט צוויי, דריי אדער פיר אנפאנג־קלאסן אפגעגעבן געווארן ביי 11, 12 אדער 13 יאר אויף די „לער" — לערנען א פאך און געארבעט 10 ביז 12 שעה אין טאג און טייל מאל נאך מער.

אין די „פאריינען" און בפרט אין „פרץ־פאריין" — וועמנס מיטגלידער־שאפט איז באשטאנען דער עיקר פון דער דאזיקער יוגנט — האט זיך די יוגנט אויסגעלערנט צו געניסן פון ליטעראטור און קונסט, צו אונטערשיידן צווישן עכטער, גוטער ליטעראטור און שונד־ליטעראטור, צווישן גוטן קונסט־טעאטער און שונד־טעאטער. צווישן מאדערנעם קונסט־טעאטער און מעלאדראמאטיש־סענטימענטאלן „כינקע־פינקע" טעאטער, און דער עיקר ליב האבן די אייגענע יידישע קולטור. די אנפירנדיקע חברים פונעם „פרץ־פאריין" פלעגן אפט דערציילן די מיטגלידער וועגן אלע נייע דערשיינונגען אין דער יידישער און וועלט־ליטעראטור, וועגן די בארימטע טעאטערס, טעאטער־טוער און רעזשיסערן פון יענער צייט (הבימה, ווילנער טרופע, מאריס שווארצס קונסט־טעאטער, וויקט, וועגן מאקס ריינהארד, ערווין פיסקאטאר, מיכאעלס, לעאן שילער אאזוו). גלייכצייטיק מיט דער אויפקלערערישער טעטיקייט אויפן געביט פון קולטור איז אין „פרץ־פאריין" אויך געפירט געווארן א סיסטעמאטישע סאציאל־פאליטישע אויפקלערונגס־טעטיקייט.

ס'איז כאראקטעריסטיש און כדאי צו דערמאנען, אז די דראמאטישע קרייזן, וואס זענען געווען טעטיק אין אונזער שטאט אין די 20־ער און 30־ער יארן האבן זיך אפגעווענט פון דעם טראדיציאנעלן רעפערטואר פון די פריערדיקע דראמא־טישע קרייזן (גארדין און לאטיינער). דער דראמאטישער קרייז ביים „השומר־הצעיר" האט אין די 20־ער יארן אויפגעפירט פרץ הירשביינס „יואל" און „גרינע־פעלדער", און דער דראמאטישער קרייז ביים „פרץ־פאריין" (רעזשיסער אליהו מאנטאג) האט אין די 30־ער יארן אויפגעפירט „דאס גרויסע געווינס" „די גאלד־גרעבער" און „מענטשן" פון שלום עליכם און „די ברויט־מיל" („דער טויבער") פון דוד בערגעלסאן. די אויסגערעכנטע אויפפירונגען זענען געשטאנען אויף גאר א פיינעם ניווא און טייל אנטיילנעמער האבן איבערגעשטיגן דעם ניווא פון אמאטארישן שפילן (יעטי רייפלער ע"ה אין הירשביינס „גרינע פעלדער", יאנצשע ווייס ע"ה, אלס טויבער, חיים פיילער ע"ה אלס „ביק" און אליהו מאנטאג אלס יאסעלע באבציס אין דער „ברויט־מיל" און בראניע קרויז־בראנדעלשטיין אלס פאניטשקע אין שלום־עליכמס „מענטשן").

די רעזולטאטן פון דער אפגעטוענער קולטור־דערציערישער טעטיקייט דורך די „פאריינען" זענען געווען בולטע.

בארימטע און גוטע יידישע טעאטערס, טעאטער־טרופן, אקטיארן און רעציטאטארן וואס האבן גאסטראלירט אין טורקא, פלעגן אויפטרעטן ביי פול־געפאקטע זאלן און דאס נישט נאר איין אונט נאר טיילמאל צוויי, דריי אוונטן דורכאנאנד. די טעאטער־טרופע פון די רעזשיסערן פריזאמענט און הארט איז אויפגעטרעטן אין טורקא אין משך פון צוויי וואכן בערך 8 ביז 10 מאל מיט פאר־שידענע פיעסן. איך דערמאן זיך ווי איינמאל האט דער אקטיאר און רעזשיסער הארט, נאכן סוף פון דער פארשטעלונג געמאלדן פון דער סצענע וועגן דער קומנדיקער פארשטעלונג מיט די ווערטער „טורקא האט ליב גוטע און ערנסטע ליטעראטור, טא וועלן מיר אייך געבן אזא ליטעראטור. די קומנדיקע פארשטעלונג „דריי מתנות" פון י. ל. פרץ."

אין דער ערשטער העלפט פון די 30־ער יארן האט דער פרץ־פאריין איינ־געארדנט אין משך פון א גאר קורצער צייט 3 עפנטלעכע ליטעראַרישע משפטים איבער (1) דעם בוך פון געארג פינק „מיך הונגערט" (אנקלאגער זרח שיין, פארטיידיקער אליהו מאנטאג); (2) איבער דעם בוך פון רעמארק „אויפן מערב־פראנט קיין נייעס" (אנקלאגער א. מאנטאג, פארטיידיקער ז. שיין, פארזיצער פונם געריכט יאשע פראם); (3) איבער ראמען ראלאנס „זשאן קריסטאף" (אנקלאגער יאן יאווארסקי, פארטיידיקער י. פראם. פארזיצער פונם געריכט ז. שיין). אלע דריי ליטעראַרישע משפטים זענען פארגעקומען ביי פול געפאקטע זאלן (דער לעצטער משפט אין סאקאל־זאל) און אלס עדות־דיסקוטאנטן האבן אין די משפטים זיך באטייליקט א חוץ אלעמען־באקאנטע שטענדיקע דיסקוטאנטן אויך אסך פנים חדשות.

איך האב אין מיינע שיטערע און קארגע זכרונות דערציילט נאר וועגן א שמאלן אפשניט פונם לעבן פון דער יידישער יוגנט אין טורקא אין די 20־ער און 30־ער יארן און בכלל נישט בארירט די דאמאלסדיקע פראבלעמען פון דער יידישער יוגנט (פראדוקטיוויזאציע, הכשרה, פראלעטאריזאציע, סטודיען, נומערוס קלאוזוס, אנטיסעמיטיזם, ארבעטס־לאזיקייט, עמיגראציע א.א.וו.), וועלכע לאזן זיך נישט ארייננפאסן אין די ענגע ראמען פון איין ארטיקל.

י צ ח ק ז י ג ל מ א ן —

ע ו ר ך ה ס פ ר

רעדאקטאר פונם בוך

יִזְכּוֹר

טורקה

ע"נ סטרי

ספר זכרון
לקהילת טורקה
והסביבה

יד ושם
לקדושי
השואה

ואלה אחינו בני־ישראל, אנשים, נשים וטף מטורקה ומבנותיה, שנהרגו, שנשרפו ושנקברו חיים על קידוש השם והעם — על־ידי קלגסי הצורר ועוזריהם, בעירם, בנדודיהם ובמחנות הריכוז וההריגה:

אופרמן יצחק
אופרמן לאה
אופרמן יוסף
אופרמן גניה
אופרמן ישראל
אופרמן משה אברהם
אופרמן שמואל
אופרמן מטס
אופרמן פשה
אופרמן ריבה
אופרמן צירל
אופרמן לייב
אופרמן שיינדל
ושלושה ילדים
אפריל נפתלי
אפריל־פיילער דבורה
אפריל לאה
אפריל צילה
אפריל ד"ר נפתלי
אפריל הלה
אפריל יהושע
אייכינגר יעקב
אייכינגר לאה
אייכינגר חוה
אייכינגר ישראל
אייכינגר צפורה
אייכינגר שאול
אנטנר לייב
אנטנר אישה עם הילדים
אנטנר חיים צבי
אנטנר לאה ושני ילדים
אביג רבקה עם הבעל והילדים
איידלהייט שאול
איידלהייט טובה עם הילדים
ארטל מירל
ארטל איטה
ארטל ינטה
ארטל יוסף

ארטל שמעון
ארטל־הילצר יהודית
ארטל ישראל עם אשתו והילדים
אייזמן צבי
אייזמן שיינדל
איזמן הניך
אייזמן אסתר וילדים
אייזמן צביה
ארטל חיים
ארטל חנה (ברונר)
ארטל זיל ואשתו אטיה
ארטל אסתר
ארטל יהודה
ארטל אהרן (יעקב שלמה)
ארטל רייז'ה
ארטל בוניה
אדלמן אלישע
אייזמן הנצ'יה
אייזמן ברוך
אייזמן אהרון
אייזמן אברהם
אביג בלהה
אביג מרדכי
אביג ינטה
אביג יהודית
ארטל ינצ'ה
ארטל נחמן
ארטל חנצ'ה
ארטל בינה
ארליך שלמה ואשתו
ארטל פסל
ארטל אטיה
ארטל יושה(בן מני)
ארטל מני (בן יושי)
ארטל מינדל
ארטל מרציה
ארטל חנציה
איידמן הרש אשתו וילד

איידמן חנוך	אנטנר משה
איידמן בן ציון	אנטגר אברהם
איידמן צביה	אנטנר אנשל
איידמן שפרה־יהודית	אנטנר יושה
איידמן אברהם (משה) אשתו וילד	אנטנר משה
איידמן הרש (בן־משה) אשתו וילד	אנטנר־בינדר תמה וילד
איידמן אלי	אנגלמאיר יושה
אביג הרש־לייב	אבעל איטשע
אביג אטל	אייכנבאום פייגה וילדים
אייכינגר ברל	ארטל סושה
אייכינגר שיינציה	ארטל צלאל
אייכינגר לאה	ארטל שיע־לייב
אייכינגר פסל	ארטל קרניה
אייכינגר רבקה	ארטל הינדה
אייכינגר שרה	ארטל חנה ובעלה
אייכינגר בראנה	ארטל אברהם
ארטל אביש	אביג מרדכי־דוד
ארטל־צולינגר רוצ׳יה	אביג לאהצ׳י
אביג אטל בת יונה, בעלה והילדים	אביג חיה־שרה
אייכינגר שלמה	אביג שרגאי פייטל
אייכינגר בת־שבע	אביג יעקב
אייכינגר בן־ציון	אביג מאטל עם הילדים
אקרמן משה לייב ואשתו	אביג וולוויש
אקרמן ישראל	אביג חוה
אקרמן אברהם	אביג דורה
אלטמן בלימה, בעלה וחמשה ילדים	ארבייט שפרה — ארבייט לאה
איידמן אסתר	ארבייט לייזר עם משפחתו
איידמן דוד	אנטנר דוברה
איידמן לאה	אנטנר אלקה
איידמן נתן	אנטגר מינטשע
איידמן סלה	אנטנר ברל
איידמן פישל	אנטנר משה
אייכינגר הרש בן שמואל,	אשקליס סימה וילדים
אשתו והילדים	אשקליס שלמה
אייכינגר יעקב בן שמואל,	אלטמן שלמה יצחק ,
אשתו והילדים	אשה וששה ילדים
אנטנר הינדה פייגה והילדים	אייגלר מיכאל
אנטנר יושה	אייגלר הערש בן מיכאל ואשתו

אייגלר יוסף ומשפחתו	אכטל לייב ואשתו
אייגלר משה ומשפחתו	ברנס פייגה
אייגלר הרש ומשפחתו בן משה	ברנס משה
אייגלר מיילך	ברנס גיטל
אייגלר מוטה ומשפח'	ברנס זיינוול (לייב) ואשתו
אייכנבאום משה, אשתו והילדים	ברנס מוניה
אייכנבוים יהושע, אשתו והילדים	ברנס לייב
ארדמן מרדכי ואשתו מרים	ברנס יהושע
ארדמן שרה	ברנס רחל
ארדמן צפורה	ברנס אסתר
ארדמן אסתר	ברנס מנדל
ארדמן שמואל	ברנס רבקה
ארדמן פרץ	ברנס זיינוול (יעקב)
ארלבוים תילה	ברנס הרש
ארלבוים יוסף	ברנס פרומה
איידמן משה מיכאל ואשתו טובה	ברנס ישראל
איידמן שרה	ברנס חוה
אנגלמאיר נפתלי ואשתו	ברנס פרלה
אנגלמאיר מונדיק	ברנס הנציה
אנגלמאיר סלה	ברנס (זיינוול) נחמן
אקהויז אשתו ושתי בנות	ברנס גניה

נחמן ברנס — הראשון משמאל.

ברנס שרה
ברנס זיינוול (דון)
ברנס חוה ושני ילדים
ברנס יוסף
ברנס אליעזר
כרנס חנה ושני ילדים
ברננקה צפורה
ברננקה מנדל
ברננקה אברהם
ברננקה שלמה
ברננקה יחזקאל
ברננקה חנה
ברננקה הרש־מלך
ברננקה־הרציג לאה
ברננקה משה
ברננקה אהרן

ברנדלשטיין מרדכי
ואשתו ושבעה ילדים
בנטשער חנה עם בעלה
בינדר יעקב עם אשתו
בינדר לייב
בינגדר־פלשנר רחל וילד
בוכמן שמואל
בוכמן הרש
בוכמן שרה
ברונר אסתר
ברונר רבקה
ברונר שלמה
ברונר ישראל
ברונר יונה
ברונר דרייזל
ברונר יהושע

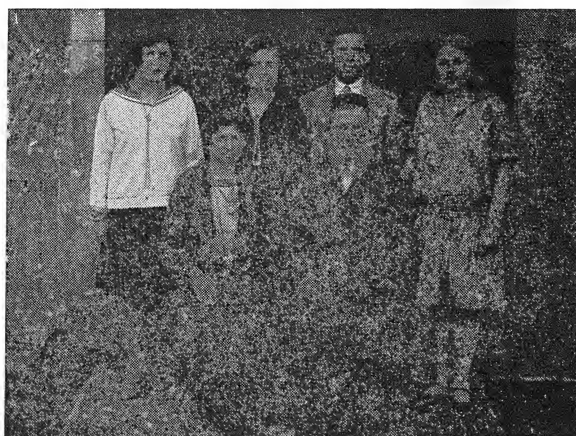
סנדר, שולה, אהרן ברננקה.

ברננקה שיינדל
ברננקה סנדר
ברננקה לאה וילד
ברננקה פשה
ברנדלשטיין בלומה
ברנדלשטיין זיינוול (הרש)
ברנדלשטיין יעקב
ברנדלשטיין רבקה

בעק יוסף
בעק בצלאל
בעק רבקה
בעק רחל
ברונר שלום
ברונר לאה
ברונר יצחק (אייזיק)
ברונר ישראל

ברונר חנה
ברמן אלימלך
ברמן חיים
בינדר יוסף (ברוך יעקל)

ברייטברט ווּבה
ברייטברט צירל
בנצ׳ר רחל
בנצ׳ר יצחק

משפחת דוד־שיע בינדר

ד״ר צבי (השיו) בוכמן

יעקב עם אשתו פרל
משפחת יוסף מאיר בנק

משה ויענטה.

צפורה.

נחמה.

משפחת שלום ברונר.

בנצר צירל
בנצר יהודית, בעלה והילדים
בנצר זלמן
בנצר מרים־איטה
בנצר שמואל
בנצר אשר
בנצר משה־אברהם
בנצר פריידה
בנצר צביה
בנצר שרה־מאטל
בנצר ליבה
ברנס אפרים
ברנס שיינדל אסתר
ברונר שלמה (מרדכי)
ברונר פרל
ברונר חנינה (מרדכי)
ברונר אסתר (שמואל) וילד
ברקוביץ שעיה
ברקוביץ גיטל וחמישה ילדים
ברונר קלמן ואשתו
בראוור מלך
בנצר מרדכי, אשתו והילדים
בנצר יוסף ואשתו
בינדר מאיר־יהודה (בנציון)
בינדר זיסל
ברקוביץ אנשל
באראל שלמה
באראל חיה־שרה וששה ילדים
בראוור מרים ובעלה
בראוור לאה ובעלה
ברקוביץ רחל
ברקוביץ חנה
בינדר יצחק
בינדר רחל ושבעה ילדים
ברנדלשטיין לאה, בעלה והילדים
ברנדלשטיין פייגה בעלה והילדים
ברונר מנחם, אשתו והילדים
ברונר משה

ברונר חיה
ד״ר ברוך ואשתו
בק חיה
בק דוד
בק יהודה
ברונר מלך
ברונר הניך ואמו
ברונר שיינדל בעלה וילדה
ד״ר ברנשטיין,
אשתו וילדים
בינדר דוד שיע
בינדר חוה
בינדר ברל
בינדר רייזה וילדים
בינדר יעקב
בינדר רוזה וילדים
בינדר אהרן אשתו והילדים
בינדר קרנציה, בעלה והילדים
בינדר מרציה ובעלה
בינדר רכה
בנק שרה, בעלה והילדים
בנק יעקב, אשתו והילדים
בנק לאה, בעלה והילדים
בנק נחמה, בעלה והילדים
בנק ינטה
בנק משה
בינדר שמואל
בינדר רחל
בינדר בן־ציון
ברנשטיין־קסירר, אשתו והילדים
בינדר ישראל מנדל
בירנברג זיגמונד ואשתו
בירנברג יהושע
בירנברג לייב
בירנברג יוסף
בינדר יעקב ואשתו
בראט לוי, אשתו וארבעה ילדים
בלום געצל ומשפחתו

חיים בלום ומשפחתו
בינדר שלמה
בינדר אסתר
בינדר רבקה
בינדר מלכה
בינדר יוסף
בינדר ברל
בינדר אלקה
ברונר יעקב לייב
ברונר (פרבל) אלקה
ברונר מיכאל
ברונר אטל והילדים
בלום יהושע ומשפחתו
בק שלמה, אשתו והילדים
באומגרטן נפתלי, אשתו והילדים
בארט לייזר, ואשתו שפרה
בארט אברהם
בארט מרים
בארט צפורה
בירנברג יעקב,
אשתו ציפה
בירנברג יוסף דוד
בירנברג שמואל
ברמן שמואל, אשתו והילדים
בלום ינקוש
גייער אנשל
גייער־ברנס חיה
גליק הלנה
גיסינגר רייזל
גיסינגר בן־ציון
גיסינגר גולדה, מונטג עם הילדים
גיסינגר אברהם
גיסינגר יוסף לוי ומשפ׳
גיסינגר גיזה
גיסינגר מרדכי לוי עם משפחתו
גרסטל צרנה
גרסטל אברהם לייב

גרסטל רבקה
גרסטל מלכה
גרסטל פייגה
גוטליב פנחס והילדים
גוטליב יוקל
גוטליב מוניש, אשתו והילדים
גרוס אברהם
גרוס שיינדל
גרוס לאה
גרוס רבקה
גרסטל חיים לייביש בן יהושע
גרסטל רצה בת חיים לייביש
גרטנר יונה
גרטנר רייזל
גרטנר פרל
גרטנר רבקה
גרטנר חיים
גרטנר חיה
גרטנר הניה
גרוס חיים
גרוס גיציה
גרוס ישראל
גרוס בת־שבע
גלס יוסף
גלס חנה לאה
גלס מלכה וילד
גלב לייביש
גלב מינדל
גלב וולף
גלב מאיר
גלב אברהם
גלב ישראל
גלב יצחק
גליק יעקב יצחק
גיסינגר שרה ומשפחתה
גיסינגר ברל, אשתו רחל והילדים
גלייך יואל
גלייך אטל ושני ילדים

גולדרייך סנדר ואשתו

דונר יוסף
דונר צפורה
דונר אלימלך
דונר יצחק
דונר איטה
דוידר אברהם
דוידר (ברונר) הנקה
דוידר צבי (אברהם)
דוידר רבקה אמה
דרוקר מנדל
דרוקר צפורה
דרוקר שאול
דומיניץ משה אברהם (השוחט)
אשתו והילדים
דומיניץ לייביש
דומיניץ ליבה
דומיניץ פייגה
דומיניץ איידל
דומיניץ חיים
דומיניץ פישל
דומיניץ אטל
דומיניץ משה אבא
דומיניץ פייגה
דומיניץ צבי נטע
דומיניץ בן־צבי
דומיניץ הניה
דומיניץ חיה
דומיניץ רחל
דומיניץ גיטל
דים ביינש
דים אלקה וצבי
דים רויזע
דורליך אברהם
דורליך טילה
דורליך פרל (פפה)
דורליך משה

דורליך רחל
דורליך יוסל
דורליך שלום
דורליך עליז

האנס הרש־בר
אשתו ושני ילדים
האנס שמואל
האנס ליפא־וילד
האנס זיינוול
האנס איטה
הירש יעקב
הירש־ארטל פיניה
הירש חיים
האואר אלימלך
האור מלכה
האור לאה
האור יהודה,
אשתו והילדים
האור מרים
הירט פישל
הירט הינדה
הירט איטה
הירט דבורה
הברמן רבקה־קרשנר
הברמן דניאל (חיים)
הברמן הרצל ושני ילדים
הברמן מרים־בינדר ושלושה ילדים
הברמן משה צבי, אשתו והילדים
הברמן חנה
הברמן זאב
הברמן שרה ועשרה ילדים
הברמן אייזיק ושמונה ילדים
הברמן חיה־שרה
הברמן בנימין, אשתו ושלושה ילדים
הברמן זיסל
הברמן מנדל
הברמן דבורה

הארטמאיר מטס	האופטמן רייזל
הארטמאיר פייגה	הברמן הרצל
הארטמאיר לאה	הברמן יוסף
הארטמאיר גיטל ובעלת	הברמן טובה
הארטמאיר רייזל	הולצמן שרה ביילה עם בעלה
הנס ליפא	הולצמן מרים, בעלה והילדים
הנס זייגוול	הולצמן הרש
הנס יעטי	הולצמן דבורה וילד
הנס ביילה	הרציג יצחק אשתו וילדים
הנס, אשתו וילד	הרציג ברוך
הרציג הרש (בן־מיכאל)	הרציג שרה
הרציג אטי ו־6 ילדים	הילצר מנחם מנדל
הרציג פריידה	הילצר רבקה
הרציג טובה ובעלה	הילצר משה
הרציג־פייסט יהודית	הילצר הרש ואשתו פלה
האופטמן אידה־מאטל	הילצר פישל ואשתו
האופטמן אסתר	הילצר ציפה
האופטמן חיים	האופטמן ברטשע
האופטמן יוסף	האופטמן אסתר וילדים
הרציג דוד	הירש שמעון
הרציג צפורה	הירש חיה
הרציג הניה	הירש משה
הרציג יחזקאל	הירש מנדל
הרצליך דינה ובעלה	הירש דבורה
האופטמן חנה	הירש מנדל בן־שמעון
האופטמן יצחק אייזיק	הירש לאה
האופטמן ישעיהו	הירש שרה
האופטמן יעקב	הירש מרים
האופטמן מניה	הירש רחל
האופטמן שרה	הירש ישראל
האופטמן יוסף	האבר לייב
הגלר משה	האבר שרה וילד
האגלר־וייס אלקה	הירט מאניש
האגלר פייטל	הירט הינדה ושני ילדים
האגלר רוזה	הלפרין אליהו
האופטמן שמואל	הלפרין אלקה
האופטמן מנדל, אשתו והילדים	הלפרין שיינדל (מיינר) והילדים
האופטמן אריה ואשתו	הלפרין פייביש

הלפרין רייזל
הירשהורן בנציון וחנה
הירשהורן לאה
הירשהורן אברהם
הירשהורן וולף
הירש אברהם
הירש שיינציה
הירש ליפציה
הירש חיים ואשתו גליקל
הירש משה
הירש פריידה
הירש אייזיק
הירש יוסף
הירש רחלציה
הירש גיטל
הירש ישראל
הורט משה פישל
הורט הינדה
הורט איטה
האבר בנו
הירט לאה בת משה
הירט נפתלי בן־משה

וייס דוד (אייזיק)
וייס דבורה
וייס מינה
וייס אלקה
וייס אברהם (אליעזר)
וייס שרה
וייס יהודה
וייס צבי
וייס בסיה
וייס לוטה (יצחק)
וייס פרידה (יצחק)
וילף שאול
וילף אטקה
וילף יחיאל
וילף גנקה
וילף לושיה
וטלאופר זיגמונד
וטלאופר חנה
ויטמן גרשון
ויטמן חיה
ויטמן רכה
ויטמן דבורה
וייכר שלמה
וייכר פראדל
וייכר גלה
וייכר דב
וייכר דבורה
וייכר רבקה
וייכר לאון
וייטהורן לאה וששה ילדים
וארזאגר מרדכי
וארזאגר שרה
וארזאגר חיים אשתו והילדים
וארזאגר באשה, בעלה והילדים
וארזאגר פייגה
וארזאגר אלישע
וארזאגר מרים־אלקה
וכטלהיים אטיה
וכטלהיים לייב
וכטלהיים משה
וייס אהרן
וויס פעלעך חנה
וייס אטל
וייס רבקה
וייס אלי
וייס משה
וייס מינצ׳ה וילד
וכטלהיים לייב (ישראל בר)
וכטלהיים איטה
וכטלהיים ישראל בר
וכטלהיים רוז׳קה
וכטלהיים גיטל
וכטלהיים חנה ובעלה

וייכר סושה־מרים ושני ילדים
וייכר משה
וולף הירש, אשתו והילדים
ויזנר מלך ואשתו
ויזנר משה
ויזנר מרים
ויזנר שמואל, אשתו וילדה
וולף זיינוול
וולף רייזל

וולף הרש מנדל
וולף בן־ציון
וייכר שיע־הרץ
וייכר פייגה והילדים
וייס אייזיק־בר
וייס־ברנקה גלה
וייס לאה
וייס יחיאל משה ואשתו
וייס אליעזר אשתו וילד

משפחת רופא השניים אברהם וייס;
אשתו שרה; הילדים; יצחק, יהודה, הנריק, בסיה.

וייס יענקל'ה
וייס ישראל, אשתו והילדים
וייס בן ציון
וייס לייבלה
וייס יהודית
וייכר יוסף בר
וייכר דבורה
וייכר רבקה
וייכר לייביש
וייכר פסח
וייס טובה
וייס חיים וולף
וייס אלי, אשתו והילדים
וייס נח אשתו והילדים
וייס פסל
וייס דוד
וייס רוזה
וייס הנקה
וייס מוניש בן־יעקב
וייסמן הרש־לייזר
וייסמן רחל־לאה
וייסמן מלי
וייסמן חנה
וייסמן פייטל
וייסמן רוז'קה
וייסמן יוליה
וייס אברהם בן־ירמיהו
וייס אלטה והילדים
וכטלהיים יוסף
וכטלהיים יוכבד
וליג מנדל
וליג בלומה
וכטלהיים דינה, בעלה והילדים
וייס אייזיק
וייס בינה
וייכר דוד
וייכר־זיסל ברונר
וייכר־וייס פריידה וילד חיים

וייכר יעקב
ויינברגר דוד ואשתו
ויינברגר הערש
ויינברגר טובצ'ה ושני ילדים
רייס חיקה
וינד יהונתן
וייכר נטע
וייכר ליבה
וייכר וולף ואשתו
וייכר אנשל
וייכר־ארדמן שרה
וינד טמה
וינד יהושע
וינד חנה
וינד הרש—וינד יהונתן ואשתו
וייס דוד
וייס קרסל
וייס הרש ואשתו
וקסלברג יהושע, אשתו וילדים
וייסברג בריש
וייסברג הינדה
וייסברג חנקה
וולף שמואל הרש
וולף רכה
וולף ברוך
וולף סימה ובעלה
וולף מלכה ובעלה
וייס רחל
וייס יעקב
וייס מרים ישה בת־שלמה
וייס אייזיק
וייס שרה
וייס אלקה
וייס הניה
וייס בן אייזיק
וייס גולדה

וייס בסיה
וייס יעקב
וייס בן־ציון
וייס דורה

זייפרט פסל
זייפרט יצחק
זייפרט שלום
זייפרט רחל
זייפרט משה
זייפרט דוד־יוסף עם אשתו והילדים
זייפרט אלטר
זייפרט גיטל ושני ילדים
זינגר אלקה וילד
זינגר אברהם
זינגר־קסלר מרים
זינגר פייגה
זינגר מרדכי
זייפרט חנה (שלום)
זידוורטס אברהם

זידוורטס משה
זינגר ישראל
זינגר מלכה־איטה
זינגר ריבה
זינגר שמואל
זעהמן אברהם,
אשתו ושני ילדים
זינגר יעקב
זינגר־פלך בראנה
זינגר רייזל
זייפרט חנה בת שלום
זייפרט מאטל
זייפרט משה לייב ואשתו
זייפרט חנה אסתר, בעלה וילד
זייפרט יהודה
זייפרט מאירציה
זאוארברון נפתלי
זאוארברון רחל וילד
זייפרט ברוך יעקל, אשתו וילדים
זינגר משה אברהם

משפחת שלמה זהמן.

זינגר לאה
זינגר מרדכי וולף ואשתו
זינגר זיל
זינגר ליפא
זאנטאג מלך ומשפחתו
זהמן שלמה ואשתו קרנציה
זהמן מלך ואשתו
זהמן יוסף ואשתו פייגה
זהמן דון ואשתו זיסל
זייף בנימין ואשתו
זייף אימקה

חייל לייזער ואשתו
חייל איטה
חיל משה
חיל שמחה
חיל חיים ואשתו
חיל אהרון ואשתו
חנלס אברהם
הנלס מנדל

טרייבר אברהם
טרייבר חוה
טרייבר אריה
טרייבר יהודה
טייכמן משה אברהם (הרש)
טייכמן הרש
טרייבר דוד
טרייבר קרנציה
טרייבר רבקה
טרייבר אנטשל
טרייבר אברהם (דוד)
טרייבר הרצל, אשתו וארבעה ילדים
טרייבר אליעזר, אשתו ו־4 ילדים
טרייבר יעקב יוסף
טרייבר שיינדל ושלושה ילדים
טרום ליפא
טרום פייגה

טרום הרש־לייב
טרום משה
טרום יהושע
טרום גולדה
טרום צירל
טרום זיסל
טייכמן יטי
טייכמן נחום בר אשתו וילד
טייכמן שלמה
טייכמן שיינדל
טייכמן שפרה
טרייבר מאיר לייביש
טרייבר גולדה
טרייבר הרש
טרייבר נחום
טרייבר שלמה לייזר
טרייבר שלמה, אשתו והילדים

יעקב יונה

כץ קלמן
כץ שושה
כץ חיים
כץ שמואל
כץ עקיבא
כץ שושה
כץ נפתלי
כץ שלמה
כץ ייסקה
כץ אשתו וילדים

לרר יעקב
לרר־וייס הינדה
לרר בסיה
לרר דבורה
לרר חיה
לרר שמואל

לרר יהושע
לרר־ולקס זיסל
לורברבוים רבקה
לורברבוים אברהם
לורברבוים בריש
לורברבוים הרש
לורברבוים ישראל
לורברבוים איטה
ליב לייב
ליברמן זלמן

לנגנאואר דוד
לרר רייזל
לרר פפי
לינג לייב
לינג שרה
לינג חנה ובעלה
לינג יוסף
לינג ברנה וילדים
לינג הרש בן יוסף
לינג שמואל

משפחת יצחק לרר.

ליברמן רחל ושני ילדים
ליבר שמואל, אשתו וארבעה ילדים
ליבר משה ואשתו
לקר לאה
לינג שפרינצה בעלה וילדים
לינג שלמה, אשתו וחמישה ילדים
לנגנאואר אברהם ואשתו
לנגנאואר מנחם

לינג חוה
לינג עקיבא
לינג שרה וילדים
לינג פייזה וילדה
לינג־הרש
לרר רחל
לרר יוסף
לרר אסתר

לרר מלי
לרר לאה
ליברמן זלמן, אשתו וילדים
לנגנאור ישראל
לנגנאואר יוסף בן ישראל

לינק גולדה
לאופר יוסף
לאופר מלכה
לאופר פפי
לאופר חנה

משפחת יוסף לנגנאואר.

לנגנאור הניה
לנגנאואר צפורה
לויפר יוסף
לויפר טויבה
לויפר לייזר
לויפר בנציון
לויפר מנדיל
לויפר דוד
לויפר חוה
לנגנאור קרניה
לנגנאור רוזיה
לנגנאור יהושע
לנגנאור שלמה
לינק דוד בן נח

לאופר מינה
ליכטמן מנשה ואשתו איטה
ליכטמן פפה
ליכטמן צפורה
לאנדאו דבורה
לנדאו אלקה

מושקוביץ מאטל, בעלה והילדים
מוריץ יעקב יוסף
מוריץ שרה
מוריץ חיה
מוריץ פרידה
מאיר אסתר־נוחה
מאיר רייזל

מאיר סנדר
מונטג וולף
מונטג סויבל
מונטג צדוק
מונטג רבקה
מנסטר אליעזר
מנסטר רבקה
מנסטר לייביש, אשתו וילד
מאור פראדל
מצגר משה
מצגר חיה־לאה
מאיר שלמה
מאיר רבקה
מאוס מטס
מאוס חיה
מאוס יעקב
מאיר חיים לייב
מיינבאך־זייפרט שיינדל
מאיר שפרה וילד
מיינבאך יונה־מנדל ואשתו
מיינבך בנימין, אשתו וילד
מיינבך חיים
מושקוביץ פרל
מאטס לייביש, אשתו וילד
מאטס אלקה
מאטס רייזל
מאטס רבקה
מונטג חנה
מונטג רחל
מונטאג אסתר ליבה
מיינר יהושע־נחמן, אשתו והילדים
מיינר משה ואשתו
מיינר מלך אשתו וילד
מיינר שמעון
מיינר־לרר לאה וילד חיים שלמה
מיינר לייזר
מיינר־ברנס אסתר ושלוש בנות
מיינר אביש ואשתו

מיינר אייזיק
מיינר קראנצה והילדים
מיינר מאיר בן אלי בער
מיינר דבורה
מיינר חיים שלמה בן מאיר
מיינר רבקה
מיינר יהודה בן אלי־בער
מיינר אסתר
מיינר אייזיק
מיינר אלקה
מיינר רכה
מיינר רכה בת אלי בר עם הילדים
מאורר אייזיק
מאורר יהודה
מאורר־רבינוביץ שפרינצ׳ה
מאורר חיים
מאורר רבקה
מאורר חווצה
מאורר אברהם
מאורר לייב
מאורר רוזה
מאורר יענקל בן־לייב
מאורר משה
מונטג אברהם־איסר אשתו והילדים
מיינבך יהודה
מיינבך שיינדל ושישה ילדים
מאטס ישראל אשתו והילדים
מונטאג ברציה בן שלמה
מונטאג טמה
מונטג ליפא בן משה אהרון
אשתו ושני ילדים
מונטג מענדל
מונטג מניה
מונטג יצחק
מונטג העניעק
מונטג אסתר
מונטג חנה בת יחזקאל
מאיר מיכאל

מאיר לאה וילדה
מאי אלקה
מאי אסתר
מאי ברוך (בובצי)
מנדל שלום
מנדל רחל
מנדל פנחס
מנדל מנחם
מיינבך דבורה וילדים
מיינבך משה
מנדל משה
מנדל יהושע
מנדל אלתר
מנדל חנה
מנדל דינה
מייזלס יהושע, אשתו והילדים
מנסטר חוה
מנסטר משה
מאיר בן־ציון, אשתו והילדים

מאיר הרש
מאיר ליבה
מאיר מרים
מאיר רחל
הרב מישל אליעזר זצ״ל
מישל יצחק הרש
מישל משה

נוימן משה, אשתו והילדים
נוימן מאיר, אשתו והילדים
נוימן יעקב עם אשתו
ניסטל מאיר (י. אהרון)
ניסטל לאה
ניסטל חיה־שרה (מאיר)
ניסטל רייזל (מאיר)
ניסטל שיינדל (מאיר)
ניסטל הנצ׳ה (מאיר)
ניסטל יעקב (מרדכי)
ניסטל ישראל

תעלה בדרך תמונה ישנה
קבוצת חברות על רקע אגדה.......
בתוכה גם את עצמך תכירי
ואולי גם נער צעיר לך תזכירי
איך הלכנו באותה מחשבה
ושפתיך חרש ולחשו השלום
הנה מה טוב ומה נעים!
שבת אחים גם יחד......
לזכרון עד רשמת קבוצתך
„להב."

אסתר מאי.

ניסטל שמואל	ניסטל יצחק אהרן בן שלמה
ניסטל מינה	ניסטל גדליה
ניסטל שרה	ניסטל משה (בן־מאיר)
ניסטל ביילה	אשתו וילדים
ניסטל יצחק־אהרן	ניסטל צפורה
ניסטל רבקה	ניסטל ישראל
ניסטל מלכה	ניסטל משה
ניסטל גיטל	ניסטל אברהם
ניסטל ברל אשתו וילד	ניסטל מנדל
ניסטל חיים־איסר אשתו והילדים	ניסטל ברל, אשתו וילד
ניסטל מרדכי (משה)	ניסטל מנדל ושני ילדים
ניסטל אברהם (משה)	ניסטל גדליה
ניסטל דבורה (משה)	ניסטל ישראל (בן משה)
ניסטל לאה	אשתו ושני ילדים
ניסטל משה יעקב	ניסטל יעקב בן מרדכי
ניסטל חנה דבורה	ניסטל ישראל בן יעקב
ניסטל יוסף	ניסטל שמואל בן יעקב
ניסטל דוד	ניסטל מינה
נגלר לייב	ניסטל שרה בת זליג
ניסטל שלמה (יצחק אהרן)	ניסטל ביילה בת אברהם
ניסטל רייזל	ניסטל יצחק אהרן בן מרדכי

משפחת יצחק־אהרן ניסטל

ניסטל רבקה בת מרדכי
ניסטל מלכה בת יצחק אהרן
ניסטל גיטל "
ניסטל ברל אשתו וילד
ניסטל חיים איסר אשתו והילדים
ניסטל משה מרדכי
ניסטל מרדכי בן משה
ניסטל אברהם
ניסטל דבורה, בעלה וילד
ניסטל לאה בת שלום
ניסטל ישראל
ניסטל ציפה
ניסטל אטיה
ניסטל רייזל
ניסטל ברל בן מאיר

ניסטל חנה
ניסטל מנדל
ניסטל בצלאל
ניסטל חוה
ניסטל בראנה
ניסטל גיטלה
ניסטל ברוך
ניסטל משה בן מאיר
ניסטל רבקה
ניסטל פסל
ניסטל חיה
ניסטל שלמה
נגלר שלמה, אשתו ושני ילדים
נגלר רחל
נייטוך ברל

משפחת ברל נייטוך

נייטוך זלמן הרש, אשתו והילדים
נייטוך משה ואשתו חנה
נייטוך אייזיק ואשתו פני
נייטוך מרציה, בעלה והילדים
נייטוך קרנציה
נייטוך בלימה בעלה והילדים
נייטוך זיל לייב אשתו והילדם
נייטוך יעקב ואשתו פשה
נייטוך משה, אשתו והילדים
נייטוך מרציה, בתה חוה
ובנה ישראל (ליב)
נגלר יעקב ואשתו פייגה

נגלר צפורה
נגלר הרש ואשתו
נגלר משה וולף
נגלר בלומה
נגלר פייבל, אשתו והילדים
נגלר מרים
נגלר טוביה
ניסטל בן־ציון
ניסטל פישל
ניסטל משה יצחק ומשפחתו
ניסטל רחל

משפחת יעקב נגלר

נגלר בן־ציון
נגלר רבקה
נגלר דבורה
נגלר לייב, אשתו והילדים
נגלר יחיאל

ניסטל לאה (שינפלד)
ניסטל מאיר אשתו והילדים
ניסטל אברהם ואשתו שרה
ניסטל צבי
ניסטל דב (ברל)

נגלר מאיר, אשתו רכה והילדים
נגלר הרש, אשתו והילדים
נגלר הרש מלך אשתו והילדים

סאלעס אלי־וולף
סאלעס רבקה
סאלעס זבולון
סנדמן יצחק
סנדמן וולף ואשתו
סנדמן משה
סנדמן אידל
סנדמן פייגה
סנדמן שרה־פרל
סנדמן רחל־לאה
סנדמן משה
סנדמן פייגה
סנדמן ליפא
סנדמן משה־אהרן
סנדמן שיינדל
סנדמן מלכה
סנדמן שרה
סנדמן בן־ציון
סנדמן יהודית
סנדמן אטל
סנדמן פנחס
סנדמן אברהם
סנדמן שלמה
סנדמן הרש

פליישמן זאב
פליישמן אריה
פליישמן דוד
פליישמן משה
פליישמן־קירשנר קי־לה וילד
פיילר אברהם מאיר
פיילר מאטל
פיילר שיינדל
פיילר פרל

פיילר וולף
פרייברג סנדר
פרייברג שיינציה
פרייברג איידל
פרייברג מכצ׳ה
פרייברג חיים־לייביש
פרייברג נחום
פרייברג חיים
פרייברג בנימין
פיילר אהרן (בצלאל)
פיילר שיינדל
פיילר בצלאל (אהרן)
פיילר איטה
פיילר שלמה (אייזיק)
פיילר רבקה
פיילר אייזיק
פיילר אסתר
פלך שלמה
פלך־הנס צירל
פלך ליבה

שלמה פעלעך.

פלך דוד
פלך־ברט מאטל
פלך ינטה
פלך יוסל
פלך שיינדל
פלך חיה
פלך מינציה, הבעל והילדים
פלך יונה
פלך ישראל
פלך־וולף חיה
פלך אברהם (חיים)

פלשנר ברוך־מאיר, אשתו והילדים
פלשנר פייגה עם בעלה וילד
פילינגר צפורה
פילינגר פישל
פילינגר סטפה וילדים
פילינגר הניק
פילינגר יצחק
פילינגר פפקה וילדים
פילינגר רבקה
פילינגר יכט וילד
פילינגר רגינה־מקס ושלושה ילדים

משפחת אברהם פעלעך

פיקהולץ חיים
פיקהולץ שמואל
פיקהולץ לייביש
פיקהולץ פנחס
פיקהולץ מרדכי
פיקהולץ־פרום חוה
פלשנר שמעון
פלשנר שרה־ביילה
פלשנר יעקב עם אשתו וילד

פילינגר לאה
פרייברגר יוסף
פרייברגר מרים
פרייברגר לייב, אשתו והילדים
פל שרה
פל גולדה
פל זופיה
פל גוסטה
פרנס צפורה

פרנס מוידל
פרנס אודל
פעט צבי
פעט חנה
פעט רבקה
פעט אליעזר
פעט משה
פילינגר צבי
פילינגר מאטל
פילינגר טובה ובעלה וילד
פילינגר נפתלי (צבי)
פילינגר ישראל (צבי)
פילינגר אייזיק (צבי)
פייסט אברהם
פייסט אהרן ואשתו
פייסט לייב
פייסט־וייכר חנה
פילינגר מנדל
פילינגר פייגה
פילינגר הרש
פילינגר ינצ׳יה ואשתו
פילינגר ישראל ואחיו
פייסט פישל
פייסט אלקה
פייסט חיה שרה
פייסט אסתר
פילינגר פשה
פילינגר משה
אשתו וילד
פוקס יהושע
פוקס שטייגר דבורה
פוקס סושה ובעלה
פיילר גולדה
פיילר שפרה ובעלה
פרנקל הרש
פרנקל ביילה
פרנקל אלי
פרנקל רחל

פרנקל ישראל לייב, אשתו וילד
פרנקל זאב אשתו וילד
פרידפרטיג טובה
פרידפרטיג וולף
פרידפרטיג חיה וילד
פרידפרטיג הרש ושני ילדים
פרבל בן־ציון
פרבל שרה
פרבל יואל־לאה ואברהם
פרבל פייגה והניה
ד״ר פילינגר משה אשתו וילדים
פילינגר מנדל בן אייזיק
פרייברגר שיע ואשתו
ד״ר פרוידנליך, אשתו וילדים
פטריניק נפתלי
פטריניק אסתר וילדים
פטריניק הרש וילדים
פיילר יוסף
פרייברג דוד־יצחק
פרייברג רבקה
פרייברג שיינדל (דוד יצחק)
פרייברג גיטל (דוד יצחק)
פרייברג נשה (דוד יצחק)
פרייברג ינטה (דוד יצחק)
פרייברג אברהם (שמלקיס)
פרייברג פנינה
פרייברג ארנה (אברהם)
פרייברג אהרן (אברהם)
פרייברג חיה (אברהם)
פרום הרש
פרום שרה
פרום יוסף
פליישמן שפרה
פליישמן זיינוול
פיילר מרדכי
פיילר רוזה
פיילר אסתר
פיילר הרש (שמואל יעקב)

פיילר הנדל ושלושה ילדים
פיילר משה, אשתו וילד (בצלאל)
פיילר ברוך אשתו וילדים
פיילר יעקב
פיילר רוזה ושני ילדים
פרייברג בצלאל
פטריניק אהרן, אשתו והילד
פלדר אפרים ואשתו

פטריניק קלמן לייב
פטריניק איידל והילדים
פפר יעקב והילדים
פוגל שמעון, אשתו וילדים
פוגל זלמן
פוגל לייב ואשתו
פוגל יהודה, אשתו וילדים
פוגל רבקה ואחותה

משפחת בן־ציון פרבל.

פלדר משה שלום
פיילר שלמה (בצלאל)
אשתו ושתי בנות
פיילר חיים (בן שלמה)
פיילר בצלאל (בן שלמה)
פיילר גודל (בן בצלאל)
פרסר מרדכי אשתו ושמונה ילדים
פטריניק לייב בר
פטריניק יהודית
פטריניק משה, אשתו וילדים

פיילר שלום
פיילר הבן, אשתו וילדים
פילינגר פייגה
פילינגר פרל, בעלה וילדים
פילינגר זיסל, בעלה וילדים
פילינגר שלמה
פילינגר רוזקה
פרוינד רחל
פרוינד לונקה וילדים
פרידמן לייב

פרידמן עלקע (רנד)
פרידמן מלכה
פרידמן חיה
פילינגר הערש
פילינגר מרים וארבעה ילדים
פילינגר ברל
פילינגר זיינויל
פילינגר אלטר
פילינגר הרש וולף
פילינגר אייזיק ואשתו
פילינגר מנדל
פילינגר הניה
פטריניק גצל ואשתו רחל
פטריניק לייביש
פטריניק מנדל
פטריניק ינטה
פטריניק טויבה
פטריניק פריידה ומשפחתה
פנסטר לייציה
פנסטר שמואל
פוקס יוסף
פוקס אלקה
פוקס הינדה
פוקס פייגה
פוקס זליג

צובל לייביש
צובל־לרר ינטה
צובל פרידה
צולינגר זלמן נחום
צולינגר סילקה
צולינגר פסל
צולינגר יעקב
צולינגר־לקס דבורה
צובל קלמן
צובל פייגה
צובל יושע

צובל ינטה
צובל נחמן, אשה וששה ילדים
צובל לייזר צבי
צובל גיטל וששה ילדים
צובל זיל, אשה ושני ילדים
צ׳צקס יוסף ואשתו

קירשנר ברל (ש. הרש)
קירשנר יצחק
קירשנר אריה
קירשנר ינטה
קירשנר שרה
קירשנר פייטל
קירשנר הרש
קירשנר בינה
קירשנר גולדה
קירשנר לייב
קירשנר חיה
קירשנר טובה
קירשנר רחל
קירשנר שמעון
קירשנר פייטל
קירשנר הרש־וזיינוול
קירשנר יצחק אהרון (בנימין לייב)
קירשנר אמליה
קירשנר מנדל (איציק אהרן)
קירשנר חנה ושלושה ילדים
קירשנר שלמה (איציק אהרן)
קירשנר רבקה וילד
קירשנר־וייזינגר שרה ושני ילדים
קירשנר משה (בנימין לייב)
קירשנר־קלייסט חנה עם הילדים
קירשנר ברל (בנימין לייב)
קירשנר אברהם (בנימין לייב)
קירשנר גולדה עם הילדים
קלר מנדל
קלר מלכה
קלר סושה

קלר מרים
קלר שפרה
קלר דורה
קלר טוביה
קסלר פייגה ובעלה
קניג הניה
קניג שלום
קניג רחל גרסטל
קניג דוד
קרבס יעקב
קרבס משה

קלר יוסף
קסלר פסל
קסלר אסתר
קסלר פינציה
קסלר חיים
קירשנר צרנה (משה)
קירשנר בנימין (משה)
קירשנר אהרן (משה)
קראוס אשר (שמואל לייב)
קראוס אברהם (אשר)
קראוס שמואל לייב

משפחת משה־דוד קסלר

קרבס הרש
קרבס וויטה
קרבס אלקה
קליין מרים
קליין יצחק
קלר זאב
קלר ישראל
קלר יונה

קראוס־רוזן רבקה
קראוס מרגולה
קלוגמן נתן
קלוגמן איטה פשה
קלוגמן רבקה
קלוגמן יוסף
קלוגמן יצחק
קלוגמן ליפא

קלוגמן מוידל אשתו והילדים
קלוגמן משה
קלוגמן מלכה
קלוגמן ינטה
קלוגמן שרה
קלוגמן אברהם
קלייסט סימה
קלייסט אהרן
קלייסט אברהם
קלייסט אסתר
קלייסט שרה
קלייסט פייגה
קליין רייזל
קליין בת־שבע
קליין ישראל
קליין משה אהרן
קליין חיים
קרמר שמואל, אשתו והילדים
קנרנשטיין לאה ניסטל
קנרנשטיין ברל
קנרנשטיין פסל
קנרנשטיין אסתר
קנרנשטיין ינטה
קנרנשטיין בלהה
קנרנשטיין ליפא
קנרנשטיין אייזיק
קנרנשטיין יהושוע
קלייסט מלך אשתו וילד
קלייסט אברהם אשתו וילד
קלייסט ברל אשתו וילד
קרדיש משה
קרדיש דינה והילדים
קראוס אברהם
קראוס פייגה
קראוס אשר
קראוס פנחס
קראוס גיטל
קראוס יצחק

קראוס יצחק בן שמואל־לייב
קראוס ז׳לטה
קראוס שמואל־לייב בן־יצחק
קראוס מלה
קראוס אסתר
קראוס הרש
קראוס לאה
קראוס חנה
קראוס משה
קריגל יענקל
קריגל־מאורר רחל וילד
קליין בנימין
קליין רייזל
קליין דוד
קליין יוסף
קליין בלה
קלר אביש
קלר קלרה
קלר־זייפרט צפורה
קלר מרים
קלר ישראל
קלר גרטה
קוצנמכר משה אברהם, אשתו
והילדים
קוצנמכר יוסף, אשתו והילדים
קרדיש דוד, אשתו וילדים
קירשנר דוד בן שמואל הרש
קירשנר צפורה
קירשנר מנחם בן־דוד
קירשנר איזיק בן־דוד
קירשנר בן־ציון בן־דוד
קירשנר ישראל בןדוד
קירשנר שמואל בן־דוד
קירשנר חנה בת־דוד
קירשנר לאה בת דוד
קירשנר רייזל בת־דוד
קלייסט אטיה וילד
קראוס יוסף, אשתו וילדים

קירשנר פלך חנה והילדים
קאראפיול לאזער
קאראפיול אסתר
קאראפיול נפתלי
קאראפיול פרידה
קראוס מרים, בעלה עם שני ילדים
קראוס נטע בר
קראוס רוני
קראוס חיים הרש
קלייסט משה לייב
קלייסט גיטל
קלייסט יוסף
קלייסט ישראל
קלייסט שלמה
קלייסט שמואל
קלייסט בן־ציון
קופפרברג לאה
קופפרברג אלקה
קופפרברג פייגה
קופפרברג שיינציה
קנרשטיין מאיר ואשתו
קראוס נפתלי
קראוס פסל וילד
קראוס מניה
קראוס דוד
קראוס יוכבד
קראוס עוזיאל
קראוס לאה
קליין פישל ואשתו ינטה
קליין שפרינצה
קליין דוד
קליין שרה
קליין יהודה
קליין צבי
קליין חיים
קליין יעקב הרש, אשתו והילדים
קונקע יעקב הרש ואשתו

קונקע בונין
קונקע אסתר (וייס)
קונקע וולף ואשתו והילדים
ראוך גיטל
ראוך מקס
רייטר חיים־וולף
רייטר־פליישמן חיה
רעטל אלי
רעטל חיה
רעטל בינה
רעטל דבורה
רעטל סימה
רנד דוד
רנד מלכה
רנד שיינדל
רנד יעקב ואשתו
רנד שרה ובעלה והילדים
רנד ישראל ואשתו
רנד שמואל
רוטפלד יוסף
רוטפלד מלכה־לאה
רוטפלד שמעון
רוטפלד רבקה
רעטל לאה ושלושה ילדים
רייס בנימין
רייס מרים־דבורה בנצר
רייס יהודה
רייס נתן
רייס ליפא
רייס פייבל
רייס שינדל־בלימה
רייס אהרן
רוזן ברוך־אהרן
רוזן פייגה
רוזן אברהם
רוזן אטל

רוזן שרה
רוזן יקותיאל
רוזן יהושע
רוזן לייב
רייס חיה
רייס סופיה
רוטנברג יצחק, אשתו וילדים
רוטנברג שמואל אשתו וילד
רוטנברג חיה
רינטל ד"ר אשתו ושלוש בנות
רייטר מאיר
רייטר מלכה ושני ילדים
רוטמן שלמה
רוטמן פרל
רוטמן שמואל סנדר אשתו וילד
רוטמן צביה
רוטמן יהודה
רוטמן רבקה
רייס יוסף הרש
רייס הניה
רייס שרה
רייס אסתר
רוטבוים צפורה
ריכטר אלישע
ריכטר־צולינגר חנצ'ה
רייז טובה
רייז מנדל ואחותו
רוזנברג איטשה אשתו וילדים
רוזנברג זלמן
רייס חיים מנדל אשתו וילדים
ד"ר רוזנברג אשתו וילד
ד"ר רוזנברג וילד (הגב')
רוזנברג בת שבע
רוזנברג שיע־הרץ אשתו וילדים
רוזנברג סנדר אשתו וילדים
רוזנברג קלמן לייב אשתו וילדים
רוזנברג אברהם אשתו וילד
ד"ר רוטנברג אברהם

רוזלר אברהם
רוזלר שמואל אשתו וילד
רוזלר יחזקאל אשתו וילדים
רוזלר זלמן הרש אשתו וילדים
רוזן משה בן מנדל וילדים
רוטנברג שרה
רוטנברג רבקה
רוטנברג טוניה
רוטנברג דוד
רוטנברג יעקב
רוטנברג שלמה
רוזן הרש־בר ואשתו
רוזן משה
רוזן אליעזר
רוטמן שלמה לייזר
רוטמן פייגה
רוטמן גיטל וארבעה ילדים
רטל אלי ומשפחתו
רטל בן־ציון ומשפחתו

שלמה רוזן

רוזן שלמה בן יוסף
רוזן שרה בת הרש
רוזן אלקה בת משה
רוזן שושנה
רוזן וולף בן אליעזר
רוזן אלקה בת אליעזר
רוזן רוזיה בת יחיאל
רוזן יוסף בן אליעזר
רוזן שמואל בן הרש לייב
רוזן חנה
רוזן שרה בת שמואל
רוזן אלקה בת שמואל
רוזן גיטל בת שמואל
רוזן יוסף בן שמואל
רוזן מוידל בן מנדל
רוזן חנה
רוזן משה בן מוידל
רוזן שרה אטה בת מנדל
רוזן משה בן מנדל
רוטמן משה
רוטמן חיה
רוטמן יצחק אייזיק
רוטמן לייב
רוטמן גיטל
רוטמן דינה
רוזן איטה
רוזן גולדה
רוזן משה
רוזן וולף
רוטמן חולי והילד
ריכטר שלמה ומשפחתו
רייך ניסן אשתו והילדים
ריכטר ישראל ואשתו
ריכטר זיסל ומשפחתה
ריכטר משה ומשפחתו
רייטר מנחם
רייטר אברהם
רייטר לייזר

רייטר משה
רייטר מיכאל ואשתו חנה
רייטר תילה
רייטר רוניה
רייטר דבורה
רייטר חיים
רייטר אברהם
רייטר רייזל
רייטר רחל

שניידר אלקה
שמידט יצחק־הרש
שמידט ברכה
שמידט אליעזר
שמידט ראובן
שמידט לייב
שמידט אהרן
שמידט רייזל
שמידט פיני
שמידט רבקה
שירל פנחס
שירל שיינדל (ברונר)
שירל יהודית
שירל צבי
שטרנבך סושה
שטרנבך רולה
שטרנבך לאה
שטרנבך שלמה
שטרנבך אליעזר
שטמרמן לייב
שטמרמן משה
שטייגר יהושע ואשתו
שכטר ישעיהו
שכטר לאה (שמואל)
שכטר גיטל
שכטר דב, אשתו וילד
שכטר לאה

שכטר מנדל
שניידר נחום לייב
שניידר שיינדל
שניידר חיה
שינדלר בנימין אשתו וששה ילדים
שינדלר זיסל
שינדלר חיים־איציק ואשתו
שינדלר שלמה (יוסף)
שינדלר חנה־רחל
שינדלר יהודה ושני אחים
שינדלר לייב
שינדלר חוה
שינדלר ברל
שינדלר רייזל
שינדלר פתחיה אשתו וילדים
שינדלר שאול אשתו וילדים
שינדלר משה אשתו ושלושה ילדים
שינדלר מנדל אשתו וילדים
שניידר־קירשנר משה אשתו וילד
שיין אליעזר ושלוש אחיות
שניידר איסר
שניידר בנימין אשתו ושני ילדים
שניידר חיים־שמואל,
אשתו ושני ילדים
שניידר מאטל
שטרק אברהם, אשתו והילדים
שטרק פריידה
שטרק חנה בעלה וילד
שינדלר נח
שינדלר בלהה
שינדלר חנצ'ה
שינדלר פייגה
שינדלר יעטי
שינדלר שלמה
שינדלר פינציה
שינדלר רבקה
שינדלר למל
שינדלר יצחק

שינדלר חנה
שינדלר שיינדל וגיטלה
שוורץ חיים
שוורץ ביילה־פילר
שטורך פישל אשתו והילדים
שטורך שמואל אשתו והילדים
שניידר חיים ברוך
שניידר רבקה
שניידר ביילה
שניידר הינדה
שניידר למל
שניידר אסתר
שניידר לייזר
שניידר וולף
שניידר אברהם
שניידר מאטל
שור ישראל
שור לאה
שור ליבה
שטרנבך אשר
שטרנבך צבי
שטרנבך חנה־ריכטר
שטרנבך ישראל
שטייגר משה
שטייגר זלטה
שטייגר שרה
שטייגר צבי אשתו והילדים
שטרנבך אברהם
שטרנבך יהושע
שטרנבך מיכאל
שטייניגר נחום
שטייניגר פרל
שטייניגר הרש בר
שטייניגר רבקה
שטייניגר הניה
שטייניגר אברהם
שטייניגר אייזיק

שטייננגר מיכאל
שטייניגר שרה
שטייינינגר אברהם בן מיכאל
שטייניגר רומה
שפיגלר אהרן
שפיגלר פייגה
שפיגלר יהודה

שפיגלר משה
שפיגלר פשה והילד
שיין שמול נחום ואשתו
שיין מרדכי (מוטי)
שיין לאה
שטרן אליעזר אשתו וילדים
שטרן ברוך

משפחת משה שטייגינגר.

שטרן יוסף ואשתו
שטרן מוניו
שטרמן מנדל אשתו וילדים
שטרמן נתן לייב ואחותו
שטרמן אליעזר, אשתו וילד
שטרנבך לייב
שטרנבך צפורה
שטרנבך חנה איטה
שטרנבך שיינדל
שטייגר נחמה וילד
שטייגר בלציה
שטייגר דבורה
שוורץ חיים
שוורץ חוה־פרום
שוורץ צבי
שפרונג אברהם
שפרונג יוסף

שפילמן שרה ובן
שפילמן אנדה
שפילמן רוזה
שיין שמעון ואחותו
שרייבר אברהם בן ישראל משה
שרייבר אידל
שרייבר צפורה
שרייבר שמואל
שרייבר חיה
שרייבר רכה
שרייבר אביש
שרייבר שלמה
שרייבר הנה
שרייבר חנה חוה
שרייבר הירש לייב בן אביש
שרייבר יהושע

יוסף בן אברהם שפרונג; אברהם בן מנדל שפרונג.

שפרונג אירמה
שאטן דוד עם משפחתו
שאטן יעקב וולף עם משפחתו
שכטר וולף ואשתו
שכטר בן־ציון אשתו והילדים
שפילמן בן־ציון

שרייבר אברהם
שרייבר מרים
שרייבר שמואל
שרייבר אביש
שרייבר הירש לייב אשתו והילדים
שרייבר אברהם ואשתו

שניידר לייב ואשתו מלכה
שרייבר חיים הרש
שרייבר מרים והילד
שרייבר יהושע נחמן ואשתו רכה
שרייבר דוד
שרייבר שמואל ואשתו שרה
שרייבר בצלאל ואשתו

שרייבר בריש
שרייבר גצל
שטער מיכאל ואשתו טובה
שטער שמואל
שטער דבורה
שטער משה אשתו וילד
שטער פייגה ומשפחתה

ת ו ס פ ת

אקרמן בלומה, בעלה והילד
אשקליס ישראל ומשפחתו
ארדמן יהושע, אשתו והילדים
בנצר סנדר ואשתו
הרצליך משה ואשתו
הרצליך בן־ציון, אשתו והילדים
אמה ואחיות
הרצליך משה בן לייביש
הירש שמעון, אשתו והבנות
פוקס מאיר ואשתו
פטריניק הינדה פייגה ושני ילדים
קרמר אפרים
קלייסט שלום ואשתו
קלייסט מאיר,
אשתו, הילדים ואחיותיו
קלייסט חנה ומשפחתה
רוטמן יהודית ומשפחתה
רוזלר שלמה, אשתו והילדים
רוזלר אביש אשתו והילדים

רייטר יקותיאל ואשתו
רייטר אנשל ומשפחתו
קופל יוסף ואשתו
קופל זרח
קופל פרץ ומשפחתו
גוטמן הרש ומשפחתו
גוטמן יוסף, אשתו והילדים
המרמן בריש, אשתו וילד
יעגער שמואל ואשתו
העלער שלמה, אשתו והילדים
טרייבר חיים אהרן ומשפחתו
ווּפצ׳ה מלמד ומשפחתו
אינטראטור, בעל ה"טארטאק"
ומשפחתו
רוזנהאק יידל (הדיין) ומשפחתו
וייסבלום אהרן וולף (הדיין) ומשפ׳
הרב רוקח שלום אשתו והילדים
הרב יולעס יעקב, אשתו והילדים

בבנותיה של טורקה

א י ס א י ת

אברהם שינדלר
מיכל שינדלר ובתה
יוסף שינדלר ומשפחתו
יצחק שינדלר ומשפחתו
חיים זנדמן ומשפחתו
אברהם עוויג ומשפחתו

א י ל נ י ק

דוד יונה גלייכר ומשפ׳
אנשל ויס ומשפחתו
פיגה קירשנר
יוסף גרבר ומשפחתו
הרשברג ומשפחתו
אברהם שפילמן ומשפח׳
ישראל שוורץ ומשפחתו
יצחק רוזן ומשפחתו
ליב זובל ומשפחתו
אברהם משה הנס ומש׳
יוסף הנס ומשפחתו
בעריש פיש ומשפחתו
עקיבא וולף ומשפחתו
אלתר שפילמן ומשפח׳
אנשל שוורץ ומשפחתו
מודל לוטרמן ומשפחתו
בעריש כץ ומשפחתו
יצחק וולף שוורץ ומש׳
אייזיק ווייס ומשפחתו
בנציון ברג ומשפחתו
רחה פוקס
יצחק מנדל הנס ומשפ׳
אביש רוזנברג ומשפחתו
יוסף אהרן פוקס ומשפ׳
לוי פוקס ומשפחתו
שמעון שינדלר ומשפח׳
מזוש פוקס ומשפחתו
דוד זינגר ומשפחתו
הרש נחמן ומשפחתו
מאיר נחמן
חיה סנדלר ומשפחתה
אהרן סנדלר ומשפח׳
בלימצה סנדלר ומשפח׳
נחום סנדלר ומשפחתו
יצחק איזיק פוקס
מרים פוקס
סנדר פוקס
יעקב פוקס
פרומה פוקס
חנה פוקס
צבי פוקס
ישראל רוזנברג
הרש בר ומשפחתו
יהודה גייער ומשפחתו
יוסף אהרן פוקס ומש׳
ליפא רוזנברג ומשפחתו
יעקב שינדלר ומשפחתו
ישראל מטס
רחל מטס
לאה מטס
הנא רוזנברג

ב א ר י נ י ע

גציל גיסינגר

יעטי גיסינגר
שמואל גיסינגר

שמואל גיסינגר ואשתו

משה גיסינגר
בלה גיסינגר
יהודה גיסינגר
מכלה גיסינגר
רעכא גיסינגר
סנדר גיסינגר
אלי גיסינגר
מרים גיסינגר
רגינה טפר
פיביש טפר
מונדיק טפר
מינה טפר
אסתר טפר
משה רוזן
חנה רוזן
מודל רוזן

נח רוזן
לויש ריפלר
מונדק ריפלר
גולדה ריפלר
רבקה הגר
אחים אקרמן
חנלס ומשפחתו
בנציון ליברמן
מרים ליברמן
ישראל ליברמן
אברהם ליברמן
אסתר ליברמן
פייגה ליברמן
בלימה ליברמן
סלומון זלמן ליברמן
אהרן ליברמן
יהודה ליברמן
אליעזר ליברמן
הרש ליברמן
רבצ'ה ליברמן
דינה ליברמן
הרש מוטל קלופוט־הגר ומשפחתו
יעקב שטרק ומשפחתו
ישראל ברגר
שלמה לייזר ברגר
הערש ברגר
ישראל צפון ומשפחתו
אברהם שטולבך

בוטלא

גיטל שטר וילדיה
אביש ארטל ומשפחתו
מיכאל שטר ומשפחתו
גציל שטר ומשפחתו
חיים שטר ומשפחתו
יעקב הרש שטר ומשפח'

בעריש שטר ומשפחתו
משה שטר ומשפחתו
שפרה שטר ומשפחתה
זיעל שטר ומשפחתו
משה שטורך ומשפחתו
מאיר שטורך ומשפחתו
גיטל שטורך ובנה
משה אהרן
מיכאל שטורך ומשפח'
מיכאל קרבס ומשפחתו
שרה רוזנברג וילדיה
יצחק זאב שוורץ ומשפ'
בעריש שוורץ ומשפחתו
זליג שוורץ ומשפחתו
יוסף בר קירשנר ומשפ'
מנדל נגלר ומשפחתו
בריש ברונר ומשפחתו
יהודה גייער ומשפחתו
מנדיל ניסטל ומשפחתו
הרש ניסטל ומשפחתו
בעריש לנגנויר ומשפחתו
גציל לנגנויר ומשפחתו
משה אהרן לנגנויר ומ'
שמואל יוסף לנגנויר ומ'

בערזוך

ליבה וולף
שרה וולף וילדיה
שמעון וולף ומשפחתו
ואחיותיו

בעניובה

יעקב אפלדרפר ומשפ'
שרה ליעב ומשפחתה
שמעון שרייבר ומשפח'
ישעיהו סובל ומשפחתו

מרדכי שטרנבך ומשפח'
פסל שטרנבך ומשפחתו
רחל שטרנבך ומשפחתה
גיטל שטרנבך ומשפחתה
וולף שטרנבך ומשפחתו
לייב טוכמן ומשפחתו
שלמה טוכמן ומשפחתו
משה טוכמן ומשפחתו
שרה טוכמן ומשפחתה
נתן נוימן ומשפחתו
שלמה קופפרברג ומש'
גלייכר ומשפחתו
מרים קופרברג
אלקה קופרברג
שיינדל קופרברג
פייגה קופרברג
ישראל קופרברג
בעריש אפלדרפר ומש'
מרדכי אפלדרפר ומש'
מאיר אפלדרפר ומשפ'
מלכה אפלדרפר ומשפ'
פפי ליבר
שרה ליבר
חיה ליבר ובנותיה

דזבינאץ

רבקה קרופקה ומשפ'
וולף קרופקה ומשפ'
נחום יצחק קרופקה
ומשפחתו
נחה קרופקה ומשפ'
אברהם מאיר וולטמן
ומשפחתו
וולף נישטמן ומשפ'
יקותיאל גרטלר ומשפ'
יצחק הגלר ומשפחתו
גבריאל הגלר

אייזיק הגלר
משה הגלר
נפתלי ברגמן ומשפחתו
שלמה ברגמן ומשפח'
אברהם פלר ומשפחתו
טוביה טריבר ומשפח'
גיטל בלנק ומשפח'
אליעזר כץ
מאיר כץ
גיטל רנד ומשפחתה
דוד רנד ומשפחתו
וולף זינגר ומשפחתו
נחום כץ
רבקה כץ ובתה חוה
גיטל צימרמן ומשפח'
רחל ארליך וילדיה
דוד שטמפף ומשפח'
הינדה רנד
ליפא רנד
חיים רנד
ישראל רנד
שלמה רנד

דניסטריך

אברהם מאיר ומשפח'
שלמה מאיר ומשפ'
זנביל וולף ומשפח'
משה מאיר ומשפח'

הניליע

ישראל רוזנברג
ביילה רוזנברג
מרים רוזנברג
רוזה רוזנברג
סימה רוזנברג
פרידה רוזנברג
שושנה רוזנברג

רבקה ויס
יעקב ויס
סרל ויס
דבורה מאיר
יקותיאל מאיר
שלמה ויס
דבורה ויס
אייזיק ויס
בינה ויס
פייגה מאיר
צבי מאיר
חיה מאיר
פרדה מאיר
למל מאיר
בלומה מאיר
יוסף הגר
שלמה הגר
שמואל ליב הגר
הינדה הגר
פרימה הגר
רבקה הגר
אברהם הגר
מרים אתל הגר
קיילה הגר
רייזיל הגר

וואלטשע

אברהם קלוגמן
משה קלוגמן ומשפחתו

הוסנע־ויזנע

דב בנק גולדריך
דוד גולדריך
ברוך הרש גולדריך ומש'
משה ויס
שרה זימן ומשפחתה
מטס מתתיהו ומשפח'
מאיר שטרנבך ומשפח'

מיכאל שטרנבך ומשפ׳
מרדכי שטרנבך ומשפ׳
פישל זימן ומשפחתו
חיה זימן ובנה יעקב
פייטל פידלר ומשפחתו
יהושע פילדר ומשפחתו
גיטל פידלר ומשפחתה
יעקב הנס ומשפחתו
יצחק הנס ומשפחתו
יעקב קלין ומשפחתו

ויסוצקי־ניזשני

ליב יוסף ליברמן
הרש־מלך ליברמן
הני ליברמן
יצחק ליברמן
מלכה ליברמן
שלמה גיסינגר
מרציה גיסינגר
שרה חנה גיסינגר
דוד טוכמן
דוניה טוכמן
דוד ישראל הגר ומשפ׳
דוד זיינביל מונטג ומש׳
שמואל קלין ומשפחתו
מאיר קלין ומשפחתו
יצחק קלין ומשפחתו
שלמה קלין ומשפחתו
זיינביל מונטג
חנה מונטג
לייב מונטג בן זיינביל
ישראל מונטג
יעקב יהושע מונטג
אסתר מיינר
פרידה אפשטיין
רבקה טוכמן

רחל מונטג בת זיינביל
משה מונטג
לייב מונטג בן יעקב
דוד מונטג בן יעקב
רחל מונטג בת אסתר
שבע מונטג
אסתר מונטג
דינה טוכמן
שינדל טוכמן
אליהו טוכמן
יהודה מיינר
יוסף טוכמן
מנדל טוכמן
ישראל טוכמן
עזריאל טוכמן
דב טוכמן
דוד חיעל
ברנה חיעל
הערש חיעל
יעקב מנדל טוכמן
אסתר טוכמן
מינדל טוכמן
שלמה טוכמן
שבסל טוכמן

וואשקיביץ

ישראל דב רוזנברג
גולדה רוזנברג ובתה חנה
דינה רוזנברג וילדיה
אסתר רוזנברג ומשפח׳

וואלאשאנקי

דוד הירש ומשפחתו

יהודה טייכמן
לייב טייכמן
הנדל טייכמן
ישראל טייכמן
נפתלי טייכמן
שלמה פיילר
בבטש פיילר
אסתר רבקה פיילר
מלכה פיילר
אברהם פיילר
מתתיהו פיילר
יצחק פיילר
יעקב פיילר
שיינדל פיילר
משה פישר
לאה פישר
אלימלך פישר
יצחק פישר
אליהו לינק
רבקה לינק
אלימלך טוכמן
אלקה טוכמן
משה טוכמן
מודל טוכמן

ויסוצקי־ויזשנא

וולצי גולדרייך ומשפח׳
לוי ישראל גולדרייך ״
שלמה גולדרייך ״
ישראל הירט ומשפחתו
צבי זינגר
חיים זינגר
תמה זינגר
רייזיל זינגר
זלמן פוקס ומשפחתו
אברהם פוקס ומשפחתו
יעקב לייב פוקס ״

רבקה רוט
נשה רוט
צבי רוט
משה רוט
בנציון רוט
בנימין רוט
חוה רוט
פריידה מטס
רייזל מטל
משה יוסף מטס
בנציון גולדרייך ומשפח׳
רחל גולדרייך ״
הנצי גולדרייך ״
דב רייכמן ומשפחתו
אריה רייכמן ומשפחתו
משה גולדרייך
דב גולדרייך
דוד גולדרייך

זאוודקי

מלכה אפשטיין
מרדכי פרידהיים
אסתר ליעבע פרידמן
שרה וולף מבית פרידהיים
יוסף שמואל פרידהיים
לייביש פרידהיים
מאיר־דן פרידהיים
מטיל צירל פרידהיים
יעקב פרידהיים
מליקל לינק לבית פרידהיים
פריידה מרמלשטיין ״
נעכי לבית פרידהיים
רחל ויס ״ ״
הניה ״ ״
ראובן פיש

שמואל פיש
בעריש פיש
מאיר פיש
פישל פיש
שלמה פיש
יעקב פיש
חנוך פיש
דוד פיש
דבורה פיש
בריינדיל פיש
פישר יעקב ומשפחתו

זאדילסק

דב ניסטל
לאה ניסטל
הנצי ניסטל
אליהו בצלאל ניסטל
גיטל ניסטל
אשר למל ניסטל
בילה ניסטל
שמואל ניסטל
חנה ניסטל
הנצי ניסטל
דוד זאב ניסטל
בנימין ניסטל
פיגה מלכה ניסטל
יצחק אהרן ניסטל
אהרן ניסטל ומשפחתו
בנציון ניסטל ומשפחתו
משה יוסף שו״ב ״ ״
צבי ניסטל ומשפחתו
מנדל ניסטל ומשפחתו
חיים ניסטל ומשפחתו
ישראל ניסטל ומשחתו
שרה ניסטל
רבקה ניסטל
טובה ניסטל

פרידה ניסטל
חיה ניסטל
זיסל ניסטל
דוד זאב זליג
יהושע זליג
ברוך זליג
חנה זליג
ליבה זליג
חיה זליג
ר׳ אברהם שו״ב הלפרן ומשפחתו
יעקב רוזנברג ומשפחתו
זלמן צבי ברג ומשפחתו
אריה סובל ומשפחתו
ישראל גיססינגר
שלמה לינק ומשפחתו
משה גיססינגר ושפח׳
אברהם דב הברמן ומש׳
צבי שטרנבך ומשפחתו
אברהם גיססינגר ומשפ׳

זיקיטין

יחיאל וולף ומשפחתו
אייזיק וינינגר ומשפ׳ ואמא
ישראל ליף ומשפחתו

זאריץ

שלמה שינדלר
שיינדל שינדלר
דינה שינדלר
אברהם שינדלר
שרה שינדלר
הנצי שינדלר
יונה שינדלר
בילה שינדלר

נח שינדלר
יהודה שינדלר
זיסל שינדלר
מאני שינדלר
חנה שינדלר
חנה שינדלר
יצחק שינדלר
רייזיל שינדלר
ישראל גזימאלוף
ברײנה גזימאלוף
זישע קסטנר
מארצי קסטנר
הניך קסטנר
יהודה קסטנר
יונה בעריש קסטנר
רחל קסטנר
גיטל קסטנר
ישראל הגר
זמיל הגר
רחל הגר
טילע הגר
איטה הגר
אסתר הגר
מאיר קליין
עלקי קליין
מאליע קליין
אברהם קליין
נח קליין

טורצקא

ציריל שטרן
יוטה פרידמן
ליפשה גלייכר
יצחק גלייכר
זאב גלייכר בן יצחק
יחזקאל גלייכר
צבי גלייכר

מלכה גלייכר
רבקה גלייכר
רייזל גלייכר בת יצחק
געציל לנגנאור
מרים לנגנאור
נעשי לנגנאור
רבקה הירש
חולה גלייכר
חיים גלייכר
זאב גלייכר בן אהרן
ר׳ יהושע שטרן
ברוך שטרן
אידל שטרן
שרגא צבי פיש
צבי ויס
בנציון ויצנר
אהרן ויצנר
אברהם גלייכר
נוטע גלייכר
חנה רחל גלייכר
שמעון גלייכר
פרידה פסיל גלייכר
מרים גלייכר
רייזל גלייכר בת אברהם
הענצי גלייכר
העני פירסט
מרדכי פירסט
מינצי פירסט
ברייני ויס
חיה ויס
דבורה הגר
פיגה ברודנר
יצחק צבי ברודנר
צביה ברודנר
פרידה ברודנר
צבי יהודה עווג
עטיל עווג
כץ ומשפחתו

טרנבה־ניזנה

מנשה יגר ומשפחתו
בנימין ברייר ומשפחתו
יעקב לרר ושפחתו
משה ברייר ומשפחתו
מרדכי ברייר ומשפחתו
שלמה ברייר ומשפחתו
פנחס ניימן ומשפחתו
מאיר פוקס ומשפחתו
חיים גרוס ומשפחתו
שלמה פרום ומשפחתו
שפיץ ומשפחתו
צימרמן ומשפחתו
אסתר מלכה גרטלר
ומשפחתה
יעקב ברנס ומשפחתו
חוה פיקהולץ
אריה (לייבלע) שרייבר

דוד שרייבר
פיגה שרייבר
חוה שרייבר
יהושע שרייבר
מלכה שרייבר
גיטל שרייבר
פנחס נוימן
יענטה נוימן לבית שפר
אטי נוימן
חיים נוימן
יוסף נוימן
שרה קסלר
גדליה קסלר
מלכה קסלר
אליהו קסלר
בעריש קסלר

יאשינקא

יהושע ארדמן

לזכר הורי היקרים שנספו בגיטו רובנה, אלול תש"ב

פנחס ניימן, יענטע ניימן — הוריו של אהרן שפר.

מטל ארדמן
אברהם ארדמן
אריה ארדמן
יעקב ארדמן
יעקב ארדמן בן יהושע
אילקה גולדרייך
סנדר גולדרייך
יצחק גולדרייך
שרה באקנרוט
צבי באקנרוט
אברהם באקנרוט
צפורה גרוס
חיים גרוס
הנרישה גרוס
מרגלה לאנגינויר
שמואל לאנגינויר
שרה לאנגינויר
מרדכי ארדמן
מרים ארדמן
שרה ארדמן
צפורה ארדמן
אסתר ארדמן
שמואל ארדמן
יעקב ארדמן בן מורדכי
לייביש פילינגר
מאיר דובצה
רייזיל דובצה

יאסיניע

יעקעל ארטל
הרש־בר שינדלר
משה שינדלר
יעטי שינדלר
יענטי שינדלר
פאטעל הערש שינדלר
יהודה שינדלר
פישל שינדלר

שרה שינדלר
עטעל שינדלר
שלמה שינדלר
אברהם שינדלר
רייזע שינדלר
רעכי שינדלר
שמעלקי שינדלר
שרה שינדלר
משה שינדלר
לאה שינדלר
אטיה שטעמערמאן
יונה שטעמערמאן
חיים ליב שטעמערמאן
גיטל שטעמערמאן
אפרים גיסינגר
שמואל שטעמערמאן
פאטעל הרש „
שאיע (ישעיהו) שינדלר
ציפרה שינדלר
שפרינצה שינדלר
יעקב שינדלר
משה אברהם שינדלר
הודע שינדלר
שיינדיל שינדלר
גולדה שינדלר
דניאל שינדלר
יהודה שינדלר
מינצ׳ע שינדלר
שרה שינדלר
הערש שינדלר
יעקב שינדלר
רחל שינדלר
הערש שינדלר
מינצע שינדלר
גיטל שינדלר
ישראל שינדלר
רויזע שינדלר
ישראל שינדלר

זיינביל שינדלר
מלכה שינדלר
ציפרע שינדלר
יצחק שינדלר
אברהם הבר
פייגה הבר
שרה חבר
אברהם שינדלר
ברנה שינדלר
אברהם בנציון שינדלר
הענע שינדלר
חוה שינדלר
טאבעל (יונה) שינדלר
יוסף בנציון שינדלר
חנה שינדלר
מאיר שינדלר
שרה שינדלר
נפתלי שינדלר
רבקה שינדלר
יהודה שינדלר
ציפי שינדלר
יהושע (שיע) קליין
בלה קליין
משה פיש
רויזה פיש

יאבורי

משה־וולף נגלר
בלימה נגלר
מרתה נגלר
טובה נגלר
יעקב לרר
אברהם שטמרמן
קרסל שטמרמן

יבלונוב

צבי דב שינדלר ומשפ׳
משה שינדלר
בן בנימין יהודה ומש׳
שלמה שינדלר
בן בנימין יהודה ומש׳
אברהם שינדלר בן לייב
ומשפחתו
משה שינדלר בן אברהם
ומשפחתו
יעקב ארטל ומשפחתו
יהושע קליין ומשפחתו
מאיר שינדלר ומשפחתו
בנציון שינדלר ומשפח׳
שמואל שינדלר ומשפח׳
אברהם שינדלר
בן ישראל
יצחק שינדלר ומשפחתו
יהודה בן ישראל שינדלר
ומשפחתו
יעקב שינדלר ומשפחתו
שלמה בן אהרן שינדלר
ומשפחתו
ישראל בן אהרן שינדלר
מויסוצק ומשפחתו
שלמה שינדלר מויסוצק
ומשפחתו
יונה שינדלר ומשפחתו
יהודה בן יוסף שינדלר
ומשפחתו
מינדל שינדלר ומשפח׳
זיסל שינדלר ומשפחתה
יוטה שינדלר ומשפחתה
שרה שינדלר ומשפחתה
מאיר קליין ומשפחתו
עוזיאל הגר ומשפחתו
הניה שינדלר־קלר

זלמן קליין וילדיו
שמואל קליין ומשפחתו
שלמה קליין ומשפחתו
יצחק קליין ומשפחתו
מנדל יעקב שוורץ ומש׳
אליהו שטמרמן ומשפ׳

לומנה

אברהם הירט
עזיאל חתנו
מוידעל זאדמאן
לייב אביגדער
קלמן חתנו
שמעון וועבער, השוחט
אייזיג האמערמאן
אברהם הירט המלמ׳
אברהם מסקרודנע
ליב הירט
אברהם וועניג
יהושע משה הירט
יהודה הערש הירט
נפתלי הירט
מנדל הירט
יוסף משה שענבערג
שימאל׳ה חותנו
זלמן ליעבהארט
מאיר ליעבהארט
מוטי שטארק
יחיאל שטארק
לייב שטארק
יוסף קעסלער
ברוך הירט
משה הירט
וואלף שעכטער
אברהם איציג שעכטער

שמאי ענגעלמאיר
עקיבא לינג
משפחת שיינדיק
משה מערזעל
ר׳ עקיבא ענגעלמאיר
חיים אהרן ענגעלמאיר
הערש מלך חתנו
יצחק שטאוק
מאיר וואלדאן
שיקה וואלדמאן
אסער הסנדלר
יעקב לייב שטארק
אריה המדפיס
קאפעל קעניג
איצ׳ה ענגעלמאיר
מרדכי ענגעלמאיר
רייזעל ארבייט
יהושע פעלד
יודעל קאמפף
יעקב ציינער
זושע ענגעלמאיר
העניע פריי
מאטי ענגעלמאיר
וואלף לינג
נפתלי ליעבער
ישראל ווידמאן
העשי קעסלער
יאשי וועכטער
יחזקאל שטארק
יעקב לייב שטארק
שיקה שטארק
שיע באלינגער
זיאל רוזנברג
משה כאלויקעס
יושע וועכטער
אלטער העניג
חיה פענער
יוסף מיילך זינגער

הערש הירט
יהושע הירט
חיים אהרן סעגעל
ישראל וועכטער
הערש לייב לופושאנקע
שמואל לייב הטוחן
הרב מרדכי אנגלמאיר
צבי דב רוזן

ליבוכורה

צבי רוזנברג ומשפח'
יעקב רוזנברג ומשפח'
פייגה רוזנברג ומשפח'
יוסף קירשנר ומשפחתו
בנציון שורץ ומשפחתו
לעמיל ארטל ומשפחתו
חנוך רוזנברג ומשפחתו
רחל רוזנברג ומשפחתה
שלמה רוזנברג ומשפחתו

לוקוצע

ברל ברט
משה לייב ברייר

מלניצנה

יצחק אייזמן
צפורה אייזמן
אברהם ארטל
פסיה ארטל
רומה ארטל
יוסף פריטש
רבקה פריטש
רחל פריטש
משה מרדכי פריטש
אייזיק פריטש
מרים פריטש

פסיה רוזן
שמואל רוזן
רחל רוזן
מלכה רוזן
משה רוזן
קלמן רוזן
משה יוסף שרייבר
חיה שרה שרייבר
רבקה שרייבר
נחמה שרייבר
דבורה שרייבר
פסיה שרייבר
רחל שרייבר
שרה שרייבר
משה מרדכי שרייבר
שמואל שרייבר
דינה רייזיל
יוכבד קליין
ברכה רייזל
ראובן קליין
רבקה ארטל
יוקל ארטל
חיים ארטל
אסתר ארטל
שלמה קראוז ומשפחתו

מולדאובסק

ישראל שטמרמן
אידל הרש שטמרמן
שמואל שטמרמן
יעטע שטמרמן

סוכי-פוטוק

בעריש לרר ומשפחתו
קרסל לרר ומשפחתו

ס ו ק ו ל י ק י

יעקב הנס ומשפחתו
משפחת קופרברג
משפחת משה דינסטג
משפחת ברוך דינסטג

פ ר י ס ל י פ

משה ברנס ומשפחתו

ק ר י ו ו ק ע

אברהם חיים הייזלר
ומשפחתו
אהרן הייזלר ומשפחתו
עוזיאל הייזלר
משה יוסף הייזלר
בן מנחם ומשפחתו
מיכאל הייזלר בן מנחם
ומשפחתו
פרל הייזלר ומשפחתה
מינדל הייזלר ומשפח׳
משה יוסף הייזלר
בן ישראל ומשפחתו
אברהם הייזלר
דבורה הייזלר
מיכאל הייזלר בן שלמה
משה הייזלר ומשפחתו
רחל הייזלר ומשפחתה
אברהם שוורץ הכהן
ומשפחתו
מיכאל זמאן ומשפחתו
שלמה ומשפחתו
הנס ומשפחתו

ק א מ א ר נ י ק

חיים הרש פיילר
מלכה פיילר
בלהה פיילר ומשפחתה

ר ו ז ל ו ץ

שלמה לרר ומשפחתו
פייגה לרר ומשפחתה
ביצי לרר ומשפחתה
נפתלי לרר ומשפחתו
סושה לרר ומשפחתה
לאה לרר ומשפחתה
קלמן לרר ומשפחתו
מרגילה לרר ומשפחתה
צפורה פלד ומשפחתה
איטה פלד ומשפחתה
יחזקאל שמידט ומשפח׳
אדלשטיין ומשפחתו
נפתלי היימר ומשפחתו
זלמן הירט ומשפחתו
ינטה הירט ומשפחתה
פעסל הירט ומשפחתה
זלדה הירט ומשפחתה
פרל הירט ומשפחתה
יונה הירט ומשפחתו
נחום שולברג ומשפחתו
משה שולברג ומשפחתו
וואלקן ומשפחתו
יצחק וואלקן ומשפחתו
אליעזר זליג ומשפחתו
אייזיק זליג ומשפחתו
יעקב זליג ומשפחתו
שמואל זליג ומשפחתו
וואלף זליג ומשפחתו
דוד זליג ומשפחתו

יצחק פרנס ומשפחתו
מענצל פרנס ומשפחתו
רייזל פרנס ומשפחתה
הרש הברמן ומשפחתו
משה אנטנר ומשפחתו
נחה אנטנר ומשפחתה
ליזר אנטנר ומשפחתו
רייזל לב ומשפחתה

רוסוחץ

מאיר ציילר ומשפחתו

שיאנקי

מנדל אייז
טובה אייז ומשפחתה
ליפא לינק
צפורה לינק ומשפחתה
פיגה טייכמן
הרש טייכמן ומשפחתו
שלמה טייכמן ומשפחתו
אברהם משה טייכמן ומשפחתו
שלמה קראוז ומשפחתו
יהושע קראוז ומשפחתו
ליב קירשנר
אשר קירשנר
מחלה קירשנר
ברוך קראוז ומשפחתו
זאב קראוס
שלמה קראוז ומשפחתו
יואל קראוז
שפרינצה קראוז
הינדה קולב וילדיה
רבקה קראוז
מרים קראוז
שושנה קראוז
טוני קראוז
פייטל וולף ומשפחתו

ואלה שמות הכפרים אשר לא קיבלנו עליהם רשימות ולא ידוע לנו גורל יהודיהם:

1. טערשוב
2. לאוורוב
3. לענינע ווייעלקא
4. לענינע מאלא
5. פוטוק
6. בוסוביסקו
7. טיכא
8. גאלובקא
9. לוז'עק גורנו
10. פלוסקיע
11. משאניעץ
12. וידויב
13. טיסוביצה
14. סטשילקו
15. ביסטרא
16. גרזויבה
17. נודזילנא
18. הולובידקא
19. לופושיאנקא
20. מיכאנוביץ
21. גווזדזיץ
22. ליפוע
23. דניעסטריק
24. טוזשע
25. ריפיאני
26. כאשצ'וב
27. סמערעצ'קא
28. ז'וקוטין
29. בובמרקא
30. דידיובה
31. שומיאטש
32. שאנדרוביץ
33. הולובסק
34. יאבלונקה
35. לוסיניץ
36. מאכנאטע
37. ראדיטש
38. זובזיץ
39. בוקוביץ
40. באכנויאטע
41. ריקוב
42. ביטעלקא
43. דולשקי
44. מיטא
45. קראסנע
46. מאטקיוו
47. איוואשקעוויץ'

את רשימת קדושי טורקה ערכו חיים פלך, משה פראם ומשה קירשנר. את רשימת קדושי הכפ־רם, שמסביב לטורקה, ערכו יחיאל הירט ואהרן שפר (נוימן). בשל קשיים מובנים בעריכת רשימה כזאת ייתכנו החסרות ושיבושים; היו כפרים, שלא נשאר בהם אף יהודי אחד לפליטה...

ואם יהיו שיבושים כאלה — את כל אלה שייפגעו מכך הסליחה.

תוכן העניינים:

עיירה ואם בישראל
א שטעטל — א יידישע מאמע

עמוד

דורות שהיו
פארגאנגענע דורות

חיים ונעורים
לעבן און יוגנט

עמוד

טורקה — כפרים סביב לה

טורקה — דערפער ארום איר

חורבן וכיליון
חורבן און אומקום

עמוד

שואה בכפרים מסביב
אומקום אין דערפער ארום

בטורקה אין עוד יהודים...
אין טורקא זענען קיין יידן מער נישטא...

עמוד

במולדת
אין אייגענעם לאנד

ספח — צוגאב

יד ושם לקדושי השואה